ОВА ЈЕ КЊИГА НАГРАЂЕНА ИЗ КЊИЖЕВНОГ ФОНДА
ИЛИЈЕ М. КОЛАРЦА

СТАРА СРБИЈА И МАКЕДОНИЈА

од

СПИРИДОНА ГОПЧЕВИЋА

СА 70 ОРИЂИНАЛ. СЛИКА (12 ТАБЛА, 2 ДУПЛЕ СЛИКЕ, 56 СЛИКА У ТЕКСТУ), СТАТИСТИЧКИМ ТАБЕЛАМА И ЕТНОГРАФСКОМ КАРТОМ (1:300.000) У ПЕТ ЛИСТОВА.

ПРЕВЕО С НЕМАЧКОГ

МИЛАН КАСУМОВИЋ

ДЕО ПРВИ

БЕОГРАД
ПАРНА ШТАМПАРИЈА ДИМ. ДИМИТРИЈЕВИЋА — „ЈЕЛЕНСКА УЛ." БР. 1.
1890.

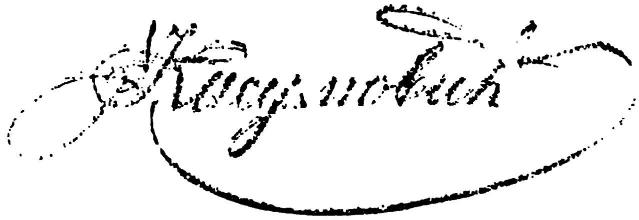

НЕКОЛИКО НАПОМЕНА

Наслов „MAKEDONIEN und ALT-SERBIEN“, („МАКЕДОНИЈА и СТАРА СРБИЈА“), који стоји на немачком оригиналу, замењен је на српском издању, из неких важнијих разлога и у споразуму са г. Гопчевићем, са насловом „СТАРА СРБИЈА и МАКЕДОНИЈА“. Ова је измена тек учињена при штампању 12. табака.

У свакој књизи, на другој страни насловног листа, утиснут је преводиочев жиг. Књига, у којој не би имало жига, ушла је у саобраћај забрањеним путем и нека је нико не купује.

Слика „Орид“ (од језера), која је требала ући поред стр. 131. ушла је на стр. 211.

Имена ревносних скупљача и оних претплатника, који положе претплату за цело дело, штампаће се на крају друге књиге.

За ово су дело поручене нарочите корице, а њихова цена објавиће се преко новина. Толико се може већ сада казати, да ће корице бити дивно израђене и да ће по својој орнаментици одговарати духу самога дела.

ШТАМПАРСКЕ ПОГРЕШКЕ

Молим читаоца, да изволи исправити неколико штампарских погрешака, које се увукоше поред најбоље пажње:

На	стр.	8.	ред	14.	одозго	у место „тричави“	треба	тричавих.
„	„	19.	„	3.	„	после „багре“ додај:		које су они.
„	„	28.	„	20.	„	у место „државе“	треба	државе.
„	„	57.	„	14.	„	„ „Испод“	„	Испод.
„	„	76.	„	14.	одоздо	„ „напустите„	„	напусте.
„	„	85.	„	18.	„	„ „осекаћен“	„	осакаћен.
„	„	96.	„	15.	„	„ „мотак“	„	момак.
„	„	129.	„	2.	у почетку	„ „иолитску“	„	политску.
„	„	152.	„	24.	одозго	„ „дознадос смо“	треба	дознадосмо.
„	„	175.	„	8.	„	„ „принадају“	треба	припадају.
„	„	219.	„	4.	„	„ „изнозно“	„	износно.

У неколико књига стоји на стр. XXI. у 7. реду одозго „проивзод“ у место производ. Ова је грешка у току штампања одмах примећена и исправљена. Моли се читалац, кога западне књига са неисправљеном грешком, да је изволи исправити.

СПИРИДОН ГОПЧЕВИЋ.

I

СПИРИДОН ГОПЧЕВИЋ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Ако и није баш толико чудо, што се могаше наћи овако несавестан Србин, као што је Верковић, који се из просте себичности одаде томе издајничком послу; а оно је прâво и непојмљиво чудо, — оно је брука и срамота (слушајте па се крстите): *да је збирка Верковићевих песама 1860. и 1861. године изашла о трошку српске владе и по̀тпором „Српског Учног Друштва“!!!*

Ако и није никакво чудо, већ просто последица српске нехатости, што је око 1854. год. постојала у сред Лесковца школа са натписом *„Болгарско-то народно училиште“*, али је баш прâво чудо — да не рекнем глупост — што су за ову школу шиљате књиге *на бугарском језику* управо из Београда!

Заслепљени Београђани поздравише дан 12. Марта 1870. год., кад је изашао царски ферман, којим се одваја бугарска црква од грчке и поставља бугарски ексарах, великим слављем и осветљењем! Јадници! та они не помишљаху ни из далека, да су овим актом „браћа Бугари“ добили у шаке најубитачније оружје, да потамане српску народност по Македонији! У својој непојмљивој кратковидости добри Београђани чак не приметише ни то: да су бугарске епархије заузеле скоро две трећине чисто српских крајева: Софију, Врацу, Видин, Ниш, Пирот, Самоков, Ћустендил и Велес.

Ове и подобне тужне истине читалац ће наћи у овоме делу поткрепљене непобитним доказима.

Али, поред неоспорне нехатости, коју показаше српски меродавни кругови наспрам македонског питања, такође избија на површину штетни, управо непатриотски утицај неке „браће Руса“, који су, проповедајући на једној страни своје особите симпатије према народу српскоме и своју истинску забринутост због његове угрожене будућности, на жалост, на другој страни, крвничким ножем засекли у живо месо српског народног племена.

„Ко ти извади око? Брат! За то је тако дубоко!“

Наш познати родољуб Милош Милојевић беше очевидац, кад је Аксаков у Декембру 1864. год. у јавној седници „Славенофилског одбора“ у Москви, у највећој јарости поцепао етнографску карту балканског полуострва, коју је, по његовом (Аксаковљевом) налогу, саставио

неки Кисјаков — први Бугарин, који је примљен у руску ратну школу. У свом беснилу Аксаков оде тако далеко, да је парчад од поцепане карте бацио Кисјакову у лице. Безазлени Милојевић мишљаше, да је Кисјаков изазвао Аксакољев гњев тиме, што је у својој безобразности отишао тако далеко, да је целу Стару Србију заједно са Косовим пољем и Горњу Арбанију обележио као земљиште, у коме живе Бугари! Ej веселн Милојевићу, ала си се љуто преварио! Није се Аксаков због тога ражестио, што је Кисјаков чисто српске и арбанашке крајеве истакао као бугарске, него за то: ***што није у место Вида Мораву ставио за границу између српског и бугарског живља!***

А шта да кажем о Офејков-Шопову? шта ли о најновијем атентату злогласног Комарова? Свима нам је још у живој успомени небратска даћа и једнога и другога „брата Руса!“ У другоме делу ове књиге биће о њима опширнијег говора.

Читалац ће наћи изложено у овоме делу, како су непатриотски осуђивани родољубиви радови Милоша Милојевића, Срећковића и Веселиновића, а како смо слепо веровали погрешним, често управо и лажним подацима, које распростираху о Старој Србији и Македонији страни путници, који махом не познаваху ни језика, ни традиција, ни обичаја, ни историје народа српског, а од којих по неки — као што се зуцка — беху поткупљени од Бугара.

Дело, које овде износим пред читаоце, коначно разбија ону маглу, у којој беше до недавно завијено македонско питање. Оно износи најверније, најтачније и најважније податке о етнографским односима Старе Србије и Македоније и обавештава нас о правом домашају српскога племена, као што етнографска карта, која му је приложена, коначно уништава несавесне и неискрене тежње једнога Комарова и његових патрона.

Ово је дело написао наш земљак, чувени ориенталски путник Спиридон Гопчевић, чије је име познато у целој образованој Европи.

Па како сам уверен, да је сваки искрени родољуб рад, да се из ближега упозна са овим честитим и великим Србином, то сам ставио на чело српскога издања његовог монументалног дела „Стара Србија и Македонија“ његову слику, а у следећем упознаћу читаоца са његовим животописом:

Спиридон Гопчевић родио се 27. Јуна (п. ст.) 1855. год. у Трсту, где му је отац, коме такође беше име Спиридон, живео као велетржац и

власник многих трговачких поморских лађа. Породица је Гопчевића црногорског племићског порекла. Млечићи уписаше пре два столећа неког Марка Гопчевића као грофа (conte) у златну књигу. Његов је праунук Крсто деда нашега Спиридона. Већ овај Крсто живљаше у Боци Которској и имађаше три своје лађе, од којих највећа, звана „Amorevole“, снабдевена са 18 топова, служаше бокељској флотили као лађа-заставница у време бојева између Црногораца и Француза (1806. до 1807. године).

Спиридон Гопчевић (отац) беше, као што напред наведох, већ после 1840. год. први велетржац и власник поморских лађа у Аустрији. Два пароброда и двадесет и четири лађе једрењаче беху његова својина. — 1848. год. понуди Гопчевић 17 од ових лађа са укупно 280 топова аустријској влади, да се са њима послужи при нападу на италијанску опсадну морнарицу.

1850. год. ожени се отац нашега Спиридона са Лујзом Емановом, ћерком некога уваженог бечког архитекта. За љубав ње одрече се Гопчевић идуће године кнежевског достојанства, које му беше понудила странка Мартиновића у Црној Гори.

Кад је 1853. год. букнуо турски рат, беше старац Гопчевић купио грдну количину жита (300.000 кола) у јужној Русији, али је не смеде извести, но што руска влада беше на пречац забранила сваки извоз. Ма да је Гопчевић путем личне аудијенције издејствовао код цара Николе изузетну дозволу за извоз тога жита, то је влада, неком омашком, пропустила, да о тој дозволи благовремено извести власти у Крчу, и ове [illegible] на пут. Услед тога потопише капетани натоварене лађе, а Гопчевић изгуби у часу дванаест милијона форината. Дотеран до банкротије, не могаше Гопчевић отрпети овај страшни удар. Сишавши с ума 1858. умре 26. Априла (п. ст.) 1861. године.

Са својим земљацима стајаше старац Гопчевић вазда у најискренијој љубави. За школе у Херцеговини давао је годишње 50.000 форината. Бокељима је послао у време неке глади и оскудице три лађе жита и [illegible] их на [illegible] приликом њихове размирице с аустријском владом. Црногорском кнезу Данилу (чија је супруга сестричина нашега [illegible]) учинио је Гопчевић 1853. год. поклон од три милијона [illegible] ако је вољан да с њима зарати с Турцима. Он беше такође

искрени пријатељ почившега кнеза Михаила и његовог чувеног министра Илије Гарашанина.

У оваквим је приликама одрастао његов син Спиридон. Брижљиво васпитан на гимназији у Мелку а после у Бечу, одаде се Спиридон, после смрти своје мајке, историјским, земљописним, војничким и мрнарским студијама, изучавајући постепено 27 разних језика, од којих данас чисто говори њих тринаест.

У време херцеговачког устанка (1875. год.) похита млади Гопчевић у Црну Гору, да се, као усташ, бори са Турцима. Из прва беше му кнез црногорски особито наклоњен и обећа му, да ће му у идућем рату поверити команду над једним батаљоном бокељских добровољаца. Послат од кнеза у Лондон, да тамо закључи неки зајам од два милиона, врати се у Беч несвршена посла, а његови противници користише се тим случајем, да га заваде са кнезом. Овај не одржа своје речи, што је Гопчевића толико увредило, да је издао на јавност своје прво дело: „Црна Гора и Црногорци“ (Лајпциг 1877. год.), нападнувши у њему најоштрије кнеза Николу и цетињску камарилу. Ово дело изазва у Немачкој велику сензацију, изађе мало после у францускоме преводу и обрати општу пажњу на Гопчевићев књижевнички дар. Охрабрен овим успехом, издаде Гопчевић 1877.—1879. год. у три свеске „Историју турско-црногорског рата од 1876.—1878. год.“; у којој црногорски кнез и његова камарила још далеко горе прођоше. Ово дело, у коме се показала висока војничка стручност Гопчевићева, даде повода, те су многи немачки војно-стручни листови понудили Гопчевићу сарадништво. Одазивајући се овоме позиву, написа Гопчевић у „Летописима за немачку војску и марину“ једно од својих најодабранијих дела „Француска експедиција у Египат (Берлин 1880.—1881. год.). Ово дело огласише првaци међу члановима немачког и енглеског ђенералштаба за узор ратно-историјског представљања и за најбоље дело, које постоји о поменутој експедицији. Најчувенији немачки војни писац пуковник Виљем Ристов тражаше с Гопчевићем познанство, постаде његовим личним пријатељем и повери му на смрти издање својих списа. Али овоме се успротивише Ристовљеве кћери, и за то остаде ова жеља неиспуњена.

Са особитом вољом беше се Гопчевић такође одао изучавању наутичких (поморских) студија и његови радови на овом пољу упознаше и

[illegible]ољно са са најчувенијим адмиралима [illegible] држава и народа. [illegible] студија под насловом „Велика поморска битка од 1888. г.“ [illegible] сензацију, да је 1887. год. изашла у енглеском, а 1890. год. у француском преводу. У Енглеској је [illegible] јавно мишљење [illegible], да је адмиралитет [illegible] план о попуни флоте и [illegible] удвостручити јачину енглеске морнарице.

Многоструч[illegible] Гопчевићевог дара избија још већма на површину, [illegible] бележ[illegible] и политике. Белетристички су му радови, према њиховом смеру, некад зачињени живахним и крупним хумором, некад су достојанствено озбиљни и драматични по [illegible]. Гопчевићевих радова налазимо махом у свима европским [illegible] часописима. Његови политички чланци налажаху и налазе још и [illegible] у [illegible] аустријским и немачким новинама, изазивајући махом [illegible] сензацију, [illegible] написани. Његов чланак „Пут [illegible] за Аустрију, да се остави [illegible] на [illegible]. У [illegible] Гопчевић такође и једну брошуру под насловом „[illegible]“, која у месецу [illegible]. У овој је брошури писац окренуо де[illegible] против [illegible] и његових браниоца, али је за [illegible] туркофила и тур[illegible].

[illegible] радности на [illegible] политичку [illegible], која је са оном [illegible] илустровати Гопчевићево [illegible] и управо дреку одважност [illegible] питањима.

[illegible] Гопчевић, коме онда беше 21 године [illegible] херцеговачки устанак. [illegible] и понуди Гопчевићу команду [illegible]. Али због своје расправе са кнезом Ни[illegible] војвода Бивалди Пасква[illegible]. Али поред свега тога продужи [illegible] Црне Горе. Нешто путем јавности, нешто [illegible] Гопчевић [illegible] најмеродавније дипло[illegible] својим саветима изради Гопчевић,

те је мисија Боже Петровића у Беч 1878. године имала врло повољну последицу, да је Црна Гора добила жељно изгледани Бар.

Услед тога беше кнез Никола вољан да се зближи са Гопчевићем и понуди му преко Маше Врбице и Абела Лукшића место црногорског посланика на којем од европских дворова. Али Гопчевић не хтеде примити ову понуду, по што су са њом били везани такви услови, који се не слагаху са његовим назорима. Исте године упознаде се Гопчевић са Гледстоном, који се о њему најласкавије изразио у „Nineteenth-Century“, ступивши у исто време са њим у писмени саобраћај. Услед тога заузе се Гледстон одмах како је дошао на владу (1880. год.), за Црногорце и приреди њима у корист поморску демонстрацију („Naval Demonstration“). И сâм Гопчевић разви највећу делатност у арбанашком покрету.

1877. год. доби Гопчевић понуду, да кâо дописник „Немачких новина“ („Deutsche Zeitung“) учествује у руском рату, али га разне околности спречише, те се не може примити овога посла. — 1880. год. радо се одазва позиву „Бечких Општих Новина“ („Wiener-Allgemeine Zeitung“) да као дописник прати арбанашки покрет. Ступивши одмах у дослук са лигом, радио је о томе, да ону мржњу, коју је она (лига) дотле гајила противу Црне Горе, од сада скрене противу Турске, а да се лига здружи са Црном Гором. Лига беше већ пристала на Гопчевићев предлог, тим пре, што је он могао рачунати на помоћ Гарибалдијеву и Гледстонову, и за то Гопчевић састави савршени ратни план, у коме излази на видик његов оштри поглед у војничко-политичким стварима. Он се понуди, да сâм главом руководи намеравани устанак. Већ беше све спремљено и само је још требало да се одреди дан за одлучни удар, кад неко одаде Гопчевићеву народност и његово занимање, те он одмах дође под сумњу. Три пута му је лига претила смрћу, а на послетку не остаде му друго, до да се спасе романтичким бегством. Резултат ове вратоломе експедиције беше Гопчевићево велико дело: „Горња Арбанија и њена лига“ (Лајпциг 1881. год.). Ово је најбоље дело, које постоји о оном дивљачком крају, у који се већ од 30 година није усудио ногом крочити ни један европски научењак. Није дакле никакво чудо, што је ово дело изазвало особиту сензацију и што је његов писац стекао похвално име „другог проналазача Арбаније“.

Кад је 1882. год. букнуо устанак у Босни и Боци Которској, упути се наш Гопчевић као дописник на ратиште. Доведен у сумњу, због искреног и простодушног представљања правога стања у окупираним покрајинама, допаде Гопчевић у Дубровнику затвора. По што тамо не беше нарочитих апсанâ за отменије људе и политичке кривце, то га Аустријанци стрпаше у тамницу, која беше опредељена за најпростије зликовце. Црна његова тамница беше само 5 корака дугачка а 2 корака широка. Сав му намештај беше једна сламњача. Дубровачке тамнице постоје још из доба републике а врата су им тако сниска, да се осуђеник мора четвороношке у њих провлачити. У прво време не добиваше Гопчевић друге хране, сем рђавог пиринча. Једва успе да путем жалбе у неколико побољша тешку своју судбину. Међутим се власти постараше, да нађу доказа за Гопчевићеву уображену велеиздају. У ту цељ два пут преметаше његов стан у Бечу, али не могаху ништа пронаћи, сем то, што су дознали, да стоји у преписци са својим пријатељем **Артуром Џ. Евансом**, енглеским књижевником, кога Аустријанци такође беху омрзли због његових извештаја из окупираних покрајина.

Одиста је врло карактеристично, што су приликом Гопчевићевог ослобођења, које је следовало тек после 55 дана горког робовања, и председник суда и иследник и државни тужилац отворено дали изражаја својим осећајима наспрам нашега паћеника. Председник му честиташе, што је сретно умакао вешалима, судија загрли га плачући, изразивши се, да овај дан сматра најлепшим у своме животу, а државни тужилац, дивећи се Гопчевићевој умној бистрини и његовом високом образовању, прорицаше му сјајну будућност.

Једва стављен у слободу, оде Гопчевић, као дописник „Бечких Општих Новина“, у Египат, где беше очевидац бомбардовања. Његови дописи а нарочито живахно представљање египатских догађаја, изазваше свуда велику сензацију. Гопчевић беше онај, који је израдио, да је енглески експедициони корпус од 22.000 повећан на 40.000 момака, те је операциона основица премештена из Александрије на Суечки канал.

Али сем ових предузимаше Гопчевић још сијасет интересних путовања. Од 1872.—1890. године он је пропутовао и тачно проучавао: Аустро-Маџарску, Немачку, Италију, Енглеску, Швајцарску, Шотску, Велс, Белгију, Холандску, Данску, Шведску, Норвешку, Грчку, Србију,

Турску, Румунију, Бугарску, Источну Румелију, Сирију, Палестину, Крит, Тунис, Малу Азију, Египат, Босну, Стару Србију и Македонију, Кипар, Род, Шпанску, Мароко, Финску, Сибирију, Пољску, Русију и Португалију. О Шпанској и Португалији издао је Гопчевић 1884. год. књигу под насловом „Илустровани вођ“, која ће идућег пролећа изаћи у другом издању у Хартлебеновој књижари у Бечу.

1885. год. баш се десио Гопчевић у Видину, кад је извршен државни удар у Пловдину т. ј. кад је оглашено сједињење Источне Румелије са Бугарском. Гопчевић се одмах тамо упути, да као дописник „Берлинског Дневника“ („Berliner Tagblatt“) живо прати догађаје, од којих се надао, да ће бити од замашне користи по општу словенску ствар. Ускоро пође му за руком обратити на себе пажњу најмеродавнијих кругова, а мало после Каравелов му поклони толико поверење, да се често са њим саветовао, позивајући га такође по некад у министарске и у седнице ратног савета. Залудно се Гопчевић трудио, да осујети рат са Србијом, јер је одиста мислио, да у Македонији, коју до онда не беше пропутовао, живе Бугари, и да Србија ратује за неправедну ствар. За то је остао за цело време рата на бугарској страни, излажући се при томе често животној опасности. Он и д-р Хитил беху једини сведоци бугарског насиља и безакоња у Пироту и управо због тога посвађа се Гопчевић са кнезом Александром и Бугарима, јер они не хтедоше строго казнити кривце оних нечувених грозота.

Са гнушањем напусти Гопчевић Бугарску и издаде своје сензационо дело „Бугарска и Источна Румелија“ (Лајпциг 1886. год. 2. издање 1889. год.). Ово је дело тек изнело праву истину о догођајима у Бугарској, али је у исто време раздражило противу писца бугарофилску штампу, потплаћену од сливничког бегунца, кнеза Батемберга.

Исте године одсели се Гопчевић у Берлин, и издаде 1887. године „Ратно-историјске студије“ у 2 свеске. Трећа свеска „Поморске студије“ није изашла, јер је накладник побегао са рукописом.

Годину дана после, врати се Гопчевић опет у Беч и издаде прву књигу свога дела „Србија и Срби“. Баш кад се спремао, да пише другу и трећу књигу, салети га неки Бугарин, који се зваше Димитрије Петров, да заједнички пропутују Стару Србију и Македонију, те да наш Гопчевић, као чувени писац и оријентални путник, напише

дело о етнографским односима тих двеју покрајина. Разуме се, да је лукави Бугарин чврсто држао, да у Старој Србији и Македонији живе махом Бугари, па да ће дело, написано од Србина Гопчевића у корист Бугара, за сва времена запушити уста Србима, који такође полажу право на оне две покрајине. Поред тога надао се препредени Бугарин, да ће у том случају, ако би Гопчевић баш и нашао, да су бугарске тежње неправедне, са неколико хиљада лева моћи замазати очи нашему земљаку, те да ће по што по то постићи своју цељ, односно цељ оних, у чије је име Петров радио.

Али ће читалац наћи у овоме делу тачно изложено, како је Бугарин жестоко насео, потрошивши грдни новац, а не користивши ни за длачицу себе ни Бугаре.

Неки вајни „књижевник" који се зове Хрон — иначе по занимању прави пустолов — написао је зимус неку брошурицу, у којој безобразно напада Гопчевића, тврдећи, како је све оно, што је казао у овоме делу о Старој Србији и Македонији, просто шовинистичка обмана и т. д. Али га је Гопчевић у својој брошури „Die Wahrheit über Makedonien" („Истина о Македонији") тако умлатио, да му сигурно не ће више пасти на ум, да се безобразно размеће по штампи. Ова је Гопчевићева брошура толико занимљива, да ћу на крају II. дела ове књиге донети из ње најинтересније одломке, ако је не бих могао целокупну изнети у преводу.

О самоме делу биће говора у предговору стр. 10.

Колико је Гопчевићу било стало, да ово дело што пре изађе у српском преводу, то се најбоље може закључити из оне приправности, којом је Гопчевић — далеко од сваког интереса — одобрио потписаноме превод свога дела, написаног на немачком језику, и из оне услужности, којом је помагао преводиоцу и саветом и својским заузимањем око набавке клишета и слика за ово дело.

Гопчевић прати без престанка и највећим одушевљењем ток и развитак ствари у нашој драгој отаџбини у политичком, културном и привредном погледу, и ничега се толико не боји, колико жалосне могућности, да ће наш унутрашњи партијски раздор поткопати будућност наше младе краљевине, те да ће, ако не баш са свим осујетити, а оно бар у недогледна времена одложити остварење најважнијих задатака велико-српске мисли

на пољу спољне политике. Он се боји, да ће Бугари — док се ми скањујемо — приграбити живаљ по Старој Србији и Македонији, те да ми Срби, дошавши тамо после 12. часа, не ћемо у оним покрајинама више наћи оно — шта тражимо.

Гопчевић је у прошлој години покренуо у Бечу илустровани недељни лист „Die Welt“ („Свет“), који, поред разног занимљивог и изредно забавног материјала, такође доноси особито лепих ствари о Србији и српским земљама. У томе су листу такође изашле и неке слике, које красе ово дело.

Ове је године Гопчевић постао уредником бечког листа, „Wiener Tagespost“. У овом је положају увек писао у корист Србије као што се види из чланака: „Бугарске владике у српским земљама“, „Русија и Бугарска“, „Бугарски болови“, „Ориенталске басне“ и т. д., које је српска и руска штампа прештампала.

Колику је заслугу Гопчевић стекао за Српство својом заузимљивошћу, тачним испитивањем Старе Србије и Македоније, те на послетку издањем овога важнога дела, то су већ давно оценили и увидели честити и добри српски родољуби. Увиђајући и ценећи ове заслуге, г. Срета Стојковић, професор и тајник у главном одбору „Друштва Св. Саве“, у свом извештају, читаном пред редовним главним друштвеним скупом 2. Фебруара ове године, одао је Гопчевићу достојну пошту, а скупштина га је одликовала због његових великих услуга, учињених Српству, „Светосавском медаљом“. У осталом је ово признање и одликовање једина награда, коју је наш земљак и велики родољуб до сада добио од Србије!

Колико Гопчевић поштује „Светосавску медаљу“ и колико се поноси са њом, доказом је и то: што је он, фотографишући се за насловну слику овога дела, од свих својих ордена и одличја, изнео једину њу као најмилији му украс и најуваженији знак признања.

Гопчевић се при својим путовањима упознао са најчувенијим личностима у Европи, а при томе је најинтересантније, што он са сваким дописује у његовом матерњем језику.

Да би читаоци имали приближног појма о Гопчевићевом књижевном раду, наводим: да је он за последњих 15 година написао 18 махом

опсежних дела и брошура, 1 роман, 5 новела, 250 војничких и поморских, 30 научних, 80 белетристичких и 1.300 политичких чланака, а то је све ушло у 70 разних часописа.

Намеран још ове јесени покренути један белетристички, чисто забавни лист, користићу се г. Гопчевићевом добротом и доносићу међу осталим такође и интересантне цртице из његовог живота као и разне приповетке о његовим путним непогодама.

МИХАИЛО ПАВЛОВИЋ.

II

ПЛЕМЕНИТИМ ДОБРОТВОРИМА ОВЕ КЊИГЕ!

Са осећајем праве радости и највећег самозадовољства износим ово важно и корисно дело пред српски народ! Да је оно одиста важно и корисно, то сведочи оно жарко одушевљење, којим је пре годину дана, поздрављен први оглас, који је наговестио ову књигу; то сведочи она ретка заузимљивост, којом је српска штампа, из свих крајева, где живе Срби, проговорила похвалну реч о важности овога дела; то сведочи решење „Одбора Коларчеве Задужбине“, који је својом оценом и наградом ударио на ову књигу жиг ваљаности и препоруке; то сведочи она наклоност, којом кр. српска влада и цвет српских родољуба притекоше у помоћ, те је ово дело могло угледати света; то на послетку сведочи сјајни одзив, којим је српски свет похитао, да са овим делом украси српске домове!

Истина, стаза, којом сам доспео до ове цељи беше доста неутрвена и трновита, и биће, да је мало која књига у Србији прошла кроз тако жестоку ватру, као што је ова, док је — хвала Богу и заузимљивости честитих родољуба — могла изаћи из штампе!

Већ мало што не клонух духом, јер видех пред собом погажене све своје лепе наде, осујећен успех своје крваве муке и изгубљене плодове свога петомесечног заморног рада!

Благодарећи заузимању г.г. Аћима Чумића, митрополита Теодосија Мраовића, д-ра Николе Крстића, Чеде Мијатовића, Светомира Николајевића и Љубомира Ковачевића, Одбор

Коларчеве задужбине у седници својој од 23. Марта тек. год. бр. 37. решио је већином гласова, да се мој превод Гопчевићеве „Старе Србије и Македоније“ награди са сумом од 2.500 динара. Слушао сам да је било у одбору око овог питања доста жестоког окршаја, јер по некоме од господе није ишло у прилог, да се Коларчев фонд крњи на његову штету.

Ово решење беше за мене лепа морална сатисфакција, али ме доведе пред један непрелазан понор; јер беше везано са овим незгодним условима:

1. Кад буде готов први део књиге добићу 1000,

2. кад довршим цело дело исплатиће ми се 1.500 динара;

3. дужан сам, да за тих 2.500 динара издам Друштву Св. Саве 50, Коларчевом одбору, поред једног примерка у лепом повезу, још и 50 комада бесплатних књига, дакле, да вратим одбору више од 1000 д.

Ови услови доведоше ме у највећу забуну, јер нити сам пристао, да без средстава отпочнем са радом, нити сам био вољан, да малодушно одустанем од своје намере.

Не могавши ни претплатом осигурати издање, понудих превод, по упутству г. Аћима Чумића, на откуп Коларчевом одбору. Ма да је г. Чумић у одборској седници, нарочито сазваној поводом моје молбе, држао ону сјајну и патриотску беседу, која је после штампана у засебној брошури под насловом „Задужбине у одбрани Српства“, то ипак није могао успети, и ако сам преко г. Љубе Ковачевића на послетку нудио одбору цело дело за ону исту суму, коју ми је досудио у име награде, уступајући му поред тога и поручбине неких министарстава, па чак и претплату до тог времена прикупљену.

Морам отворено признати, да ми је, поред све благодарности, коју дугујем Коларчевом одбору, ипак пуцало срце од туге, кад сам видео, шта се са мном ради, а како се немилице троши за неке „историје енглеске цивилизације“, и које какве друге књиге и књижице, о којима чак смем посумњати, да су по Србију и Српство од веће важности од Гопчевићеве „Старе Србије и Македоније“.

Моја нада у кр. српску владу показа се потпуно оправданом. Председник министарства министар иностраних дела и министар војени г. Сава Грујић, као и министар унутрашњих дела г. Јован Ђаја ангажоваше

велики број књига, а искључива је заслуга г. Саве Грујића, што ће уз ово дело такође изаћи чувена етнографска карта. По његовој наредби а изредном готовошћу г. Јована Мишковића, пуковника и начелника главног ђенералштаба, наклоњена ми је знатна олакшица у томе, што се ова карта, уз неку малу оштету у књигама, израђује у фотолитографији кр. српског ђенералштаба. Истом приправношћу одобрио је г. пуковник Мишковић, те је у ово дело ушла дивна слика ***„Долазак српске војске на Косово 24. Јануара 1878. год.“*** У исто време сматрам за дужност, да на овоме месту похвално истакнем ону трудољубивост и пажњу, коју г. Таса Богдановић. управник фотолитографије, поклања тачној и лепој изради етнографске карте, која ће бити приложена другоме делу ове књиге.

Али као што год је награда Коларчевог одбора само стајала као мртво слово на хартији, тако су и поруџбине г.г. министара једино се састојале у писменим решењима, која ми нико, не хтеде примити за готов новац. Чак ни Главна Контрола не хтеде дозволити да ми кр. срп. државна штампарија отвори кредит за штампање дела, ма да сам за покриће трошкова нудио осигурани приход од 6.050 динара и поред тога још 600 књига, дакле укупну вредност од 12.000 динара.

Видећи ме у оваквој неприлици, упутише ме моји пријатељи на неке имућне српске родољубе, надајући се, да ћемо њиховом помоћу доћи до цељи.

Први родољуб, коме ме упутише, човек, који новац — што но кажу — лопатом грће, дочека ме с таквим одушевљењем, да сам већ помислио: „е у добри час! сад ће бити новца као кише!“ Он ми причаше, „како се неће моћи растати с душом, ако још за живота не види под српском влашћу Стару Србију и Македонију, и како сам баш лепо удесио, да с том „књижицом“ *(сигурно је држао, да ће коштати бар пола динара)* покренем питање, које је — вели — већ заспало!“ Али кад пређосмо на ствар, рече ми, да се тек мора договорити са г. Милићевићем, те да дођем други пут. Отишавши … неког времена до свог мецената — in spe, рече ми, како … ло на оцени, и да ће ме он сигурно потпомоћи, ако … воји дело. Па кад се и то беше сретно свршило, … своме бити имајућем добротвору. „Добро,“ …

слити!“ — И тако се мој меценат предомишља од прошле јесени па још и дан дањи, а богме видим, да ће пре и умрети, но што се домисли!

Е, после ме упутише некој богатој удовици. Та ми чак не понуди ни столице, ма да бех обукао свој најполовнији капут и прилично се дотерао; него се чисто нађе у чуду, како то да ја не знам, да она подиже неку цркву! Она као жена — вели — о књигама не води рачуна. Одох, као ошурен, проклињући у себи онога, ко ме је к њојзи послао.

Трећи родољуб хтеде ми откупити дело за 1.900 динара, али под условом, да му уступим цео свој осигурани приход, који у оно доба износаше преко 5.000 динара и да дело остане за свагда његова својина. Немајући рачуна, да великодушноме родољубу платим 5000 за 1.900 динара, заблагодарих му и одох.

Још бих имао да илуструјем неког четвртог родољуба. Али како је овај баш са свим зацрнио, то нисам рад, да кањам листове ове лепе књиге, износећи најскареднији пример крајње грамзљивости и просте себичности. Истина, баш би требало, не само да га изведем на средину, него да чак донесем и његову слику, па макар било и на корицама на крају књиге, али држим, да је искусио доста осетљиву казну у презиру великог броја својих суграђана.

* * *

Биће, да је за моју муку и невољу дознао познати родољуб и честити грађанин г. Михаило Павловић, трговац београдски. Он ме позва једног дана преко момка у своју радњу. Чисто ми не беше право, што ме зивка, јер сам мислио, да ће тражити рачуна о књизи, за коју се беше претплатио међу најпрвим претплатницима. Али на послетку ипак одох.

Г. Михаило понуди ми столицу и запита ме, шта ли је на путу, те не може изаћи Гопчевићево дело. У место одговора употребих нашу личку пословицу и рекох: „ишла би баба у Рим, кад би имала чим, купила би свашта, али нема за шта!“

— Дакле немате новаца!

— То ти је онај ђаво, одговорих.

— Па где штампате дело?

— Сад нигде, г. Михаило, јер ни једна штампарија неће да ради без готовине; а кад бих имао средстава, продужио бих штампање, код Димитрија Димитријевића, где ми већ леже два штампана табака.

— Дете, иди ми зови Миту, довикну г. Михаило једноме од својих момака.

Ја се чисто пренеразих, па не знам, шта се то у једаред са мном десило. Дође Мита.

— Мито, Бога ти, по што ћеш да штампаш Гопчевићево дело?

— Па ево господина он зна, — рече Мита, упирући главом на мене, који се бех зајапурио, као окуван рак.

Казах по што је била штампа. Али Михаило, сигурно не из убеђења, што је то прескупо (*јер он одмах признаде, да се не разуме у штампарске послове*), него да као трговац према трговцу одржи неки мали мегдан, откиде Мити по табаку само десет динара, наредивши му, да одмах сутра продужи штампање, а за новац да се обраћа њему.

Ја се жив скамених! Каква изненадна, нагла, чудна, лепа и славна промена! Штампар, који ме је до тог дана гледао преко рамена, постаде у једаред претерано учтив; трговина Јевте Павловића, која пре не хтеде ни да чује за какав кредит, одједаред отвара ми све своје магацине, с једном речи, као да сам се преродио!

Тек другог дана начинисмо предрачун, шта ће дело коштати, узевши у рачун и мој осигурани приход. Али Михаило, чувши да ће трошкови претерати 12.000 динара, ипак остаде тако миран и равнодушан, као да смо нашли, да ће коштати неколико дуката.

И према овоме, што сам напред изложио по правој истини и са осећајима најискреније благодарности, остављам теби на оцену брате Србине и сејо Српкињо, да кажеш, чија је непосредна заслуга, те је чувено дело Спиридона Гопчевића, дело, које се бори за два изгубљена алема круне Немањића, да је — велим — ово дело угледало света на српском језику.

М и х а и л о П а в л о в и ћ није само учинио услугу мени и мојој породици, он је, дарежљивом руком учинио услугу целоме Српству, он је оживио оно, што би, без његове помоћи још за дуго остало мртво, он је учинио оно, што не учинише они кругови, који су били позвани да то учине.

Држим, дакле, да сам, не само по дужности и из осећаја своје најтоплије благодарности позван, да у овоме делу, које ће доћи у све крајеве где живе Срби, овековечим име великог Србина и родољуба Михаила Павловића, него мислим, да би се прекорело цело Српство, кад га не бих изближе упознао са овим нашим племенитим добротвором. Износећи у овој књизи слику Михаилову, упознаћу читаоце у кратко са његовим животописом:

Михаило Павловић родио се 1841. год. у селу Божурни, срезу јасеничком, округу крагујевачком, од честитих сељачких родитеља. Оцу му беше име Марко, мајци Стаменија. Михаило је полазио основну школу у Тополи и неколико разреда гимназије у Крагујевцу. После га отац доведе у Београд и даде му место у трговини г. Антонија Пајевића. Из ове исте радње, у којој је наш Михаило почео служити као шегрт, иступи он после 9½ година и то тек онда, кад је намислио да ће са неким малим капиталом, који беше зарадио служећи газда Антонија, моћи отпочети самосталну радњу. Али, како његова уштеда беше недовољна за самостално предузеће, то се он удружи са Костом Мазаровићем, отворивши са њим заједничку радњу. Ну и Мазаровић као да у оно доба не беше по имовини јачи од Михаила, јер им је укупни капитал, с којим отворише радњу износио 965 дуката и две рубље!

Али трезвеност, трудољубивост и окретност младих ортака прокрчи им пут ка срећи и благостању. За непуних 26 година видимо данас у Београду као један од најлепших украса српске престонице поноситу палату Михаилову, видимо горостасну трговину под фирмом: *„Мазаровић и Павловић"*.

1868. год. ожени се наш Михаило са Милицом ћерком Васе Марковића, трговца из Смедерева, која га усрећи са четворо деце и то: сином Милорадом, ћерками Вукосавом, удатом за Драгомира Радуловића, трговца београдског, Десанком и Зорком.

Михаило Павловић је члан утемељач и добротвор „Друштва Св. Саве", члан управе „Црвеног Крста", члан разних добротворних установа, и вазда је први на белези, кад треба у помоћ прискочити каквом родољубивом предузећу. Не припадајући ни једној од наших политичких партија, потпомаже Михаило Павловић свако патриотско предузеће, не

штампајући књиге тиме, да их је што јевтиније р а з д а л а или п а-
к у ј и т а л а или д а р о в а л а. Него је довољно, што је ово само
наизменично користи туђине народа, да ли бар то на културном или
народно културном пољу. Михаило није био против, да помаже једно
књижевно предузеће. Он је својом добротворном руком помогао већ многе
књижевнике и новинаре, не водећи строга рачуна чак ни о томе, да ли
ће овај или онај књижевни производ као што Михаило претпоставља
управо бити и користан за друштво!

Ретки су родољуби, као што је Михаило Павловић! Истина, има их много, који се разнећу својим патриотизмом при чаши вина, на партиским зборовима и у новинарским чланцима, али кад треба положити и најмању жртву на олтар народне ствари, онда ти јунаци обично беже са белеге! Могао бих овде именице навести приличан број имућних људи из краљевине, који су, што се тиче богатства, далеко измакли пред Михаилом Павловићем, али ћете, на жалост, бадава тражити њихова имена у списковима утемељача, добротвора или чланова каквих патриотских установа! Одиста, колико тужна појава, толика и грехота, а да и не говоримо о грдној срамоти! Јер, обогатити се из народних жуљева, а не приложити баш ни пребијене паре на жртвеник своје отаџбине и свога народа, таква себичност — не само што је жалостан доказ прве неблагодарности српских синова наспрам мајке Србије, него и знак, да дотични себичњаци немају у себи ни искрице поноса, а да им грамзљива душа грозничавом трзавицом дрхти над мамоном злата!

Сад ми још остаје, да Те замолим г. М и х а и л о, да ми опростиш, што сам, без Твога знања и одобрења украсио своју књигу са Твојим ликом! Осећаји искрене благодарности у мене су велики, али је још већа Твоја заслуга, па не знајући, како бих одао најдостојнију пошту Твоме великом родољубљу и пожртвовању, реших се, да овим начином прибавим жељно задовољење својој благодарној души. При крађи Твоје слике беше ми јатак г. Божа С. Ж и в к о в и ћ, Твој велики поштовалац, који је такође показао особито родољубље, велику заузимљивост и чисти патриотизам наспрам овога дела. Израду слике руководио је сам г. С п и р и д о н Г о п ч е в и ћ, који је из Твоје великодушности разабрао са правим задовољством, да још нису охладнила сва српска срца наспрам своје драге отаџбине.

Благодарећи још једаред свима напред поменутим добротворима ове књиге, као и г. г. уредницима оних српских листова у краљевини и на страни, који су доносећи огласе и нарочите белешке о овоме делу, знатно припомогли, те је читалачка публика обратила на-њ своју пажњу, мило ми је, што при завршетку могу са самозадовољством нзјавити: да још живи српски патриотизам и да су српска срца још увек живо загрејана одушевљењем за „Стару Србију и Македонију“, у којима српски живаљ већ давно чезне и гине за спасом и ослобођењем!

Не оплевајмо, него га што пре ослободимо!

У Београду, 29. Јула 1890. год.

Милан Касумовић.

СРБИНЕ и СРПКИЊО!

Са каквим осећајима посматрате дивне и тужне слике у овој књизи? Како вам је на души, кад овде гледате српске мајке и нејаку Српчад, **како сви жељно упиру очи у вас, опомињући вас, да су они кост од ваше кости, крв од ваше крви!**

С поносом певамо своје народне песме, с поносом спомињемо косовске јунаке и подижемо им споменике благодарности, али још никад нисмо озбиљно помислили, какву свету дужност имамо да вршимо наспрам овога народа, чије слике овде видимо!

„Македонија и Стара Србија“

позорнице су славне и сјајне српске прошлости, а не ће дуго постојати и опе ће **— ако Бог да и срећа јуначка — постати обновитељице српске славе и величине!**

Србине!

Освести се часком! Обуздај за мало распаљене страсти, заборави за који трен на унутрашњу партијску борбу — **тај отров, који је већ упропастио силне државе и народе,** па се сети, да те већ кроз векове чека један величанствен и славан задатак, — задатак, који, ако не извршиш, знај, **да нити ће ти бити Богом просто, нити ћеш из своје — иначе сјајне историје — икада избрисати ону црњу љагу, која је пала на српски барјак, на пољу Косову!**

„Македонију и Стару Србију“

ове две, по наш будући државни живот најважније чињенице, испитао је чувени ориенталски путник **Спиридион Гопчевић,** а о резултату свог истраживања написао је на немачком језику велико дело у 65 штампаних табака, и ово дело, које је на себе повукло пажњу читавог образованог света, износим ево на нашем језику пред васколико Српство.

У овом делу, украшеном са 67 дивних, по фотографским снимцима израђених слика, доказао је писац, да народ, који у оним покрајинама живи и који се по-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

више, узму у своје руке, те да се постарају о његовом ширењу. Оваквим поступком учиниће услугу преким потребама своје отаџбине и доказаће у исто време, да у њиховом срцу тиња искра родољубља и племенитости.

Овом приликом сматрам за пријатну дужност, што могу заблагодарити г. Гопчевићу на реткој готовости, са којом ми је — далеко од сваког материјалног интереса — био на руци у свима пословима, које сам имао око издавања ове књиге.

Благодарећи у исто време Коларчевом одбору на лепој награди мога превода, и свима својим добротворима и пријатељима, који су ме у тешким данима морално и материјално помагали, желим из свег срца, да овај мој рад постакне сваког свесног Србина и добру Српкињу на ревносан и успешан рад око ослобођења наше браће у Македонији и Старој Србији!

У то име Бог и срећа јуначка!!!

Београд, трећег дана Ускрса 1890. год.

Милан Касумовић.

МОЈИМ ЗЕМЉАЦИМА!

(Из посланице г. Гопчевићеве, са којом пропраћа српско издање своје „Македоније и Старе Србије“)

Најважније политичко питање за нас је Србе, без сумње, тако звано „*македонско*“. Кад би требало доказивати истинитост овога тврђења, онда би се то лако дало извести овако:

Сваки добар Србин мора сматрати за идеал својих тежња: **сједињење свих својих земљака у једну велику српску државу**. Али, на жалост, стоје многе тешкоће на путу, а да би се овај идеал могао толи ласно и тако на пречац остварити. Српство је раскомадано и велики његов део стоји под влашћу суседних држава. Ово нарочито важи за Србе, који су још **за сад** под владавином Аустро-Угарске. Док год ова држава постоји, дотле се не смемо надати, да ћемо присајединити аустро-угарске Србе краљевини Србији.

Што се тиче Босне и Херцеговине, које покрајине, истина, нису саставни део аустро-угарске монархије, али које су **за сад** под аустро-угарском управом, то је могућно, да ће какав аустријски државник и сâм можда дођи до убеђења, да би било много корисније и за Аустрију, кад би, у случају каквог рата, имала уза се војску краљевине Србије, — **проширене Босном и Херцеговином**, — него, кад би немајући ове помоћне војске, чак још морала оставити два цела корпуса у Босни, па с тиме отворити осетљиву празнину на главном ратишту.

Осем аустро-угарских Срба спадају такође у домашај наших политичких аспирација наша браћа, која стењу под бугарском и турском влашћу. Њихово ослобођење и сједињење са краљевином Србијом не само да је *могуће*, него треба да буде цељ сваког озбиљног државника.

Познато је, да су „Шопови“, — који су, без сумње, наши земљаци, — у пркос својим протестима, спојени 1878. год. са кнежевином Бугарском, а то због тога, што се српска влада никад пре није старала за шопску земљу и што се никад није противила дрскости Бугара, који су жигосали Шопове именом „Бугари“. У осталом, онда је падало у рачун руској политици, да кнежевину Бугарску колико могуће више прошири.

Данас стоје ствари друкчије. Неблагодарни Бугари избацише своје ослободиоце и понизише их толико, да се Русија не може више за њих заузети, ако није рада, да погази своје достојанство. А остане ли Бугарска усамљена, онда је сва прилика, да ће Србија победоносно изићи из неминовне и одлучне борбе са Бугарском, те да ће том приликом опет придобити пределе до Вида и Искра, који су и онако њена својина. Овакав рат решио би у исто време и македонско питање.

На свом путовању уверио сам се о непобитном факту, да у крајевима између Арбаније и родопских планина с једне, а од српске међе па до Солуна с друге стране, живе наши *земљаци*. Дужност је дакле сваког Србина, да поради на њиховом ослобођењу. За сад су Стара Србија и Македонија под турском влашћу и Турска је доста снажна, да одржи ове покрајине. Нема дакле наде, да се што год може постићи силом, као што нема ни изгледа, да би какав народни устанак у оним крајевима могао имати успеха. Ваља нам дакле стрпељиво чекати, док друге силе не смире Турску, те да се ми узмогнемо дочепати свог дела из наследства „болесног човека“. —

Али нам ваља имати на уму, да нисмо ми једини, који полажемо право на баштину „болесног човека“. Бугари су то много пре учинили, и то са више дреке, дрскости и вештине, него ми. Пошло им је за руком, те су уверили недотупавне путнике о „бугарштини“ Старо-Србијанаца, толико, да су ови довели у заблуду целу Европу. Изредно се, дакле, радујем, што је моје дело довело до убеђења научњаке, да су ти тако звани Бугари у ствари прави **Срби**. Мило ми је, што сам својим проналасцима могао стати на поприште за права нашега народа.

Али ја сам још много више пронашао, но праву народност Македонаца! Пошло ми је за руком, те сам по аутентичним изворима, открио бугарску пропаганду и њена подла средства. Читалац мога дела увидеће, колико су Бугари напреднији од нас, како они радосно троше новац, да побугаре наше земљаке, те како неуморно раде, да, не бирајући средства, своју цељ постигну.

Ако са њиховим упоредимо наш досадашњи рад у правцу одбране својих права на оне крајеве, онда се одиста морамо зарумените од стида, јер *ништа*, **а ма баш ништа**, нисмо учинили! А будемо ли трагали за разлогом овако стидне појаве, онда ћемо наћи, *да он лежи у невероватној равнодушности* нашега народа и његових вођа наспрам македонског питања, чију сам важност мало час доказао. А будемо ли тражили разлог ове равнодушности — шта ћемо наћи? — — — Још жалоснију појаву, да нам партијска мржња и унутрашњи раздор, не дозвољавају, да се бавимо са пит ... олитике.

Да, одиста је далеко дошло ... ворите које вам драго
српске новине, па ћете наћи све ... рдњама политичких
партија и њихових присталица, ... словца, о Ма-
кедонији и Старој Србији, о ... нам прете
од Бугара. У Француској, Ит ... раздор,
али за то ипак поједине п ... једна

партија ради супротно патриотским смеровима друге партије, као што бива код нас. А кад би данас запретила каква опасност с поља Француској, Италији или Енглеској, онда би, верујте, ишчезла свака неслога испред правог патриотизма и од тог часа нестало би, наспрам иностранства, либерала и конзервативаца, републиканаца и монархиста, а остали би на белези само чисти Французи, Италијанци и Енглези.

Колико је друкчије код нас! Родољуби који отпочеше радити за Македонију, не налажаху потпоре, шта више стекоше противника и то због тога, што припадаху некој другој партији! Није ли стидно и непатриотски, да људи, као што су Веселиновић и Милојевић, који устадоше, да бране наша права на Македонију не нађоше потпоре ни помоћи? Није ли одиста жалосно, да још има толико отмених Срба, који избегавају ступити у друштво „Св. Саве?“ Бар се ово друштво не бави политиком, те ништа не смета стотинама хиљада Срба, који би могли одвојити тричави 5 или 10 динара, да овај новац положе на жртвеник отаџбине и да се упишу за чланове друштва „Св. Саве“. Кад би сваки Србин, који се размеће именом родољуба, приступио овоме друштву, то би оно данас бројало бар пола милијона чланова са годишњим приходом од $2^1/_2$ до 3 милијона динара! Са оваквом сумом био би ласан отпор противу Бугарске пропаганде у Македонији.

Знам, да говорим глухим ушима, јер је партијска мржња већ сувише отровала наш народ. Српска журналистика отпочела је тек онда говорити о мојој „Македонији и Старој Србији“ и о карти, која је приложена овој књизи, кад је Комаров изнео на јавност своју вајну карту!

А кад бих, по несрећи, био нашао, да је у Македонији претежнији бугарски живаљ, па да сам у том смислу написао какво дело, то будите уверени, да се сва бугарска штампа не би уморила, цитирајући моје дело, те би отворила јавну и жестоку полемику са сваким оним, ко би се усудио посумњати у такво моје дело.

И за то ми беше баш за чудо, кад ми је издавалац ове књиге предложио, да преведе моје дело на наш језик. Из тога сам видео, да патриотизам још није ишчезао у осећајима свих мојих земљака и за то срдачно благодарим г. Касумовићу на његовој родољубивој ревности.

А вас, љубазни моји земљаци, искрено поздрављам и позивам: да не заборавите нашу браћу у Македонији и Старој Србији, те да, по могућности, допринесете за њихово ослобођење. Уписујте се у друштво „Св. Саве“ и не смећите с ума спољну политику, због ваших унутрашњих загевица! Данашњи положај у Србији налик је на стање у Пољској, пре прве њене деобе, или ситуацији у Грчкој, у време Демостеново. У Пољској беше овладала жестока мржња између Русофила и њихових противника и трајала је до пропасти те државе. У Атини Демостен непрекидно подсећаваше на опасности, које прете с поља, представљајући својим земљацима неумесност њиховог унутрашњега раздора! Све бадава! он говораше глухим ушима! Партијски раздор беше угушио у Атињанима сваку искру патриотизма и они се

међусобно гложаху тако дуго, док Филип Македонац не учини крај њиховој самосталности.

И вас ће Србе постићи иста судбина, ако не усргнете своју партијску страст, те ако не увидите, да насрам странства и у питањима спољне политике **не сме имати ни радикала ни либерала ни напредњака, него само Срба!**

„Брат је брату мио,
Које (политичке) вере био.“

У Бечу, на Ускрс 1890. год.

Спиридион Гопчевић.

ПРЕДГОВОР.

Све до 1878. године сачињаваху Босна, Херцеговина и Бугарска око Дунава, ону тамну тачку, са које се вазда претило покретом источног питања. Услед берлинског уговора отпадоше ове покрајине испод турске власти, али источно питање остаде ипак и даље на свету. Сада опет покрајине *Македонија и Стара Србија* — хвала бугарској пропаганди — образују на балканском полуострву ону тамну тачку. Народ у тим покрајинама тако је мирољубив, да се не даду ни замислити какви немири, сем ако би ове изазвало какво туђе дражење; али баш ово потоње понавља се од стране Бугара већ од 1878. године, као по неком плану, док слепа порта, односно њене од Бугара потплаћене власти у Македонији, све ово посматрају скрштених руку.

По што се Србија од времена смрти кнеза Михаила није више старала за Стару Србију и Македонију, и будући се према томе становници оних крајева једва имају чему надати од Србије, то бих ја, у интересу потиштенога народа, одобрио бугарску агитацију, кад бих се могао надати од ње каквом успеху. Али ја сам се баш потпуно уверио, да је покушај каквог устанка од стране Македонаца и Старо-Срба, ствар чисто немогућа, нарочито у том случају, кад би га они хтели покренути својом снагом; јер не само што народ нема оружја, већ је и са свим невешт руковању њиме, а поред тога је и без икаквог војничког духа; док су међу тим Мухамедовци (Срби, Османлије и Арбанаси), који се налазе у његовој средини, сви до зуба оружани, вешти руковању оружјем и добри ратници. И тако не би могло доћи до устанка, ма да баш нема никакве турске војске. Кад би данас устала нека села — или, да рекнемо, читава покрајина, то би ово имало само ту последицу, да би Мухамедовци, као дивљи зверови, напали на заслепљени народ, па би починили гора безакоња, но 1876. године у Бугарској! И баш из овог разлога налазим, да је крајње бездушно од Бугара, што већ од десетину година непрекидно драже народ на устанак. Они врло добро знају, какве би последице имао устанак; али баш ово иде њима у прилог, они управо *хоће*, да Мухамедовци по Македонији почине што гаднија безакоња, како би Европом задрмао узвик огорчености, налик ономе од 1876. године, те да би она, као

посредница, протеравши Турке из Македоније и Старе Србије, на послетку сјединила ове покрајине са Бугарском. Италијанци и Грци покушали су са неким успехом, да прођу испод жита — Бугари иду њиховим трагом.

Али кад већ овако стоје ствари, онда ваља са њима и рачунати и за то се може на сигурно претпостављати, *да ће се први покрет источног питања излећи из будућих догађаја у Старој Србији и Македонији.*

Држим, да ће из овог разлога ово моје дело бити од неке важности. Прво и прво нема у опште никаквог другог дела о овим покрајинама. Истина, биће томе близу 30 година, да су Хан, Макенци, Ирби и Барт неке њихове делове пропутовали, али бесмислица, коју су ови путници написали, не заслужује никакве пажње. Ова осуда учиниће се некоме можда одвећ строга, али ће читалац увидети баш из овога дела, да је овај поступак образложен, и кад га буде прочитао, пристаће уз мој суд.

Друго, морају се узети у призрење изненадни проналасци, који су изашли на видело приликом мог десетог путовања по истоку, — проналасци, који исто толико изненадише мене, колико ће изненадити читаоца. — Први пут дознаће свет, на основу тачних истраживања, *праву истину* о етнографским односима Старе Србије и Македоније, као и о делатности разних пропаганада.

Противници не ће доиста пропустити, а да ме не окриве с пристрасности наспрам Србије. Али противу овакога приговора могу се лако бранити, кад се позовем на моја пређашња дела. Ма да нисам никада престао љубити своју отаџбину, ипак сам се сваком приликом одупирао њеном шовинизму, кудећи најоштријим начином оно, што је за куђење, а не освр̀ћући се при том на дреку својих земљака.

Ни данас не би ми пало на ум, да потпомажем српско право на Стару Србију, да се нисам потпуно уверио, да словенски становници Македоније и Старе Србије махом припадају српском племену. Пишући овако, учинио сам једино своју дужност као непристрасни истраживалац на пољу народописа и историје, — *јер се и онако не надам благодарности.*

Од Бугара по готову не, јер сам извукао на јавност њихову пропаганду и њена недостојна средства; од Турака не, јер у њиховом господарству нисам нашао ништа, што би било хвале достојно; од Руса не, јер сам осветлио њихову неискрену политику противу Србије; по свој прилици ни од Грка — ма да сам све учинио, да бих њих задовољио — јер нисам могао потпомагати њихове шовинистичке тежње; али ни од Срба не надам се благодарности, него само нових противницима. Влада ми не ће опростити, што сам оштро осудио нехатост и равнодушност њену и њених претходница према браћи, која стењу под турским господством; народ биће озлојеђен због тога, што сам му сваком приликом подносио огледало, у коме је могао приметити [illegible]; мађарски Срби нападаће ме за то, што сам им казао истину: [illegible] пред убеђен, да ћу број својих противника [illegible] тога, не тражим ничије пријатељство, [illegible] има својим делима према захтевима

праведности. При овоме теши ме, што вазда има поштених људи, слободних од сваког предубеђења, који ми не ускратише своје признање, а одричем се и онако признања шовиниста свих народа.

Што се тиче етнографске карте (која је постала, по што сам увео преко 2000 исправака у аустријску ђенералштабну карту), то могу слободно заложити своју часну реч, да сам је састављао по свом најбољем знању и по својој савести, и да је нисам нигде намерно, ма и најмање, изопачио. У осталом не ће ваљда нико захтевати, да и она и моје статистичке таблице, (у којима ми је, због моје очње болести други вршио коректуру бројева) буду *апсолутно* тачне, а најмање захтеваће ово онај, који зна, на какве се тешкоће наилази у Турској при констатовању народности.

Али свакако може се као поуздан сматрати заједнички рад једнога Србина и једног Бугарина, чији су пратиоци потпуно говорили грчки, арбанашки и турски. Само се по себи разуме, да се моја садашња карта са пређашњима ни у колико не слаже; кад је Лежан своју правио (1858.), онда он још не беше пропутовао Македонију и Стару Србију; исто тако ни Сакс не познаваше оне крајеве из властитог посматрања, а Киперт је слагао своју карту према саопштењима путника, који не знађаху ни приближно ни српски ни бугарски, ни историју, ни обичаје ни способности југословенских народа. Ради брзине, са којом је карта морала бити довршена, не беше ми у осталом могуће, да је и по други пут прегледам, и за то осташе још неке погрешке не исправљене, а неке од мојих измена превиђене. У случају несугласице у правопису имена или у погледу етнографских односа, меродаван је увек *текст* самога дела.

Слике су готово све израђене по фотографијама; у овом погледу чине изузетак само четири слике, које представљају неке пределе и које су позајмљене из старог дела Кусинери-ова а тако исто и слике: Пећи, Дечана, Звечана и Приштине, које су израђене по каменорезима.

Писац.

ДЕО ПРВИ

МОЈ ПУТНИ ИЗВЕШТАЈ

— Ни по што! одговорих. Као Словенин, не могу друкчије, но да будем наклоњен Бугарима, а како су „странци“ удаљени, а Каравелов безопасан постао, то ваше земљаке не мрзим.

— То ми је мило чути! узвикну весело Петров. Онда се нисам преварио у оцени вашег карактера и могу изнети своју ствар.

(Постадох љубопитљив).

— Кажите ми отворено, продужи г. Петров, бисте ли се ви још и данас противили неправедним захтевима својих земљака, кад би они н. пр. затражили бугарско земљиште? Из 13. главе вашег дела видео сам, да сте ово бар онда чинили.

— Ја мрзим све шовинисте, одговорих, и за то не ћу никад пристати, да браним неправедне и смешне захтеве; ну да ли ћу за то наћи за пробитачно, да још једном устајем за Бугарску *противу Србије*, то не знам.

— Па како ви н. пр. мислите о будућем дељењу Старе Србије и Македоније између Србије и Бугарске?

— Веран својим народносним начелима, радићу увек за то, да Србија, Бугарска и Грчка добију оне турске крајеве, у којима живи претежнија већина њихових земљака. Оваква подела одговарала би бар захтевима праведности, која ће ми бити свагда правац свих мојих предузећа.

— То је лепо. Више ми не треба. И ја бих желео праведну поделу! И за то налазим, да се само по себи разуме, да Србија и Грчка у своје време добију оне турске покрајине, у којима живи претежнија већина Срба односно Грка, али за то захтевам, да Срби и Грци нама Бугарима не закраћују, што је наше.

— Кад би деоба Турске од нас зависила, онда бисмо се ми на овај начин најбоље сложили (приметих ја, смешећи се); али како ово на жалост није случај, то не појмим, шта тиме намеравате.

— То ћете одмах чути.

Бисте ли ви хтели, да напишете једно лепо дело о Македонији?

— Како бих ја то могао, кад још никад нисам био тамо. Поред тога довршујем баш сад прву свеску свог дела „Србија и Срби“, после овога имао бих да пишем другу и трећу свеску, а за ово ће ми требати управо година дана, а за тим морао бих написати још нека друга два дела, о чему сам утврдио уговор са својим накладником. Узмите још и мој остали књижевнички рад у рачун — новинарски сам и онако морао оставити због оскудице у времену — па сад сами себи одговорите, да ли бих могао писати какво дело о Македонији, нарочито онда, кад би потребно било, да ту земљу претходно пропутујем.

— Да ли сте се баш обвезали, да ћете предати дела, која по уговору примисте, до неког извесног рока?

— То не, дела ће се штампати, кад предам рукопис.

— Па добро, шта вам смета, да одложите издање друге свеске ваше „Србије“ за идућу годину, а да ове године пропутујете Македонију? На овај начин могло би дело о Македонији изаћи идућег пролећа.

— Па за што да то радим?

— Казаћу вам праву истину. У Македонији врӣ, и — ако сви знаци не варају — букнуће ове или идуће године буна, која ће морати изнети на дневни ред „македонско питање.“ Помислите дакле на успех, који би постигло дело о Македонији, кад би потекло из вашег пера, а нарочито кад би оно баш у то време изашло; особито кад се има у виду и та околност, да сличног дела нема ни у којој књижевности.

— Ваша су разлагања (морам признати) доиста занимљива и примамљива; али зар ја да напртим себи труд и трошак, који не би ни у каквој сразмери стајали са наградом, коју бих постигао.

— Ја сам готов да сносим путне трошкове и да вас пратим.

Изненађен погледах у Петрова.

— Па шта имате ви од тога, ако ја напишем дело о Македонији? запитах га зачуђено.

— То ћу вам отворено казати. Македонија је (како ви сами признајете у 13. глави ваше „Бугарске“) *бугарска земља.* Ми Бугари радимо већ од више година са свом снагом на томе, да Македонију ослободимо. Ми смо све учинили, да придобијемо јавно мнење у Европи и да га заинтересујемо за Македонију. Laveleye н. пр. живо заступа присједињење Македоније са Бугарском, али како није пропутовао Македонију, то његови списи немају потребног ауторитета. Колико би била друкчија корист, коју бисмо имали од дела, што бисте га ви написали, на основу свог сопственог посматрања. Ви се већ и онако сматрате као ауторитет на истоку; зна се, да знате језике и да сте непристрасни, а на послетку, суд једног *Србина*, који се заузима за *Бугарску*, мораће учинити особити утисак.

— Ви бисте хтели, да ја агитујем за присједињење Македоније са Бугарском?!

— Ни по што! Ја не тражим друго, до да **по правој истини** изнесете утиске свога путовања. У овом случају мораћете и онако писати, *да у Македонији живе готово сами Бугари, који жељно ишчекују сједињење са Бугарском.*

— Али ако ја противно нађем?

— Онда вам опет ваља д[...] [...]тини. Али верујте, да вам ја не бих ни поднео овај предлог, кад не[...] [...]знао, какво ћете искуство стећи у Македонији.

Предомислих се ча[...]

— Чујте мој противан предлог (продужих). Немам повода да се заузимам за Бугарску, али продужимо путовање и по Старој Србији, како бисмо могли углавити границе српског становништва. На овај начин могао бих учинити услугу и својим земљацима, јер би ови иначе тврдили, да сам се продао Бугарима. Исто тако не би вам смело бити противно, ако утврдим докле се протежу грчки, арбанашки и цинцарски елементи, и ако ја ове, као и српске, издвојим из круга бугарских пожуда. Једном речи, ви бисте морали пристати, да ја једнострано не пропагандишем, *веħ да свој путни извештај онако саставим, како одговара правом стању ствари. Ни једна народност не сме бити окрњена у својим правима!* Ако бих ја друкчије хтео радити, то бих изгубио своје познато књижевничко име, а толико ова ствар не вреди.

— Пут постаје истина веħи, но што сам ја намеравао, а немам баш ни интереса, да будем услужан Србима, Грцима и Цинцарима, али с друге стране опет потпуно разумем, да вам је немогуħе друкчије радити. Што се мене тиче, то се придружујем вашем назору, да се путни извештај састави са свим непристрасно, дакле верно према правом стању ствари и без наклоности према икаквој народности. По свему што сам до сада слушао о Македонији, у овој је земљи претежније бугарско становништво, моји земљаци не ħе дакле рђаво проħи, ако се будете строго придржавали истине.

— Дакле, сложни смо.

— У начелу јесмо! Али вам се још за сад не могу обвезати обеħањем, јер овако важна ствар захтева зрела предомишљања. Осим тога нисам рад путовати у пролеħе с тога, што би каква буна или рат могли покварити наше предузеħе. Причекајмо дакле још пола године.

— Станујете ли ви овде?

— Ја овуда само пролазим и идем сада у Лондон. После неколико месеци запитаħу вас, на шта сте се решили.

С тим се и растадосмо.

Месеца Маја дође Петров опет у Беч и запита ме, на шта сам се решио.

— Ја сам о ствари зрело размишљао — одговорих — и готов сам пропутовати с вама Македонију и Стару Србију, а идуħе године издати дело о резултатима нашега путовања, под оним претпоставкама, које углависмо приликом ваше прве посете. Веħ сам нашао и накладника за то дело. На вама је дакле, да одредите време за полазак. Али, како сам уверен, да само јасне погодбе одржавају пријатељство (clara pacta boni amici), то предлажем, да своју погодбу утврдимо писменим уговором. Казаħу вам отворено, за што ово желим. Последњих месеци бавио сам се озбиљније Македонијом и Старом Србијом, па се породила у мени сумња, није ли домашај српског језика ипак веħи, но што ми обојица мислимо. Ово бар тврде моји пријатељи у Србији, од којих сам потражио мишљење.

— Е, ако ви будете безусловно веровали својим пријатељима у Србији, онда ћете се ви дакако предомислити. Они су ваљда шовинисте, и то ваљда шовинисте оне исте багре, што су ову књигу написали.

Ово рекавши, извади г. Петров неку књигу под насловом „Бравство“, која ми је, у осталом, већ била позната.

— Ево читајте — продужи он — овде стоји, да је у Велесу, Прилепу и Охриду већином српско становништво.

— То је свакако смешан шовинизам. Хан и Барт изриком означују становнике за Бугаре.

— Видите ли, а шта ћете тек рећи за Веселиновићеву, књизи приложену карту о простору, који заузима српски народ! Шта кажете на ово?

— Кажем, да је цртач шовиниста. Како он може сву *Горњу Арбанију* узети за српско земљиште! Између Дрима и Шкумбе с једне, и Црног Дрима с друге стране, живи једва 3000 Срба. Ово сам већ споменуо у својој „Горњој Арбанији“. Даље Веселиновић продужава српске границе чак до Родопских планина, до полуострва Халкидике и преко Костура: е, баш права махнитост! Истина, ови су крајеви припадали некада српскоме царству, али исто тако могао је цртач овде завести Епир, Тесалију и Акарнанију, јер су и ове земље биле под влашћу цара Душана.

— Са свим тако! Али најлепше је то, што Веселиновић српску границу на истоку протеже чак до Искра, називајући овај део Бугарске земљама „које су Бугари Србима одузели.“

— Опростите, што у овоме не видим никакве погрешке. Ово је земљиште шопско, а ако хоћете да будете искрени, онда морате признати, да су Шопови Срби, а не Бугари.

Петрова, који не познаваше шопске крајеве из властитог посматрања, ово је чисто изненадило. За тим га обавестих о Шоповима онако, како ће читалац наћи изведено на другом месту. Петров изјави, да није у стању препирати се са мном о овом питању и отпоче првобитну тему.

— Ви не одобравате, дакле, оваке смешне ствари, као што је карта у „Бравству?“

— Ни по што! Кад шовинизам дотле дође, онда постаје одиста смешан — одговорих.

— Искрено се радујем, што имате таке назоре. Али шта кажете на то, што је Веселиновић ограничио Македонију код Струмице, Демир-капије, Битоља и Костура; док је [redacted] део све до мора, Црне Горе и Србије обухватио као „Стару Србију [redacted]

— Израз „С[redacted] стегљив појам. Ово је апсолутно погрешно, повводи[redacted] Србију. Иначе не могу прекорети

Веселиновића, јер се очевидно држао границе покрајине Македоније, *каква је била у старом веку.* Посматрајте ову Кипертову карту „Грчке и Македоније“ (издану од географског завода у Вајмару) из старог доба, па ћете се уверити, да су овде повучене границе предела „Македоније“ тачно оне исте, које је и Веселиновић у својој карти повукао. *Македонска држава* била је дакако много већа, и то већ под Филипом, по што је покрајина *Панонија* освојена и са покрајином Македонијом здружена. Али кад се говори о *правој* Македонији, онда ваља мислити на предео овога имена.

— Ви дакле намеравате рачунати под Стару Србију и Прилеп и Велес и Штип и Охрид? узвикну Петров у очевидном узбуђењу.

— Будите спокојни — приметих, смешећи се. Име Стара Србија обухвата нека права, која би могла дати повода за неспоразум, кад бих хтео под појам „Стара Србија“ прикупити и оне покрајине, у којима не живе Срби. Ја ћу, дакле, повући границе Старе Србије тако, да оне обухвате све Србе, који живе под турским господством, а остатак означићу „*Македонијом у ширем смислу*“. Од резултата нашег путовања зависиће, где ћемо повући границе између Македоније и Старе Србије.

Петров се задовољи овим објашњењем, и ми се договорисмо о заједничкој набавци потребне путне спреме.

У месецу Јулу дође Петров опет у Беч на коначан договор и да закључи са мном поменути уговор, који је гласио овако:

УГОВОР

Између г. Спиридиона Гопчевића, књижевника и г. Димитрија Петрова, рентијера, закључен је данас следећи уговор:

1. Оба уговарача предузеће заједничко истражно путовање у Македонији и Старој Србији о трошку г. Петрова. Главна је цељ овоме утврђење етнографских односа ових земаља.

2. Господин Гопчевић обвезује се, да ће о резултатима путовања издати дело, снабдевено етнографском картом, *у коме ће, по правој истини,* изнети на јавност резултате заједничког истраживања.

3. Господин Петров је мишљења, да у оним земљама живе у претежнијој већини Бугари. Ако би се нашло да овај назор одговара фактичном стању, онда је г. Гопчевић дужан, да са свом важношћу свог ауторитета, као познавалац истока, и са напором свих својих књижевничких способности, устане за права бугарског народа на оне земље, у којима живе Бугари, и да према томе — што се њих тиче — такође побија неправедне захтеве Срба.

4. Ако би се пак, против очекивања показало, да у Македонији и Старој Србији у претежнијој већини живе Срби, онда остаје до г. Гопчевићеве воље, да

ли ће ово откриће изнети на јавност или не ће. Ако ово учини, онда се обвезује г. Петров од своје стране, да не ће противу тога протестовати; шта више, да ће истинитост овог проналаска свагда потврдити, па и против својих властитих земљака бранити.

Беч, 9. Јула 1888. године.

СПИРИДИОН ГОПЧЕВИЋ с. р.
ДИМИТРИЈЕ ПЕТРОВ с. р.

КРОНЕНФЕЛС с г.[1])
као сведок.

ЛУДВИК ПРОСКОВИЦ с. р.[2])
као сведок.

Господин Петров није се могао одмах кренути, јер је имао посла у Цариграду. Уговорисмо дакле, да ћемо се састати у Солуну, камо ћу ја путовати копном, а г. Петров водом.

---

1) Фердинанд држ. витез од Кронснфелса ц. к. капстан; Беч, Алс — улица 28.

2) Чиновник јаванског трговачког друштва; Беч, лева железничка улица 3.

ГЛАВА ДРУГА

Пут Зибевча

Спремање за пут одузе више од 14 дана. Моја спрема беше још опсежнија од оне за путовање у Арбанију, коју сам изложио на стр. 4. свог дела „Горња Арбанија“. Поред тамо побројаних предмета узех са собом још ове:

Путни фотографски апарат са 60 таблица; хронометар са таблицом, која светли у мраку и исто таким компасом, путних кошуља, Виншестер-репетир-карабин од 14 метака, 40 кутија консервисаног меса, ваздушни јастук, шиваћи алат, шатор, сунцобран, огртач (плед), кутију Алберт бисквита, две флаше коњака, и мајушно стакôце цијанкалија. Ово последње носио сам у џепу од прслука, јер сам држао, да је пут много опаснији, но што је у ствари био, те сам хтео имати средство, да могу брзо учинити крај свима неприликама. Нисам, на име, држао за немогуће, да бих могао допасти ропства код македонских хајдука, који су често тако нељубазни, па препреденим мучењем изнуђавају откупни новац. Овакве муке хтедох избећи отровом.

Данас се смејем, истина, због ове сувишне предострожности, али онда сам узимао ову ствар са свим озбиљно.

Свој повећи пртљаг послах непосредно у Солун, а са ручним пртљагом седох на железницу, рекавши с Богом својој породици и својим пријатељима.

Од кад је отворена пруга Врања—Скопље и тиме Солун везан непосредном железницом са целом осталом Европом, од тог времена постоји за Србију једина неповољност, што свакодневни влак између Беча и Солуна, у оба правца (и одовуд и отуд), projури Србијом само ноћу. Путници виде од Србије лети само пругу Ниш—Врања при одласку, а Београд при повратку; зими баш ништа. Чудим се, што не захтевају у Србији, да бар један влак дању пролази пругом Београд—Ниш.

У 11 сати у вече крену се наш влак из Београда; па како сам у купеу остао сâм, то сам лепо спавао, пробудивши се тек кад стигосмо у Ниш ($5^1/_2$ сати из јутра). —

Ову варош, коју је Гарашанин пре кратког времена са свом озбиљношћу предложио за престоницу Србије — предлог, који и ја одобравам — посетио сам већ пре две године. Онда ми је осетљиво поколебано поверење у ауторитет путника *Каница* и *Хана*, кад се уверих, да у тој вароши, коју оба ова путника представљаху као да је Бугарима насељена, ни жива душа не разуме бугарски, шта више, да сви становници говоре чисто српски. У првом часу замишљао сам, да је Ниш тек за последњих осам година посрбљен, али кад сам такав назор изразио, стаде ми се смејати један трговац, који већ 30 година овде живи.

— Па да ли сте ви икад чули, (рећи ће он) да је немарна српска влада покушала, да посрби поданике страних језика? Село Велики Извор спада већ пола столећа под Србију и још ни данас од становника, који бугарски говоре, није ни један посрбљен! У Крајини не само што нико не посрбљава Румуне, него, напротив, *ови порумуњују своје српске суседе*. Услед тога расте румунски елеменат у Србији од године до године тако знатно, да ће за неколико година читава источна Србија говорити румунски.

— Како је то могуће? викнух зачуђен.

— Србима оних крајева особито су омиљене Румунке и они их воле узимати за жене, него Српкиње. А ствар је позната, да Румунка никад не може научити српски. Њој за љубав морају дакле учити румунски и муж и свекрва и заова и т. д., исто тако уче деца само румунски, *школе су такође румунске* и за то ће се будући нараштај са свим порумунити. И то под очима и *помоћу* српске владе.

(И као добар пријатељ своје отаџбине проклех по ново кратковидост и нехатост српске владе.)

— Како, дакле, можете мислити (продужи трговац), да се је влада бавила посрбљавањем овдашњег становништва! Арбанаси нису имали право, што су се иселили, као ни Турци; обоји су могли мирно остати, а нису се требали бојати за своју народност. Напротив, влада би им, без сумње, била подигла и одржавала арбанашке и турске школе и на тај начин још пре поарбанасила Србе!

— У Нишу се, дакле, говорило још и пре овако, као сада? продужих после кратког застанка.

— Па разуме се! Ја живим овде већ 30 година, па не могу друго да кажем, до да је још онда читаво становништво говорило српски.

— Чудновато! па шта је онда могло побудити Каница, Хана, Сакса и Киперта, да су огласили Ниш за бугарску варош.

— То ја не знам, јер ја ту господу не познајем, примети трговац наивно.

Угледавши сада по други пут Ниш, сетих се овог разговора и рекох у себи: можда ћу у [illegible] стећи слично искуство.

У [illegible] у кој [illegible] чва путника. Беху трговци из ове вароши. До[illegible] ча, запитах их о овдашњим околностима.

— Хан у свом „путовању из Београда у Солун“ говори, да има неких 500 турских и 2.400 бугарских кућа, приметих.

— *Бугарских?!* узвикнуше оба трговца у један глас и згледнуше се зачуђени.

— Па да бугарских. Зар овде нема Бугара?

— Нити има у Лесковцу једног Бугарина, нити их је ма када овде било.

— Вараш се брате, примети други Лесковчанин, пре 1878. године. имадосмо овде бугарских учитеља и попова.

— А да, али то су били досељеници, од урођеника беху сви хришћани Срби.

— Па од куда вам онда бугарска школа?

— Е па Срби се нису за нас заузимали, а бугарска пропаганда је употребила ову прилику и подигла нам школу са натписом „*Болгарско-го народно училиште.*“ Намера беше, да нас помоћу школе и бугарских учитеља и попова побугаре. Али што је најчудноватије при томе: — књиге нам се шаљу управо из *Београда* на *бугарском* језику.

— Невероватно! упадох.

— Поштења ми! увераваше Лесковчанин живахно. Као да су нас у Београду доиста држали за Бугаре, јер и у мене биће још по нека школска књига, штампана у Београду 1854. год., у којој се четири нова округа српска (нишки, пиротски, врањски и топлички), а исто тако читава Македонија, наводе као „бугарске“ земље.

— Па шта ћете, зар нису нашу Мораву, која извире на Косову-пољу и која оводњава само чисто српске пределе, зар је нису у српском званичном стилу назвали „Бугар-Моравом!“ Ова реч прешла је у све карте и сва дела, а необавештени књижевници распростирали су је све даље и даље!

Поцрвенех до ушију, јер сам осетио, да се тај удар и мене тиче, по што сам и сâм у свом најновијем делу „Србија“, а на основу свих карата, назвао ову Мораву, за разлику од западне, „Бугар-Моравом.“ У неколико збуњен промуцах дакле:

— Па како зову становници ову реку?

— Или Бинча или Биначка или Биначка Морава или просто Морава.

Ако икад чујете име Бугар- или Бугарска Морава, платићу вам 1000 дуката.

— Ама како су могли у Београду доћи на помисао, да ову реку званично окрсте „Бугар-Морава“?

— Влада у Београду уради много што шта, што је још далеко непојмљивије. Изгледа, као да пре 1878. год. тамо нико није ни сумњао у нашу бугарштину, јер су са нама вазда поступали као са Бугарима, а са она четири нова округа тако, као да припадају Бугарској.[1]) Тек улазак српске војске разбио је ову бајку. Био сам присутан, кад српски официри, читајући бугарски натпис на нашој школи, смејући се рекоше: „Хајд'! посетимо учитеља и пропитајмо децу.“

---

[1]) О невероватној заслепљености и незнању ондашњих влада причаћу у доцнијим главама још других занимљивих ствари.

Љубопитљив одох са њима горе, јер мој син беше у тој школи. И тако сам био сведок, кад официри зачуђени узвикнуше: „Гле чуда; у овој бугарској школи све су сама српска деца!“

— Видите, дакле, примети други Лесковчанин, да је пре заслужно онај Шваба (Хан), кога ви мало пре споменусте, да му се опрости, ако нас је држао за Бугаре, него ли сама српска влада.Ваљда није разумевао никакав словенски језик.

— Није, рекох, и то је главна мана, од које пате сви путници, који нису Словени. У осталом Хан није упознат ни са историјом Срба и Бугара, јер иначе не би поново написао онако велике бесмислице у овом погледу. Тако он н. пр. зна за неко досељење Бугара у долине Мораве[1]); историјске јунаке Милоша Обилића и Марка Краљевића (које назива Кобилић и Марко Крал) сматра за јунаке приче и бајке[2]) и још много које шта овоме подобна.

Оба Лесковчанина смејаху се из свег грла.

— Та то баш приличи Шваби! повикаше.

— Ми Срби не треба с тога с презрењем да говоримо о „Швабама“, наставих. Камо среће, да ми имамо толико добрих особина „швапских“, у којима наша народност оскудева, као: марљивост, истрајност, трудољубивост, радиност, подузетност духа и т. д. Али с друге стране нема сумње, да су швапске руке некако несретне, кад пишу о словенским народима, чији су језик, карактер, особине и историја њима обично непознати.

Тако је н. пр. један од најчувенијих немачких путника по Африци, д-р. Хајнрих Барт, дошао на несретну замисао, да своју африканску славу увећа, истакнувши се такође и као истраживалац истока. Без и најмањег знања словенских језикâ, без појма о словенским особинама, обичајима и т. д., не потрудивши се, да бар прочита историју Срба и Бугара, пропутовао је овај човек 1862. год. Бугарску и Македонију и издао о томе путовању врло научну расправу, у којој је пуно великих бесмислица. Примера ради буди речено, да он дотле није слушао о српском јунаку Краљевићу Марку, па кад је у Прилепу чуо, да су развалине, које леже више вароши, преостатак Маркова двора, саопштио је он то немачким наученяцима овим речима:

„Чувени *бугарски кнез Марко Коли имађаше овде јаку тврђаву.*“[3])

Ова замисао, по којој је српски краљевић и македонски краљ Краљевић Марко претворен у неког „бугарског кнеза“ Марка „Коли“, учини се оној двојици Лесковчана тако смешна, да мало што не прскоше од смеха.

— То мора да је штампарска погрешка, примети на послетку један од њих.

— Ни по што, одговорих. Барт говори врло често о Краљевићу Марку и не зове га друкчије, већ „Марко Коли.“

... ik.“ S. 71.

... d (1863.) S. 533.

— У осталом доста је лепо од Барта, што нам не пориче, да тај наш јунак постоји, као н. пр. Хан, коме није било познато, да се у београдском музеју налази множина новаца Краљевића Марка, са натписом „краљ македонски.“

Сад ми баш паде на ум још једна значајна ствар, рече један Лесковчанин, после неког застанка. За време турског господства узе нишки паша себи за цензора, данас чувенога, ранијега бугарског министра, Драгана Цанкова. Он беше на име чуо, да су у Нишу и околини становници Бугари, па по што је знао, да је Цанков Бугарин, који потпуно зна турски, то је њега и одредио, да му наредбе преводи на народни језик.

После неког времена чињаше се паши, као да народ не разуме његове наредбе, а један Србин нађе се толико дрзак, те је тврдио, да ово отуда долази, што Цанков не преводи наредбе на народни, већ на бугарски језик. Да би ствар испитао, нареди паша Србину, да један оглас на српски преведе, а у исто време даде оглас и Цанкову ради превода.

Првог пазарног дана изађе паша на коњу у пратњи Цанкова међу многобројно скупљени народ и заповеди му да чита оглас.

Народ се згледаше збуњен и ћуташе.

— Да ли сте разумели? викну паша.

Наста још већа забуна и ћутање.

На ово извади паша из џепа српски оглас и даде га једноме, који најближе стајаше, да га чита.

Чим се ово сврши, разведрише се лица свих слушалаца, а на свршетку повикаше сви: „разумели смо!“

Пезевенк! загрме сада паша на запрепашћеног Цанкова, шта си се ти усудио? На који си језик до сада преводио моје наредбе?

— Па на бугарски књижевни језик! промуца цензор збуњен.

— Зар сам ти ја то наредио? Ја ти говорим само о *народном језику;* па по што сам се овог часа уверио, да људи твоје бугарско брбљање не разуму, већ говоре српски, то ћеш у напредак све наредбе преводити на српски, иначе ћу ти одсећи главу!....

У оваком разговору примакосмо се врањској станици. Овде нам се придружи један Врањанац, присни пријатељ обојице Лесковчана.

— Срећа, рече један одових, што ваш Хан није овамо дошао пре 11 година, иначе би написао, да је Врања *грчка* варош.

— Како то? запитах зачуђен.

— Јер се овај господин (гледајући Врањанца) и множина његових земљака пре 1878. издаваху за Грке.

— Та ви сте ваљда Србин? запитах ја Врањанца.

— Наравно да сам Србин, као и сви други Врањанци — беше одговор.

— Али онда није било баш лепо од вас, што сте вашу народност порекли!

— Не судите, господине, по изгледу! Истина ми смо се издавали за Грке, али за што? У опште нас сматраху да смо „Бугари“, ма да са овима не имађасмо ништа заједничког....

— То је истина — уплетох се ја — Хан, Сакс и Киперт означише Врању за бугарску варош.

— Видите! Ну у Врањи никад није ни било Бугара, а многима је било чак и криво, што их сматраху, да су Бугари.

И кад је подигнут ексархат бугарски, па кад нас бугарски попови хтедоше потчинити њему, онда сам ја са други незадовољницима одлучно, да се издајемо за „Грке“. Овим смо постигли, да смо остали поштеђени од бугарске пропаганде, те смо смели остати под цариградском патријаршијом. Али како је Србија освојила нашу родну варош и чим је српска војска у њу ушла, на нашу неизмерну радост одбацисмо, као што је са свим природно, позајмљено погрешно име и огласисмо се јавно и поносито за добре Србе.

— Чудновато, приметих; ето, од каквих случајности зависи исправност путних извештаја! Ви сте пре у шали приметили како би Хан, да је посетио Врању пре 11 година, на основу привидне грчке колонизације тврдио, да је Врања грчка варош. Ну ипак Хан не би дошао на ту мисао, по што је случајно грчки разумевао, те би приметио, да људи ни речи не говоре грчки. Али узмимо случај, да је који други путник у оно време дошао у Врању, који не би имао појма ни о словенском ни о грчком језику — а колико има таквих, који пишу путне извештаје! тај би са свим безазлено огласио, да у Врањи има толико и толико грчких кућа! —

— Збиља, шта пише Хан о нашој вароши? прекиде ме Врањанац.

— 1858. год., дакле пре 30 година, признаде он, да има у Врањи 1000 хришћанско-бугарских, 600 махом арбанашко-турских и 50 циганских кућа са 800 душа.

Врањанац се смејаше.

— Оно мало Турака и Арбанаса, који још данас живе у нашој вароши, можете пребројати, већина их се иселила већ давно. Што се пак тиче „Бугара“, то се можете уверити једном посетом, да у читавој вароши нема ни једнога, нити га је ма кад било.

— Зар ни у околини? Та Хан пише: „срез врањски претежно је *бугарски.*“

— Дивно! На овај би начин наш округ био насељен Бугарима, то је за мене ново.

— Али како би могао Хан тако што писати, да му онда није казато, да је становништво бугарско?

— Не сумњам о томе, да су се људи издавали за Бугаре, као што Македонци и сад још раде.

Ја устукнух.

— Стој — прекидох Врањанца, ваљда не ћете да кажете, да Македонци погрешно говоре, да су Бугари.

— *Баш ја то тврдим.* Истина, нисам у Македонији даље допро, но што железница иде, али све до Солуна нисам нашао Бугара, већ саме Србе.

— Вара вас шовинизам, изланух се.

— Ни по што! Али имам уха, да слушам. Македонци говоре српски, о томе нема спора; био сам по трговачким пословима у Пловдиву (Philippopel) и овде сам имао прилике чути бугарски. Ако Македонци говоре *бугарски*, онда ме слободно вешајте.... У осталом увериће се сами, ако путујете у Солун.

— Јесте ми ви у Врањи рођени?

— Јесам; и то 1861. године, те ми је било већ седам година, кад је Хан посетио моје родно место.

— Да ли сте га видели?

— Не сећам се, али то знам, да сам већ онда овако говорио, како сад говорим и да је онда сва варош говорила управо овако, као ја. Па ако је ово *српски*, онда сви Врањанци говоре и говорили су од вајкада српски.

— Па кад је то тако, како су се могли Врањанци у Ханово доба издавати за Бугаре?

— То ћу вам одмах објаснити. Ви знате, да су од пропасти бугарске државе, па до најновијег времена, од свих народа балканског полуострва, једини Бугари подносили турски јарам без гунђања и да нису никад учинили ни најмањег покушаја, да стресу овај јарам. Само се по себи разуме, да су Бугари били Турцима најмилија раја. Ми Срби на против не могосмо се никада опријатељити са турским господством. Такође после пропасти великог српског царства — и не рачунајући петстогодишњи рат са Црном Гором — морадоше Турци непрекидно савлађивати устанке по Србији и Босни. Нарочито аустријско-турски ратови проузроковаше сваки пут немире и устанке тако, да је Турцима омрзло све, што је било српско. Реч „Србин“ беше за њих исто што и „*усташ*“; и ко год се издаваше за Србина, тај је попреко гледан, гоњен и гњављен.

Да би измакли испод турског зулума, оставе у 17. и 18. столећу стотинама хиљада Срба̂ македонске пољане и иселе се у Мађарску. Преостали Срби, да би се осигурали пред турским зулумом, дођоше на мисао, да се издаду за Бугаре. Ово је средство помогло, јер ови назови-Бугари не подносе толике патње, и за то се овом примеру и даље следовало.

— Па зар су Турци допуштали, да их тако лажу?

— Ваљда им је било мало стало до разлике између бугарског и српског језика, а могуће, да су се они само правили поверљивима за то, што им је ово ишло у рачун. Јер услед тога, што су се Македонци издавали за Бугаре, морао се у даљим нараштајима гасити осећај за Српство, а код Македонаца заборављати веза са Шумадинцима. Историја нам показује, да се Турци нису преварили у

рачуну. Од оног времена ограничише се устанци на Босну, Шумадију и Новопазарски санџак, док Македонци остадоше мирни.

Сад ћете појмити од куда је дошло, да се становници четири нова округа пре 1878. г. издаваху за Бугаре, а исто тако не ћете се чудити у Македонији, ако људи тамо с вама буду говорили српски, издавајући се ипак за Бугаре. Ако сте ради знати, којој народности Македонац припада, онда га не смете никада питати: „Јеси ли Србин, или Бугарин?“ него само: „Славиш ли крсно име?“ Та ви знате, да између свих Словена *једини ми Срби славимо крсно име.* А који ово чини, нек се по десет пута закуне, да је Бугарин или Кинез — крсно га име одаје.

(Односно прославе крсног имена упућујем читаоца на трећу главу другог одељка овог дела).

„Јадни Петрове!“ помислих, „ако је све овако, како моји другови у купеу причају, онда ћеш узалуд жртвовати свој новац.“

Али ипак ово, што сам слушао, узбуди у мени наду и љубопитство.

Међутим било је $8^1/_2$ сати, кад приспесмо на српску пограничну станицу Ристовац, где нам српски жандарм одузе пасоше. Један од путника беше пропустио, из незнања, да поднесе свој пасош на увиђај турском конзулу. У пркос његовој кукњави не смеде продужити пут, већ се мораде вратити у Врању, да му тамошњи турски конзул удари жиг. Како ми причаху, постављен је турски конзулат у Врањи само на ту цељ, јер не прође дан, да необавештени путници не дођу са непрегледаним пасошем.

После неколико минута продужисмо пут, пређосмо турску границу и застадосмо на турској пограничној станици „Зибевче.“ Овде нас дочекаше заптије (турски жандарми) и спроведоше у прегледаоницу. У мене беше, истина, само ручни ковчежић, ну по моме знању у њему није било ничега, што би подлежало царини, али да бих осујетио преметање свог пртљага, хтедох турском царинском чиновнику, онако пријатељски, руку стиснути. Где год сам у турском царству — у Европи Азији и Африци, имао посла са турским царинским чиновницима, ту сам обично сакрио у руку неколико гроша или пола мецедије, па туривши руку у сандук, као да сам рад помоћи чиновнику, угурнуо бих му у шаку новац, кад би нам се руке у рубљу сукобиле; од једаред рекао би онда „пек ји“ (добро је) и овим беше преметање довршено. Никад у мојој пракси нисам рђаво прошао овим начином.

Ко да опише дакле моје чудо, кад сам видео, да зибевачки чиновник није ни помишљао да тражи моју руку, већ ју је избегавао, па кад сам се упињао да му руку ухватим и новац силом утурим, онда је озбиљно одмахнуо главом.

Не могох прог[illegible] речи! Девет пута пропутовао сам истоком и тек десети пут нађох једног [illegible]ивог [illegible]ског чиновника! Ни моји сапутници не могаху ово веров[illegible]у [illegible] оно. Ја сам ову ствар исто онако вешто у [illegible] могао спазити покушај подмићи-

вања; и по томе не могу уздржљивост Турчинову приписати никаквом другом разлогу, до његовом поштењу.

Има дакле још белих гавранова. Чиновник је претресао мој пртљаг са изванредном тачношћу. Десет кутија консерва привукоше на се његову нарочиту пажњу.

— Шта је ово? запита неповерљиво.

Ја му то објасних.

Некако неповерљиво махну главом и хтеде кутију отворити.

— Она је залемљена и не може се отворити, приметих.

— Мора се отворити.

— За што? Зар не видите на овој етикети овај натпис и слику вола, који се пече. Сваки од путника може вам казати, да у овој кутији нема ничега другог, до конзервисаног говеђег печења.

— То ме се не тиче. Ја се морам уверити о садржини сваке кутије. Отворите кутије!

— То ја *не ћу!* ако се кутије отворе, онда се мора садржина утрошити, иначе постане неупотребљива. Заподену се жестока кавга, сапутници се умешаше и потврдише моје исказе — све бадава. Чиновник остаде при томе, да се кутије отворе; па кад се ја томе противих, даде он једну заптији с налогом, да је отвори.

Као што је познато, за отварање консервних кутија потребан је нарочити патент-нож, а један такав, који беше у мене, држао сам, наравно, склоњен. Са неким унутрашњим задовољством гледао сам, дакле, како се заптија безуспешно мучи, да својим џепним ножем пробуши рупу у ивици заклопца.

Оба мала ножа већ се сломише, а велики се показа неудесним за отварање, јер није имао врха. Збуњени заптија изјави, да није у стању отворити кутију.

Чиновник се ражљути, извади свој џепни нож, стави му велику оштрицу на сред заклопца и нареди заптији, да с њим заједнички притискује. Њиховим заједничким напорима не могаше одолети метал, он попусти, нож се зарони у кутију, а у исти мах бризну смеђ сок у лице обојици Турака.

Злорадо прснух у смех и са мном сложно и остали путници, видевши запрепашћена и са соком од печења попрскана лица цариника и његовог заптије. Овај се потоњи збуњен само смешно, али онај први погледаше ме срдито, гунђајући отресито неке клетве.

Али се он ипак одрече отварања осталих кутија, и тако ја одржах мегдан. Сад сам смео моје консерве опет спаковати, ковчежић затворити и ући у влак за Скопље, те сам држао, да је овим ствар на моје задовољство изравната. Али док сам се још са мојим новим сапутницима у купеу смејао због овог случаја, отворише се врата и уђоше два чиновника, који од мене отресито заискаше једну меџедију.

— Камо царинске признанице?

— Тога код нас нема.

Имао сам вољу, да не платим, али ме ућуткаваху моји сапутници, представљајући ми, како је некористан сваки протест. Имао сам при себи египатску мецедију, која вреди за 10 процента више од турске. Ипак је чиновник не хтеде примити у име наплате, те сам морао мењати.

Разуме се, да ме је ово срдило, али сам по ново искусио, да је прилика, коју сам ја сматрао за неку несрећу или неугодност, у ствари испала на моју срећу и корист. Идући станици прођох поред решетке, где се пасоши издају и сетих се, да сам са свим заборавио узети свој пасош. Ово сад хитро учиних и остадох овим начином поштеђен од великих и гадних неприлика, које у Турској (као и у Русији) повлаче за собом губитак путног листа.

ГЛАВА ТРЕЋА

Кроз Стару Србију

Пруга Врања—Скопље отворена је, као што је познато, тек у пролеће 1888. године. После подужих преговора би закључено, да се преда управи барона Хирша. Али се у Солун повезох влаком српске државне железнице. Ово ми је могло бити само повољно, јер ова потоња располаже са најбољим материјалом, који одговара данашњим захтевима, док су на Хиршовој железници, Митровица—Солун, само стари вагони без удобности.

Како ми је приповедао један чиновник српске државне железнице, који је с нама путовао, спотицали су се Турци о натписе српских вагона. Нарочито беху раздражени због слова: С. Д. Ж. (српска државна железница), која беху уткана у све завесе. По што су дуже времена протестовали противу ових осмољених завеса, закључише да присиле друштво на набавку нових завеса са звездом и полумесецом тиме, што су их кришом просекли и у комаде поцепали.

Једина корист, коју ће имати у будуће путници од Хиршове управе, биће по свој прилици у томе, што ће се увести непосредни влакови између Солуна и Ристовца (односно Београда и Беча), јер се до сад морало од Београда до Солуна три пут преседати.

Предео, којим пролази железница од српске границе до Скопља, није баш необично занимљив. Најпре пролази путник у долину Биначке, коју ограђује са југа Рујан (1020 m), са севера Кошарина (1040 m). Да ли скреће железница на југ, оставља Рујан планину на истоку, Кара-даг на западу, и пролази Моравичком и Винатском равницом. Рујан планина није висока, али Кара-даг (црна планина), назван од српског становништва и „црна гора", уздиже се до 1552 m. Он захвата сав простор између Бинче, Лепенца, Вардара и железнице. Висови ове планине обрасли су густом шумом, те су прибежиште свакојаким бегунцима. Кара-даг посматран са железнице изгледа врло живописан. Врхови су на северу мањи (1011 m), него на југу (1552 m и 1535 m).

Да бих дознао што поближе о становништву околине, напустих свој купе (coupé) за време вожње и шетах се кроз цели влак. У вагонима трећег реда нађох искључиво људе из најнижих слојева народа — Арбанаса, Срба и Турака — са којима се упустих у подуже разговоре. Први, кога узех на око, беше из села Биљаћа.

— Јеси ли ти Арбанас? запитах га, видећи га у друштву Арбанаса.

— Нисам, беше одговор.

— *Тако! ти си дакле Србин?* продужих. Упитани се мало збуни, а за тим излану на моје изненађење ово:

— ***Знаш, ми смо по свој прилици Срби, али нам је навика да кажемо, да смо Бугари.***

— Па за што то? запитах зачуђен.

— ***Па ја не знам, баш тако је наш обичај.***

Овај човек говораше са свим чисто српски, и ово му беше познато, као што је знао и то, да Бугари друкчије говоре. И ма да је био у срцу убеђен да није Бугарин, већ Србин, ипак се називао Бугарином, „јер је било прешло у обичај издавати се за Бугаре“. Је ли дакле за чудо, што је Хан писао, да у селу Биљаћу живе „Бугари“ и Арбанаси?

Биљаћанин беше прилично обишао Рујан — планину; он ми именова махом већину села̑, назначивши ми њихову величину и народност. Он означи да Арбанаси живе у Сучеву (50 кућа), Мутилову (15 кућа), Четирцима, Кошарни, Грушанцима, Орелу и Далги; мешовито је становништво у Биљаћу, Бугарини, Табановцима и Коњарима, али је у свима претежнији српски живаљ. У осталим селима живе људи, који су, као што се мој известилац изрази, „по свој прилици Срби, али који се обично издају за Бугаре.“

Биљаћанин познаваше такође врло добро чувени манастир св. оца Прохора, који лежи с оне стране Рујна, на подножју Козјака. Слажући се с Ханом, он га описа овако:

Манастир лежи на левој обали Пчиње, у узаној доли од ливада и далеко је на гласу, па чак и код Арбанаса, који су врло празноверни, те шаљу своје болеснике и сумануте тамо на лечење. Како прича каже, оснивач манастира „свети отац Прохор“ живео је у једној пећини, која је високо над манастиром, и на којој још и данас показују његове стопе утиснуте у стену; после је живео на другоме месту, преко пута од пећине; на послетку је сишао у долину, где је умро, и где га сахранише у једној пећини, која припада данашњој манастирској цркви.

У њој се види мали отвор, из кога, по казивању, истиче уље (вејтин). Свештеници оквасе тиме кропило и кропе правоверне посетиоце „светим уљем“.

Мала манастирска црква нема никакве знаменитости. До ње је дозидан четвороугласти торањ, чији најгорњи спрат чини малу капелу. Биће, да је то првобитно била кула за стражарење, јер се примећује, да се пре на њу могло доспети само лествицама, које су водиле на средњи спрат, и које се могаху за

[illegible] Сад ово [illegible] на [illegible], у [illegible] — [illegible] много [illegible] камен.

Изгледа, да је овај манастир подигнут под царем Лазаром (дакле пре 1389. год.), јер га живописи представљају као оснивача [illegible].

Већ сам напред споменуо велики углед, који манастир ужива. Чак из најдаљих крајева Македоније долазе болесници и сумануги, који се надају да ће оздравити, кад у цркви спавају. Истина још ни један није услед тога оздравио, или то не знам; ни у Лурду, Маријацелу и сличним поклоничким местима није нико натприродним начином оздравио, али то ипак није оштетило глас тих места, него је умножило посету. Mundus vult decipi; ergo decipiatur!

О свом родном месту рече Вилајетлија, да је то највеће место у околини, и да у њему има цркава. Остали путници саопштише ми много занимљива о Кара-дагу, о чему ћу после говорити.

Равница, којом железница пролази од Врања Скопљу, далеко је шира, него што се изгледа по Ђенералштабној карти. Она доводи планину од Бинaчке до Татарпазара [illegible] сâму железницу, док је међутим Кара-даг, односно његови огранци, у ствари много удаљенији. Пре подне је поглед на планину врло примамљив. Изгледа, да је она доста плодна, али да није обрађена као што треба.

Као што ми рече један Србин из Раховнице, граница је у овоме до арбанашких села, која су на огранку Кара-дага. Као таква означио ми је она: Аслар, Шошеја, Бирок, Кургаџа, Круала, Стража, Лојани, Ђесланоце, Напор, Вакеници, Слупчани, Опаје, Ловаце, Орзари и у [illegible] Прешево.

При овој последњој станици пало ми је у очи, што је ту било не само више војника и стражара, но што је [illegible], нешто што се такође западно од железнице [illegible] нови дугачак и [illegible] начињени насип. Овај беше толико дугачак, да је [illegible] примити 100 до 150 вагона. По што Прешево, као станица, нема баш никакве важности, а [illegible] је насип [illegible] успостављен са великим [illegible], то ме је ово, у вези са [illegible] војника и стражара, довело до убеђења, да је [illegible] Прешево за станицу, у случају рата са Србијом. [illegible], да се у исто време може [illegible] 3000 до 5000 људи, [illegible] ће, дакле, Турска [illegible] Прешева [illegible] Србије.

[illegible] Прешева [illegible] железница [illegible] између [illegible] у [illegible]. [illegible] Мораве [illegible] Мораве [illegible] Кумана [illegible] Карадага.

[illegible] се [illegible] на Косово.

[illegible]

Ускоро за овим показа ми онај чиновник српске државне железнице неку варош у даљини, опкољену зеленим дрвећем и џбуњем, која, изгледајући као каква оаза у пустињи, јако угађаше оку.

— Ево, гледајте Куманово, рече он. Не бисте ли помислили да је ово од Бога заборављено блатиште, иначе дивно обиталиште?

— Морам одиста признати, да ми се положај ове вароши чини врло пријатан. Како је само можете назвати тако погрдним именом?

— Јер сам, на жалост, пре неколико година био приморан, да овде останем три дана, које рачунам у најстрашније у моме животу. Време ми је било страшно дуго и очајавао сам због нечистоће хана, ма да га је држала једна Швабица.

— Шта Швабица? Од куда она овде?

— Она се удала за овдашњег човека, па је остала удова. Не будући у стању, да се пробије до Швапске, отвори овде хан, који се (на њену срамоту) броји међу најпрљавије у овдашњој околини. На истоку одучила се од швапске чистоће, али не од швапчарења.

Разгледах Куманово. Две мунаре и један торањ са сатом провириваху изнад кућа. Изван вароши логороваше турска посада у шаторима.

— Тада сте бар тачно упознали Куманово, отпочех опет разговор; ваљда ћете ми га моћи у кратко описати.

— О врло радо! Шта сте ради знати?

— Пре свега односе становништва.

— У Куманову има 820 кућа са 5.700 становника; одових има 570 хришћанских са 4.000 душа, 250 мухамедовских (махом Арбанаса, али и Турака) са 1.550 душа и неколико циганских колеба са 150 душа.

— Којим језиком говоре хришћани?

— Разуме се, српски, као свуда у овим крајевима.

— А да ли се такође издају за Србе?

— То ћете овде ретко наћи. Људи се издају или за „Бугаре“ или за „рају“ или просто за „хришћане“.

— Као што ми се чини, у Куманову има две џамије и једна црква.

— Тако је; у овој потоњој има такође, десно од главног уласка, римски натпис на једном великом четвороуганом подножју. Сем тога заслужује да се спомене, да варош има горостасни торањ са сатом, који ено тамо видите. Пазар је врло живахан, и на њему има особито много вуне, јер је овде пијаца за овце из чувеног *„Овчег поља“* (турски *Мустафа оваси)*, које је југо-источно од Куманова. Чак из Софије и Дренопоља долазе амо људи, да купују овце.

Куманово је, у осталом, са свим нова варош; чини ми се, да је основано пре 60 до 70 година.

Пре су људи живели у Жеглигову, удаљеном одавде сат и по, где има десет цркава, и које је према овоме морало бити већма настањено, него Куманово. Говоре, да је ту била грдна врућина и нездраво место[1]).

Кад смо се од Куманова одмакли, шетах се опет кроз влак, упуштајући се у разговоре са Србима и Арбанасима, који су били у трећој класи, из којих сам се разговора прилично упознао са народним односима између Куманова и Скопља.

До Аџирлара возили смо се непрекидно у јужном правцу, широком равницом, с десна са изгледом на огранак Кара-дага, који се зове Колник, и који је 1.701 m висок, а с лева на ниске висове, иза којих Пчиња тече у Вардар. Код Аџирлара скреће железница нагло на запад, држећи правац ка Скопљу. Позорница се при том потпуно измени, лево видимо широку равницу (вардарске долине), омеђену на југу високим планинама[2]), пред нама Кршњак-планину, десно западну страну Кара-дага, односно Колник.

Пред Маџарликом угледасмо на левој страни први пут Вардар, а у правцу влака скопљански град. Мало још па влак стаде на левој обали, а на станици, која је са свим празнина, јер овде нити ко уђе нити изиђе. Ова је станица прво подигнута као крајња станица на линији Врања—Скопље, ну та је намера напуштена пре завршетка споразума са бароном Хиршом. Станица на десној обали, а на прузи Митровица—Солун, у исто је време завршна станица пруге за Врању.

У $12^1/_2$ сати стигосмо на ову станицу, где изредно доручковасмо, јер власник хотела Турати држи рестаурацију на станици. О овом хотелу, као и о вароши у опште, говорићу опширније у једној од идућих глава.

У $1^1/_2$ сат уђох у влак пруге Митровица—Солун, осетивши са правом тугом разлику између остарелих, прљавих вагона ове, и оних красних српске државне железнице.

Ово ми надокнади пријатно сапутничко друштво: Србин један из Пећи (Ипек) именом Никола Савић, врло образован трговац, који већ много година у Солуну живи, и који је овеће вароши ове земље прошао.

Разуме се, да сам одмах покренуо тему односно народности, јер сам изразио своје чуђење о томе, што сам до сада свуда нашао српско становништво, које са̂мо себи придева име „Бугари“.

— На то није ништа ново, што сте пронашли, одговори Савић. Ко год српски разуме, па је пропутовао Македонију, тај зна, да становници говоре српски и славе славу, да дакле припадају српској народној грани. Ви ћете се још данас

---

1) Хан тврди, да Куманово није нова варош, већ да се тек пре 60 година почела развијати. Жеглигово пак, вели, напуштено је већ од недогледних времена. Придружујем се његовом мишљењу, јер Жеглигово лежи са свим у развалинама, а Куманово се већ раније спомиње.

2) По карти изгледа, као да су ово врхови Салковске и Голежничке планине, који достижу висину од 1.061, 1.441, 1.797 до 2.500 m.

уверити, да сви словенски сапутници, а тако исто да се на свима станицама српски, а не бугарски говори.

— Зар све до Солуна?

— Још и преко Солуна!

Ја се зачудих. Ако би ово било овако, онда ће Петров начинити грдан фијаско, а ја ћу бити у стању, да учиним велику услугу својим земљацима. Али се ипак још не смедох надати, јер сам познавао шовинизам многих Срба, те не могах право појмити, да се баш тако далеко простире српски језик. Моје поверење у ауторитет Хана, Сакса, Киперта и других беше знатно малаксало услед досадањег искуства и проналазака; али ипак нисам држао, да је могуће, да се још и даље од Велеса српски говори.

Чим се одмакосмо од Скопља упозори ме Савић на неколико угледних зграда с оне стране Вардара, које служе за оставку шалитре. Околина је Катланског језера скоро до железнице мочарна и у њој има шалитре. Цигани из околине излуже земљу, у којој има шалитре, и оставе воду у казанима, да испари. Добивену шалитру предају у поменута слагалишта по утврђеној цени, а одавде се шаље железницом и лађом у Цариград за израду барута.

Од станице Зеленико (правилније Зелениково) тече Вардар једном равницом. На десној обали (којом железница пролази) није она баш много широка и планинама опкољена, али се на левој обали протеже до Колника с једне, а до брдâ на десној обали Пчиње, с друге стране.

Као што сам после дознао од једног Италијанца, који је тражећи старе римске натписе обишао већину села у околини, у овој равници живе искључиво Срби.

На обронцима планинâ, десно од железнице, живе помешани Срби и Арбанаси. Рекоше ми, да су српска села: Саније (Солнич на карти), Ракотнице, Солица, Усије и Драчево; а арбанашка: Студеничани и Морани. У Аџову има 65 хришћанских и 25 мухамедовских Срба; у Лупанима (Лубос на карти?) и у Батинцима претегло је арбанашко становништво.

Код Орешана, где Вардар улази у неки кршевити теснац, упозори ме Савић на село Таор с оне стране, које сматрају за Управдино место рођења, који је под именом Јустинијан I. онако славно владао византијском царевином[1]). Прокоп именује

[1]) Факат, да је цар Јустинијан I. био Србин именом Управда, а не Грк, тако је познат и као необорив признат, да се не може појмити, како је ово могло остати непознато Швајгер Лерхенфелду. Па је ипак написао у Минхенској „Allgemeine Zeitung“, говорећи иначе врло наклоњено о моме делу „Bulgarien und Ost-Rumelien“, ову чудноватост: „Шта то значи византијски цареви Јустин I. и Јустинијан I. беху Словени, јер последњем беше право име Управда (!). Ово је чиста историјска харлекинада. Словенско име Јустинијаново није ништа друго до пренос из латинског. Са истим правом могло би се такође тврдити, да је Барбароса био Словенин, јер му је управо име било Мирослав и т. д.“ Кад би се Швајгер Лерхенфелд потрудио, да се о томе обавести у меродавним стручним делима н. пр. Јиричековој „историји Бугара“ или у Хановом „путовању у Солун“ или да је бар бацио поглед у конверсациони речник, не би му се десила поменута омашка

Тауресиј[1]) (Tauresium) рођеним местом Јустинијановим. Аустријски ђенерални консул Михановић упозори Хана на велику сличност имена између села Таор и Бадер с једне, Tauresium и Baderiana с друге стране, и позва га, да ово извиди.

Хан је испунио захтев и представио је резултат свог извиђаја овако:

„Оних осам кућа у овом селу[2]), у којима су Бугари (sic!), леже на последњој узаној окуки, где лева стена теснаца испада у равницу, која опет неких 60 стопа косо пада у Вардар. Овде, дакле, није било места за Прокопов Тетрапиргон, па ипак причаху сељаци, да су орући њиве, које су на висоравни над селом, наилазили на темељ од цемента; па кад их запитасмо, да ли је темељ образовао четвороугао, одговорише нам да јесте, али ми ипак ни по овоме не можемо сматрати, да је питање коначно решено. Даље су причали из сопствене побуде, да је до овог старог града водио водовод са каналом, озиданим опеком и обложеним циглом. Рекоше, да у њему нема цеви од иловаче.

Раван, на којој је, као што кажу, била ова стара тврђава, лежи по прилици око 60—80 стопа над селом, и према овоме изгледа врло подесна за какав византијски кастел, намењен одбрани реченог теснаца. На питање, да ли има старих натписа, одговорише нам најпре да нема, али кад се почешће повраћасмо на ово питање, тада се сеоски старешина опомену олтарског камена у малој сеоској цркви, на левој страни, а скоро у половини пута што води у село. Ово беше четвороугласто просто израђен постаменат, на чијој се предњој страни, по што је претходно добро снегом очишћена, могаше опазити шест редова натписа. На жалост постаменат стајаше стрмоглавце, а натпис беше већ тако истрвен, да смо само с тешком муком могли распознати неколико сурово израђених словенских слова. Изгледаше нам, као да овај постаменат првобитно није био намењен, да носи какав натпис, и за то нагађасмо, да је овај тек доцније усечен.

Доручковасмо у селу, а за то време посматраше нас лепушкаст младић љубопитљивим оком; ово побуди мајора[3]) те запита, да ли се збиља не може

[1]) Код јевропских Дарданаца, који живе иза граница Епидамњана, беше у близини тврђаве, зване „Бадеријана“, село с именом Тауресиј, у коме се родио цар Јустинијан. Око овог села направио је зид у облику четвороугла, а у сваком углу подигао кулу и створио тиме Тетрапиргон (четворокулу) по коме се и називаше. У близини овог села подиже он дивну варош, коју назва „*Justinianea Prima*“, а то у име награде овој земљи, која га је однеговала (Prokop de ædeficiis IV. 1.) Justinianea prima је данашње Скопље.

[2]) Савић је назначио, да има 14 кућа, а 125 српских становника.

[3]) Мајор Зах, сад српски ђенерал, беше Ханов пратилац при путовању. У последње доба нападала га је српска штампа, јер је у оно време пропустио, да Хана упозори на праву народност словенских Македонаца. Његово је правдање као и моје: говорећи са назови Бугарима, држао је македонско наречје српског језика за бугарски језик, с тим пре, што су се сами људи издавали за „Бугаре“. Ова заблуда јасно се да протумачити, кад се дозна, да Зах у оно време још није имао прилике да чује Бугарина, говорити, и да је само толико знао, да бугарски језик наличи српском, а што он баш и није био Србин, већ Чех, који је у оно доба тек неколико година био у служби.

замислити, да оба цара, Јустин и Јучтинијан, припадају грани ових малих Бугара(!) Не могасмо прећутати ово питање, јер, као што је познато, о б а о в а и м е н а д о л а з е о д п о л а т и њ е н о г п р в о б и т н о г и м е н а У п р а в д а, а лингвистика је одбацила пређашње покушаје, који су ишли на то, да ове цареве начине Готима тиме, што им понемчавају име, доводећи га од „aufrichtig“ (искрен), док га она (лингвистика) упоређује са словенским *правда* — justitia — и *управо* recte, и са Јустинијановим оцем Истоком, српски *исток* „sol oriens“.

Што се тиче села Бадера, Хан није имао прилике, да га посети, али је у Велесу добио копију једног натписа из манастира св. Јована (на један сат јужно од Бадера) из које се види, да је Јустинијан положио манастиру темељ. Овим се доказује истоветност Таора и Бадера са Tauresium и Baderiana.

Код Орешана настају кршевити теснаци вардарске долине, који се, изузимајући поједине прекиде, повлаче до иза Демир-капије.

По свом обичају упустих се у разговор с путницима треће класе, да од њих добијем оне податке о народности околних села, које сам употребио у својој статистици места и у етнографској карти.

Од Зеленикова вожња је за путника врло занимљива. Вардар, поред чије десне обале железница јури, вијуга се кроз кршевите теснаце, пружајући посматрачу у својим голим (ретко обраслим) стенама нове чаробности при сваком завоју.

Само се по гдегде опажају знаци живих бића — села — станови и појеједине куће. По што стене падају махом стрмо према реци, то је вардарска долина врло незгодна за насељавање људи. Села су махом горе у планини, и за то их путничко око не види.

Врло је занимљив предео при утоку Пчиње у Вардар. Са пруге се такође види његова живописна долина, десно и лево дижу се зелени висови. Али се манастир св. Јован не види.

Код Хотовице зауставља нам се поглед на једној особитој стени, која се подиже из Вардарева корита и поред које је млин. Она би била диван преглед за сликара. Такође и оближње Башино-село, (по карти Пашакеј) лежи изредно живописно с оне стране обале, опкољено зеленим џбуњем и дрвећем. У опште су овде (и све до Велеса) обале Вардареве обрасле дивним биљкама. Ова зелена страна, посред голих стена, указује се двоструко пријатна и пружа оку угодну промену.

Станица Кеприли!

Влак стаје код неколико зграда на пола сата од вароши Велеса. Многа светина на станици знак је величине ове вароши. Гомила дечака од 7 до 14 година навали са тестијама старог обл[illegible] [illegible]ницама, вичући турски: *Сук су! жефтали! елма! емруд! јаурт!*

---

¹) Хладне воде! бресак[illegible] [illegible]а!

Изишавши из вагона дозвасмо неколицину дечака: *Нених вар?* (Шта имате?) Одмах нас окупи читава гомила дечака, а ми стојимо као стена крај мора, кад се око ње пенуше таласи, те имасмо муке, да се одбранимо од понуда, које нам се са свих страна под нос подметаху. — *Буни кача верерсин?* (шта кошта то?)

— *Елли пара* (50 пара).

— *Пахали дир! Јерми пара!* (То је прескупо! 20 пара).

Кукајући прича момак, како су брескве ретке и т. д.

Одрешита реч „*Зиаде веремен*“ (не плаћам више) и момак попусти.

Али у то насрну друга гомила дечака, вичући српским језиком: *добра вода вардарска! Слатка како шећер, хладна како снег!*

Ко би могао одолети такој примамљивости! Испразних крчаг у пола и дадох прерадосном младићу грош у сребру.

Због овог настаде велико чуђење међу турским момцима. Момчић са бресквама не могаше појмити, да за гутљај воде два пут толико платих, колико за неколико бресака. Објасних му, да сам момчићу, који српски говори, као земљаку више дао, него што му припада.

— Дакле и ти си Бугарин? запита он зачуђен.

— Не, Србин сам, као и сви овдашњи Словени, прихватих смејући се.

Момци најпре избуљише очи на ме, за тим се згледаше између себе и повукоше се натраг — шапћући.

Неки човек, који је слушао наш разговор, приближи ми се, нудећи ми на продају лончарског еснапа.

Тек сад приметих позади код ограде, неколико туцета лончарског посуђа, дивно израђеног и оригиналне форме. Баш сам посматрао један леп дивит од тамно црне иловаче, и размишљах, да ли да га купим, кад по трећи пут удари звонце, те се морадох пожурити, да уграбим купе. На тај начин изгубих могућност, да поближе испитам велеску земљану индустрију.

Не појмим за што је велеска станица тако удаљена, кад железница пролази баш по сред улица и кроз једну камену капију.

Поближи опис Велеса наћи ће читалац у другој глави.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

Кроз Тиквеш

Мало после, по што беше ишчезла испред нашег погледа дивотна панорама велеска, привуче нам пажњу једна уздигнута стена у Вардару. Живописност њеног облика узвишавала је још већма нека особита зграда, подигнута на њеном врхунцу у виду цркве, о којој бих могао рећи, да је од више столећа. Читава позорница на овоме месту беше тако дивотна, да још данас јако жалим, што је нисам фотографски снимио.

Одмах за овим прелази железница Тополску, код њеног утока у Вардар. Овде беше некад стара варош Велес, која је морала бити врло велика, ако је истина, да је у њој било 36 цркава. Данас су од њих одржане само две паду склоне капеле. Али се ипак познаје још и сада место, где је стајала тврђава и метропола. Осем тога има још незнатних остатака од темељних зидова.[1]) Свакојако је стари Велес, судећи по његовом положају, био утврђено место, јер га је на десној страни заклањао Вардар, а на другој она стена, у чији расцеп утиче Тополска. (Варош је, на име, лежала на јужној обали овог потока).

После неколико минута оставља влак поносне грађевине манастира св. Димитрија у десно, па скреће из дојакошњег јужног правца на исток. Поменути манастир чини врло пријатан утисак. Лево од улаза узидан је у цркви неки словенски натпис, о коме је већ Хан јавио.

Наскоро после овог прелазимо Бабуну код њеног утока у Вардар. На један сат идући уз њену долину, налази се чувена пећина са благом, која је онако

---

[1]) Хан, који је посети [illegible] њава околност, што тамо нема развалина, тиме, што су станови [illegible] потребили камен од старе вароши за грађење нове. Односно двеју [illegible] е: Једна је св. Николе на неком гребену крај р [illegible] ани пута. Према овоме изгледа, да је о [illegible] ој сам горе говорио, истоветна са ма [illegible]

преварила Хана. У Велесу су му приповедали о некој пећини, у којој има пун ковчег блага, који се с једне противне стене јасно види, али се ипак досећи не може. Хан љубопитљив уседе на коња код ушћа Бабуне, и одјаха преко дивних винограда према селу Бабуни. Стигавши до јужне стране јужне стене, сиђе с коња и поче се пењати на стену, по неком врло теготном и махом опасном путу до воде. Али пустимо га, нека сам говори: „Све што даље допирасмо, биваше нас све то мање. Ја стигох до улаза једне, на обема странама отворене пећине, одакле се, и то са њеног противног краја, види чувена пећина са благом. Кад сам се овде закачио рукама за стену, па погледао у мало не са свим вертикални понор испод мене, тад осетих први пут у моме животу јаку вртоглавицу, и не могавши јој одолети, повукох се на једно сигурније место, чекајући ту на повратак д-ра Секелија, који је по примеру урођеника скинуо чизме, па се у чарапама пењао по стрмени до пећине. Сишавши сретно са овог опасног места, причао је, да је дошавши до другог краја пећине, на супротној страни, а на даљини од 500 стопа, пред собом видео управну стену више стотина стопа високу. У њој се виде — вели — разне округле рупе, а у једној од њих, удубљеној у већој висини, но што је он стајао, показивали су му неки глатки комад дрвета три до четири палца широк, који је лежао косо на поду пећине, и о коме му причаху, да је то заклопац од чувеног ковчега. Али он држи, да је ово прост балван, који се заглавио у пећини, јер по што је овај баш на дну рупе, то у њој и нема места за ковчег. Да ли је ово дрво вештачки израђено, то — вели — није могао сигурно определити, ма да га је најпажљивије посматрао са далекогледом; али му се ипак чини, да ће пре бити да јесте, него да није. При читавој овој ствари долази чудновато то једно питање: како је то дрво дошло у пећину? На моје питање: није ли оно доплављено, па се пре изласка из пећине овде заглавило, одговори ми он, да је сâм на то помишљао, али да се узалуд обазирао, да види трагове од кишнице, која је из рупе преко стене цурила. Решење ове загонетке оставићу, дакле, другима и молим читаоца, да нашу опширност извини с призрењем на то, што се из наведеног непобитно доказује, како урођеници оних крајева знају искитити са којекаквим претераностима сваки догађај, који стоји у вези буд' са новцем, буд' са новчаном вредношћу!“

„На доњем делу северне стене речног теснаца опазисмо улазак у једну малу, у самој стени утесану цркву, а на нашој страни више трагова од светачких кипова, који су al fresco били насликани на управним плочама од стене. Ово је доказ, да је овај теснац био пристаниште пустињичко. И на оном зиду, као и на нашем, показиваху се многи заметци пећина. Оба се дувара уздизаху управно из поточног корита, чије дно на неким местима испуњава међупростор.

Од ушћа Бабуне постаје десна обала Вардара равна, речно корито пак врло каменито, тако да не могу појмити, како се Хан могао возити по Вардару у једном великом чамцу. Ако је у оно доба вода можда била и већа, то је врло сумњи да су оне многе стене и камење под водом биле, а ако збиља јесу, онда је

било још опасније! За све време вожње поред Вардара не могах приметити ни један чамац — разуме се, осем скелâ.

На левој обали Вардара, која остаје бреговита, леже три села: Караслари — доњи, средњи и горњи.

Одмах за тим описује Вардар лук према северу. У његовим крацима леже села: Коеслари, Курудере — оба на левој обали — и Зуроволци са 10 кућа, у којима живи 110 Срба. Овај крак, као и даљи пут до Ногајеваца (40 кућа са 450 Срба), отварају путнику живописан изглед, који се непрекидно мења. Од Ногајеваца даље бивају обале све плиће и виде се лепо обрађене. Али планине, које се виде из даљине, голе су и пружају жалостан призор.

Уток Брегалнице у Вардар цепа висински ланац, који окружава леву обалу, у два дела, који се подижу на обема странама; Вардар за тим описује (а с њим и железница) полукруг, и ми видимо пред собом равницу, која се на дугачко отегла, али која није баш јако широка. Између села Виничана и Грацког лежи станица „Венецнани—Грацко“, којој би боље доликовало име Уланци, но што је ово село баш супротно од ње на левој обали, те је скелом са њом везано.

По што је име Виничани у натпису над станицом нагрђено именом Веницијани, то се не смемо чудити, дознавши да су само из обзира, како би странци могли лакше изговарати, од свију станичиних имена само нека правилно написана! Коме би у Велсу, Шотској или у земљи Баска пало на ум, да она незграпна имена, од којих се језик ломи, удешава путницима ради олакшице изговора? Само примера ради (али пример кô неки лав) споменућу, да се на прузи „Bangor Holyhead“ у Велсу прва станица, пошто се прође Britania - Bridge, зове ужасним именом:

„Llanfairpwllgwyngyllgogerichwyrndrobwlltysiliogogogoch“.

Приметиће ми можда ко год, да путници и кондуктери ову страшну станицу скраћено зову „Llanfair P. G.“

Признајем да је тако, али за станице „Llwrffeddwllogoch и Ddwffwllych“ нема још скраћеног имена.

Мало после, по што изиђосмо из станице, остависмо село Грацко на левој страни и стигосмо до Црне Реке, преко које пређосмо близу њеног утока у Вардар. Мало на више у долини, а у недогледу са железнице, леже остаци Штобија, које је већ Хан описао.

Почевши од Црне Реке, прилмче се планина железници, односно Вардару, док је обала с оне стране у неколико равна и зелена. У стенама с оне стране лежи неко село (по карти Музаници), о коме не могох ништа поближе дознати. У скоро за тим гребен брдâ супротне стране занесе ми поглед, због своје сличности са шпанским Монсератом: врхови су му, на име, такође зупчасти.

... је забележено на карти под именом Аџиларли, означише ми са...
...Педиклари са 36 кућа. Други неки сапутник тврђаше, да
...ла, а од ових неколико мухамедовских.

Мало даље описује Вардар лук према северу, где образује крак и скреће опет на југ. Железница се придржава свих речних завоја, при чему изглед иде увек на лево. До станице Криволака приметих само једно једино село на левој обали, Вардар Чифтлик са 24 српске куће.

По што беше железница обишла поменути крак, указа ми се живописан призор: с оне стране обале беше угледно село Пепелица са 228 кућа, међу њима једна џамија; пред нама беше, истина, велико село Криволак (132 куће), али са јадним обрушеним кућама; нешто подаље блистаху се бели дуварови манастира св. Ђорђа, а поглед луташе дугачком, брдима опкољеном плодном долином, којом је Вардар текао између зеленог џбуња.

Већ сам од Скопља приметио, да застајање на појединим станицама трајаше исто онако дуго, као и на шпанским железницама, а и овде, као и тамо, без потребе. И на најмањим станицама, где ни жива душа нити уђе нити изиђе, застајање траје бар пет минута. На другим станицама, а међу осталима у Криволаку, можеш се слободно 10 до 20 минута шетати. За мене беше ово свакојако врло пријатно, јер сам бар имао прилике заподети разговоре са људима на станици или са путницима треће класе; али за друге европске путнике (на домаће се и не осврћем, јер источњаци и не познају вредност времена) мора ово бити ужасно досадно. Кад би се определило застајање на мањим станицама на 1 до 2 минута, на већим 3 до 5, а на са свим великим на 8 до 10 минута, онда би се време вожње скратило бар за два сата. Најгоре је у овом погледу на прузи Скопље—Митровица. Овде износи време вожње скоро шест сати, од којих мало не два сата отпадају на застајање на станицама!

У Криволаку одмах сам се збунио, чувши да сељаци, који су на станици, српски говоре тако, да сам их држао за Србијанце (Србе из краљевине). На моје питање изразише се, као шале ради, да су „Бугари“ из Тиквеша. Ово сам друго име чуо овде први пут, јер га не беше на карти. Дознадох, да се предео Тиквеш, који је на гласу са броја становништва, са плодности земље (нарочито красног грожђа) и отуђивања свог становништва, простире од Црне Реке до Демир Капије, а од Вардара до Мурихова и Моглена. Тиквеш броји преко 9.000 кућа, у којима има, по казивању, 125.000[1]) становника — чистих Срба, од којих је пак 50.000 прешло у ислам. О Криволаку ми рекоше н. пр.: да има 2.150 становника (2.000 Мухамедоваца, 150 Хришћана); о Пепелици, да има 3.420 душа (3.000 Мухамедоваца, 420 Хришћана). Ну морам отворено признати, да ми се ови бројеви становништва, па тако и бројеви кућа, од прилике, чине претерани.

Какве појмове имају јуначки Тиквешани о својој народности види се одатле, што се Мухамедовци, који сем српског језика други не разуму, са свим озбиљно

---

[1]) Скоро по свој Македонији пало ми је у очи, да је број становника тако несразмеран према броју кућа. Кад би горње оцене биле тачне, морало би на сваку кућу доћи 14 становника, а ово ми се чини претерано за југословенске односе.

издају за — Турке (!), док се њихови хришћански земљаци називају Бугарима, не говорећи ни једне речи бугарски.

На моје питање казаше ми сви — био сам опкољен ваљда од 40 душа — свог *свеца*, па чак неки од Мухамедоваца признадоше, да су раније славу славили. Биће пак, да је још многи Мухамедовци тајно славе, јер на моје питање прекиде неки Криволачанин једног Мухамедовца речима: „та ти још и данас славиш *крсно име*“, на шта онај збуњен ућута.

Људи се зачудише, кад им разложих, да онај који овако чисто српски говори и крсно име слави, никад не може бити Бугарин. Један од њих даде ми овај класични одговор:

— Ти очевидно замењујеш „Бугаре“ са „Шоповима“! Ми нисмо Шопови из Трнова или Пловдива, већ „македонски Бугари“.

Да би се овај красни одговор разумео, примећавам, да Македонци чудним начином баш праве Бугаре (из Трнова и Пловдива) држе за „Шопове“, а себе саме и све оне, који српски говоре, за Бугаре! Ово мора, дакако, свакога збунити који зна, да баш сами Бугари називају становнике западно од Искра „Шоповима“.

Из оваких случајева нека читалац оцени, како је тешко дознати на истоку за праву народност. Није чудо што су несловенски путници, који не познаваху ни језик, ни обичаје, ни особине, ни народне песме, ни историју балканских народа, онако велику бесмицу на видело изнели! Мислим овде на путнике, који су до сад вредили као ауторитети: Каниц, Хан, Лежан, Буе, Гризебах, Леаке, Барт, Ирби-Макенци, Кусинери, Викеснел, Пуквиљ и т. д., чије списе и данас не могу да читам, а да се не насмејем са неким сажаљењем.

Оваки су људи својим незнањем пола столећа, нехотице изопачавали право стање ствари. А честити Срби или су веровали овом подваљивању или су, ако им је и било познато, да македонски Словени припадају српској народности као овејани Срби, гледали скрштених руку, како Бугари са допуштеним и забрањеним средствима раде на побугаравању Македонаца! Да! они су у свом безумљу ишли тако далеко, да Бугаре у том потпомажу! У овом бесмисленом предузећу предњачила је — та невероватно је — вазда српска влада рђавим примером! Ала су се лукави Бугари морали себично смејати!

Криволак пролази код Хана врло рђаво. На основу казивања његовог грчког лађара, мастра Христа — Ханова пророка! — тврђаше он, да сваки Криволачанин искључиво живи од пљачке. Овај исти мастро Христо показиваше, да је и о Пепелишци (коју називаше Пепелиштем) исто тако добро извештен, издавајући њено мухамедовско становништво за Турке. Хан не сумњаше ни мало, да је словенски језик, којим Криволочани и Пепеличани говораху, „бугарски“, — та ово тврдио мастро Христо и за то је морала бити истина! — Како жалосну улогу

чиваоци“, којима је непознат језик оних предела, које

написаше у овом погледу н. пр. Laveleye и Каниц,

који све што им бугарски пријатељи булазнише, за истину примаху и штампом распростираху!

У Криволаку се задржасмо неких 20 минута. Баш пред полазак дође нам збуњен Гариб, наш вредни кондуктер (Грк, који говораше српски, италијански, француски и турски) и умоли нас, да извинимо, ако нам пусти два путника II. класе, јер је — рече — влак пун, а једна мухамедовска породица из Пепелице диже галаму, јер за жене нема места у купеу за даме. Према обичају, који постоји, требало би Мухамедовке (Туркиње) пустити у какав купе II. класе, али како су у овоме два путника мушкарца, то мора ову двојицу иселити у купе прве класе, дакле к нама.

Ја сам познавао смешни обичај, да жене морају седети саме у једном купеу и за то не могосмо ништа приметити. Али је ипак у неколико прелазило шалу, што су наша два сапутника са собом донели неколико мртвих риба, које су нам, не обзирући се на смрад, баш под ноге бацили.

У Египту ми се десио пре две године сличан случај. Кад сам се возио из Суеца у Каиро, заузе место према мени баш неки Арапин, који је са собом носио ужасно смрдљиву рибу. Бадава сам звао кондуктера; обраћајући му пажњу на то, да је овако узнемиравање путника забрањено. Видећи да кондуктер или не може или неће да помогне, учиних кавзи крај, бацивши рибу кроз прозор. Арапин удари услед тога у вриску, а његови му земљаци прискочише у помоћ. Напослетку бех приморан повући свој револвер и изјавити, да ћу убити првога, који би се усудио дотаћи „енглеског официра“.

Ово је за час помогло, али сам за то имао окршаја на оближњој станици са тамошњим шефом, коме ме Арапи беху оптужили. Ну ја играх своју улогу и даље добро, претећи са енглеским надзаповедником и енглеском владом тако озбиљно, да је ствар на послетку испала на моју корист.

Сетих се овог догађаја, кад ова два љубитеља рибâ уђоше у купе. Овде не могох извести онакав покушај и за то се реших на једно лукавство.

По што су нови дошљаци са себе скинули многобројне свежњеве, пакете, торбе и т. д. пружише главе кроз прозор, да се опросте са својим пријатељима.

Овај сретни час употребих, да дошанем Савићу неколико речи, на које он одговори радосно климајући главом. За овим покупих полако рибе и бацих кроз прозор, што сам даље могао.

Дуго је трајало, док ова два пријатеља приметише, да им нема риба. Док су они све претраживали, прависмо се ми невешти, ма да смо се с тешком муком могли држати озбиљно.

На послетку обрати нам се један од њих с питањем, нисмо ли видели њихове рибе?

— Какве рибе?

— Па оне, које сам овде бацио.

— Ми нисмо ништа видели.

— Али да, ја сам их насигурно понео!

— Ви сте их доиста заборавили, иначе би морале бити овде.

Несрећни љубитељ рибе завиркиваше донекле на све стране, али не могавши намирисати мртву рибу, збуни се, а нама пође за руком уверити га, да је своју рибу заборавио у Криволаку у другом купеу.

Он се није могао досетити правој истини већ за то, што не могаше ни замислити, да би мртва риба могла сметати другим путницима, те их побудити на онаке марифетлуке.

Услед тога би послан Гариб, да у новом купеу за даме потражи рибе, али по што се овај врати без икаквог успеха, поче наш сапутник грдити прождрљиве жене. Доиста је посумњао, да су оне међу тим појеле његову сирдљиву рибу пресну.

Од Криволака скрећу и железница и Вардар на југ, за тим описују према северу крак и опет скрећу на југ. На првом завоју лежи манастир св. Ђурђа, који је саграђен тек 1860. године, на једном пристранку. Повод овој грађевини беше подвала à la Lourdes. Једноме се чобанину приказа у сну св. Ђурађ, и причаше му, да је овде био некад манастир и да му је ту слика закопана. Чобанин нека покрене зидање манастира и нека каже ово власници земљишта.

Ова сиромашна али подузетна жена из Неготина, која је очевидно била у споразуму са чобанином, изјави, да је исти сан снила и отпочевши копати нађе слику, коју су већ пре неки обешењаци тамо закопали. Разуме се, да је она била чудотворна, а 1860. године поставише ту лаковерни глупаци и побожне варалице темељ за манастир и богомољу.

После прве окуке Вардар тече даље у југоисточном правцу широком плодном равницом. Десно остављамо село Дуброво, у коме има 34 српске куће, лево Војчинце са 123 куће и 2300 становника (!?), од ових 450 (?) хришћана.

У овом селу (које Хан назива Војшан) нађе он разне чудноватости, о чему је ово писао:

„Ово село, које добија своју живахност од неколико засађених дрвета, лежи на подножју последњих предбрежја Прометеовог ланца, која изгледају са свим тако, као да су носили какву стару акрополу. На голом брежуљку, који се подиже са свим северо-источно на 120 стопа, нађосмо доиста неко комађе старе цигле (опеке), и рбине од вазнâ, као поуздане сведоке старе насеобине, али узалуд тражисмо трагове старог опшанчења. Дошавши на врх, показаше нам телесину неког разлупаног голог кипа од белог мермера у природној величини, на којој се добро одржаше једино прса и рамена, показујући у исто време доста нескладну израду кипа. Даље, барељефни одломак неког орла, од кога се виђаху само канџе, ноге и [illegible]; главе и крилâ никако и не беше. Израда беше проста. Слика се [illegible] од свих до сад виђених византијских орлова, какви се често [illegible] путници држе за руске грбове), и за то би [illegible] време. Неки прости саркофаг састављен из

разних плоча, тешко да тако далеко досеже. Биће да је овај, као и остали комади, извађен приликом тражења неке старе слике, за коју су суседни Хришћани мислили, да ће је овде наћи по неком предсказању у сну. Слична томе потраживања доказују толеранцију мухамедовског елемента, који је претежнији у овим крајевима.“

Двоглави орлови, које је Хан држао за византијске, јесу старе српске државе. Само су људи, који као он нису упознати са српском историјом, могли овако што веровати, па чак орлове држати за руске грбове.

ГЛАВА ПЕТА

Кроз Македонију

Приближавасмо се најсјајнијој тачци на путу Врања—Солун — „гвозденој капији“ (Демир-капији). На станици Демир-капија поткреписмо се мало јелом. Овде држи рестаурацију нека Талијанка. Она нам продаде изврсне, али не баш јевтине саламе, жалећи се на лабаву радњу. Истина, Демир-капија је — рече — на путу из Солуна у Врању станица за ручање, али само мали број путника са запада руча овде, док међутим урођеници понесу од куће шта ће јести.

Иза станице лежи на утоку Бошаве у Вардар село Бања, означено на карти турским именом „Хамам чифтлик“, које има 42 српске куће.

Одавде је Хан учинио интересантан излет у оближње село Дрен, о коме приповеда ово:

„Јахање у Дрен бројим међу највеће пријатности на читавом путу. Плодност и добро обделавање ове још непознате, услед многобројних насеобина живахне низије, у којој је око чисто уживало у зеленилу дрвећа, давно невиђеног, доиста ме изненадише. Џбуње и дрвеће беше чисто оживело од цвркутања, лепршања и скакутања тица, како то до сад нигде не видех на полуострву. До сад не познајем околину богатију у тицама, но што је долина бошавска. Највише је било косова; са свих страна одјекивао је њихов глас, а по неки полетаху пред нама од грма до грма, као да нам показују пут. Беше ми жао што не понесох пушку, јер је баш ласно било наловити за часак издашну закуску. Коса рачунају на полуострву за најукуснију тицу, а ја му само предпостављам дебелу јесењу препелицу. По што ово није тица селица, то могу љубитељу слободно обећати, да ће код Демир-[illegible] наћи богат лов, ма да другог јутра при излету, који предузесмо по [illegible] бам били сретни, јер сунце још не беше изишло, а јутро је уверавше ме, да је ова околина богата зечевима а да је зими и медведи посећују.

После једног сата дођосмо на горе поменуто место звано Царевец и овде скрену Влах мало с пута, да ме одведе у долину, где се баш на старом црквишту подизаше нова црква, којој ни Влах, а ни сами зидари не знадоше имена, нагађајући између св. Атанасија и св. Параскеве. Ово је место познато у околини по неком малом извору, над којим је израстао мален шупаљ храст, али тако, да вода из шупљине извире или боље рећи цури, јер је извор врло незнатан. Он служи као опробано „средство против костобоље“. Ја кушах воду, али ми не беше могуће распознати у њој какве минералне састојке.

На питање: да ли има каквих натписа, показаше ми радници два одломка, које су нашли при крчењу темеља, и које одмах са великом пажњом преписах. Један је од њих надгробни натпис, ваљда из доцнијег времена, за који је, како се чини, првобитно употребљен неки комад камена, намењен за друге цељи, јер док је четири стопе дугачак, само је шест палаца широк. Други је натпис, на жалост, одломак, а на једној плочи жутог пешчаника, која је од прилике једну и по стопу дугачка, а толико исто и широка; слова су чисто израђена, и ако се добро сећам, око три четврти палца висока и на крајевима мало засечена; редови су, у сразмери према висини слова, један од другог удаљенији но обично. Слова και претпоследњег и ιν последњег реда изгледају само као обележена, за доказ, да натпис није ни довршен.

Моја распитивања о Царевцу остадоше у Демир-капији безуспешна. На против сваки ми у оној околини именоваше неко село Драгачевицу са 36 (по другима са 12) српских кућа. Ваљда је Хан рђаво разумевао име, јер странци немају уха за словенска имена и нагрђују их на најневероватнији начин. У овом погледу створио је баш нешто изредно чувени афрички путник д-р Хајнрих Барт у свом „путу кроз европску Турску“. Да се читалац насмеје, показаћу му неколико примера, како су Македонци говорили, а како је Барт то примио:[1])

Македонци изговарају:	Д-р Барт разумеде:
Краљевић Марко	Marko Kōli
Панцарово	Panschēr
Печова	Bédjova
Јени	Yēni
Смиљанци	Smilan
По́дриш	Podarēche
Ораховица	Oreovítsa
Света Богородица-Трескавец	Sfeti-Treiska-Bogarítsa и Treska-Etsi-Bogàroi (!)
Кавадарци	Káfadār
Конче	Kontchą

1) Акценти означавају нагласак.

Македонци изговарају:	Д-р Барт разумеде:
Ракитец	Ratitsa
Драманци	Drayantsa
Иново	Hiňova
Враштица	Vrasnitsa
Дедино	Gedina
Тестово	Tcheshdévan (!)
Струмица	Strumía и Strumnítsa
Воловес	Welüüs (!)
Скоруша	Oruscha
Загорци	Zagurtsa
Пепелица	Peparishta
Миран	Márina
Шивец	Shewetch
Да́беница	Dérguzél (!)
Вешије	Keshie
Тремник	Kremme
Бисре́нци	Wísheren (!)
Прждево	Prishdowo
Оризари	Lolzidŏr (!)

Ја сам овде само на срећу извукао неколико имена, која је Барт осакатио кад бих хтео сва исправити, морао бих навести неколико стотина имена, а тиме бих читаоца уморио. У осталом горњи примери служе за доказ, да немачки научник, ни у колико нема уха за словенска имена. Тек ипак бих смео запитати: кад д-р Барт лака имена св. Богородица Тре́скавец једном разумеде „Sfeti Treska Etsi Bogároi“, а други пут „Sfeti Treska Bogaritsa“ или Оризаре као „Lolzidor“, а Дабеница као „Дергузел“, онда како се управо морају звати она тешка африканска имена, која је д-р Барт написао??? Према горњим покушајима, не би ме ни мало изненадило, кад би се показало, да се н. пр. варош, коју Барт назива „Агадес“ у ствари зове „Иникон“.

Између Бање и уласка у Демир-капију, као да је некад била велика варош. Ово се изводи не само из казивања тамошњих становника, већ и из остатака грађевинâ, који се на далеко простиру: многи темељни зидови извирују на површину, а тако исто две овеће плоче и одломак од неког стуба. Хан нађе овде два натписа: један надгробни натпис и један миљоказ за Стоби.

Што Хан каже о бошавској долини, тако је интересантно и његов суд тако праведан, да не могу пропустити, а да обоје овде не наведем. „При повратку из Дрена преставља ше ми Влах доњу долину Бошаве као рај читаве Македоније, ...аивћи је, што се тиче наводњавања и плодности, у исти ред са Воденом, а ... овоме што се тиче здравља, јер се овде не пати толико

од грознице као тамо. И доиста по изгледу становника видело се, да је ваздух здрав, и ја ово сматрам за изузетак од правила, јер по моме посматрању скоро свуда има грознице, где је земљиште у повећим просторима подводно, па ма и не било нигде мочари у близини. Разуме се, да је то овде далеко горе, где дејствују обе врсте испаравања.

О Хамам-Чифтлику (Бања) рекао је Влах, да је бисер Бошаве не само за то, што овај поток орошава сав њен домашај, па чак допушта и сејање пиринча, него и за то, што покреће пет воденица по шест каменова, од којих прва, која је на главном друму, сада плаћа 10.000 гроша (по прилици 900 форината;) она до ње 8.000, а трећа 7.000 гроша и т. д. у све нижој сразмери, у име годишњег закупа. Оне не служе само околини Чифтлика, него и становници из Гркишта, удаљеног три сата од Градеца, а

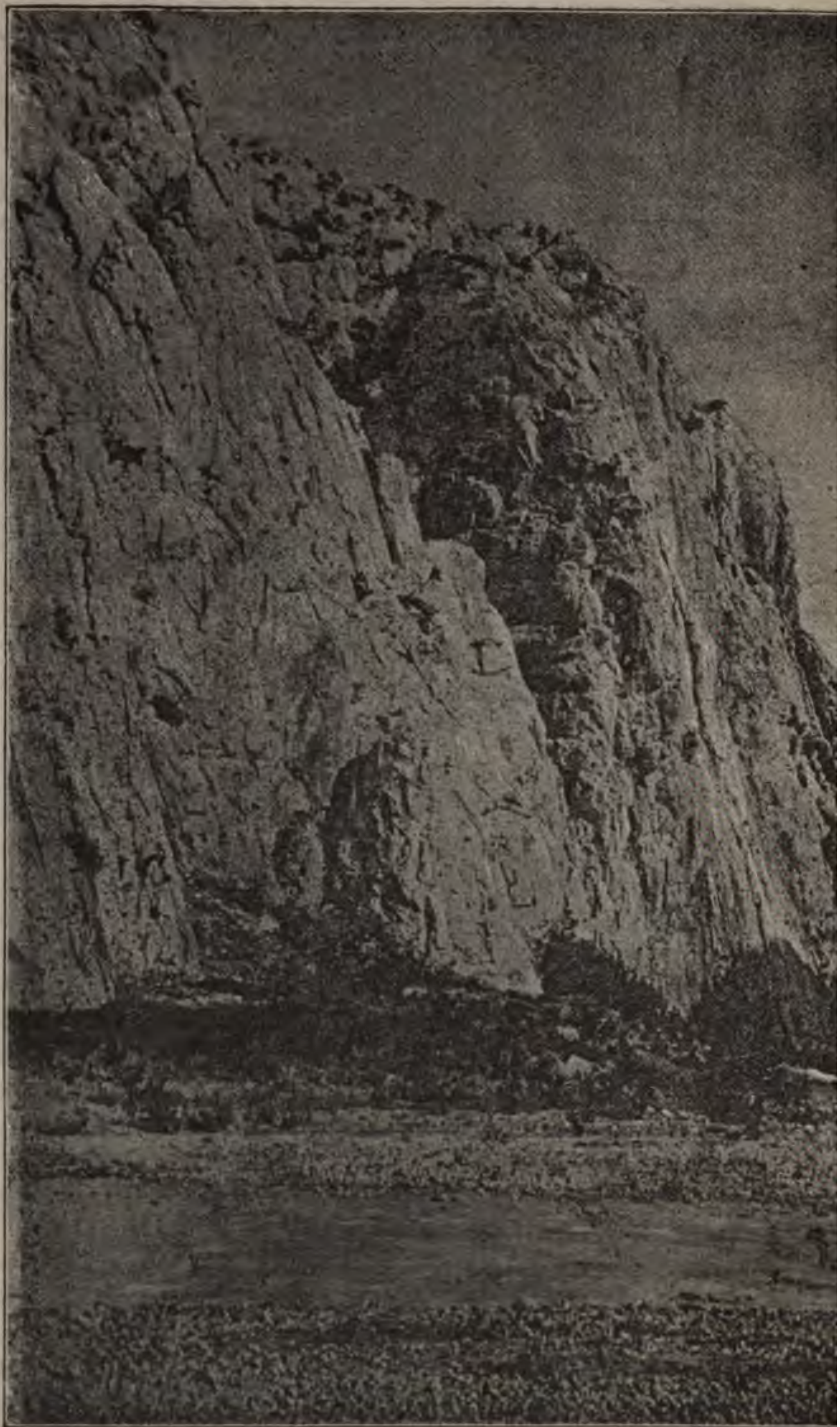

Дем

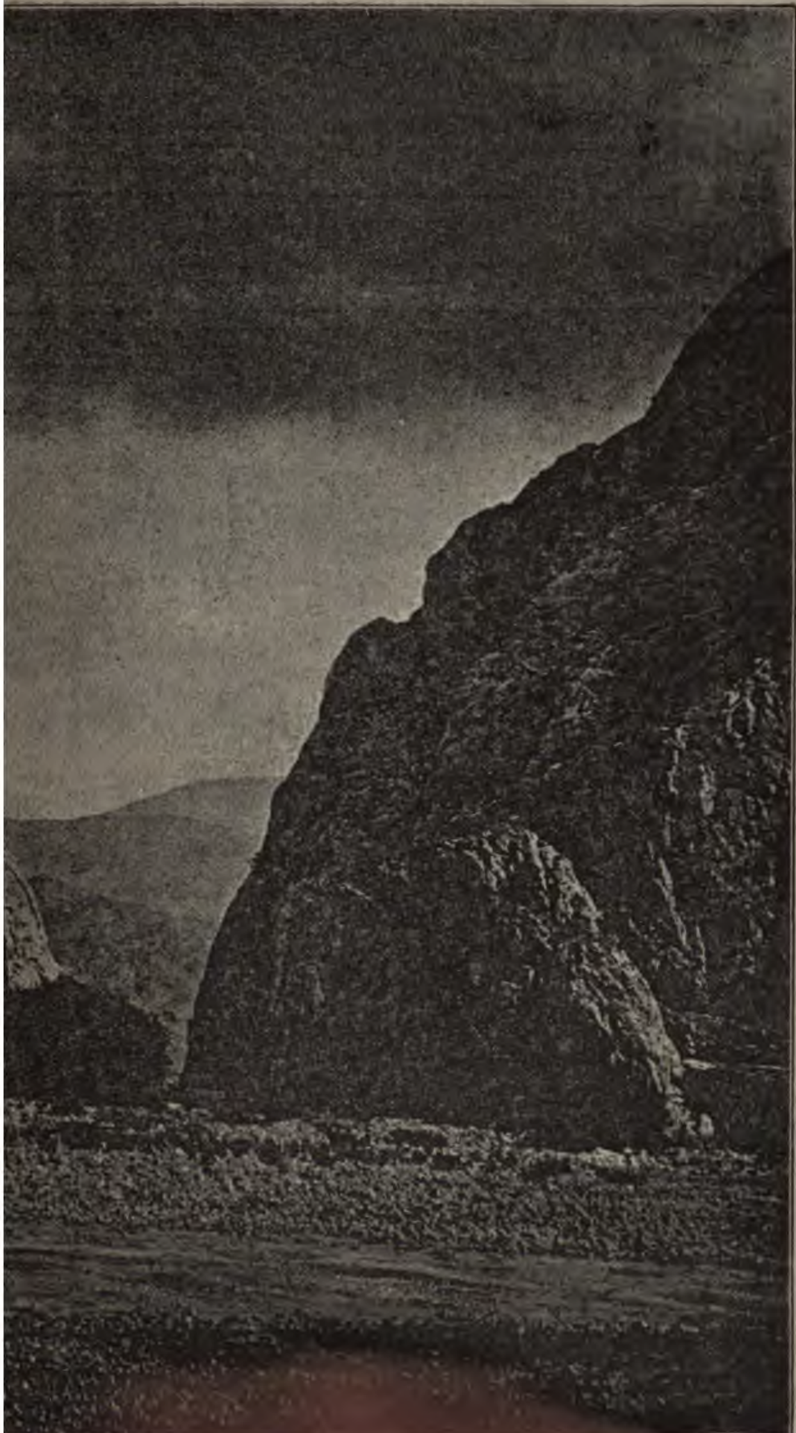

шест сати од Бање идући низ Вардар, доносе своје жито, у ове воденице због оскудице у води. Сам пут у млин узима им, дакле, два дана, а истò толико морају можда чекати због велике налоге, док дође ред на жито, које су довукли, док им међу тим поред врата неупотребљена тече читава водена сила од Вардара. Околност, што су у овој долини још непознати млинови на лађама, најглавнији је податак, за њено културно стање. С обзиром на овакве просте околности било би дакако тешко, а на многим местима можда и немогуће одбранити ове воденице од навале велике воде, али на другим местима не би ово био баш толико тежак задатак. Ово је пример великог губитка времена, а услед тога и снаге, који претрпи сваки онај, који живи у ниским културним односима. Он мора жртвовати највећи део свог времена и своје снаге овако бескорисним по-

словима; а овај велики губитак главна му је препрека, што се при најбољој вољи и тежњи не може уздигнути до бољих прилика. Овај губитак снаге, који у овим земљама редовно постигне и најобразованијег становника, не узима овај потоњи у рачун, и за то његово напредовање, у пркос свима повољним погодбама, не одговара ранијим очекивањима.

И ако културни народи, кад се упореде са онима, који стоје на нижем степену развитка, нагло напредују, то ово ни по што не лежи у њиховој већој окретности, него у могућности, коју су пређашња колена радом стекла и којој је цељ, да сву своју снагу искључиво употреби на продуктивни рад.

Ове речи, које заслужују да се у срце упишу, нек не забораве они, који тако охоло гледају на необразоване народе балканског полуострва. И ако су их Немачка и Аустрија надмашиле културом, то оне за ово у великој мери имају да заблагодаре балканским народима, који су управо жилавим отпором одбијали турску најезду од средње Европе. Да су Немци имали својих обиталишта на балканском полуострву, а Југославени својих у Немачкој, то би културна сразмера између обеју раса данас била управо обрнута.

Судбина и култура народа зависе у главном од њиховог земљописног положаја. Да је српски народ од вајкада живео на каквом острву, као британски, то би он данас по свој прилици био исто онако културан, богат и слободан, као и онај, а поред тога не онако нетрезвен и од аристокрације гњављен.

Са станице Демир-капије долази железница ускоро у чувени теснац истог имена. Од свих „гвоздених врата“, која сам видео, ово су можда најинтересантнија, бар најживописнија. Барт и Хан испитали су их у своје време тако темељно, да не могу боље учинити, већ да упутим читаоце на њихов опширни опис. Ханова је заслуга, што је на северној стени Демир-капије пронашао киклопске рушевине[1]). Оне се састоје из четвороугласте куле од $7^1/_2$ m у квадрату (унутрашња плоча) и из четири метра дебелих дуварова.

Приложена слика даће читаоцу далеко бољи појам о величанствености Демир-капије, него најлепши опис. Голе и шумом обрасле стене извирују у вис, и сваки завијутак пута показује нам другу слику.

Становници су околине на широко и далеко Срби; јужно од Вардара живе скоро искључиво Хришћани, на северу су претежнији Мухамедовци. Од села, која су око Демир-капије, имају:

Челевец 38 кућа са 320 мухамедовских Срба (Хан зове ово село Черевец и каже да у њему живе Турци!) Клисура 42 куће са 340 хришћанских Срба; Курешница (Хан је зове Коресјани) 162 куће са 816 мухамедовских и 29 хришћанских Срба; Дубљан 60 кућа са 330 мухамедовских и 180 хришћанских Срба.

---

[1]) Заслузи се клањам! као топографе, испитиваоце старина и географе, поштујем доиста Хана, Барта и Каница, али као етнографи учинили су се сви смешнима за свагда.

Почевши од Демир-капије, остаје вардарска долина за дуго веома романтична и величанствена. Непрестано се возиш између стена и живописних стрмени. Висови бивају све више шумом обрасли, али се опажају и многи виногради, који дају изредно вино.

Људских насеобина опажа се врло мало. У једној долини с леве стране лежи село Кошарка са 80 кућа (и 630 мухамедовских Срба) — мало пре прешла је железница на леву обалу Вардара, а нешто даље, у једној долини с десне стране налази се манастир св. Николе (Барт је разумео Sfeti Nikóla). Ускоро за тим опажа се у лево село Градец, у коме има 68 хришћанско-српских кућа, са његовим виноградима и пољима. Оно је по томе значајно, што се његови становници баве сплавовима од храстовине, због чега купују јеловину, коју спуштају становници предела Мурихова, те је придодају својим сплавовима. Од ових се веже обично по шест једна за другу, што даје дужину од 10, а ширину од 6—7 метара. На утоку Вардара у море споји се више сплавова, које гурају по 6 људи са лађарским кукама, а све једнако уз обалу до Солуна.

Мало после по што нам Градец остаде иза леђа, стаде влак на једној станици, која се на велико чудо зове „Струмица", ма да је варош овог имена око 40 km удаљена, и ма да лежи иза високе Благуше планине! Смешна ствар, каква се може наћи само код Хиршове железнице.

Код струмичке станице планина на левој обали уступа место великој равници. И на десној се обали проширује равница, а железница прелази на њу.

На првој станици, Мировцима, изађоше оба љубитеља рибе и ми добисмо друго друштво: једног унијатског владику са својим пратиоцем и једним Грко-Арбанасом. Обојица ме стадоше одмах интересовати: владика за то, што беше први кога сам чуо у Македонији да говори бугарски, а Арбанас због свога изгледа. Овај потоњи не може се замислити марцијалнији: висока мускулозна људина, очевидно необично јака, са импонишућим цртама у лицу, из којих се могаше разабрати охолост, дивљаштво и безобзирна одважност. Ношња му беше као у јужних Арбанаса: диван јелек везен тешким златом, исто такви доколенци, фустанела бела као снег, сребром поткани појас и читав арсенал дивног оружја: два револвера и један бодеж, обоје са дршцима густо накићенима гранатима, коралима, тиркизима, бисером и смарагдима. Још скупоценија беше сабља, чији балчак и корице беху начичкани најкраснијим драгим камењем. Вредност овог оружја оценио сам на 10 до 15.000 динара.

Разуме се да нисам пропустио, а да не заподенем са Арбанасом разговор, изразивши своје [redacted] над његовим красним оружјем. Запитаном, који разу-[redacted] и грчки, беше ово очевидно мило, ма да се чисто усиљавао, да [redacted] показиваше своје оружје, не дајући га из [redacted] ћ у Ђевђелији напусти наш купе,

— Знате ли, ко је био овај Арбанас?

— Немам ни појма.

— Ово беше један од најчувенијих хајдука, чија је глава уцењена са много хиљада лира.

— Ако је то истина, онда ми је врло жао, што му нисам при излажењу пројурио куршум кроз главу, па бих бар зарадио знатну сумицу!

— Мислите? Ја вам то не бих саветовао! Кад је онај хајдук тако дрзак, да чак и железницу употребљава, знајући, да га толики познају, то је онда доказ, да се он осећа потпуно сигурним. Ваљда се возе и неки његови другови у другим вагонима, или га овде чекају. Па да сте га којим метком и убили, вас би његови људи исекли.

Та кад не би било тако, и сам бих дошао на исту замисао. Видите да нико није вољан заслужити одређену награду из страха пред крвном осветом.

— Дакле чисто бугарски односи! приметих. У Пловдиву и у Софији гледао сам такође пре три године најопасније балканске хајдуке, како безбрижно улицама тумарају, ма да су им главе уцењене, јер су ови поштењаци били потребни у време рата са Србијом, у коме су доста изредно послужили, али не у борби него у пљачкању и силовању. Пирот може причати о њиховом јунаштву.

— А гле, та ви сте били, колико сам слушао, једини сведок оних безакоња?

— Не једини, јер ми је д-р Китил јуначки помагао, кад сам оној рити на пут стао, те је у ред дотерао.

Сад морадох Савићу приповедати моје ондашње непогоде, које ће читалац, ако га интересују, наћи изложене у моме делу, „Бугарска и источна Румелија“.

Од Мироваца до Циганин-Дервенда иде железница кроз широку равницу између Вардара и планина, иза којих лежи предео Моглена. На оној страни обале подиже се мали брежуљак, а на њему су развалине неког замка, који Хан назива Јевјит-Кале. Он наводи, да је на супротној страни од њега нашао такође остатке неке вароши. Ускоро после овога указа нам се село Смоквица, у красном положају са 80 српских кућа. Предео је с десне стране пријатан, али у правцу према Ђевђелији бива све равнији.

Ђевђелија, која у Ханово време имађаше само 50 хришћанских и 10 мухамедовских кућа, подигла се знатно од тог времена. Данас има 260 кућа са неких 2.200 хришћанских и 200 мухамедовских Срба[1]) и неколико Цигана. Зграда, која нам највише падаше у очи, беше нека двоспратна кула. Испред вароши приметио сам и неке цигљане, али о предионицама свиле, које Хан помиње, не могах ништа дознати. Пазар ђевђелијски је важан, као што се и варош нагло и бујно развија. Она лежи у широкој плодној равници, опкољена дудовима и другим дрвећем. Од Вардара је удаљена скоро пола сата.

[1]) Хан их наравно прави „Бугарима“, ма да и сâм са свим наивно приповеда, како му је тај „Бугарин“ на свако његово питање одговорио са *не знам*. Та, као Бугарин требао је да одговори „*не знаја*“.

На неколико километара јужно од Ђевђелије леже села Карашњан и Мајада (Хан их зове Каратинанци и Мајадаха и вели да у првом има 300, а у другом 860 кућа). Кажу, да прво има 310 кућа са 1015 пореских глава, а друго 480 кућа са 1496 пореских глава. У оба села живе искључиво турски ткачи чохе, који, припадајући секти Бектаџија, нију алкохолна пића, и за то сами попију род од својих винограда. Чоха, која се овде тка, зове се амбас, врло је дебела, не бојадише се, већ остаје природне црне или беле боје.

Српкиња из Куфалова.

Према овим селима лежи на једном вису, с оне стране Вардара, село Мачиково са 227 српских кућа. Чувено је услед своје чистоће, која одсева од обичне оријенталне прљавости, а има и дивну цркву.

Испод ових села улази железница заједно са Вардаром у „Цигански теснац“ (Циганин-Дервенд), који, истина, није онако узан, као онај код Демиркапије, ну који ипак представља провалију од 10 до 12 km дужине. Хан га представља у врло жалосној слици, наводећи, да је видео само голе стене; ну биће да се ово од онда изменило, јер је на ме учинио овај теснац врло пријатан утисак. Ја нађох обе обале засађене дуњама и виноградима, а стене махом обрасле.

На изласку из теснаца лежи станица Гимендже, названа овако по селу Ђуменцу (420 српских кућа), с оне стране планине, удаљеном одавде 10 km. Одмах после овог прелазимо преко неког дугачког моста на леву обалу Вардареву, коју све до Солуна више не напуштамо.

Вардар остаје далеко у десно, а околина постаје монотона и досадна. По карти би требало, да железница за неких 8 km пролази баш тик обале Хуматовског језера, али биће да је у карти погрешно забележена или железничка пруга, или је погрешно стављен положај језера, јер ја га и не видех, а на месту где би требало да буде, спазих неку песковиту равницу.

У Хаматову упозори ме Савић на лепу ношњу неке жене. Она је била Српкиња из *Куфалова*. Ово се место дели на два села: Горње Куфалово са 200 кућа (1300 Срба, 150 Турака) и Доње Куфалово са 150 кућа (1000 Срба). Случајно [illegible] фотографију те исте жене, те могу овде читаоцу изнети њену

Између Куфалова и Јајала (60 кућа пола турских, пола српских) упозори ме Савић на врхунац *Олимпа*, који се одавде види у вечерњем руменилу. Ну врло се слабо могаше распознати.

Пут до Солуна остаде прилично монотон. Пред станицом Топчин стигосмо опет до Вардара и спазисмо у даљини дугачки вардарски мост, преко кога води друм из Солуна у Јенице. За тим скреће железница на исток и спушта се на послетку у југоисточном правцу к мору, где пред солунским зидинама престаје.

Када стигох овамо, одузе ми један заптија пасош а за тили час опколи ме читаво туце људи, који се надметаху нудећи ми хотел, кола, кућу и којекакве услуге.

Савић ми беше препоручио хотел Коломбо, као најбољи у вароши. Па кад се неки Турчин до мене прогура вичући „Хотел Коломбо", дадох му, држећи га за каквог послужитеља тог хотела, свој ручни ковчежић.

Тек што ово спазише два шпанска Јеврејина стадоше ми довикивати:

Ce n'est pas un commissionaire de l'hôtel Colombo! c'est un coquin! — È un briccone, signor, non appartiene al nosto albergo! [1])

Турчин не разумеваше, истина, ни француски ни талијански, али се ипак досети, шта значе ове речи, јер одгурну Јевреје, грдећи их са псовком „Песевенк" [2]). Али Јевреји се не дадоше тако лако отрести, они покушаше да одузму Турчину мој ковчежић, довикујући ми овај пут немачки и енглески:

— Не верујте овом рабаџији; у нас су кола до хотел Коломба: *Don't believe him, he is a liar, he does not belong to our hotel! We are Mr. Colombo's men!* [3])

Ја се усколебах, јер не знадох, који је од њих *прави* комисионар Коломбов, по што се је и Турчин клео, да је то он, називајући Јевреје варалицама. Док сам се ја тако колебао, разумех, кад један Јеврејин другоме рече:

— *Hombre! Este señor no nos cree y quiere confiarse del turco. Quien sabe ádonde este impostor va con él!* [4])

По што Јевреји нису могли замишљати, да ја и шпански говорим, то ми је ова њихова забринутост улила неко поверење о њима и ја им наредих, да узму мој ковчежић, који је већ и онако хтео да оде у комаде од трзања између Јевреја и Турчина.

Турчин мораде сад попустити, али се због тога толико разјари, да је сваком Јеврејину ударио по неколико ваљаних шамара, које су ови, на моје велико чудо, са свим мирно издржали.

---

[1]) Ово није комисионар хотела Коломбо, ово је лола! Лола је господине, он не припада нашем хотелу.

[2]) Блудник.

[3]) Не верујте му, он је лажов, он не припада нашем хотелу! Ми смо Коломбови људи!

[4]) Овај нам господин не верује, већ хоће да се повери Турчину; ко зна, камо ће овај лажов са њим.

На послетку се показа, да сам доиста имао посла са правим послужитељима хотел Коломба, јер кола стадоше у некој узаној споредној уличици, а пред једном кућом, на којој на моју угеху прочитах натпис:

Хотел Коломбо.

Неки италијански келнер дочека ме и испрати ме у једну удобну собу. Неко поверење побуди у мени и то, што сам собне цене нашао на вратима написане: 4 франка дневно или 10 франака са свима потребама. Ово су биле цене, какве нигде на истоку (осем Атине) нисам нашао овако јефтине. При том беше соба врло чиста, храна (кујна) добра а гостионичар — Миланез — колико услужан, толико предусретљив и пристојан.

Није чудо, што је хотел Коломбо чувен по свој Македонији; — он представља тамо комад запада.

Са хотелом спојена је кафана и две баште, у којима се у вече врло пријатно седи. У већој је башти трибина за музику. За време мог бављења свирала је овде једна аустријска женска дружина и то врло добро. Од њених чланова беше само једна једина девојка доиста лепушкаста, а ова је оскудица била с тим осетљивија, што су даме после сваког комада скупљале бакшиш.

ГЛАВА ШЕСТА

Шетње по Солуну

Моја прва посета другог јутра била је намењена аустријском ђенералном консулу грофу Вицковићу, моме ближем земљаку. Он ме дочека врло љубазно, јер је његов отац био у служби мога оца, управљајући као капетан најлепшом његовом лађом.

Вративши се у хотел, затекох једног Јевреина, који ме је чекао у намери, да ми се понуди за драгомана. Али ја ништа горе не мрзим од путних вођа, ћиђерона, драгомана и сличних путничких беда, које су са свим излишне домишљатом путнику, упознатом са народним језиком и снабдевеном путничком ручном књигом. А ја сам пропутовао све европске, северо-афричке и западно-азијске земље без припомоћи ових пришипетаља и само сам једном учинио изузетак у Дамаску, али сам га и окајао.

За то сам одбио Јеврејинову понуду. Али кад овај удари у кукњаву, наводећи, како има велику породицу, како му иду рђаво послови и да ће бити задовољан са малом наградом, — у кратко, кад га се никако не могах отрести — примих га у службу. Али не издржасмо заједно више од 2 сата.

Мој драгоман, румунски Јеврејин (који је на моје чудо страшно грдио своје солунске једноверце, називајући их изметом Јеврејства) предложи ми на првом месту, да разгледамо варош у елегантном фаетону. Јасно је пак, да се живот и рад какве стране вароши, па и ова сама, најбоље могу упознати, кад је човек пешке прође. За то и одбих овај предлог.

Јевреину ово не беше по вољи:

— Па ваљда нећете пешке трчати по овој врућини?

— На сваки начин, то ми је намера.

— Али се сви отменији путници возе.

— То је мени све једно.

Уздишући повинова се мој драгоман и поведе ме, — не би ли ме можда заплашио, — у место кроз хладовите узане варошке улице — на Марину, где грејаше сунце.

Хладнокрвно отворих свој сунцобран, те је опет само Јевреин био на штети не имајући заклона.

Свагих пет минута зивкао ме је мој вођа, да се мало поткрепимо у којој од многих кафана или да се бар одморимо. Одговорих му са свим хладно, да се ја, кад путујем, просечно по 8 сати дневно не одмарам и да се, сем два оброка, само у ванредним случајевима чиме поткрепљавам.

Мајер се ужасно намргоди, приметивши да са оваким путником још није имао посла.

— То је могуће, али биће да је такође врло мало путника, који разуму овако практично т. ј. овако јефтино и корисно путовати; јер до сада сам се увек уверавао, да сам више видео, но путници, који су три пута толико пробавили на путу, а пет нута више потрошили.

Мајер се шуњаше снужден даље и отпоче своја „објашњавања“. Али и ту лепо наиђе! Кажу, да међу италијанским ћиһеронима има образованијих и вештих људи, али су иначе проводиоци махом незналице. Из путописних књига познавао сам солунске знаменитости боље, но мој „ћићерон“. Са свим хладнокрвно исправљах бесмислице, које ми хтеде подметнути и по што га је ово бунило, причах му следећи догађај:

— У Дамаску сам имао драгомана, који је био особито налик на вас. Не по спољашности, јер беше хришћански Арапин али по својим причањима. Тако н. пр. показао ми је у зидинама варошким онај провор, кроз који су спустили апостола Павла у котарици. Али се на оном месту јасно видело, да дувар захвата три доба. Темељ грађевине беше римски, средина арапска, а најгорњи део зида (још испод провора) — турски!...

На скоро после овога хтеде ми тај честити Арапин показати оно место, где је опаки Савле обраћен у праву веру. Али га је веома ожалостило, кад му саопштих, како врло добро знам, да је пре 100 година село Кокеб, удаљено одатле нека 2 сата, било место обраћања Павлова, па је тек онда „због удобности путника“ премештено на неких 10 минута далеко од Кисан-капије.

Мајер разумеде ово подсмевање и иђаше од тог часа ћутке поред мене. Али, шта велим — не баш са свим ћутке, јер ме је код сваког дућана позивао, да разгледам ствари и да пазарим по јефтину цену.

Испрва сам ово у кратко одбијао, али кад ми већ досади непрестано наваљивање, онда му рекох отворено:

— Зар ви заиста мислите да сам ја тако глуп, да ћу се с вама упуштати у неке куповине? Та ви сте са свима пр[illegible] ~~азуму~~ и добијате од сваког пазара свој проценат.

— О не, ја ни пошто! То [illegible] ~~а сам поштен!~~

У истом часу позва „п[illegible]

Porqué no traes acá á este estranjero?[1])

Мајер, који није ни из далека наслућивао, да ја говорим боље шпански од њега, беше толико несмотрен, да је одговорио:

— *Es imposible; este hombre es un demonio, mas taimado que nosotros. Por lo demas me fuerza de caminar en el sol, sin descanso, sin bebida, loco como él lo es!*[2])

Ко да опише сада страву и неприлику обојице Јевреја, кад ја брже упадох:

— *No quiero ser tan cruel! Vayase V. luego, y quédese con el diablo o con aquel picaro, que es lo mismo!*[3])

На овај начин дочепах се опет слободе, и продужих сроје ходање сам на своју руку.

Најлепша је шетња у Солуну Марина, са својим продужењем до Каламарије. Марина је озидана обала, широка и добро калдрмисана — узгред буди примећено, да се на целом истоку само Смирна и у неколико Александрија оваквом поносе — те се повлачи у дужини од једног и по километра, од ђумрука па до Геновеске куле.

На Марини је врло окретан живот, нарочито у вече, кад се сваки подигне у шетњу. Пристаниште не беше при мом првом бављењу у Солуну овако живо; али се после смести у пристаништу — или боље рећи на отвореном мору, — енглеска средоземна морнарица од 16 лађа. Посетих неке енглеске оклопнице, које нисам до тада видео ни у средоземном мору ни у енглеским водама. При том ме је врло пријатно изненадило, да је један капетан, поред тога, што енглеске уши тешко примају наша имена, ипак у мени упознао писца „The Conquest of Britain in 1888", те ме је представио својим официрима, приредив у исто време малу пијанку, при којој смо били врло весели.

Моја горе поменута брошура изазвала је на годину дана пре овога у Енглеској велику сензацију и занимала је дуже времена нарочито „Broad Arow".

Отуда је дошло, те је моје име, и ако су га махом накарадили са „Гопсивик" — ипак постало врло познато у енглеским морнарским круговима; као што је и моје пророчанство о пропасти Енглеске изазвало многа расправљања.

Официри ме дираху, да сам **лажни** пророк, јер би према мојој брошури сви ови бродови, које овде пред собом гледамо, још у јесен 1888. године морали бити уништени; али им ја одговорих смешећи се:

— Један од ваших другова (писац „The great naval War in 1887."), већ је у **прошлој** години збрисао Енглеску са позорнице; а ја, који **нисам Енглез**, продужих јој опстанак још за годину дана, а ово би сигурно заслужило

---

[1]) За што не доведеш овамо тога странца?

[2]) Није могуће, овај је човек ђаво, препреденији од нас. Осем тога тера ме да идем по сунцу, без одмора, без пића, и да будем луд, као што је и он сâм.

[3]) Не ћу да будем тако свиреп! Вуците се с места и идите до ђавола или оном лупежу, што је једно и исто.

с ваше стране само признање. У осталом још није пала коцка, и питање, да ли сам ја добар или рђав пророк, може се тек решити после првог енглеског поморског рата.

Ма да сам се дакле чврсто држао свог убеђења о скорој пропасти енглеског господарства, то се ипак растадосмо као добри пријатељи.

Улажење у лађу и излажење из ње, тешко је у Солуну у толико, што је море непрестано немирно, те док се чамци непрекидно љуљају, дотле таласи пребацују преко кеја. Неки Јеврејин из Будим-Пеште, који је са својом женом и ћерком ради забаве дошао у Солун, нађе овде баш поред обале неко згодно местанце и заузе са својом породицом столице пред једном кафаном. Тек што келнер беше положио пред Јевреје три чаше лимунаде, кад у један мах запљусну силни талас, те не само, да окваси Јевреина одело баш до коже, него им је и морска вода утањила лимунаду.

— Gott über die Welt! закукаше Јевреји, нехотице крштени; овако што год не може се десити човеку у Будим-Пешти на дунавском кеју! —

На Марини има такође разних локала за забаве, а међу овима као најотменији Алхамбра, нека врста тингл-тангла, налик бечком орфеуму.

На југоисточном крају Марине стоји значајна бела кула, која сад служи за затвор, док је пређе била саставни део варошког утврђења. Говори се, да су је подигли Генуези (Византинци), чије име такође и носи. Она је тако саграђена, да неки њен део улази у море. Cousinery зове је „Јањичарском кулом".

Пре но што се дође до ове куле, наиђе се на Марини на неку фабрику, која је у Септембру 1888. године у оном часу у ваздух одлетела, кад је при уласку енглеске морнарице први метак избачен у име поздрава. Дејство, које је произвела експлозија казана, беше страшно, сва унутрашњост би баш коначно уништена, а при том (како кажу) погибоше на стотине раденика.

Прошавши поред велике куле, долазимо на пут, који води из Солуна у Каламарију. Десно остаде море, лево се подижу брежуљци, на којима су поједине куће.

Кад се осврнемо, онда уживамо у дивном погледу на варош, а нарочито на њене старинске, живописне градске зидине (које ме местимице потсећаваху на зидине од Заморе у Шпанској), које, на жалост, сада руше на неким местима. (Гледај насловну слику).

Од куле води пут скоро на 4 километра даљине до краја Каламарије, ма да се до њених првих кућа стигне већ за пола сата. Неко ново омнибуско друштво (Махмуђе) одржава сада редовну везу између Солуна и сеоског свежег ваздуха у Каламарији. Ова доводи своје име од ⸺ Каламарије, којом протиче поток Василика, ма да је село одвојено од ⸺ рдовитим венцем од 6 километара ширине (види карту).

Село Каламарија имађе ⸺ баштама, које су махом својина Франка, Гри

Враћајући се из Каламарије реших се, да се прошетам око варошких зидина. За то још пре Генуеске куле скренух у десно, идући узбрдице ка неким кућама, поред којих води друм — остатак римског Via Egnatia — па управо кроз Солун ка Вардар-капији. Оставивши ходање овим друмом за други пут, попех се изван варошких зидина на град Једикуле (седмокула).

Кад сам био већ доста високо одмакао, сретох једну гомилу сељака, који иђаху на пазар са својом теглећом марвом. Њихова несумњиво југославенска ношња узбуди ми пажњу и не оклевајући ни часа почех са њима говорити српски. Ко да опише моју радост, кад ми они стадоше одговарати истим језиком.

Српкиња из Пајзанова.

— Одакле сте ви? бех их запитао.

— Из Пајзанова, одговорише.

— Пајзаново? Где ли је то?

— Није далеко одавде на Хортић-брду.

— Је ли то велико село?

— Имамо преко 6500 становника.

— 6500 становника!? Та то би онда била овећа варош! Зар ова није убележена у мојој карти?

И ја извадих ђенералштабну карту.

— Можда је записана под турским именом Ћ и р е ћ к е ј, примети сељак.

(И доиста нађох забележено неко мало село Керечкиеј).

— Овде је наведено само н е к о м а л о с е л о Панзаново. Да л' имате заиста 6500 становника?

— Па него! У више од 700 кућа има нас 2750 пореских глава.

— Па да ли су сви Срби као ви?

— Срби као ми???

— Па зар ви не говорите са мном српски?

— *Бога ми не знамо, ми говоримо бугарски.*

— *Бугарски — то може бити, али не болгарски, што је један са свим други језик.*

Сви ме посматраху са неким чуђењем.

— Та какви сте ви земљаци? продужих ја.

— *Па Бугари!*

— Знате ли ви, да ми Срби зовемо оне становнике кнежевине Бугарске „Бугарима“, који сами себи придевају име „Болгари“,

— То ми не знамо.

— Да, да, па по што ви српски говорите, а будући се српски зове „Бугарин“ онај, који се овде зове „Болгарин“, онда се ви издајете за Бугаре. То је бесмислица! Славите ли ви *крсно име?*

— Разуме се.

— Ето видиш! *Где је слава, ту је Србин!* Осем нас Срба не слави никакав други народ *крсно име*, и кад ви, дакле, славите славу и говорите српски, онда сте ви Срби а не Бугари.

— Може бити, прихватише људи плахо, после кратког размишљања; али Бугари кажу да смо ми њихови земљаци и они су нам поградили школе. Мој син учи гимназију у Солуну.

— Тако? Па онда ће он већ знати добро бугарски?

— Него да зна!

— Е онда сте ваљда већ морали приметити, да је ваш син на гимназији научио неки језик, који се веома разликује од вашега.

— То је истина, кад он говори „болгарски“, ми га врло тешко разумемо, али он, к'о вели, да је то одатле, што ми говоримо исквареним наречјем, док је он чисто бугарски научио.

Срби из Пајзанова.

— Ну, па шта кажеш ти о моме језику; да ли ме тешко разумеваш?

— Али, господине, та ти говориш скоро к'о ми.

— Видиш, а ја с тобом разговарам српски по књизи. Па кад ти признајеш, да ја истим језиком говорим, којим и ти, онда то значи другим речима, да и ви српски говорите и за то је појмљиво, да ви вашега бугарскога сина само тешко разумете.

— Е, па да ли сте у Пајзанову све сами Срби?

— Не, има међу нама око 150 Грка.

— Каквих још има села у околини?

— Хортић са од прилике 850 Грка; Капуџилари са неких 750 Срба и 300 Грка; Лимбет са 130 Грка; Еренџик са множином порушених кућа, јер оно пре беше омиљено место за летовање богатим Солуњанима.

— Има ли иначе још српских села у околини?

Саркофаг нађен у Солуну.

— На самој Хортић-планини Грци су претежнији, али у каламаријској равници станују скоро у свима селима (Седице, Мажијари, Парнаг, Загинџијево, Новосело, Махала, Карабурун - Бурну, Чајр, Бал и т. д.) сами Срби.

Ово ме је саопштење изненадило у највећем степену, јер нисам ни најмање сумњао, да на читавом полуострву Халкидици нема ни једног Србина.

Шта ли човек може још одкрити, баш пред самим капијама Солуна! довикнух ја сам у себи. Како ли је слабо познат овај крај Македоније етнографима!

Продуживши свој пут дођох до тврђавице Једикуле, над којом има још и један манастир (Чауш).

Једикуле опшанчено је двоструко и то зидовима, који су врло дебели и многим кулама испрекидани. Ова су утврђења остала без сумње од Византинаца, али биће, да је темељна грађевина римски или македонски рад.

Унутрашње бедеме образују седам сједињених кула, од којих је добила тврђава своје име. Cousinery је овде нашао у авлији диздареве (кастелланове) куће два лепа стара стуба и одломак неког грчког натписа. — Нисам улазио у град, јер су овде владале богиње.

У огради спољног бедема има више касарни, кућа и једна џамија.

Са највише тачке изнад вароши ужива се у дивном погледу у даљину, на варош и солунски залев све до Олимпа, чија се снегом прикривена глава при лепом времену са свим јасно види.

На повратку пролазио сам варошким гробљем. Испред зидина леже хришћани, даље на пољу Турци, а најдаље у пољу Јевреји. Макенци прича, да је једном страшна киша однела земљу, која је покривала један стари саркофаг. Француски конзул нађе га и посла у Париз. Биће, да је то онај исти саркофаг, који наша слика представља, а она је снимљена са неке солунске фотографије. Фотограф ми не умеде тачно казати, на коме је месту нађен тај саркофаг.

ГЛАВА СЕДМА

Шетње по Солуну

(Продужење)

Вративши се у хотел, нађох овде Савића, који беше дошао к мени у посету, и коме сам приповедао шта сам све дознао.

— Ако се ви толико интересујете за ширење српског живља у околини солунској, онда ћу вас упознати са Србима, који овде живе, и ови ће вас о томе најбоље известити. Осем тога би било добро да посетите руског ђенералног консула Јастребова, који је иначе један од најчувенијих ауторитета на етнографском пољу.

— Хм, приметих, не мешам се радо са руским државницима и чиновницима; они су ми одвећ охоли.

Јастребов је хвале достојни изузетак, не ћете се кајати, што сте га посетили. Осем тога сећам се, да смо једном о вами говорили, и он сажаљеваше што вас лично не познаје.

Услед ове побуде одвезох се до руског ђенералног консулата и срећа ме послужи, те нађох државног саветника Јастребова код куће.

Он ме дочека доиста ласкаво. Јастребов ме је опчарао својом љубазношћу. Он ми похита на сусрет, изразивши ми своје особито задовољство због тога, што се могао упознати лично са писцем — како он ласкаво рече — изврсног дела „Горња Арбанија и њена лига“, а ово је — вели — већ давно живо желео.

Пре свега претресосмо успомене на Арбанију (Јастребов беше консулом и у Шкодри), а после тога поведосмо разговор о бугарском рату и о владању Батемберговом у Бугарској. Оно што сам ја о њему знао приповедати — из свог властитог посматрања — изредно је занимало ђенералног консула, а нарочито ова чудна околност, што махом немачке и енглеске новине још и дан дањи узвисују Батемберга као „јунака“ и „победиоца“ на Сливници, ма да би он, као што је познато, пре заслужио име „сливнички бегунац“. Та сам Хун, тај најоданији пријатељ кнеза Александра, писао је у својој књизи о бугарском рату, како су

он и Стамбулов одмах, по што је први топ пукао, јурили у Софију за Батембергом, који је бегао, те су тек по свршетку битке опет дошли на бојиште; у самој Софији видели су Китил, Перец и хиљаду других, кад су стигла ова три бегунца, ишчекујући свршетак битке у сигурној луци (та баш због тога беше завладао у Софији ужасан страх); такође бугарски министар и државни саветник Славејков, жестоко је приговорио Батембергу у свом листу, који је изишао на дан нове 1887. год., како је у време одлучне борбе побегао са Сливнице и у Софији чекао на свршетак, на послетку су и сви консули из Софије јавили својим владама неоспорни факт, да је због Батембергова бегства са бојишта све спремно, да се напусти варош; али све ово не смета потплаћеним и необавештеним листовима, да, не осврћући се на историјску истину, још и даље славе сливничког „бегунца“ као „јунака“ и „победиоца“ сливничког.

После оваког разлагања поведох реч о ономе, што сам јуче пронашао. Господин Јастребов не само, да се томе није ни мало чудио, него му је на против било чудновато, како ми је до сада била непознага далека разгранатост српског племена. Он ми поклони своју књигу о обичајима и народним песмама Старо-Србијанаца, у којој је већ пре две године доказао, да су самозвани „Бугари“ око Мораве, Дебра и Орида и по језику и по обичајима без сумње Срби. Ова књига учини силну сензацију, и наравно узбуди гњев Бугара и њихових руских пријатеља. Па и сама његова влада замерила му је због ове књиге, по што јој је Србија омрзла, док она бугарском народу, у пркос његовој црној неблагодарности, још једнако симпатише. Али се Јастребов одговарао врло лако. „Ја нити сам писао у хатар Србији, нити српској влади, а ни Краљу Милану“ рече он, „моја разлагања не беху политичке, већ само научне природе. За својих 20 година од када живим у Старој Србији, имао сам довољно прилика, да се упознам са језиком и обичајима становника. Ја сам народне песме, које сам скупио, издао на јавност у њиховом изворном тексту, т. ј. баш онако, како сам их слушао и побележио из народних уста. Ако се, дакле, потврђује, да су ове песме састављене на српском, а не на бугарском језику, то ово просто доказује, да народ говори српски, а не бугарски. Сумња ли когод у ово, то му стоји до воље, да тамо отпутује, па да се властитим очима и ушима увери, да ли сам ја писао истину или не“. У осталом, (заврши Јастребов) ви ћете, путујући по Македонији, вашим рођеним српским ушима најбоље чути, шта народ говори.

Можда ће вас такође занимати, шта је овде доживео Стојан Новаковић, српски литерарни историк и један од најчувенијих језикословаца, кад је са мном посетио бугарске школе!

— О доиста!

— У бугарској женској школи пропитиваше бугарска учитељица разне девојчице из Сереса, Неврокопа, Мелника и О [illegible] Оне говораху већ врло добро бугарски, ма да је по нека из претеране [illegible] и глаголима пришивала бугарске чланове *то*, *та*, *ат*.

После испита проговори Новаковић са једном девојчицом из Неврокопа српски, а ова одговараше истим језиком. Заплашена учитељица хтеде ово спречити, објашњавајући свако питање посланиково са речима: „Па знаш његова Екселенција пита те за ово или за оно“. Али замислите учитељичину неприлику, а наше смејање, кад Неврокопка девојка са свим безазлено одговори: „Па за што ми преводите речи овог господина на бугарски? Ја га потпуно разумем, јер он говори мојим матерним језиком!“

И на бугарској гимназији, где су млади Македонци већ са свим побугарени, те се стиде говорити својим (српским) матерним језиком, примети Новаковић: „Мене не могу преварити! Њихове усне говоре, истина, бугарски, али моје ми ухо каже, да говоре српским нагласком, да дакле не говоре бугарски од детинства, но да су то тек научили у школи“.

Вративши се у свој хотел затекох овде г. Петрова, који баш беше дошао лађом, те се радоваше моме тачном доласку.

Пре но што му саопштих, шта сам до сад пронашао, хтедох да се јасно споразумемо односно својих истраживања, па за то одпочех овако:

— Ми смо себи одвећ лако представљали проналазак народности Македонаца, али разна искуства, која сам већ раније учинио, побуђују ме на питање, шта ћемо радити, кад наиђемо на људе, који нити говоре чисто бугарски нити чисто српски?

— Па то није тако тешко: према томе, да ли ће дотично наречје имати већу сличност са бугарским, или више са српским, рачунаћемо људе у Бугаре односно у Србе.

— Али по некад биће тешко повући међу; зар ми у таквом случају, да не узмемо у рачун и друге знаке? Узмимо овај случај, неки слави крсно име: да ли ћете онда признати, да је Србин?

— Из свег срца! Ко славу слави, тај је Србин. О томе нема спора.

— Овај ваш пристанак узимам на знање.

После, ако неки неупотребљава бугарски члан, него српско мењање, шта ли је тај?

— Србин, разуме се.

— Добро! Али ако би неки употребљавао српске гласове ћ, ђ, љ, њ, џ, а не би познавао бугарско Ж, шта ли је онда тај?

— Наравно, опет Србин.

— Ако неки каже у место „аз“ „ја“ а у место „чер“ „цр“, да ли је и тај Србин?

— Без сумње.

— А шта ћемо са оним, који имајући све ове особине, за које сами признадосте, да су својствене искључиво српском народу, ипак устврди, да је Бугарин?

— Оваква бесмислица не може се ни десити! Ово би могло бити само онда, кад би се који Србин из себичности или из других разлога издавао за Бугарина.

— Ако би дакле овакав Србин сам о себи казао „ја сам Бугарин“ (у место „а з с’м Б о л г а р и н“), да ли ће те га ви за себе рекламовати?

— Држим, да ће такви случајеви затајивања своје властите народности бити врло ретки, а до таквих личности није баш много ни стало мојој народности; ти нека слободно буду ваши.

Главна улица у Солуну.

— Врло добро! Ево ја сам овде у свом дневнику побележио све поменуте тачке, да за време нашег путовања не буде никакве кавге.

— Морам се сећати ваших мера предострожности. Овакви случајеви, какве сте ви овде навели, тешко ће нам се сад десити!

— Мислите?... Та видећемо. Моји досадањи проналасци доводе ме до других назора.

И сад приповедах зачуђеном Петрову, шта сам све дознао односно језика и [illegible] Македонаца.

Петров слушаше, смешећи се.

— Пођите у мој стан, па ћу вам претставити једног Бугарина, који ће вам ствар боље објаснити.

Г. Петров ме одведе к своме газди, који нас поздрави чисто бугарским наречјем.

— Да ли сте се ви овде родили? запитах га одмах.

— Да како.

Хадријанска капија у Солуну.

— Одакле су вам родитељи?

— Из Пловдива.

(Аха, замислих у себи).

— Где сте васпитани?

— У Цариграду.

— У грчким школама?

— Не, у бугарским.

СВ. ЂОРЂЕВА ЦРКВА (ТАКОЗВАНА „РОТУНДА“) У СОЛУНУ.

— Драги пријатељу (обратих се Петрову), какав доказ може ваш пријатељ изнети за бугарштину солунских Словена, кад је рођен од бугарских родитеља, а васпитан на бугарским школама?

— Али исто овако, као Иванов, говоре и сви други овдашњи Словени.

— Да ли сте их ви слушали?

— Па од куда, кад сам тек данас овамо стигао! Али сâм Иванов то каже.

— Оно што се дознаје из причања не може нам служити за доказ. Боље протумарајмо ми кроз варош, прислушкивајући, кад се разговарају славенски становници.

Петров пристаде на ово и ми се кренусмо да разгледамо унутрашњост вароши.

Кроз цео Солун од вардарске капије па све до великог славолука води прав правцат, али доста узан друм, о коме се каже да је преостатак Viae Egnatiae. Калдрма је добра, али нечиста, као у свима турским варошима, а живот је на овој главној саобраћајној жици солунској врло живахан и буран.

Стуб Хадријанове капије у Солуну.

Хадријанов славолук на југоисточној капији — Cousinéry увршћује га у доба Константина Великог — представљен је читаоцу у приложеним двема сликама. Овај славолук беше првобитно састављен из три свода, од којих ова слика представља средњи; крајњи су славолуци разорени, исто тако су осакаћени барељефи на оба стуба. Лук од цигље изгледа као да је био првобитно мермером прекривен. Он је 10 m широк, а око 10 m висок, али је могуће, да је основна плоча некад дубље стајала.

Други је славолук код Вардар-капије на противној страни главног друма. Cousinéry, који га учвршћује у доба консула Октавијана и Антонија (после њихове победе код Филипије) доноси слику ове старине са потпуним описом. Исто тако доноси слику са описом једног ходника од стубова, са четири каријатиде, сигурно остаци неког циркуса или хиподрома, о којима каже, да су у кући неког Јевреjина, поред глав[illegible]. Али узалуд смо се о њима извештавали. Напротив довнадосмо, да је у [illegible] на Садок Шалема недавно пронађена нека подземна црква. Кућ[illegible]д „конака“, где сада месна власт

суди. Већ име Балат (од palation) назначава, да је овде некада стајала нека римска или византијска државна палата.

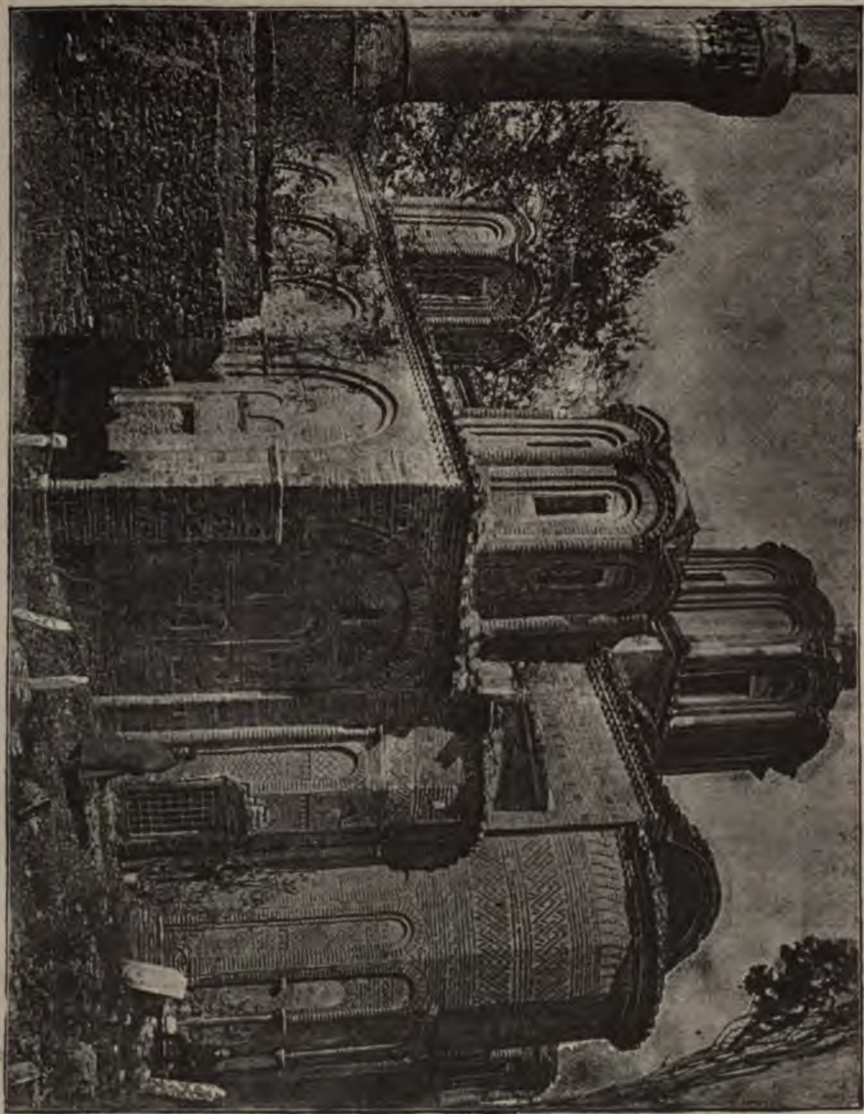

Црква дванаест апостола у Солуну.

Подземна црква припадаше ваљда неком манастиру св. Тројице, јер носи натпис: „ἁγίαν ἱκετεύω τριάδα". Поред цркве је ходник, којим су калуђери улазили и излазили из ћелија.

Ђурђева црква је претворена у џамију; интересантна је због свог округлог облика, од куда јој и име Ротунда (Rotunda). Cousinéry је представља у слици као некадању цркву Петра и Павла, тврдећи, да је она некада била кабирски храм. Али изгледа, као да се у овоме вара, јер су археолози (нарочито Красноселцев и Донровскиј) доказали, да је ова црква из доба Константина Великог.

Цркве: Параскеве или дванаест апостола (поред руског ђенералног консулата), које су претворене у џамије и Димитријева, ретке су василике из деветог столећа, сличне онима, каквих има у Равени. Cousinéry и Makenzie-ва описали су их већ исцрпно, осем тога представљају их слике читаоцу по њиховом изгледу.

Солунски пазар разликује се од пазара других турских градова једино својим великим избором, ма да се не може сравнити са пазарима у Цариграду, Каиру, Дамаску, Смирни и Бруси.

Дуго смо тумарали кроз узане солунске улице, али нисмо чули другог гласа осем турски, грчки, шпански, француски и италијански. У то испадоше пред нас два француски одевена човека од којих ће рећи један другоме:

— Бога ми не знам, за што не верујеш?

— Стој, ево земљака! шанух ја Петрову, хајд' да проговоримо с њима. Рекосмо и учинисмо.

Набрзо се упознасмо. Један од њих беше трговац из Тетова, други Солуњанин; онај први говораше само српски, а други српски и бугарски.

Пре но што се Петров могаше умешати, запитах Солуњанина, где је научио српски?

— Српски? — развуче он. Па зар ја говорим српски?

— Да како?

— Па бугарски!

— А ви? (окренух се Тетовцу).

— Па такође бугарски!

— Допустите ми, па ви ево баш сад говорите српски, јер Бугарин би одговорио: „Такше или с' што болгарски".

— А ништа за то; ми Македонци не говоримо онако, како се говори у кнежевини Бугарској.

— То примећавам! ви говорите, како се говори у краљевини Србији.

— Хм, то баш не, примети Солуњанин збуњен. Има ту доста разлике у дијалекту.

— Шта зар има неке разлике! упаде Петров. Та ви ваљда не ћете да кажете, да се овде говори каквим српским наречјем?

Видећи Солуњанин пред собом правог Бугарина, дође у још већу неприлику и одговори такође бугарски.

— Ја само мислим, да се македонски језик разликује од бугарског по дијалекту.

чисто бугарски, који је ваш матерни језик?

— Хм, овако чисто бугарски сам научио овде у школама; иначе се овде говори рђавим поквареним наречјем?

— Којим?

— Оним, којим сам мало час говорио с вама и с мојим пријатељем. Он је из Тетова и није посећавао бугарске школе, па за то и рђаво разуме бугарски књижевни језик. С њим морам дакле говорити народним дијалектом.

— Лепо, али тај народни дијалекат није други до српски!

Господине Петрове, будите искрени, имам ли право или немам.

— Па знате, одговори Петров збуњен, кашљуцајући, — не поричем, да се овај народни дијалекат доста разликује од бугарског књижевног језика, али такође и од српског.

— О не! Нећу да тврдим, да оба ова господина баш тачно по књизи говоре, ма да господин Тетовац не говори друкчије српски, но што се чује у Врањи и Призрену, али солунски дијалекат примакао се без сумње ближе српском но бугарском.

У осталом, каквог свеца ви славите?

— Ја сам, истина, пре славио светог Димитрија, али после ме уверише, да је слава поганска светковина, која је у опреци са нашом светом православном црквом.

— Јесте ли ви истог мишљења? запитах ја Тетовца.

— Нисам! одговори овај, климајући главом. Ја сматрам славу за лепу и узвишену светковину. Мој је свечар свети Ђурађ.

— Колико Словена управо има у Солуну?

— Преко 11.000 одговори Солуњанин.

— Па славе ли сви славу?

— Махом сви.

— Остали су ваљда наговорени као и ви, да напустите славу.

— Ваљда.

— Господине Петрове! Шта велите на ово?

— Ах боже мој! та овде би требало, да човек сазове све солунске Словене, па да их појединце испитује.

— Али зар не морате признати према нашем споразуму, да су солунски Словени пре Срби, него Бугари.

Свакојако има Бугарска на Солун историског права, упаде Петров, избегавајући.

— Од куда то? Солун не беше никад у бугарским рукама. 551., 597., 676., 678.—87. године опседаху га Срби, 996. год. беху овде Византинци потучени од македонског краља Самуила. 1.207. опседнуо је варош бугарски краљ Калојан, али након не пође за руком отети Солун од Византинаца. Ово је тек 1.222. год. постигао кнез Тодор епирски, а 1.325. год. млађи Андроник; 1.349.

године опседоше Срби поново Солун, али опет узалуд. Тек Турци отеше га од Грка 1.429. године.

— Па онда Солун није био словенска варош? запита ме Тетовац зачуђен.

— Није. На развалинама старије вароши Терме, подиже Касандрос 315. године пре Христа, а у почаст својој жени, тако звану варош Тесалонику, која 148. године пре Христа паде шака Римљанима, а која је у црквеној историји за то изашла на глас, што је ту апостол Павао положио темељ једној хришћанској општини, којој је после писао две посланице.

— Да, да, у апостолској цркви показиваху неки камен, са кога је апостол говорио своје проповеди.

— Кад би, дакле, било меродавно историјско право, онда би га само Грци имали.

— Али историјско право није данас више меродавно, упаде Петров.

— Ако сматрамо да је меродавно етнографско право, онда би Солун морао припасти или Шпанцима, или Јеврејима, по што овде број шпанских Јевреја износи половину становника.

— Је ли могуће? Па из којих се елемената онда састоји овдашње становништво?

— Од 121.000 становника[1]) има 11.000 Словена, 14.000 Грка, 25.000 Турака, 6.000 Мухаџира (бегунаца) 3.300 Франака, 1.700 Цинцара и Арбанаса и 60.600 Јевреја, од ових 5.000 Мухамедоваца (Deunmés). —

По што ће читаоца и онако изненадити, кад чује, да има и мухамедовских Јевреја, то ћу му овде саопштити, шта је о овоме дознао холандски ђенерални консул Chevalier de Carboneri:

„Јеврејско становништво чине банкари, трговци, који на велико и на мало тргују, мењачи, зајмодавци, старудари, тумачи, телали, ћилимовесци, перачи, многи амали, али врло мали број занатлија, а и ови су махом лимари. Има међу њима неколико врло богатих породица са чисто јевропским васпитањем, али је маса сиромашна и живи у нечистим кућама и подрумима; читава туцета породица збијена су у једној кући. Они се сматрају за најбоље Јевреје на свету и овдашњи велики рабин има већи положај од рабина у Цариграду.

Они се сви сматрају за шпанске бегунце, који су се населили 1571. године и говоре покварено шпански. Они не знају ништа више о каквој пређашњој Јеврејској општини. [2])

Изгледа, да се сад у Солуну одомаћила секта Деуними или Мамини. Они отворено исповедају ислам, потајно пак јеврејску веру. Они се склањају колико

[1]) Гроф Вицковић, означио ми је исти број, ну тврдио је уз то, да има 72.000 Јевреја и 20.600 Турака и Црнаца

[2]) Да је јеврејска општина постојала кроз сав средњи век, може се разабрати ...ће спомиње; последњи пут спомиње се 1430. г. Види таблу de ... et passim.

је већма могуће и посећавају џамије само по невољи, да очувају спољни вид; у овој намери предузме по неки Деунмин такође и ходочашће у Меку.[1]) Они се не жене ни Туркињама ни Јеврејкама, чак између двеју секата, у које се деле, не бивају међусобне женидбе.

О њиховој се веронауци не зна ништа, али у спорним случајевима саветују се о религиозним и правним питањима са рабинима, у које имају поверења.

Броје их на 3.000[2]). Они се деле у секту Конјо и Кавајеро; ове се између себе тако мрзе, да, нарочито Кавајеро са Конјом нити хоће у једној кући да станује, нити за једним столом да седи, та чак не ће да пије из исте чаше, из које је онај пио; он га окривљује због грозног морала, који чак допушта педерастију.

Кавајери су трговци и наученљаци; скоро сви јавни писари и чиновници у Солуну припадају овој секти. Најученији разумевају и јеврејски. Они имају своје трговине у околини пазара, званог Мисир Кјарси и живе у нарочитом кварту код Порта-Нове. Конјо су сиромашне занатлије, надничари и амали и живе растурени по горњим источним квартовима.

Зачетник је секте Деунми неки научни рабин, именом Сабатај Зеви из Дренопоља. Он устаде тамо 1667. год. као проповедник неке нове јеврејске науке, па по што беше не само у својој отаџбини, него у Скопљу, Солуну, Смирни итд. придобио много присталица међу Јеврејима, то се он огласи чак за месију и одсели се из Дренопоља у Дамаск.

Уплашени Јевреји подигоше се против њега и захтеваху од Порте, да отклони ову новост. И они, збиља, толико успеше код Порте, да је нарочити мубасир послан у Дамаск с налогом да уапси Сабатаја, и онај га одиста доведе у Цариград.

Кад га доведоше пред великог везира, шане му неки Јеврејин, који је ту служио, да може свој живот једино спасти, ако пређе у ислам. Услед тога Сабатај, стојећи пред великим везиром и упитан о његовом месијству, очита мухамедовско веровање и изјави, да је сав његов рад имао само ту цељ, да навуче на се пажњу високе Порте. На овај начин спасе он свој живот и би отпуштен, по што га богато обдарише. О његовој даљој судбини није ништа познато[3]).

По што се беше рашчуло, да је Сабатај прешао у ислам, поведоше се за њим махом сви његови привржсници на броју до 1.000 породица и пређоше привидно у ислам. Временом повратише се многи у јеврејство и одоше под неким туђим именом у Палестину, да тамо окају грехе. Последњи преостатак Сабатајевих привржсника јесу солунски Конјо.

---

[1]) Гледај о затајивању праве вере (Кетман) и просте назоре источњачке о томе у: Les religions et les philosophies dans l'Asie centrale par Mr. le Compte de Gobineau, pag. 15.

[2]) Сад већ 5000.

[3]) Па ипак јесте; зна се да је после доведен у Улцињ (Дулцињ-Dulcigno) и да је тамо у дубокој старости умро у тамници. С. Г.

Дванаест година после Сабатаја појави се један од његових ученика или школских другова, именом Барзелај, проповедајући скоро исту науку као и онај. Он придоби много присталица, али пређе са скоро 4—500 породица опет у ислам. О његовој се судбини незна ништа поближе, од њега потиче секта Кавајера. Они имају своју са свих страна зидинама опкољену, строго забрављену скупштинску кућу, која је по наредби Хусни Паше, гувернера солунског, 1855. год. неким поводом претресена. У њој се нађе само нека стара жена, која изјави, да је овде намештена за кључарицу. У великој, у наоколо миндерлуцима окруженој дворани, вишаше о зиду стародревни персијски мач и дугачак нож; у једном подземном простору нађе се неки бич, — иначе беше све празно.

Пре неколико година дође неки млади Деунмин пред солунског кадију и изјави му, да је вољан постати Мухамедовцем, по што је он то до сада само привидно био. Кадија га упути паши, а овај га отпусти, по што му је наредио, да се још који дан предомисли о својој намери, па да опет дође, ако би при њој остао.

Младић више не дође, и ствар би пала у заборав, да је се није случајно сетио кадија после неколико недеља. Настаде истрага, а Деунми тврђаху испрва, да је младић отишао из вароши некуд на пут. Али кад му се име не нађе у пасошким регистрима, признадоше Деунми, да је умр'о. На ископаној лешини нађоше се, како кажу, трагови да је угушен, ну било како му драго, Деунми су имали муке, да заметну траг.

— Па кад се на Солун не може применити ни историјско ни етнографско право, онда ваља још узети у призрење географско, продужи Петров, — а за тим...

— . . . имала би Србија потпуно право на Солун, упадох ја.

— Како то?

— Па зар није Солун услед железнице постао природним пристаништем Србије? Не живе ли можда Срби дуж железничке пруге, како сам се већ уверио? Па зар ми нису приповедали људи из Пајзанова, — да у околини Солуна живе махом Срби.

Петров не хтеде ово признати и за то се жестоко дохватисмо. Да би овој расправи учинио крај, скренух разговор на солунске трговачке околности и дознадох о њима ово:

Увоз је износио 1886. год.: 43,194.000 франака; извоз 26,230.800 франака, а ови ће се бројеви услед железничког саобраћаја, између Скопља и Врање, знатно увећати, можда удесетороструччити. Аустрија је учествовала при увозу са 10,642.000 франака, Енглеска са 12,111.000 франака, Француска 5,420.000 франака, Турска са 4,530.000 франака. Од других држава споменимо још Швајцарску са 2,648.000 франака, Белгију са 1,823.000 франака, Италију са 1,598.000 франака, Русију са 1,051.000 франака, Америку са 897.000 франака, Немачку са 875.000 франака, Индију са 776.600 франака, Грчку са 731.000 франака, и Румунију са 91.000 франака.

Извоз је износио последњих година просечно 10,000.000 франака у Француску; 5,800.000 у Аустрију; 5,200.000 франака у Енглеску; 4,500.000 франака у Италију; 2,100.000 у Грчку; 1,200.000 у Америку; 400.000 франака у Шпанску.

Саобраћај на лађама износио је 1886. год.:

4.606 лађа са 623 164 тоне увоза; и
4.942 „ „ 620.672 „ извоза.

На пароброде отпада од тога 600 са 536.859 тона увоза и 602 са 538.193 тона извоза. Главни део отпада на енглеску заставу (175 парobрода са 171.260 тона), за тим дођоше Француска (123 пароарода са 145.141 томе); Турска (112 пароброда са 50.600 тона и 3.458 лађа једрењача са 56.417 тона); аустриска 75 пароброда са 73.846 тона, и 14 лађа једрењача са 5.713 тона); грчка (53 пароброда са 28.750 и 523 лађе једрењаче са 18.846 тона); Италијанска, Белгијска, Шведско-Норвешка, Немачка (3 пароброда са 1.928 тона) и Руска.

О томе, што се из Солуна извози, као и опширан извештај о господарственом положају у Солуну, о трговини и т. д. у Македонији, а напослетку упуства за трговце налазе се у „годишњим извештајима ц. кр. аустријских конзуларних власти.“

ГЛАВА ОСМА

Халкидика

Кад сам седео за вечером у Хотел Коломбу, придружи ми се за сто̂ неки мађарски Јеврејин, дајући одушке свом потиштеном срцу. Он беше дошао у Солун, да се упозна са истоком, али ма да је тек неколико дана овде био, већ му беше исток ипак досадио.

— Кад се већ исток и вама досадио, који се до сада само жељезницом возасте, а овде живите у великој турској вароши, у изврсном хотелу (приметих) шта да кажем ја, који сам сад ево десети пут на истоку, и који сам више од две године свог живота овде провео?

Од каквог је значаја ваше забавно путовање на железници од Будим-Пеште до Солуна, кад се упореди са мојим јахаћим вратоломијама у Црној-Гори, Арбанији, Босни, Херцеговини, Мароку, Египту, Грчкој, Малој Азији, Палестини итд. у сразмери са мојим убрзаним маршем на камили трком до Палмире, и са усиљеним вожњама у Бугарској и источној Румелији и т. д.!... А шта би сте ви казали, да морате спавати под ведрим небом или у каквом турском хану, или да морате јести у каквој турској прчварници.

— Зар је то још горе? узвикну застрављени Јеврејин.

У место одговора ја му издекламовах са нагласком, пуним изражаја и са осећајима, које ми улише моје грозне успомене:

„Ко са лојем није јео пилава
„Под амбрелом не мор'о да спава,
„Ко уз мангал[1]), никад није зеб'о,
„Коме бакшиш никад није треб'о,
„Кога гамад није клала грозна,
„Тај Леванте тебе и не позна!“

[1]) Мангал, што у недостатку пећи треба да огреје озеблога, али му, услед угљене своје паре само проузрокује главобољу.

— Ах, кукаше мој друг за столом, још сте заборавили једну околност, која ме на истоку доводи до очајања.

— Нетачност становника, који не познају вредности времена.

— И то, али ја мислим збрку у новчаном систему. Овде се дају и узимају сви новци, којих има, ма да нам је курс непознат; увек нам ваља мењати те мењати, а при сваком нас мењању обману, и тако има човек свакодневно по форинту и више губитка на курсу.

— Е, није баш тако страшно.

— Јест богме, ево гледајте ову турску лиру. Ја сам је добио на пазару за 154 гроша. Хотелијер хтеде је примити само у 108 гроша, наводећи, да су она 154 гроша била рђав новац, а његових 108 гроша да су пак добар новац. По што ово нисам разумео, помислих, да ћу најбоље учинити, ако је разменим на железничкој станици. Али онај обешењак хтеде ми дати за њу само 100 гроша. Па да не побегнеш из коже?

— Допустите ми, али ви чините криво и хотелијеру и благајнику на станици. Сваки новац има овде тројаку вредност: званичну, која је меродавна за железницу, лађу, ђумрук, власти и т. д., добру, по којој рачунају механџије, позоришта, кочијаши и т. д. и рђаву, која је уобичајена на тргу и међу простим народом.

Ево из ове таблице[1]) добићете појма о овом тројаком начину рачунања:

	ЗВАНИЧНИ	ДОБАР	РЂАВ НОВАЦ
1 турска златна лира има гроша	100	108	154
1 „ сребр. меџед. „ „	18½	19	28½
1 турски алтилик . . . „ „	5	5¼	7½
1 „ бешлик . . . „ „	2½	2½	3¾
1 „ сребрни грош „ „	1	1	1½
1 „ металик . . . „ пара	10	10	15
1 наполеон . . . . . . „ гроша	88	94	135
1 франак . . . . „ „	4½	4½	6½

Ако дакле, пазарите код кога продавца на тргу што год за 45 гроша, па му ви дате наполеондор, онда вам он мора вратити 90 гроша рђавог новца, дакле на пр.: 3 меџедије (85½ гроша) и 3 сребрна гроша (4½ гроша). Ако у кафани износи рачун 8 гроша, а ви дате меџедију, онда вам келнер мора вратити 11 гроша доброг новца, дакле на пр.: 2 алтилика и 2 металика.

[1]) Овај курс вреди само у Солуну, јер је у другим турским варошима са свим друкчији. У Битољу н. пр. вреди лира 130, меџедија 23, алтилик 6½, а франак 5½ гроша.

— А сад разумем! узвикну Јеврејин весело. Али у исто време видим, да су ме досад свуда обмањивали, јер ми даваху увек само рђав новац, док сам ја добрим плаћао.

Да не би читалац, дошавши у Солун исто овако прошао, за то сам изнео овде овај разговор.

Идућег дана предузех с Петровом излет на равницу Каламеријску, да се уверимо, има ли на њој словенског становништва.

По што смо два сата јашили преко ниског бреговитог предела, који је огранак 1200 m високог Хортића (грчки Chortiatsi) и по што смо оставили село Капуџиларе (грчки Капутсидес), где живе Срби и Грци у некој долини на лево, стигосмо у село Седице (грчки Седес), у коме живе 400 Срба и овде одмарајући се, доручковасмо у хладу од неколико платана.

Становници не пропустише, а да се не скупе у часу око нас и ми отпочесмо са испитивањем.

Петрова врло обрадова, кад је чуо, да се Седичани називају Бугарима, али му се весеље ускоро поквари, јер сам му мало после доказао, да ови самозвани Бугари не говоре бугарски, него српски, и да славе славу.

Седичани изјавише, да све до Василике по свој равници, па чак до врха планинског ланца, који се види на југу, и до предбрежја Кара-Буруџ живе искључиво Срби, и да су ово нешто Грка, што овде живе, као махом и Грци на Хортић- и Атанасијос-планини, све до преко Галацишта, појелињени Срби. За исправност овог тврђења говоре такође и словенска имена места, која се овде налазе (Галациште, Равно, Ливада, Хортић, Лагнинова, Тумба, Гроздово и т. д.). Било како му драго, тек се данас појелињени Срби сматрају, као прави Јелини.

Један Седичанин приповедаше, да је био на Хагион Оросу („светом брду“), а како бесмо избрисали овај део пута из свог путног програма због оскудице у времену, и знајући, да је у Халкидици, без сумње грчко становништво, то замолих Седичанина, да ми опише своје путовање. Он је ово учинио са највећом услужношћу, и ја ћу његово описивање овде изложити:

— „Одавде до бугарског села Василике биће три слаба сата . . . .

— Стој, прекидох говорника, какви су то Бугари? Говорели они као и ви и славе ли славу?

— Да.

— Па онда су то Срби. Колико их има?

— Око 500.

... продужи!

... ши манастир Атанасијос. За три сата, идући

... ишта (грчки Галатиста), у којој има око

... врло пријатна, потоци жуборе кроз

... улу у нашем селу. Јужна страна и

... страна пуста.

Од Галацишта се дење пут у самим завојцима до на врх, са кога се отвара диван изглед на равницу и море. За тим идеш врхом даље, а после се спушташ у село Неџевлар, у коме живи око 200 Грка и неколико Турака. Оно је удаљено од Галацишта два сата, а шест сати од најближе вароши Леригова или Ларегови. Пут води најпре на неко планинско седло кроз јелашја, испресецана ливадама; после овог стигнеш на врх Коломонда (по карти 1.042 m), са кога уживаш диван изглед. Одатле можеш прегледати велики део Халкидике са три полуострва, што далеко у море засежу. Према северу види се Бешик-језеро, а у даљини опажаш високе планине. Уз пут нема селâ, али нека су на коси, на пр.: село Топликиа, управо Топлица, у коме живе појелињени Словени.

Ларегови — управо Леригово, чији су 2.500 становника (пређе Срби) већ са свим појелињени, јесте пријатна, али иначе мало занимљива варош. Становници су делимично рудари.

Идући путем од Леригова у Низвор — четири сата — пролази се кроз село звано Новосело или Неокори, а у десно се види у даљини пусто Старосело или Палаиокори. Оба имена показују, да су и овде живели некада Срби, који се после појелинише. Изнад Палаиокора су такође развалине неког старословенског градића, каквих има више у Македонији. Сам пут је врло пријатан, он води поред винограда, кроз ливаде, јелашја, бучја и веома годи својом променљивошћу.

Низворо (од српског „Извор") је варош на подножју стрме и високе Стравенико-планине; она је тек почела цветати, а у њој живи око 3.000 Грка. За своје напредовање може она благодарити блиским рудокопима, од којих су по неки опет прорадили.[1])

Од Низвора силази се за сат и по доле до мора, па идући поред једног потока, прелази се преко другог и стигне на једно мало стеновито полуострво са богатим угљеним мајданима. Идући поред мора долази се, после одласка из Низвора, за пет сати у село Хиерисос са 800 грчких становника, у близини се виде обрушени градићи и развалине (Акантоса).

За сат се стигне до неког земљоуза званог Провлакас, кроз који је некад водио канал (познати Ксерксов канал). Неки метох на том месту, звани Пиргудија, служи добро за коначиште. С оне се стране виде такође многе развалине, и кад се прође Света Гора (Megali vigla) дође се у чувени манастир Хилендар, који је основао српски краљ, али је данас пристаниште (чисто) бугарских калуђера[2]).

---

[1]) У 16. столећу износио је месечни добитак из ових рудокопа 28.000 до 40.000 дуката. У оно време радило је непрекидно 5—600 пећи. Добивало се злата, сребра, олова и гвожђа.

[2]) Тачан опис интереснога Ксерксова канала и манастира у Атос-планини има у делима Гризебаха и Леаке-а. Хилендар подигли су пре 1200-те год. српски краљ Стеван Немања и његов син св. Сава. Оно је српска државна својина и прима годишње по неколико хиљада динара из државне касе.

На повратку скренух од Хиерисоса на југ, па по што сам прешао преко планинског нагиба стигох у залив Хагион Орос. Са висине овог планинског нагиба изглед је диван. Пред нама видимо у заливу острво (Мулиани), а позади дугачко полуострво Лонгос. Према југо-истоку сужава се полуострво Атос.

Пут води дуж обале, а поред једног метоха и више развалина, те је врло тежак, због својих вратоломних острмина. После три сата попнеш се на висове, који су према унутрашњости, и стигнеш после тешког заморног хода од два сата, у село Мелангиди, које има око 300 грчких становника. Одавде има још шест сати до Полигороса. При том имаш да непрекидно газиш потоке, да се пењеш преко превоја, једном речи, пут, којим нисам рад још једном ићи.

Полигорос (Полихиерос) је варош од 2.400 становника искључиво Грка, иначе је без икакве знаменитости. Најближи пут за повратак у Седице био је у северном правцу преко Галацишта, али ме склони један пријатељ, да с њим идем према југу, јер је ишао неким послом у Портарију.

Путања при томе обилази кроз село Штиларе (у чијој су близини развалине Олинта) у коме има 1.200 становника и до кога се стиже за три сата. Одатле има још два сата до Портарије, која такође има преко 1.000 становника.

Од Портарије се иде посред планине долином једног потока, па по што се прођу села Вромосита и Панагија, пређе се једно велико брдо и онда се долази у равницу Каламеријску. Од Портарије до равнице има добрих пет сати, а исто толико до Седице."

Задовољни са успехом свога излета вратисмо се у Солун. Украј друма сеђаше један ужасно осекаћен просјак. Или је био губав, или га је сифилис толико казнио, доста, да још у свом веку нисам видео човека страшнијег изгледа. Нос, очи и уши беху му већ изедене, а остатак образа покривен ужасним чировима.

— И овакав човек не ће да узме сам себи живот! узвикнух потресен.

— Овакав по друштво човечанско опасан човек не би бар смео слободно ходати, примети Петров.

Јашући за тим једном улицом у Солуну, у којој беху махом сиротињске куће, за које сам се чудио, што већ давно нису порушене, помену Петров:

— Ово би било достојно пристаниште за оног губавог просјака!

— Ваљда за то, да би се рушевине скоро на-њ сурвале.

— Не, тиме хоћу само да кажем, да како год турским властима није противно, што онако опасан човек иде слободно, те својим кужним дахом и додиром — јер он ипак мора да даје новац и да једе и да пије — заражава друге људе, тако се оне не брину ни за то, што ове куће сваког часа прете падом, ма да су пуне [illegible]. Само посматрајте поболье ове јадне бараке. Зар су ово ку[illegible] пре легла за све могуће прилепчиве болести? О, [illegible] крај пустоловном турском господарству у [illegible] односе.

— Ја сам већ изгубио наду, да ћу још гледати у 19. веку, кад се последњи Турчин буде селио из Европе. 1878. године могло је ово да буде, да шарлатан Дисраели није утерао у тикву Русе. А ко да истера сад Турке? Саме балканске државе за ово су слабе, а од велесила само једна једина има добру вољу за ово, али она опет из обзира према другима не сме да ради, како би хтела.

ГЛАВА ДЕВЕТА

Од Грацког у Ракље

Из прва нам беше намера, да од Солуна преко Водена путујемо у Битољ и да за ту цељ најмимо кола. Али директор бугарске гимназије г. Попов, који познаваше Битољ од пре, будући је тамо био наставником, саопшти ми, да би било целисходније путовати на Грацко, где се може добити лепих и јевтиних кола. И тако променисмо свој путни план.

Другог јутра око 6 сати одосмо из Солуна железницом, доручковасмо око 10 сати на станици Демир-капији, а у 12 сати скидосмо се на станици Веничани-Грацко. Два сата прођоше, док нам је пошло за руком, да нађемо један елегантан фаетон, који је — судећи по његовом грбу — био некад својина какве грофовске породице, па Бог зна каквим је случајем овамо доспео. Позлаћени окрајци и позлаћени лак, остаци од свиле и изредни кожни јастуци сведочише, поред своје трошности о некадашњем сјају.

На неколико стотина корака иза станице налази се овећи хан и од његова господара најмисмо фаетон.

Док се презало, дотле се ми забављасмо у хану са гостима, који се издаваху за „Турке“, ма да не беху друго, до мухамедовски Срби, јер говораху поред турског језика, такође и српски с неком лакоћом. Петрова је ово последње доста узнемирило, али му се око опет засија, кад нам је кочијаш стао приповедати, да је Турчин, који се је 1878. године иселио из Софије.

— Онда ти ваљда говориш бугарски? запита га журно.

— Па разуме се, та ево чуј[illegible]

Петров се згледну са мном. [illegible] [illegible]рекох:

— Кочијаш мисли, да је [illegible] [illegible]па бугарски, док он, као Софијанац, не гов[illegible] [illegible]једним дијалектом српског језика.

Петров хтеде ово порећи, али сам му ласно доскочио, на основу наречја нашег кочијаша, доказавши му, да шопско, тај прелазни језик од српског на бугарски, није бугарско већ српско наречје.

Зловољан, отпоче Петров други разговор. Он ме упозори на особени начин поткивања. Наша три коња добиваху на име нове потковице. Оне се састојаху из једног колута, испупченог на ивици, који има у средини рупу, а који се прикује за копито са седам или девет ексера. Овај је потков у брдовитим пределима далеко практичнији од поткова са нашим потковицама.

Сви коњи ношаху о врату записе и бројанице, да би их то — тобож — очувало од падања. И наш кочијаш покушао је да се заштити неким записом. Овај беше мала врећица, налик на јастуче, а носаше је, као неки шкапулир, о врату.

Над ханским вратима, беше, у место какве слике, прикована половина заклопца од неког сандука са немачким натписом „Zündwaare“ (запаљива роба). Изгледаше, као да се Турци веома поносе са њим. Свакако се могаху поносити пре с њим, него са својим нужником, који беше у страшном стању. Као и у свима „турским“, не беше ни у њему ништа друго, до једна троугаона рупа, у коју се само при великој пажњи могаше погодити после подужег вежбања.

Пред нама се возила нека турска породица. Наравно, да се она не могаше показати толико „nobel“, као ми; она се служила таљигама.

Јадници! Онда још нисам познавао путовање на таљигама; али сам одмах приметио, да се не може рачунати међу особите удобности живота.

Таљиге, ово главно преносно средство код Македонаца, јесу кола без федера, махом без седала, са ниским округлим арњевима од платна и двама прозорима, просеченима са стране. Путник, или лежи опружен или чучи са подвијеним ногама на својим креветним хаљинама (које сваки источњак са собом носи), подносећи труцкање кола, прашину и жегу, а да при томе не може бар што год видети од дражести околине. — С једном речи, вожња је на таљигама грозна. Она наличи вожњи у валенцијским „tartana“-ма, јер ове су праве сестре таљига.

У 2 сата остависмо хан, испраћени пријатељским „с Богом“ од оних, који остадоше и возисмо се подуже уз неки пространи вис, који, колико си могао допрети оком, изгледаше ужасно пуст. Већ онда паде ми у очи, а после налазио сам свуда, да кочијаши скрећу са насипа. Обично беше цељ овоме, или да се пут прекрати или да се избегне на ново насути комад друма; ну по некад је ово бивало баш без сваке цељи, и само за то, што су већ нека друга кола скренула са насипа. Ово ми беше обично врло несносно, јер су кола на странпутицама махом јако труцкала а и с тога, што је вожња иначе била непријатна. Даље ми паде у очи велика живахност на свима друмовима и неочекивана њихова сигурност. Док су каравани по другим турским покрајинама доста ретки и док се тамо не сме путовати без пратње, дотле нас сретаху свуда у Македонији дугачке поворке биволских и воловских кола, која стењаху под тешким теретом.

Нема кола, чији (махом четвороугаони) точкови не шкрипе и не кукају у свима гласовима. Биволи имају и овде онај тужни и сетни поглед, који ми је пао у очи већ у Бугарској и у Србији.

— Знаш ли ти (довикнух ја једноме Македонцу) да си запрегао под кола једну од најређих животиња?

— Шта, ретку животињу? викну дозвани зачуђен, посматрајући свог бивола. Зар је бивô тако редак?

— Та то није бивô! викнух смејући се.

— Да шта је?

— Јединорог!

— Слушаоци ударише у грохотан смех, јер дотични бивô имађаше само један рог.

Наравно је, да сам употребио добро расположење људи, да их испитам. Они сви беху „Бугари“ из Мурихова; али говораху поред тога српски и славише крсно име, те их је и сâм Петров, који их рђаво разумеваше, морао огласити за Србе. Они нам приповедаху, да у целом муриховском пределу живе искључиво православни Срби („Бугари“), који се, како рекоше, овде одржаше прилично непокварени и од Турака поштеђени.

Досадна околина престаде, чим смо угледали Росоман и зелене обале Црне-реке. Росоман је варошица од 2.800 становника, чистих Срба, од којих је пак једва 700 хришћана, док су сви остали Мухамедовци. Разуме се, да их је Петров хтео оценити за Бугаре и Помаке, али разговор, у који се упустисмо са неким праљама, промени његов назор. Заустависмо се на име код неког бунара, где се скупише око нас љубопитне Росоманке, те нас посматраше. Петров проговори са њима бугарски, али оне га не разумеше, већ га исмејаваше.

Разуме се, да ме је ово забављало, па за то запитах жене српски, да л' оне нису Бугарке.

— Наравно! одговорише.

— Онда не појмим, за што да не разумете мог пријатеља; та он је бар прави Бугарин!

Жене посматраху зачуђено Петрова, али оценише климајући главом:

— Тиниси Бугарин! пре ће бити, да си какав Рус.

Петров, који већ мењаше све боје, викну несмотрено у јарости:

— Ја сам бољи Бугарин од вас!

Кад ово преведох женама, понови се кикотање а једна запита зајedљиво

— Па кад је господин Бугарин, за што не говори бугарски?

— Та он је ето и онако говорио бугарски, али га ви не разумете. А то долази [redacted] не разумете бугарски.

— што разумемо тебе? Ти говориш скоро тако

до

— Ја сам до сада говорио с вама само српски, одговорих смејући се; па кад ви дакле налазите, да ја „мало не тако добро“ говорим, као ви, онда то не значи друго, ако не, да ви говорите српски, а не бугарски.

— Ха, ха, гле ти шаљивчине! смејаху се жене; како нам је рад подвалити!

— Ни по што! уверавах озбиљно. Славите ли ви крсно име?

— Него како!

— Па онда је ствар јасна!... Петрове, да ли су ови људи Срби или Бугари?

— Петров ћуташе снужден. Али после неког часка излану се:

— Ово су луде жене, које не заслужују озбиљне пажње. У осталом су Мухамедовци свакако Помаци.

Ставивши женама једно питање по овој ствари, дознадох одмах, да Мухамедовци и хришћани из Тиквеша, говоре једним истим језиком и да се једни од других не разликују ничим, ако не верозаконом. Даље, да хришћани још и сад непрекидно прелазе у ислам, да према томе тиквешки Мухамедовци нису можда досељеници, већ преображени урођеници. Просто је дакле смешно, кад их неко издаје за Бугаре.

Зловољан попе се Петров опет на кола и позва ме, да се даље возимо. Росоман са џбуњем и дрвећем, које га окружује, ишчезе скоро испред наших очију и ми се возисмо дуж зелене долине Црне-реке — Петров називаше је тврдоглаво *Черна*, док га није упозорио ханџија у Каменову-хану, да се река зове Црна а не Черна-река.

— Наравно, примегих и ја, та људи говоре овде српски а не бугарски.

Мало даље од Каменова-хана — на $1^3/_4$ сата после нашег одласка из Грацког — указа нам се красна панорама, која нас је двоструко усхитила, после првог дела наше вожње, која обећаваше мало пределних лепота. За тим нам виногради доказиваше плодовидост земље (грожђе је тиквешко чувено), у 4 сата уживасмо опет гледајући чаробну панораму и возећи се у дивној долини рајечке реке.

Красни предео изазва опет у Петрову добро расположење, али ипак не хтеде, да се зауставимо код Дренова хана ($4^1/_2$ сата), јер сам изразио намеру, да ћу проговорити са људима о становништву места Дренова, које беше ту близу, те се сигурно бојао каквог новог пораза. Али га наш кочијаш баш жестоко жацну, рекавши из сопствене побуде:

— Ено тамо озади има село од 220 кућа, звано Дреново. Од њих је 170 кућа настањено Мухамедовцима.

— Говоре ли људи као у Росоману? запитах,

— Наравно! у целом Тиквешу говори се једним истим наречјем; чули сте га пре од Росоманкиња.

После вожње од четврт сата плодном долином, промени се у један ред позорница, узевши неки дивљашко-романтични карактер, који ме потсети на стеновите теснаце Хинтербрила код Беча. Пола сата трајаше вожња кроз овај стеновити кланац, а природне дражи обузеше нас толико, да смо чисто забора-

љали, да смо ретко кад видели овако ужасно прашљив друм и да смо се поред сунцобранâ пржили на сунцу. С леве стране беше нам шумни Рајец, у коме приметисмо неколико стубова од неког моста. Али не могосмо разабрати, да ли су ово остаци каквог порушеног моста, или ће се можда неки нови овде подићи. На једноме месту теснац беше тако узан, да су с тешком муком прошла наша кола. По свој прилици биће ово оно место, које д-р Барт у свом смешном путопису означава: „малом гвозденом капијом“; јер је д-р Барт прошао 1862. год. истим путем. Не разумевајући ни један словенски језик, ослонио се он у свему на свог заптију, а ко познаје незнање турских жандара, тај ће појмити, какву је бесмислицу прибележио д-р Барт с највећом савесношћу. Заптија је удешавао сва имена места онако, како је било згодније за његов турски језик, те их је по некад и преводио, а све је ово слушао д-р Барт немачким ухом, удешавајући имена за свој немачки језик и пишући их онда по свом сопственом измишљеном и фантастичком правопису. Како су оваквим начином сва имена накарађивана, о томе сам већ у неколико говорио на страни 50. Овде нам ваља приметити, да је д-р Барт назвао Црну-реку Кучук Кара-Су, под којим је именом (сем турских заптија) у читавој земљи нико не познаје. У опште преводио је је д-р Барт, односно његов заптија, све српске придеве на турски, па за то он говори: кучук, бујук, кара, ак, дагх и т. д. у место: мали, велики, црни, бели, планина и т. д., ма да ни једном урођенику, сем каквог Османлије, не пада на ум, да потурчи српска имена места.

Око 5 сати би крај свакој романтици. Прешавши преко једног моста, скренусмо на десно, возисмо се неком стрмом узбрдицом, за тим опет низбрдицом и заустависмо се опет, после пола сата код Фаришева-хана. Ханџија беше Турчин, а тако исто и његов ортак. Изглед на рајечку реку беше истина ограничен, али леп.

У $5^1/_2$ сати остависмо хан и прешавши преко превоја угледасмо (за пола сата) опет пред собом заношљиво лепу рајечку долину, коју на далеко могосмо прегледати. Врло добро обрађене баште и виногради мењаху се са бујном вегетацијом, те се не могосмо сити нагледати. После четврт сата стигосмо до неког моста и једног бунара, где напајасмо коње, а док је ово бивало, дотле ми посматрасмо дивнобојне висове радобилске планине с леве стране, који образују достојну позадину за ову долину. Продуживши за тим свој пут увезомо се у $6^1/_2$ сати у двориште ракљанског хана.

ГЛАВА ДЕСЕТА

Из Ракаља у Прилеп

Кад се скидосмо с кола, стаде нам ханџија довикивати на сав глас:

— *Добро дошли, господо! Ово није хан, ово је хотел „Коломбо!“*

Не разумевајући добро смисао ових речи, приметисмо:

— Како то? Је ли овај хан г. Коломбов из Солуна?

— Није, одговори онај, али мој хан исто толико вреди, колико и хотел Коломбо!

— То би нам било мило! Али се бојимо, да мало претеруј еш!

— Па ја мислим, шта год је хотел Коломбо за Солун, то је хан ракљански за ову околину.

Љубопитљиви посматрасмо хан. С поља изгледаше са свим обичан, састојаше се из двеју простих једнокатних зграда са великим двориштем. Изнутра је такође наличио на сваки други бољи хан, истина, беше много чишћи, но што су иначе оријентални ханови, а то много вреди.

Ханџија неки Цинцарин из Велеса именом Пандо Бога, отвори нам своју најбољу собу, — одају са три гвоздена кревета, малим стôчићем и са две столице — која имађаше читаве прозоре и врата са бравом... срце моје шта ми више желиш? Ако поред свега тога још нагласимо, да у овој соби није било никаква гада, онда ће читалац појмити, да смо са својим станом били врло задовољни и да смо радо платили оне две меџедије, које је ханџија тражио за преноћиште у том његовом „хотелу“.

Хан беше препун путницима: ту беше она турска породица, коју видесмо на таљигама, још једна турска породица намерна путовати у Грацко, нека црница, један Бугарин из Софије, више македонских Срба и неколико рабаџија.

По што беше још рано, то поседасмо у огради пред кафаном, разговарајући се о које чему. Македонци, које споменусмо и који беху родом из Мурихова, Тиквеша и из околине између Велеса и Кичева дођоше, разуме се, први на ред,

да буду испитивани. Сви рекоше, да су „Бугари“, ма да су српски говорили и славу славили; а ово ми је баш и дало повода, да развезем обично претресање. Петров и Софијанац одупреше се мојим тврђењима и ми се жестоко споречкасмо.

На послетку се умеша у разговор и Пандо Бога.

— Господин Спира — рече он, упирући прстом на ме — има потпуно право. Ја као Цинцарин, са свим сам непристрасан; јер ме се не тичу ни Срби ни Бугари. Али ја сам био више година надзорник турске дуванске режије и као такав пропутовао сам неколико пута сву Македонију. Биће мало места̂, која ја не познајем из сопственог посматрања. Ја сам био и у Србији и у Бугарској и у источној Румелији, знам дакле са свим добро, како се тамо говори. И сада могу тврдити са потпуном сигурношћу, да у целој Македонији с ове стране родопске планине само по где које лице говори бугарски. Истина, сви се зову „Бугари“, а свој језик крсте *„бугарским“*: али сваки непристрасан мора увидети, да је то јасна бесмислица. Ви сте господин Петрове, прави Бугарин, о томе нема сумње, и господин Ристо (упирући на Софијанца) труди се, да се као такав покаже, ма да га већ његов изговор издаје за Шопа....

— Ми Шопови смо Бугари! упаде Ристо љутито.

— Јест Бугари од јуче! подругиваше се Цинцарин... Та шта сам хтео казати?... Да, наши Македонци, како их овде видите, говоре сви српски и разуму г. Петрова врло рђаво, као што сам се ево и са̂м уверио. Сви они славе такође искључиво српску славу. Они се разликују и по изгледу и по ношњи од Бугара а наличе у овоме на Србе, па шта треба још овде даљих доказа? Кажите сами, продужи Бога, окренувши се Македонцима — кога боље разумете, г. Спиру или г. Петрова?

— Та г. Спира говори скоро исто тако, као што ми говоримо, одговорише они. Господин Петров говори неким са свим другим језиком; ово што говори господин Риста, то је неки прелаз између нашег језика и онога, којим говори г. Петров.

Ристо не беше са овим потпуно задовољан, јер он беше, како сам ускоро дознао, агенат бугарске пропаганде. Један ме Македонац на име зовну мало после на страну и рече ми:

— Оно, шта си ти мало пре казао о нашој народности, убедило је мене потпуно; ја увиђам, да је смешно, ако се ми зовемо „Бугарима“, кад је вам сваке сумње, да ми припадамо српској народности. Та и са̂м си Србин, па ми право кажи, како је то, да се ви за нас баш ни мало не старате? Гледај ти, овај бели[1]) дао ми је Ристо као дар од стране егзархове. Он нам је обећао, да ће у нашем селу подићи бугарску школу, коју ће митрополија издржавати. Исто тако послаће нам бугар[illegible], који ће нам поучавати децу. Ако овај учитељ говори исто тако, као [illegible] Петров, онда ће наша деца морати учити неки са свим туђи језик, на

[illegible] дију због њене беле боје.

ће можда заборавити овај наш, или ће се чак стидети, да говоре језиком својих родитеља. Зар се не би могло помоћи овом злу тиме, кад би ти казао тим твојим земљацима, да нам подигну српску школу? Нашој деци не би онда требало, да уче страни језик и она би сачувала своју народност.

Зачудих се здравоме суду овога простог сељака. Да сам био простодушан одговорио бих му:

— Имаш право, али се одреци сваке наде у српску помоћ. Истина Срби певају и декламују о Косовом пољу, о царству Душанову и о слави својих старих јунака; али с овим и свршава се њихово родољубље. Да би се у Македонији стало на пут бугарској пропаганди, потребне су две ствари: радиност и новац. На жалост у српском је карактеру, да мрзи сваки рад — ваљда нема лабавије народности! — и да најтеже даје новац за патриотске цељи. И према овоме не дâ се ни замислити, да ће Срби икада сузбијати бугарску пропаганду у Македонији другим средствима, ако не чланцима у новинама, или да ће они давати какав новац на ове цељи. Разуме се, да ће бити последицом овакве лабавости, те ће се Македонци са свим отуђити од својих земљака и да ће похитати у наручје са свим туђем бугарском народу; а последицом овога биће опет то, да ће у случају каквог народног гласања сви листом захтевати сједињење са Бугарском, као што су 1878. год. захтевали сједињење са Србијом [1]). Македонија ће онда бити за навек изгубљена за Србију; заглављена између Аустрије и бугарске државе, изгубиће онда мала Србија своју самосталност; — али шта се то тиче меродавних српских државника! Као што су до сад, тако ће они и од сад мирно гледати скрштених руку, како им Бугари са свим на тенане узимају испред носа Стару Србију и Македонију....

Овако бих од прилике морао одговорити Македонцу, да сам хтео бити искрен. Али сам се стидео, да му ово исповедим, за то му само одговорих:

— Ја ћу својим земљацима о томе поднети сходне предлоге.

А да би добио о Србима мало бољи појам, поклоних му наполеондор у злату, што га је, разуме се, изванредно обрадовало.

Одмах после овога дође Риста и рече ми:

— Како чујем од Петрова, ти намераваш писати неко дело о свом путовању?

— То ми је намера.

— Али онда не заборави, да бар честито изгрдиш Турке и да испричоведаш њихова безакоња. Недавно (Јула 1888. год.) попалили су хришћанска села Попрадиште и Дебране; у Криволаку натерују силом хришћане на прелаз у ислам: у Мрамору су захтевали при купљењу десетине од три стотине снопова жита, по петнаест турских лира порезе. Па по што сиромашни људи не могаше оволико платити, то су им порежџије — турски бегунци! — све жене обезчастили и

---

[1]) Гледај молбе Македонаца и Шопова, које се на ово односе, у другом делу (12., 13. и 14. глава) овога дела.

жетву попалили. У свој земљи велико је незадовољство народа са турском владом, а последицом биће му по свој прилици какав устанак.

— Који би, разуме се, довео воду на бугарски млин!

— Бога ми, криво нам чиниш. Ми Бугари путујемо по земљи, помажемо сиромашни народ, колико год можемо и тешимо га, када кука на турски притисак, дајући му наде, да ће га ослободити његови бугарски земљаци. За што и ви Срби то исто не радите? За што нам остављате слободан пут? Кад се ви не старате за Македонију, онда пристаните и на то, да смо ми толико човекољубиви, те помажемо Македонцима...

Видиш Пандо Бога тврдио је мало пре, да ја нисам Бугарин, већ Србин. Право ћу ти казати, да сам до 1878. године припадао к онима, који су тежили за сједињењем са Србијом, на коју су полагали све своје наде. Од онда сам се измирио са бугарском влашћу. Једва могу веровати, да би нам под Србијом било тако добро, као што нам је под Бугарском. Па за што онда да се не сматрам за Бугарина?

Петров ми рече, да си ти неки чувени писац, те да си с нама био у рату противу Србије. За што не ћеш и даље да радиш за нас? И белгијски писац Emil de Laveleye дао се придобити за нас, па му иде поред тога са свим добро. Уверен сам, да се не би ни ти кајао.

— Доста! прекидох напасника, Laveleye није за мене меродаван. Макар он написао још једно туце књига, као што је његова „Péninsule des Balkans“ и ма се осећао поред тога добро, као и до сада, то се мене не тиче. Ја своје перо не продајем противу свога убеђења. Ако наиђемо на праве Бугаре, онда не ћу пропустити, а да ово не истакнем у свом делу, али ме неће склонити никакве понуде, да македонске Србе издајем за Бугаре.

Овај ме је разговор нерасположио у толико, што сам прозрео, да је Петров саопштио бугарском агенту цељ нашег путовања. Нисам, да како, могао разабрати, да ли је она понуда, да бих се ја повео за примером Laveleye-вим, потекла од Петрова или је нарасла у Ристовом мозгу. У првом случају ово је могло само доказати, да је Петров по мало већ одустајао од назора, да у Македонији живе Бугари.

У вече сеђасмо опет у заједничком разговору. Пандо Бога тврђаше, да је Раковце подигнуто на развалинама старе вароши Хераклиона, а Хан тврди, да је баш на месту старог вашаришта. Ако међу тим није постојала нека мања варош Хераклион, онда изгледа, као да се Бога вара, јер велика варош Хераклион беше онде, где је данас Битољ.

Вечерасмо у својој соби, да нас не би узнемиравали комарци. Бога нам је [illegible]мо друштво. Извадисмо своје јестиво. а од Боге узесмо само ро-[illegible]бе. Он нам је, истина, донео и неку чорбу и неку врсту печења, [illegible] обоје беше тако неукусно и за јело неподесно.

[illegible]иеде.

Чиније, виљушке и ножеви нису ваљда већ од више година чишћени, јер се већ беше укорила на њима нечистоћа. Ми смо, истина, носили уза се прибор за јело, али нисмо имали чинија и чаша и за то сам се ослободио учинити ханџију пажљивим, како би било врло добро, да се ове ствари очисте.

Прегледавши тачно овај прибор, увери се Бога са̂м, да нам захтев није баш толико неправедан, као што је у први мах мислио. На тањирима се беше местимице ухватило блато на један милиметар (могло се дакле грепсти ноктом) а на чашама опажали су се трагови од више стотина лабрња, које су одатле пиле и од прљавих руку, којима су држане.

За то он удари ногом о патос, да се је читав хан потресао — а ово је био знак за момка, који је радио у подруму — да дође.

Кад момак дође, стаде га Бога нападати:

— Ти свињо, зар ти нисам казао, да чаше и тањире переш бар један пут у месецу? Ови судови изгледају, као да нису чишћени пола године?

Не проговоривши ни једне речи, узе мотак тањир, који му је газда пружио и пљуну на-њ, да омекша оно окорело блато!

Бога, кан'да нађе, да је ово са свим у реду, али се ја не могах уздржати, већ скочих и у оној јарости стадох баш поштено грдити. Петров узе стакло с водом и опра тањире и чаше, а ја их убрисах нашим пешкирима. Патос беше сав под водом, али изгледаше, као да ово ни најмање није сметало ни Боги ни Петрову, за то сам морао наредити момку, да убрише патос. Ваљда му никад пре није дата оваква наредба, јер он стајаше с разјапљеним вилицама, те је тек онда, климајући главом, послушао, кад му је то по други пут наређено.

Међу тим донесоше и наручена јаја, а Бога положи поред њих пуну кашику неког црног песка.

— Ево вам соли; рече он поносито.

— Соли?... Зар је ово со̂?

— Па но шта је?

У место одговора извадих из моје торбе једну кутију са сољу изредне белине и показах је Боги.

— А! викну он зачуђен; та ово је беље од снега, који је тек пао. Сигурно из Солуна?

— Не, из Беча.

— Е, баш је чудновато. Хоћете ли ми поклонити на вршку од ножа?

— Врло радо.

Али како се уплаших, кад је Бога ову добивену со̂, помешао међу онај прљави песак, који бајаги представљаше со̂, тако да је она такође поцрнела.

После вечере лупаше Бога, да се донесе црна кафа.

Момак дође са три прљаве шоље, од којих је нарочито она, што је према мени стајала, имала на себи неку врло сумњиву смеђу прљу. Услед тога не хтедох

узети ову мени намењену шољу, него приграбих другу, која изгледаше најмање прљава и тако допаде Богу она сумњива.

Али тек што је беше узео у руке и осмотрио, викну разјарен:

— *Свинче! зар не видиш, да је овај филџан посран?*

Да ли је овај приговор имао баш буквалног смисла, или је само изражен у претераном облику, то не умем казати. Момак се није баш много извињавао, према овако тешком прекору, већ убрисавши са свим хладнокрвно ону смеђу прљу, врати опет шољу ханџији, који је сад испразни без приговора.

Око пет сати у јутру пробуди нас кочијаш и ми се хитно обукосмо. По што су умиваоници у ракаљском хану били неки непознати луксуз; то се умисмо на бунару, на велико чудо осталих становника хана. Овај наш пример учини толико дејство на Богу, да је, после кратке борбе са самим собом, на послетку јуначки узвикнуо: „Е баш би био ред, да се и ја једном умијем!“ и он то доиста учини — разуме се, без сапуна.

Пре но што напустих хан, потражих оно место, које и владаоци посећују пешке и без пратње. Оно беше, као за турски хан, врло чисто. Али тек што уђох у ову свету одају, у којој се не зна за освету — али ни за хартију — кад ли се нагло отворише врата, која се не могаху забравити, а унутра уђе црница и за њом једна Туркиња.

У место да **посрамљене побегну**, као што би учинила свака друга њихова сестра са запада, **чучнуше оне безобразно баш поред мене.**

„Кад човека смота сила грозна
Чедност, стидак па ни срам не позна!“

У $5^{1}/_{2}$ сати бесмо потпуно готови, али је ипак трајало пола сата, док смо се могли кренути. Источњак не држи у опште ништа до вредности времена и за то се не смемо чудити што нас је наш кочијаш у место, да нас пробуди у $4^{1}/_{2}$ сата, па да пођемо у 5, пробудио тек у 5, тако да смо се кренули тек у 6 сати.

На послетку је било све у свом реду, рачун плаћен, чак и онај прљави момак бакшишом усрећен и по што пружисмо руку честитом Панди Боги, одосмо!

Лево остаде рајечка долина са дивном својом плодношћу, десно нам беху голе стене, а с оне стране радобиљски висови, по где где шумом обрасли.

После пола сата заустависмо се пред Топличким-ханом, који је држао неки македонски Србин и ту нам је ханџија понудио дивног грожђа. Купих једну оку, али дођох у неприлику, шта да радим са грожђем, код овако густе прашине по насипу. Артије не беше ни од корова... На то извуче наш кочијаш своју џепну мараму и осмејкујући се пријатно, понуди нас, да у њ[illegible] [illegible]жђе.

Ову понуду, колико је била љубазна, морадо[illegible] [illegible]дећи, како се у жару новог сунца сумњиво блиста [illegible]ашка марама. Извадисмо дакле из свог сандука чи[illegible] [illegible]ги

земљаци држали за нову, па за то говорили „да је баш штета“. Види се дакле, да ови јадници нису имали ни појма о том, да се марама може опет опрати.

Одмах иза Топличин-хана пређосмо рајечки поток преко једног моста, па оставивши долину, стадосмо се пењати на једну планину, шумом слабо обраслу. Приспевши на врх, угледасмо пред собом неко високо и голетно брдо, које кочијаш називаше Плетвом, док је међу тим на карти означено под именом Козјак. Па како се човек не сме увек ослањати на топографско знање кочијаша, заптија и које кога, то је свакако могуће, да је наш кочијаш окрстио ово брдо по селу Плетвару, које је на његовом подножју.

Десно опазисмо село Тројак са 400 Срба. Око 8 сати угледасмо лево на једном ниском брежуљку, а баш поред друма, развалине неке цркве. Возећи се поред њих учинило ми се, као да је у стражњем дувару узидана нека бела мермерна плоча. Зауставивши кола попех се уз нагиб. Не преварих се у свом очекивању. На спољњем задњем дувару беше узидан неки стари камен; који је представљао једнога, тогом заодевеног човека и три жене у туници. Рељефи беху још прилично добро одржани.

Обилазећи око цркве, дођох до уласка. Над њим беше једно удубљење са остацима неког живописа. Врата беху врло ниска и састављена од три мермерна камена. На десном је било рељефа, који представљаху две главе а под њима су четири птице. Преостатак беше попуњен шарама. Лево од улаза узидан је велики камен са овим натписом:

П ΚΛΑΥΔΙΟΝ ΦΟΡΤΙΟΝΟV ΕΤΡΑΝΟΝ
ΣΤΡΑΤΕΥΣ ΑΜΕΝΟΝ ΕΝΤΡΑΠΩ
ΡΙΩΕΤΩΝΙ ΖΕΕΠΟΙΗΣ ΑΝΤΛΕΚΙ
ΛΤΚΛΑΥΔΙΟΙ ΠΡΟΚΛΟΣΜΛΖΙΜ
ΟΣΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙ ΑΙΛΙ +
ΑΤΡΟΚΛΛΗΣ ΥΜΙΟΣ ΚΑΤΑ ΔΙΑΘΗ
ΚΗΝ ΚΑΙ ΕΑΥΤΟΥΕ ΚΑΙ
ΤΑΣ ΑΔΕΛΦΑΣ ΚΛΑΥΔΙ
ΑΡΔΗΜΟΝΕΙΚΙ . . ΝΚ
ΑΙ ΠΡΟΚΛΑΝϾ ΤΟΥΣ

Као пар-њак овоме камену, узидан је десно од врата неки стари камен, који представља два тогом заодевена човека, између којих стоји неко дете на једном постољу.

Унутрашњост ове мале цркве пуна је рушевина, јер се кров срушио. На оном месту, где је био олтар, налази се један врло леп камен-жртвеник, који је по свој прилици служио као олтар. Лево од олтара прснуо је дувар, а дуварови са стране, покривени простим живописима (махом црвене боје), још су доста добро одржани. Овде има сликâ разних светаца са њиховим именима. Колико се сећам беху међу осталима представљени св. Никола, Нестор, Ђурађ, Јован и т. д.

На дувару с десне стране приметих над једним прозором, неки црквенословенски натпис, од кога је први ред одломљен, док наставак гласи овако:

Боже стани светаго Николе в лето 7059 игумени господи титори п..и Никола и Димитрије Миховик и Доирослав.

(Ову цркву светог Николе подигли су 7059 [т. ј. 1551.] године игумани и господа тутори поп Никола и Димитрије Миховић и Доброслав).

Под црквом се простире гробље на коме сам на брзу руку приметио ове знаменитости: неки стари камен с једним дететом и два тогом заодевена човека у

Срби из Реке.

рељефу; други исто такав, али без детета; два усправна камена овог облика Т; неки кип без главе у природној величини, који представља неког старог Римљанина или Грка; други овоме сличан кип и поред њега дете.

Све ове старине — кипови — и рељефи, израђени су врло лепо и види се, да су их израдили вештаци. Не да̂ се ни замислити, да је то прости случај, што се на истом месту налазе два кипа, три жртвеничка камена, пет рељефа и један натпис. Према овоме замишљам, да је овде у близини био какав римски или грчки храм а можда и Пандо Бога у неколико има право, са својим Хераклионом. Свакако би требало, да какав старинар расмотри ове развалине. Просто је непојмљиво,

да су толики путници (Барт, Ами Буе, и др.) поред ових црквених развалина прошли, не налазећи за вредно, да их поближе разгледају, ма да се узидано камење јасно види с друма и да у очи пада.

Златоврх више Прилепа.

Неки Старо-Србијанац који је онде у близини радио, па се из љубопитства к нама примакао, приповедао ми је, да ова црква припада селу Белојводици, које угледасмо на пола сата јужно, а на обронку неког брда. Она је — рече — била посвећена св. Николи, а пре врло давног времена, можда пре 100 година, разорили су је Турци.

У $8^1/_2$ сати продужисмо пут. Пред нама беше 1674 m високи огранак Селће-планине, коју наш кочијаш називаше Дрендом. Десно нам остаде раздрти али романтични Козјак.

Испод црквене развалине пређосмо неки мост и повезосмо се у десно на неки превој, на коме се видела једна мала бела кућица. Како смо после приметили, ово је била заптијска караула.

Пут се успињаше у савијутцима. Сусретаху нас стада и каравани, поред тога и девојке из Реке у чудноватој ношњи. (Гледај слику). Али ма да их је Петров свеословљавао, то је ипак наседао једно за другим: истина, да се сви издаваху за „Бугаре“, али не разумеваху бугарски, него говораху српски и славише сви крсно име.

У $9^1/_4$ сати стигосмо на онај превој и заустависмо се пред поменутом белом кућицом — а то беше хан и караула Дрвен. Неки стари изнурени заптија изађе и понуди нас кафом. По што ову понуду не примисмо (немајући

правог поверења у његову чистоћу) набури се јадник и стаде просити, тврдећи, да већ давно није примио плату, а да мора овде са још два друга старати се за сигурност друма. Разуме се, да смо му радо дали тражени бакшиш.

За тим се одвезосмо даље и пређосмо неку чудновату водомеђу. Источно од Дрвен-хана извире Рајечки-поток, који код Сиркова утиче у Црну-реку. Западно од Дрвен-хана извире такође неки поток, који тече баш у противном правцу, те наводњавајући Прилеп слева се у прилепској равници такође у Црну-реку. Ова пак тече најпре у југо-западном правцу, близу до Кенајлиа, после скреће на северо-исток и текући кроз Мурихово, спаја се у Тиквешу са Рајецом.

Одмах после прелаза водомеђе угледасмо диван призор: пред нама се простираше (на 360 m ниже) прилепска равница, а из дрвећа и џбуња промаљаше се варош Прилеп са својим мунарама. Према северу се уздизаше каменита маса Златоврха, а на њеном углу стоји као залепљен манастир Трескавец. Са својим изврсним далекогледом могао сам разабрати на доксату калуђере. Овај чувени манастир „Света Богородица Трескавец“ накарадио је д-р Барт (како смо већ споменули) у „Сфети Трепска Богаритса“ и „Треска Етси Богарои“.

Десно нам остаде село Плетевар, у коме живи више од 400 Срба, а после овога журно се спустисмо низ брдо, тако да смо већ у $10^{1}/_{4}$ сати стигли у Прилеп.

ГЛАВА ЈЕДАНАЕСТА

Прилеп и Крушево

Долазећи из Ракаља пређосмо пред Прилепом преко неког подужег моста и дођосмо најпре у источно предграђе ове вароши, где има доста обрушених кућа и где нас окупише турски и српски просјаци за бакшиш.

За тим скренусмо десно у једну улицу, пређосмо још један мали мост — јер кроз варош тече поток — и стигосмо у неку живахну улицу, одакле нас кочијаш одвезе у највећи хан ове вароши.

Овај хан, својина неког побугареног Србина, који нам даде доста лепу и чисту собу, беше на један спрат и врло велик, механа пространа и пријатна.

Петров беше пресретан, што је једва једном некога нашао, с ким је могао разговарати бугарски. Још већа постаде његова радост, кад нам се придружише неки поп и учитељ, који се такође представише као прави Бугари.

— Видите (рече он мени), да у Македонији има такође и правих Бугара. Сав је Прилеп бугарска варош.

— То би ми било за чудо! одговорих. Та Прилеп игра у српским народним песмама главну улогу. 1337. год. освоји га цар Душан; 1374. беше он престȏницом српског јунака Краљевића Марка и главна варош његовог македонског краљевства, док је 1382. год. пао у шаке Турцима.

— Али о томе не кажете ништа, да је Прилеп такође био последња престȏница бугарског цара Самуила, који је 1014. године овде умро од ужаса, гледајући долазак оних 15.000 Бугара, којима су повађене очи по наредби грчког цара Василија?

— Драги пријатељу, ви зовете Самуила „бугарским" царем. Али бугарску државу беху у оно време већ освојили Византинци, македонска држава, коју је основао узурпатор Шишман зове се у историји само погрешно „западнобугарском". Ако је династија била бугарска, а оно се за то не може звати читава држава „бугарском", кад народ онда доиста није говорио бугарски, већ српски

као и данас. С истим правом могли бисте назвати Прилеп епиротском вароши, јер га је Тодор, кнез епирски 1222. год. био освојио и подуже времена њиме владао.

— Ну ви сте бар чули, да су ханџија поп и учитељ говорили бугарски?

— Па шта тиме доказујете? Поп и учитељ су родом из кнежевине Бугарске и живе овде као бугарски агитатори и агенти. Ханџија је сам приповедао, да је васпитан у бугарским школама и у бугарској гимназији. Хоћете ли да чујете како народ говори, онда изађимо на улицу.

Надајући се сигурној победи, одазва се Петров моме позиву и ми протумарасмо прилепским улицама. По некад бисмо застали, заподењући разговор са продавцима и пролазницима. Резултат беше, да је од њих 26, са којима смо разговарали, говорило њих 17 српским, 7 неким другим, српскоме наличним, а само њих двојица бугарским наречјем. Ова двојица, васпитани на бугарским школама, беху једини, који рекоше да не славе крсно име.

О величини вароши Прилепа и о броју њеног становништва добисмо неједнаке податке. Бугарски учитељ рече, да у вароши има 2.670 кућа са 11.000 „Бугара“ (т. ј. Срба), 3.600 Мухамедоваца (Турака и Арбанаса), 800 Грка и 450 Цигана. Ханџија је оцени на 4.000 кућа и то 2.500 словенских, 1.500 турских, 30 цинцарских и „неколико“ грчких. Неки ме Цинцарин из Прилепа увераваше, да у вароши нема више од 2.500 кућа и то 1.600 српских (баш је изриком овако казао), 800 турских и 100 цинцарских. Онако од ока држим, да ће бити највероватније учитељево казивање, по коме има 2.670 кућа, ну могуће је, да је увећао у неколико број Срба на штету Мухамедоваца. Исто тако чини ми се вероватно, да су Грци, ако не баш сви а оно већи део појелињени Цинцари.

Прилеп изгледа много већи но што је у ствари, кад се посматра са звоника, који је у сред вароши, а то због тога, што око многих кућа имају баште. Оне бар заузимају велики део вароши, која се дели на девет квартова (махала) са 12 џамија, а има и више цркава, бугарских и грчких. Варош по свом изгледу не разликује се од других турских вароши.

Има неколико лепих и угледних кућа, пазар је пријатан и богат у стварима.

Ручасмо у хану. Извукох неки брзовар и ставих у-њ наше кутије са конзервама, да се греју, па га дадох момку, да га постави на жар.

— Е, али ће поцрнети! рече момак наивно, та то би била штета! Ем је са свим нов!

Одмах за тим узе момак неку кутију и оде с њом да донесе кафе. Ја га посматрах са доксата, кад је истресао кафу у један велики камени аван, туцајући је онда са [illegible] кусијом. Овако прост кафени млин не бејах донде никад видео.

П[illegible] лонија мачака. Бог свети зна, одакле је [illegible] и се око нас у полукругу, сеђаху [illegible] ским столицама, жељно ишче-

кујући, па чим би који од нас бацио међу њих какав залогај, настаде лом, који нас много занимаше.

— Зар не би човек помислио, да гледа пред собом европски Ареопаг, како расправља о деоби Турске? викну Петров смејући се.

Идућег јутра кренусмо се рано, да посетимо развалине Краљ Маркова Града, те некадање престонице славног српског народног јунака Краљевића Марка, који је од 1374.—1382. године владао Македонијом под именом „Краљ Марко“. Д-р Барт не беше тако сретан, да посети чувене развалине бугарског кнеза Марка Коли (!) у којима, по својој прилици, има много занимљива за бугарске (!) старине. И сам се Петров смејао, кад сам му саопштио ове Бартове речи. — Он не беше ни толико незналица, ни толико безобразан, да Краљевића Марка огласи за Бугарина. Једина приметба, коју је учинио беше, да овако кратко господарство, једног српског кнеза у Прилепу, није баш ни од какве важности. Ове развалине леже на један километар северо-западно од Прилепа, на неком 816 m високом гребену, који је огранак чудновато формисаног Златоврха. Улазак је са источне стране, код неке четвороугласте куле, крај које је један извор.

Овај брежуљак има два врха, од којих северни надмашава онај јужни. Најпре се долази у превој између њих, који се зове чаршија, а био је можда некад грдадска пијаца. Северни врхунац, где је по причању стајала Маркова палата, беше, без сумње, засебан град. Нека развалина на доњој тераси овог врхунца, зове се амбар а неки мали дућанчић изнад њега, био је — кажу — соба, у којој је прела краљева љуба. Од других неких места показују једно, као Маркову дворску башту, друго као капелу, а неко опет, као његов киоск. У стенама су угребене слике, које представљају коњанике са наперених копљима, којекакве животиње и нека слова. Ове су слике без сумње стародревне, али су чисто детињасто и почетнички изведене.

На западној стрмени приметисмо у стени више гробова, међу осталима два реда по шест све један до другога; ивице им беху тако удешене, да се по њима може спустити поклопац. Ту у близини има такође један дечији гроб. Ови ме гробови потсетише на гробове у стенама код Јерусалима, само што ови не беху онако лепо и вешто израђени.

Пењући се по вратоломим путевима, преко стена и пећина, дођосмо до развалина неке цркве, коју је на јужном подножју брежуљка саградио краљ Вукашин. Живописи су још у неколико врло добро одржани а нарочиту пажњу заслужују два насликана аранђела. Чудновато је, да сви свеци имају зелена лица и руке.

Близу цркве према „Вароши“ насликана је на некој плоснатој стени, а на танком четворастом слоју од креча, велика коњаничка слика. У противној стени усечено је неко удубљење и више рупа. У другом удубљењу има врло рђаво одржано попрсје неког свеца.

Оставивши зидине Маркова града, сиђосмо у село Варош. Истина, д-р Барт разлаже врло научно, „да варош на бугарском језику значи отворену трговачку

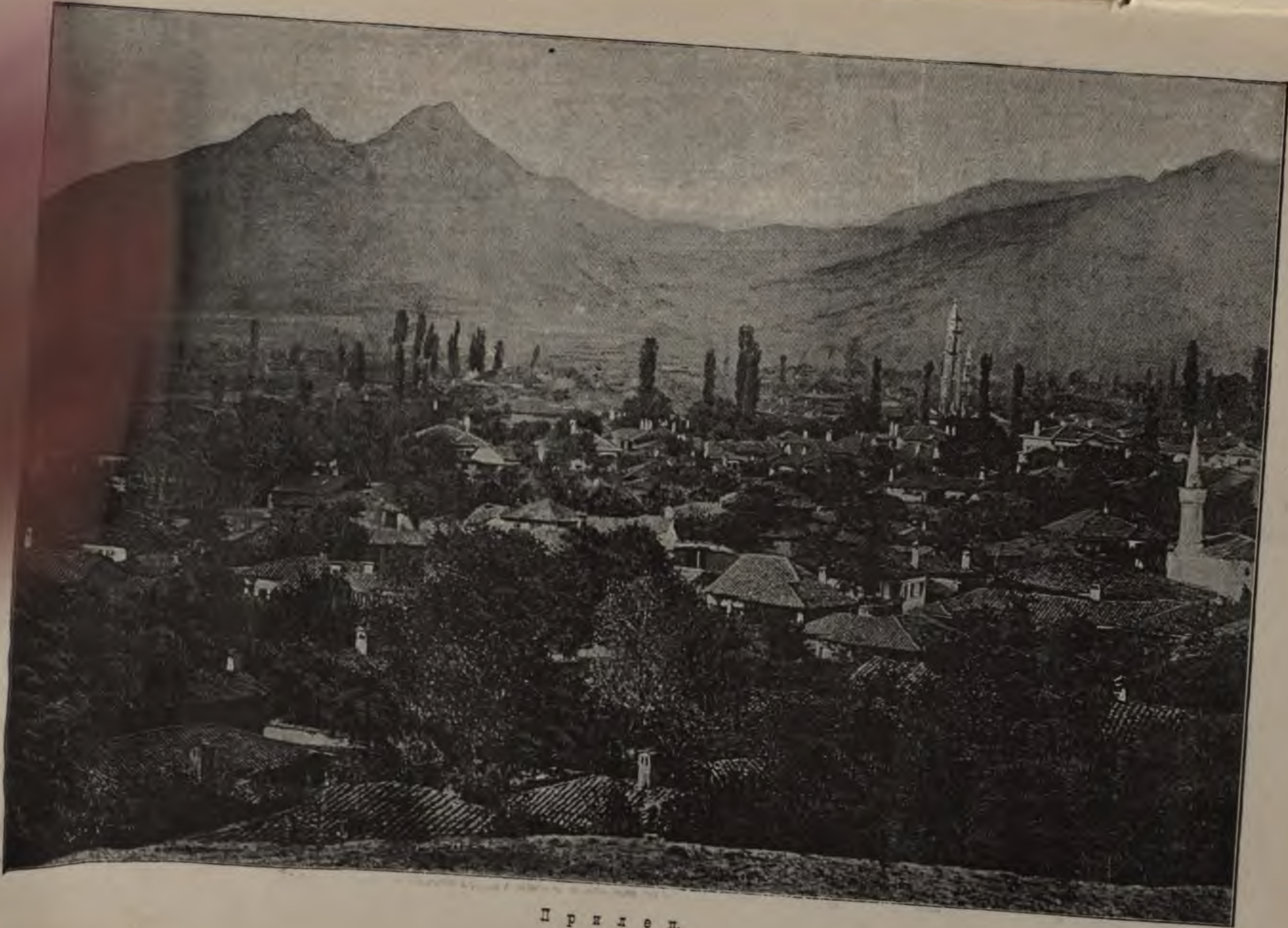

Прилеп.

варош, што стоји у живој опреци са утврђеним градом"; међу тим је у бугарском језику реч варош са свим непозната и тамо се зове свака варош, била она утврђена или не *град*. У српском одиста постоји разлика између *града* и *вароши*. И баш то, што постоји ово село Варош — чије је право име у осталом „Маркова варош" — већ је и сâмо по себи јасан доказ, да су Прилепци још у средњем веку говорили српски, а не бугарски. Данас има у том селу 1.500 становника, који говоре српски. Они се поносе тиме, што је њихово село било некад главна варош Краљевића Марка, јер, по предању, на том месту беше стари Прилеп. Ово доказују многе старе цркве, неколико византијских капитла и остатака од стубова, а исто тако неко четвороугаоно постоље, са грчким натписом, које служи као олтар некој црквеној развалини у сред села.

На повратку у Прилеп, паде нам у очи једно дете, у кога су биле косе пола мишје, а пола црвене боје. Од темена беше на 6 см. мишеве, а у продужењу лисасте боје. Овакву природну игру још никад не видесмо.

Ханџија нас замоли, да му дамо празне кутије од конзерава и кад му их дадосмо, беше изванредно весео. Изгледаше као да су ове празне кутије за њега од велике вредности. Ово нас побуди, те смо после поклањали све празне кутије од конзерава гостољубивим Старо Србијанцима, а ово нам је увек доносило велику благодарност и пријатељске услуге. За то сам једном дирао Петрова говорећи:

— Ваши земљаци за цело агитују са жарким одушевљењем по Македонији; али се ипак чудим, што се још нису досетили, да празне лимене кутије извуку на бојиште као средство за агитацију и пропаганду.

Прилеп је главно седиште бугарске пропаганде, која је овде одиста у неколико постигла успеха, нарочито са својим школама. Још пре четврт столећа Irby и Mackenzie нађоше овде српских учитеља и спомињу, да је школска младеж, која је српски говорила, много грмзила за књигама „Историја Срба". Данас су тамо само бугарски учитељи, деца уче бугарски и за то се више интересују за крваву бугарску историју, него ли за славну српску.

Са висине Маркова града, врло добро смо видели кроз далекоглед варош Крушево, која лежи на 25 километара даље према западу и за то смо уштедили излет, који намеравасмо тамо предузети. Сврх свега упознасмо се и с једним Цинцарином из Крушева, који нам је саопштио овај опис:

Возећи се два сата од Прилепа све самом равницом, пролази се кроз више села у којима махом живе Срби и нешто мало Арбанаса. Иза села Врбовца (120 Арбанаса, 120 Срба, 80 Цигана), а баш према селу Трстенику, у коме живи 220 Цинцара, вијуга се пут кроз неки стеновити кланац, који се после једног сата проширује у облику карлице. Ту — једва на један километар испод врхунца — стоје као залепљене о стенама, оних 1.650 крушевских кућа са 7000 цинцарских и 3000 српских[1]) становника.

---

[1]) Мој известилац називаше Македонце са свим простодушно „Србима", а тако исто сви Цинцари, са којима се упознасмо, говораху или баш изриком о „Србима" или

Поред вароши леже такође развалине неке тврђаве. Између 12 цркава има једна врло велика, посвећена св. Николи. Многе ковачнице и салане показују занатлијску радиност становника. Три пута недељно држи се пазарни дан.

Крушево је још млада варош. Кажу, да је подигнута тек пре 150 година. У оно време дођоше у Битољ Цинцари, протерани из Николице у Арбанији и замолише од паше дозволу, да би се смели населити у планини. Овај им предложи предео код старе крушевске тврђаве и тако постаде овде варош, која је услед доласка бегунаца ускоро бројно нарасла.

Срби су Мијаци, досељеници из Галичника и Лазаровапоља и о њима ће после бити још говора.

На пијаци пред нашим ханом стајаше неки продавац грожђа и Петров стаде с њим разговарати бугарски.

— *Не разумем!*[1]) беше одговор.

Смешећи примакох се и рекох му српски:

— Овај Бугарин пита, колико грожђа обично дневно продајеш и по што је? Човек ме одмах о томе извести и ја га запитах даље, одакле је.

— Из Прилепа.

— Из Прилепа? Али ти говориш чисто српски, без дијалекта.

— Ишао сам више година преко лета у Београд, где сам радио на грађевинама.

— Дакле ти говориш само за то српски упаде Петров тријумфујући.

— Бога ми, одговори простодушно продавац грожђа: та српски говоримо ми сви још од детинства, али само не тако чисто к'о у Београду, где сам се ја усавршио у језику.

Даље приповедаше Старо-Србијанац да не само он, него хиљаде његових земљака сваке године одлазе у Србију, да тамо преко лета раде.

— За што не идете у Бугарску? прекоре га Петров.

— Јер тамо рђаво разумемо људе, док у Србији чујемо свој матерни језик.

После овако класичног сведочанства овога непристрасног Прилепца не могах се више уздржати, већ излануx:

— Петрове, штедите и новац и труд! Ја видим, да сте се ви страшно преварили. Где ћете ви у Старој Србији наћи правих Бугара?

— Полако, само полако! промрља Петров зловољан. Прилеп, још није читава Стара Србија. Ми можемо још наћи Бугара.

— Е до сад, дуж железничке пруге Врања—Солун, у Тиквешу, у Каламарији, и путем из Грацкога у Прилеп налазио сам само Србе.

— [illegible] Мурихову такође живе Срби, примети онај продавац грожђа.

[illegible] има". Петрова је ово обично разјарило, али би Цин[illegible]

[illegible]во, да ли Македонци говоре бугарски *као ти?*"

— Одакле ти то знаш? осори се на-њ Петров.

— Јер станујем код једне породице у Мурихову.

— Одиста?... Петрове, шта мислите, зар да не испитујемо те Муриховце?

— А за што?

— За што? И тако још пита етнографски путник-истраживалац? Кад већ не ћемо пролазити кроз Мурихово, а оно бар не би требало пропустити овако згодну прилику.... Или се плашите новог пораза?

Ова поруга учини своје дејство.

— Па да посетимо Муриховце, примети Петров у кратко.

Рекосмо и учинисмо. Резултат наше посете наћи ће читалац у идућој глави.

ГЛАВА ДВАНАЕСТА

Мурихово. Бабуна. Вожња у Битољ

Предео је мурихoвски неприступачан планински угао, опкољен са свију страна високим брдима, а кроз целу његову дужину тече Црна-Река. Границе су му са севера родобиљска планина, са запада Селче-планина, са југо-истока Нице- и Кошуф-планина, са истока високи планински ланац, који је у исто време и политичка међа између вилајета Битољског и Солунског.

У овом планинском пределу има 22 села, чија ће имена, број кућа и становника читалац наћи у 18. глави другог дела. Највеће је место Витољиште са 145 кућа и 1.300 душа све самих Срба, сем 40 Цигана.

У овај сакривени угао земље још никад није продро Турчин. Муриховци су живели доиста независно. Сваке године по један пут долазиле су њихове четири старешине у Прилеп, да положе укупни данак. Сад је престао овај патријархални обичај.

По што је земљорадња врло отежана због брдовитог земљишта, то се мурихoвски Срби поглавито баве сточарством. Стоку цене на 130.000 оваца и коза. Муриховске су мазге познате.

Становници су вешти у дрвосечи и тестерисању дасака. Младићи образују дружине од 20 до 40 глава, који изберу између себе старешину, под чијом управом често пропутују читаво балканско полуострво, служећи под најам.

Мурихово је врло богато шумом, за то становници секу дрвеће у близини Црне-Реке (махом четињаре), па га спуштају низ Вардар до Солуна.

Муриховци, тако одвојени, верно су сачували не само свој стари српски језик, него и старо-српске обичаје. У овом сретном кутићу не зна се скоро ни од [illegible].

ђа, који је већ небројено пута прешао Бабуну-планину, даде нам такође њен опис.

Од Прилепа води пут подножјем Злато-врха и Трескавечког манастира до села Пештерице (14 српских кућа), а одавде води доста стрма узбрдица до 1046 m високог Присатског превоја. Овде је караула, која је у ствари и потребна, јер је Бабуна често несигурна од хајдука.

Са превоја води пут низбрдице до Везирова - Хана („Абда-Пашин-Хан"). У близини, а у красном положају лежи село Црница, у коме живе Арбанаси и Срби.

Друм, који води доле Бабунину-Хану, долином шумом обраслом, није толико стрменит. Ово је она долина, где је некада била одлучна битка (1259 г.) између Византинаца и Епирота, у којој су такође учествовали Французи, Немци и Кумани. У свима околним местима живе Срби.

Друм се спушта по мало до Кумсалова-Хана. Уз пут се налазе близу села Извора развалине неке цркве са једним мермерним кипом без главе и многим старим надгробним камењем и грађевинским остацима.

Од Кумсалова-Хана почиње по ново узбрдица. У околним српским селима има такође отпадника, као на пр. у Мелници, Врановцима и т. д. Околина је прилично плодна. Иза неког салаша (чифтлика) спушта се друм поступно до Велеса.

Српкиња из Мурихова у празничном оделу.

У 12$^{3}/_{4}$ сата остависмо Прилеп. Пред нама се простираше широка равница Пелагонска, која међутим није токико равна, као што би се дало замислити по

карти, већ је испреплетена разним омањим висовима и таласастим земљиштем. Управо пред нама у позадности беше наша цељ, врхунац 2.359 m високих Перистера.

Да ли је друм из Прилепа у Битољ баш онако изведен, као што је у карти означен, то не умем казати, јер га се наш кочијаш врло слабо придржавао. Обично је возио или поред њега, или га је остављао далеко на страни. Негде је тврдио, да је друм тек насут, негде да се поправља, а по нетде, да је много заходан. Услед тога је било доста тешко испитивати тачност карте. У даљини смо доиста видели неколико села, али њихова имена беху непозната нашем кочијашу. Све дакле, што могасмо дознати, ограничавало се на саопштења сељакâ, који нас сусретаху често у караванима од 20 и више биволских кола.

Код Лака лежи неки, до сада на карти незабележени, манастир Перлепец или Прилепец, до кога је неко сеоце истог имена, од некаквих девет кућа. У целој равници живе скоро искључиво Срби. У неким селима (Мусинци, Канатларци, Јерековци) има и Мухамедоваца, који — по казивању — говоре такође делимице и српски, те ће бити ваљда српски одметници. Људи с којима говорасмо беху из села Дедебала, Ношпала, Беле-Цркве, Неготина, Трна, и т. д., а сви, без изузетка, говоре српски и славе крсно име.

После вожње од једног сата, дођосмо на једно место, одакле не могасмо због обостраних узвишења земљишта ништа видети. Мало после могасмо опет прегледати равницу, коју заклањају с истока Селце-планина (1.674 m), а са запада ниски брегови. Она је врло плодна, али по нека места служе само за попашу. На једноме од ових места приметисмо неку жену, која брижљиво сабираше крављу балегу — али не могасмо погодити, да ли за ђубре или за гориво.

Приближивши се Црној-Реци заустависмо се, да напојимо коње. Кочијаш им још повуче и уши, како је то обичај на читавом балканском полуострву. Тврде, да ово повлачење за уши, одржава коње живахне и чиле.

Док смо тако стајали, долажаху нам сељаци, нудећи нас лебом, ракијом и грожђем. Кад сам им хтео ово платити једним грошем, не хтедоше га они примити, наводећи, да се овако странац код њих дочекује по адету, па ваљда не ћемо ни ми хтети грешити против обичаја.

И тако морадосмо овим услужним људима заблагодарити речима. Они беху родом из оближњих Тополчана и говораху доста чисто српски. Светац им беше св. Јован. Изненадило ме је њихово питање не би ли им знао казати, кад ће се градити жељезница до Битоља. Ово би било велика благодет за овај плодни предео.

Прешавши Црну-Реку, стигосмо код Хана-Вашерице, где нас дочека домаћа чељад са доиста ретком усрдношћу, послуживши нас одмах кафом. Неки старац око 80 година, који сеђаше пред ханом и за нас се особито интересоваше, не могаше се доста начудити, видећи једног Србина и једног Бугарина, да заједно путују.

— Бога ми, рече, ми овде често виђамо у проласку „Болгаре“, али ови говоре увек против Србије и против Срба, и за то ми је баш чудо, што видим „Болгара“, који добро живи са Србином.

— Зар не пролазе овуда и Срби? прекиде га Петров, коме старчево брбљање не беше са свим по вољи.

— Већ давно нисам видео никаквог. Пре 20 година разговарао сам с једним Србином, који ми рече, да смо ми његови земљаци и да је то бесмислица, кад се ми зовемо „Бугари“. Ово је само дотле довело, да нас странци држе за „Болгаре“. Али Болгари говоре, разуме се, друкчије.

— Па шта мислиш, ко има право?

— *Бога ми не знам!* Истина, Срби имају с нама исти језик и исту славу, али и то је истина, да се за нас само Болгари заузимају, да нам они подижу школе, да они износе на јавност наше жалбе противу турских власти и да нас потпомажу новцем. Срби су наша рођена браћа, Бугари наша полубраћа, али ови се владају према нама као права браћа, а они као полубраћа.

Петров ме погледа на ове речи пун задовољства, а ја — нек је част истини — ја се у души постидех својих земљака, па не могавши одговорити баш ништа, стајах обореног погледа, као неко ђаче, које је заслужило казну. Ово беше најмучнији час у моме животу.

„Доиста“ помислих сам у себи, „не могу замерити Бугарима, што напрежу све силе, да побугаре македонске Србе, које је Србија баш са свим напустила. Искушење је тако близу а добит тако велика!“

После пола сата заустависмо се опет пред новим ханом — Петилапом, код кога се одваја пут у Србце. Многа имена места у Македонији, која су спојена са „Срб“ (Србин, Србци, Србце, Србаново, Србиново, Србовце, Србовци, Србица и т. д.) јасно означују народност, која се најпре досесила у Македонију.

Од Петилапа нам је требало још 2 сата до Битоља, где смо дакле стигли у $5^1/_2$ сати. Не рачунајући одмарање, наши су коњи, према овоме, прешли пут од 40 km за 5 сати, што се код овако тешког терета може сматрати као добар успех.

На пола сата иза Петилапа, пређосмо преко неког потока и прођосмо кроз село Могила, које се састоји из неких јадних колиба. Десно приметисмо неки отвор у брду; широку долину Шемничку, кроз коју води друм у Кичево.

Мало после примакосмо се Битољу, другој највећој вароши Старе Србије, али нам огранак неке планине, високе 821 m спречаваше изглед на варош. Приметисмо је тек онда, кад смо већ дошли пред прве њене куће.

Код села Горњих Оризара приметисмо велики артиљеријски парк — 72 топа с предњацима и муниционим колима. Мало даље прођосмо поред цркве св. Недеље, где се заустависмо код једног бунара, код ког се не знађаше нити ко пије нити ко плаћа. Турски војници, сељаци и девојке ћеретаху вадећи воду, а два просјака употребише ову згодну прилику да се наврзу на нас.

Просјака има само у великим варошима и то су махом Турци или Туркиње. Међу просјацима налазио сам врло ретко Срба. Да ли ће ово долазити одатле, што се македонски Срби одликују особитом приљежношћу,[1]) док је турска лењост већ позната?

[1]) Ова приљежност паде нам толико у очи, да је Петров с потпуном озбиљношћу одатле закључивао, да Македонци поред свега нису Срби, него Бугари. Овај начин

Најпре дођосмо у неко блатаво битољско предграђе, прођосмо кроз једно гробље, па провезавши се кроз читаво море од блата, доспесмо на послетку у главну улицу, где је и аустријски конзулат. Пред њим се заустависмо, да запитамо конзула, где је најбољи хан. Каваз одговори српски:

— Господин Сомер је отишао у шетњу, али и ја ти могу казати, да је овде само једна једина гостионица „Локанда“, која је одавде за неколико кућа даље. И са великом услужношћу показа нам пут.

„Локанда“, како се овај хан — не знам за што италијанским називом — зове, изгледаше с поља са свим лепа и за то ми није толико ни пала у очи фирма „Hôtel de l'Orient“.

Такође изнутра врло ми се допадаше велика кафана, широке степенице, пространи ходник са балконом и спретне светле собице. Али једна жалост беше у томе, што је све врвело од стеница, а друга, што је била оскудица у најпростијим предметима за тоалету.

Срећом смо одмах осетили, да овде има гада и за то се спремисмо на одбрану са Захерловим прашком. Ноге од гвоздених кревета стајаху у неким, са водом напуњеним лименим посудама, средство, с којим су наивни Битољани намеравали спречити навалу стеница. Али шта помажу тврђави мокри шанчеви, кад се противник већ у унутрашњости учврстио, или кад може евентуално одозго да капље.

Захерлов је прашак — рекао бих — у Битољу још непознат; ја то бар закључујем одатле, што се слуга другог дана нашао у чуду, кад је видео кревете жуте од прашка, а у њима неколико туцета мртвих стеница.

Хан је својина неког Грка или Грко-Цинцарина, јер ни ханџија, а ни његов слуга не разумеваху много српски и говораху најрадије грчки.

Онај од конзулатских каваза, који нас је водио беше из Орида. Он говораше дакако српски и слављаше славу св. Констадина. Ово откриће мало што не одузе Петрову вољу, да иде у Орид.

Други каваз беше Арбанас из Дебра, који је већ прошао доста света, и који беше у стању, да ми, познавајући већину села западне Македоније из сопственог посматрања, достави о њиховој народности тако тачне податке, да сам се доцније на моју радост могао уверити о њиховој потпуној поузданости. Само у једном погледу беху његови подаци нетачни, а то односно разликовања народности у Мухамедоваца. За њега беху сви Мухамедовци „Турци“, ма да сам му чешће објашњавао, да се под Турцима искључиво разумевају „Османлије“, од којих добро треба разликовати Србе, Арбанасе и Грке. Услед тога је могуће, да у неким селима, која сам у статистици и у карти као османлијска означио, у ствари живе арбанашки или српски Мухамедовци.

доказивања не може се с озбиљне стране уважити, јер и код других народа има лењих и прилежних крајева. Наводим, примера ради, прилежне Пијемонтезе и Ломбарде, [illegible] лењих Неаполитанаца и Сицилијанаца. Или упоредимо Каталонце с Андалу-

ГЛАВА ТРИНАЕСТА

Битољ

По што се сместисмо у хану, одох по ново у конзулат, да чекам г. Сомера, који је онда био отправник конзулатских послова. Баш сам се од срца радовао, да ћу се опет с њим видети, јер се још пре 8 година упознасмо у Шкодри, где сам имао прилике уверити се о његовој услужности и предусретљивости.

Господин је Сомер немачки Мађар, који је дуже времена живео у Хрватској и за то говорио хрватски, што му беше врло добро дошло у Битољу при саобраћају са македонским Србима. Од 20 и више година живи он као конзуларни чиновник у Арбанији и Старој Србији, на велику корист државе.

Угледавши још из далека овог љубазног господина похитах му на сусрет и ослових га.

Биће, да сам се јако променио, јер ме г. Сомер не познаде чак ни онда, кад сам га, смејући се позвао, да претресе своје успомене. Тек кад му споменух своје име, узвикну он весело:

— Гле чуда, зар ви овде? Ја вас не бих више познао.

И у првом изненађењу, учини ми г. Сомер комплименат о мом изгледу, али тако ласкав, да га из скромности не смем поновити, а одмах ми за тим изрази своје живо сажаљење, што сам се толико променио на своју штету.

— Брада вам је већ оседела! заврши он своје тужно посматрање.

Похитах да га уверим, да су ово изазвале околности, над којима ја немам моћи.

— Код мене је, као код јужних лепотица, које рано сазревају и рано старе. Кад ми је било 23 године, онда су ме већ рачунали у 32, а сад кад сам у 34. години мисле, да ми има 43. *Telle est la vie!*

Уђосмо у конзулат, који се налази у поноситој згради Лазариста[1]). Ову је од прилике пре 30 година купио Наполеон III. — ако се не варам за 20.000

---

[1]) На слици „Главна улица у Битољу“ стоји на десној страни, а познаје се по мотци од заставе и по гвозденом балкону.

форината, па је за тим поклонио француским мисијонарима и пропагандистима. Зграда је врло пространа са великим зрачним дворанама и собама.

Г. Сомер и ја седосмо на балкон и он нареди, да се донесе неколико флаша пива. Претресајући старе успомене, приповедах му о великим путовањима, која сам предузео за последњих осам година и о цељи свог садашњег пута.

— Та је ствар јасна, рече г. Сомер, људи у Македонији називају се сви „Бугарима“ а говоре при том српски. За то ја, знајући довољно хрватски, врло ласно разговарам с народом. Али тако што год не сме се овде јавно говорити,

Главна улица у Битољу.

јер бугарска пропаганда има на све стране својих дошаптача и уме да досади свакоме, ко не дува у исти рог са њом.

Тако су н. пр. Бугари не давно денунцирали једног мог познаника Лазара Думу, професора на румунској школи, да агитује за Србе. — Цинцарин, као српски агитатор!

Ово је ипак имало за-њ у толико непријатних последица, што су прекјуче на ноћ продрле заптије у његов стан, па по што су извукли из кревета и њега и супругу му, претресоше их до кошуље, па окренувши у кући све наопако, конфисковаше сва српска писма, прибелешке и књиге. . . . А за што све ово? За то, што је Дума [illegible] мислица, кад Бугари тврде, да су Македонци њихов [illegible] академски доказао, да Македонци не

припадају бугарском, већ српскоме народу; он је ово учинио као научењак, а не као политичар; али Бугари му не могоше ово опростити, већ подбодоше противу њега Турке, који су доста кратковиди, те не виде опасност, која им прети од бугарске пропаганде, већ гоне све оне, који нису противу Срба непријатељски расположени.

Хоћете ли, да се упознате са г. Думом?

Србин из Битоља.

— У другим околностима радовао бих се, али овако, не само, да бих ставио њега под већу сумњу, него и самог себе.

Г. Сомер приповедио ми је за тим, да је он, после опозива конзула Загорског премештен из Шкодре у Битољ, али да није повео породицу, по што ће ускоро уступити место ново постављеном конзулу Погачеру.[1])

Битољ би био за мене далеко пријатније и згодније пристаниште од Шкодре, заврши он, да није овако рђаво ждерање. Из прва сам покушао узимати храну из турских пиљарница; али је турска кујна стављала такве захтеве на мој стомак, да сам оболео и радошћу дочекао, кад су се наши домаћини, Лазаристи, смиловали, те ми почели слати јело. Да како, да је и ово са свим просто и скромно, али је опет свакојако боље од јела у прчварницама. Да и сâм нисам гост код Лазариста, радовао бих се, кад бих вас могао позвати; али овако не могу.

Г. Сомер, у колико се тиче турских прчварница, није претеравао; и сâм хтедох, да онако гладан, савладам гађење — али просто не беше ми могуће. Г. Петров, који је покушао, да то учини, оболео је тако, да је два дана одлежао у кревету, не могавши ништа окусити. Мене је то спасло, што сам био препоручен неком Цинцарину, који ме је идућег дана позвао на ручак, а другог дана одвео у бољу прчварницу, где сам се бар могао најести добра пилава.

Првог дана после мог доласка у Битољ, или како се зове македонским именом Монастир, шетах се кроз варош с драгоманом аустријског конзулата, неким Грком.

---

[1]) Ово је онај исти, кога сам упознао као вице конзула у Пловдиву, као што сам споменуо у своме делу „Бугарска и Источна Румелија.“

Уз пут сам се обавештавао о Битољу. Број његова становништва назначише ми сагласно са 50.000 душа, али, што се тиче народности не подударају се подаци за то, што су нам долазили некад из цинцарског, некад из бугарског извора. С тога их упоређујем:

Османлија	4.000	4.000
Појелињених Цинцара . . .	10.000	7.000
Правих Цинцара	800	1.500
Побугарених Срба	2.000	18.000
Правих Срба	6.000	—
Појелињених Срба	2.000	—
Мухамедовских Срба	10.000	10.000
Мухамедовских Арбанаса . .	8.000	5.000
Појелињених Арбанаса . . .	1.000	—
Јевреја	4.000	4.000
Грка	50	50
Цигана	2.000	—

Први бројеви чине ми се вероватнији. У етнографском погледу отпало би онда од битољског становништва на Србе 20.000; на Османлије 4.000; на Цинцаре 11.000; на Арбанасе 9.000; на Јевреје 4.000; к томе би још дошло 50 Грка и 2.000 Цигана.

О школама сам дознао ово:

У Битољу постоје четири гимназије: бугарска, грчка, румунска и турска, даље четири девојачке школе, бугарска, грчка, румунска и јеврејска. Лазаристе држе француску школу, али је ова слабо посећена, јер је њена права цељ, — као лазаристскога мисионарства у опште — да иноверце преводи у „једино спасавајућу“ цркву. Али и Турци посећују ову школу, да се вежбају у француском.

Амерички мисионари заступају протестантску пропаганду и чувени су са растурања библије, по англиканском примеру. Они издржавају четвороразредну мушку и женску школу на бугарском језику, на којој раде три учитеља и три учитељице. Они имају своје сопствене куће и лепе школске зграде и уживају врло велики углед. Децу, која су изучила школу шаљу у Цариград на више образовање (на бугарском језику) а одатле се враћају потпуно побугарена, као учитељи.

О путу и начину, како се варају „побожне ћери Сионове“ — једна од оних 400 американских верозаконских секата — слушао сам ову веома занимљиву причу:

Један од оних многих американс олица, који се користе глупошћу богомољаца, беше се наст ле је писао „ћерима Сионовим“ у Америку, да је ов па за то, да му се слободно шаље новац.

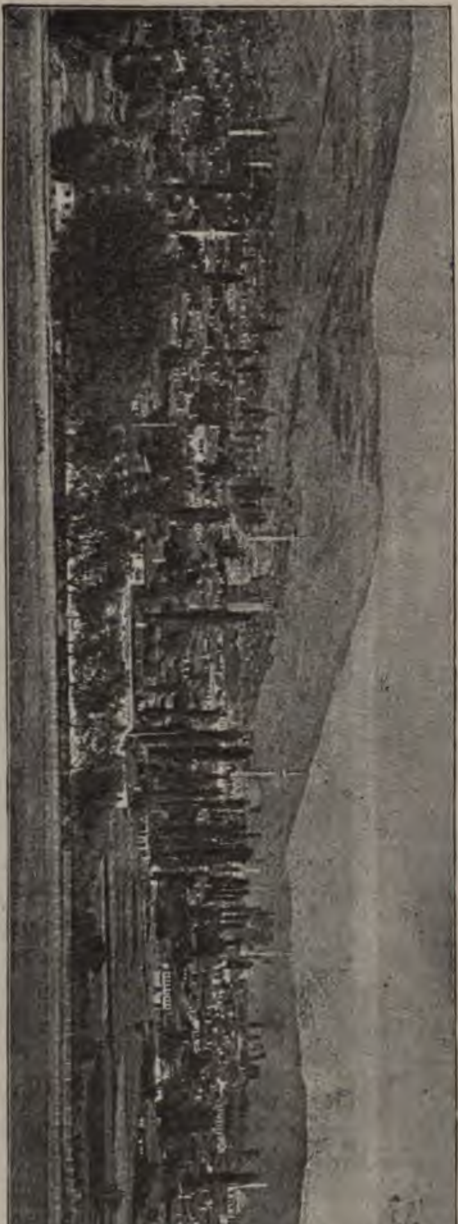

Битољ с јужне стране.

Његова жеља нађе одзива и од тада учесташе писма једно за другим, свако пуно радосних вести. По варaличином уверавању беху се већ преобратили на стотине људи и за то се указала потреба, да се подигне црква и школа. Услед тога долажаху, грдне новчане суме из Америке у Битољ, а не прође дуго и варалица беше у стању, да пошаље тамо фотографије ново подигнуте школе и цркве; он је на име за ову цељ фотографисао најлепше куће у вароши!

Више година лагао је он овако, а сретне ћери Сионове живеле су доиста у убеђењу, да је њихов новац хиљаде „несретних Бугара“ ослободио од криве науке православне цркве и да их је придобио за њихову секту. Не могавши више издржати у Америци, хтедоше да виде своје дело властитим очима, тим пре, што су се друге секте, из злобе, због оваквог успеха, дрзнуле чак и посумњати у сјајне податке, који су изношени у годишњим извештајима „ћери Сионових“.

Једног лепог дана изненади варалицу једна гомила „ћери Сионових“. По што се беше повратио од своје прве страве, посла он њих са својим слугом — који ће им у исто време показати школу и цркву — да се прошетају кроз варош, а он међу тим побеже са својим новцем. Слуга, под видом, да је погрешио пут, водао је ћери Сионове у накрст кроз највеће варошке баруштине, а на послетку оставивши их у некој брљи, ухвати и он маглу.

По што се ћери Сионове опет сретно докопаше сувоте, нађоше се у највећој неприлици, јер ни жива душа не разумеваше енглески. На послетку дође анђеоспаситељ у слици енглеског конзула.

Човек би мислио, да су ћери Сионове услед оваквог искуства и овакве бруке с места побегле? Али ко ово мисли, тај рђаво познаје англиканске верске фанатике! Сад тек остадоше ћери Сионове и покренуше опет мисију, која, истина, најбоље не успева, ма да не престаје делити библије. Ко им се примакне, томе крадом уђушну библију!

Од цркава има једна грчка и једна бугарска. На моје питање, за што Грцима треба црква, гимназија и толике школе, кад их нема него 50 у Битољу, објасни ми Грк, да се чак и појелињени Цинцари, Срби и Арбанаси сматрају за Грке и да припадају грчкој партији, тако да ова потоња у ствари обухвата неких 13.000 душа — преко четвртине становништва. Дознао сам такође, да „златна младеж“ иде у Атину на науке. Због овога је грчка партија у Битољу равна бугарској, ако не и претежнија од ње. Српске партије нема у Битољу, ма да, како рекосмо, 40 процената становништва етнографски припадају српској народности и ма да је најмање 16.000 становника очувало српски језик. За Србију је ово врло срамно. Она је, истина, у најновије време подигла ђенерални конзулат у Битољу; али Боже премудрости! за ђенералног конзула поставила је неког Грка[1]).

Турци у Битољу деле се на разне секте. Јевреји имају 2—3 синагоге и школе. Разгледао сам једну од ових синагога[2]), по што је ово предстојник дозволио тек после дугог мољакања драгоманова.

Као што ми овај рече, Јевреји у Битољу не играју баш толику улогу, као другде, они се не могу по лукавству упоредити са Грцима односно са појелињеницима, па чак и Срби не дају се варати од њих[1]). Услед тога Јевреји нису богати и принуђени су, да се баве занатом. У Безестану сам доиста видео многе, да раде. Тип им је био чисто јеврејски.

На жалост они су криви, те и у Битољу опада вредност аустријских занатлијских производа, јер они од своје аустријске браће добивају најшкандалознији измет еспапа, који се најпре нагло продаје због своје јефтиноће, али га за то преварени купци више не узимају. Последица је овога, да се бољи енглески еспап одржава на мегдану по читавом истоку, док се аустријски производи сматрају на истоку за истоветне са „измет-еспапом“.

Од домаће индустрије нарочито ми падоше у очи радови у сребру, који су скоро једнаки са онима у Призрену и Софији.

Због мог пасоша односно због продужења моје тескере одох с драгоманом у полицију. Она је у некој грдној зградетини са великим двориштем. Попевши се

[1]) Оваку будалаштину могао је учинити само онако чудан министар спољних послова као Мијатовић. Ђенерал Грујић, који га је срећом сменио, опозвао је одмах постављење Г[illegible]

[2]) Овде, [illegible] ној цркви одељена су оба пола.

[3]) Н[illegible] је једног Србина, два Србина једног Грка, два [illegible] ијанца, тако да би један Персијанац раз[illegible]

на први спрат, долази се на неки доксат, који иде око читаве зграде, а на који излазе безбројна врата, застрта ћилимима. На вратима, кроз која се улази у одаје валије Халил-паше и гарнизонара, беху увѐзена Соломунова слова, као да ђаво вреба иза њих.

Српкиња из Букова.

Пред полицијском зградом на мосту, који води преко Драгора, свира турска музика, али више на досаду, него ли на радост оних који се шетају.

Кад изађосмо из полиције, упозори ме драгоман на једног старца са врло препреденим изгледом: на кадију битољског. Наскоро за тим говораше он са једним Турчином — не знам више, беше ли официр или војни лекар — и рече ми при растанку:

— Хоћете ли ми веровати, да овај човек тако добро немачки говори, као и ви?

— Овај Турчин?

— Он није Турчин, него Мађар, који је прешао у ислам, гори потурченик него прави Турчин, који где год може, презире и прогања хришћане, а у опште Франке....

— Једном речи „ренегат“, овим је све казато. Ови су увек најгори.

Пролазећи поред неког турског купалишта, позва ме Грк, да уђемо. Нађох га случајно празна, само два дечачића од 12 до 14 година беху у соби за парење. Мој пратилац приповедао ми је, да ови несретници стоје на расположењу оним посетиоцима купалишта, који по турском обичају, уживају у педерастији. Овоме гадноме обичају одано је најмање 99 процената свих Османлија и множина отпадника (н. пр. покојни Мехмед Али-паша — немачки ренегат — познат са берлинског конгреса благе успомене). Такође Мидат-паша, онај варалица, ког су Туркофили уздизали у небо, беше најгаднији блудник са дечацима.

Преко пута од полиције на другој страни Драгора, налази се турска пошта, у којој у поштанске дане влада ужасна збрка. Познато је, да сваки Турчин мора са̂м подићи на пошти своја писма, јер се тамо не зна за писмоноше. Они, који обично одржавају писмени саобраћај, морају дакле слати сваког дана, кад пошта дође, по своја писма, ма да често шаљу узалуд по двадесет пута. Они пак, који

се обично не дописују, па за то и не шаљу на пошту, могу дакле доћи до свог писма само случајно. Овакво неподигнуто писмо изложи се у једном орману, тако да сваки може прочитати натпис. Претпоставља се, да ће се наћи какав познаник адресатов, који ће известити овога о доласку дотичног писма. Ако ли се ово не деси, онда је онај сам крив. Турска пошта не брине се за доставу писама.

Српкиња из Букова.

Поред тога ваља ти пазити, да се први прогураш до преграде, ако ниси рад, да писмо доспе у непозване руке. Али ни то није доста. Кад прође прва навала, онда се још једном мора упитати, јер обично бива, да се накнадно пронађе још по које писмо.

У таквим околностима права је благодет, што у Битољу постоји и аустријска пошта, т. ј., што се и аустријски конзулат бави примањем и испошиљањем писама.

Битољ, чије име ваљда долази од српске речи обитељ (стан, породица), лежи близу оног места, где је у старо време била варош Хераклија, од које се још данас виђају остаци према Букову. Овом приликом буди примећено, да су у равници између Битоља и Кукуречана пронађене неке 24 црквене развалине, које, по казивању, потичу још из времена српског царства. Овако исто приповеда и Хан о развалинама вароши Дериопоса, које се налазе код сеоца Чепигова (14 српских кућа, између Тополчана и Клепача). У опште могао би какав старинар још много користити Македонији и Старој Србији, кад би се потрудио, да ову земљу испита. Ово је, на жалост, не могуће, под турском влашћу.

У вече испратио ме је каваз аустријског конзулата до хана, да ме не би притворили, јер је забрањено ходати улицом по мраку без фењера.

Другог дана продужих шетње по Битољу с господином Сомером и драгоманом.

Најпре прођосмо дуж читаве главне улице, у којој је конзулат. Ова се улица одликује правилношћу, лепим кућ[illegible]ма и приличном чистоћом. Идући јужним правцем, изађосмо код великих војних [illegible]

У Битољу има тр[illegible] [illegible]тане 15.000 људи. У манастирском вилајету има сада [illegible] пољских и неколико брдских

батерија. Слушао сам од грофа Вицковића, да је Порта последњих година (1885. до 1888.) пребацила на Солун преко 300.000 момака. Према овоме може се узети, да је 150.000 људи укрцано на лађе, а исто толико искрцано. Судећи по овоме неће се погрешити, ако се јачина турских трупа оцени у најмању руку са 50.000 људи, од којих ће бити у вилајету косовском 15.000, а у солунском 10.000 момака.

Сем касарне има у Битољу још и оружница, кадетска школа и војна болница.

Пред касарнама су велика вежбалишта, а на крају ових је дугачак дрворед, којим се Битољани шетају.

Кроз варош тече, као што већ рекосмо, поток Драгор у озиданом кориту. Поред његових врло пространих обала стоје лепе шарене куће отмених Турака. Идући поред потока, дођосмо на једно пријатно местанце у пољу, где се под хладовитим стародревним дрвећем налази једна кафана.

Овде се забављаху г. Сомер и драгоман играњем „дугачког пуфа (trictrac), — игра, која је ваљда најомиљенија по целој Турској, јер је играју по свима крајевима.

Међу тим посматрах Перистера, који се пред нама дизао у облаке — доиста у облаке, јер беше рђаво време.

При повратку успесмо се на вис северно од вароши, где је гробље. Одатле уживасмо диван поглед на варош, која изгледаше врло романтична. Из оног мора од кућа уздизаше се небројено дрвеће и џбуње, једно туце мунара и торољ са сатом.

После подне предузесмо излет у Буково, које лежи јужно од Битоља, камо Битољани најрадије излазе. Над селом лежи **Манастир**, како Турци обично зову и сâм Битољ. Калуђери се баве гајењем пијавица.

Близу Букова је село **Крстово** са киселом водом.

Кад се вратисмо, понови се опет онај призор, који сам описао на 75. страни своје „Горње Арбаније“. На височима и у касарнама стојаху постројени војници, дерући се по групама: „*Падиша чок јаша!*“ да би заборавили на глад.

Повративши се у вече кући, нађох, да је Петрову пошло на боље и за то се решисмо, да идућег дана отпутујемо.

Петров изађе у вече са мном у шетњу, да би бар што год видео од Битоља и разговараше се с разним људима. За Петрова беше прави мелем, кад нађосмо више лица, која говораху право бугарски, тврдећи, да су одавде родом. Али му је у неколико малаксала радост, кад му они после признаше, да су побугарени на бугарским школама.

ГЛАВА ЧЕТРНАЕСТА

Вожња у Орид

Већ се у 4 сата кренусмо из Битоља, да би што пре стигли у Ресњу. Најпре се провезосмо поред оне кафане, до које бех дан пре изашао у шетњу са г. Сомером и драгоманом. Овде се друм дели на двоје. Леви води у цинцарска места: Дихово, Трнова, Магарово, Драгово и Нижопоље. Али ми остадосмо у једној долини, из које се отвара изглед само према југу. Овај изглед беше свакако диван, јер падаше на величанствени Перистери, на чијем подножју, — али ипак још доста високо — пријањају о стену села Трнова и Магарово у живописном положају.

После једног сата и по остависмо долину иза нас, пређосмо неки мали поток, а за тим се нађосмо у једној малој висоравни. У около беше неколико села, о којима се известисмо од пролазећих сељака. Имена села означише нам сви подједнако, али, што се тиче народности, то се подаци нису слагали нарочито односно Мухамедоваца. Махом сви означише их да су „Турци"; други опет, које потање испитасмо, признадоше, да су многи „Турци" прави „Арнаути", а трећи опет тврдише, да ови „Турци" говоре „бугарски." У последњем случају биће, да имамо посла, са мухамедовским Србима, којих ваљда има више на броју, но што је до сада рачунато. Бар сам се уверио на многим местима, да људи, које издаваху за „Турке", и не разумеваху турски, но да говораху искључиво српски, као што то бива и по Босни. Услед тога ипак је могуће, да су још многи од оних „Османлија и „Арбанаса", који су у мојој етнографској карти и у мојим статистичким листама, као такви означени, у ствари мухамедовски Срби. Име „По[illegible]едовски Бугари)) нисам нигде чуо западно од Вардара, а ово је [illegible] ово говори у неколико за то, да македонски Сло-

У $7^1/_4$ сати заустависмо се у селу Кажњу, где су становници махом Арбанаси, али има и неколико српских кућа. Пола сата одавде, идући према југу, лежи велико цинцарско село Маловишта.

Од Кажња настаје јака узбрдица и тешко пењање па стрменити Ђаватов превој, који у висини од 1.161 m. лежи за 350 m. више од Кажња. Друм води живописним завијутцима до на врх. Висови су махом шумом обрасли. Да би олакшали терет коњима, иђасмо пешке, те смо баш за то имали прилике разговарати са људима, који нас сусретаху, терајући мазге или водећи биволе. Петрова је много једило, што су га људи све то рђавије разумевали, што смо се ближе примицали Ориду. А знало га је довести до очајања, кад би људи на моје питање: „славите ли ви и славу?“ обично одговорили: „разуме се!“ или „наравно!“ Још

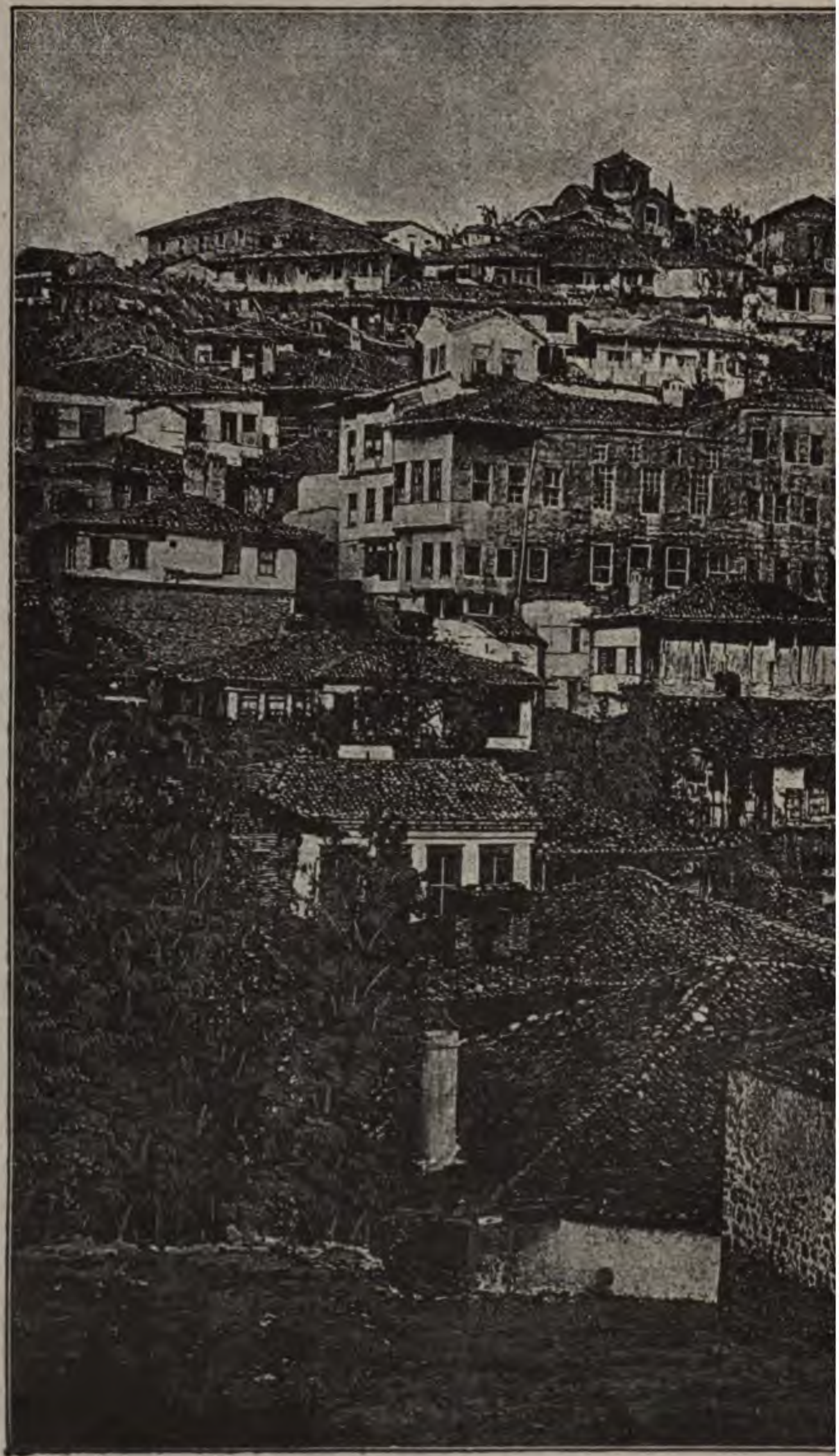

Дес

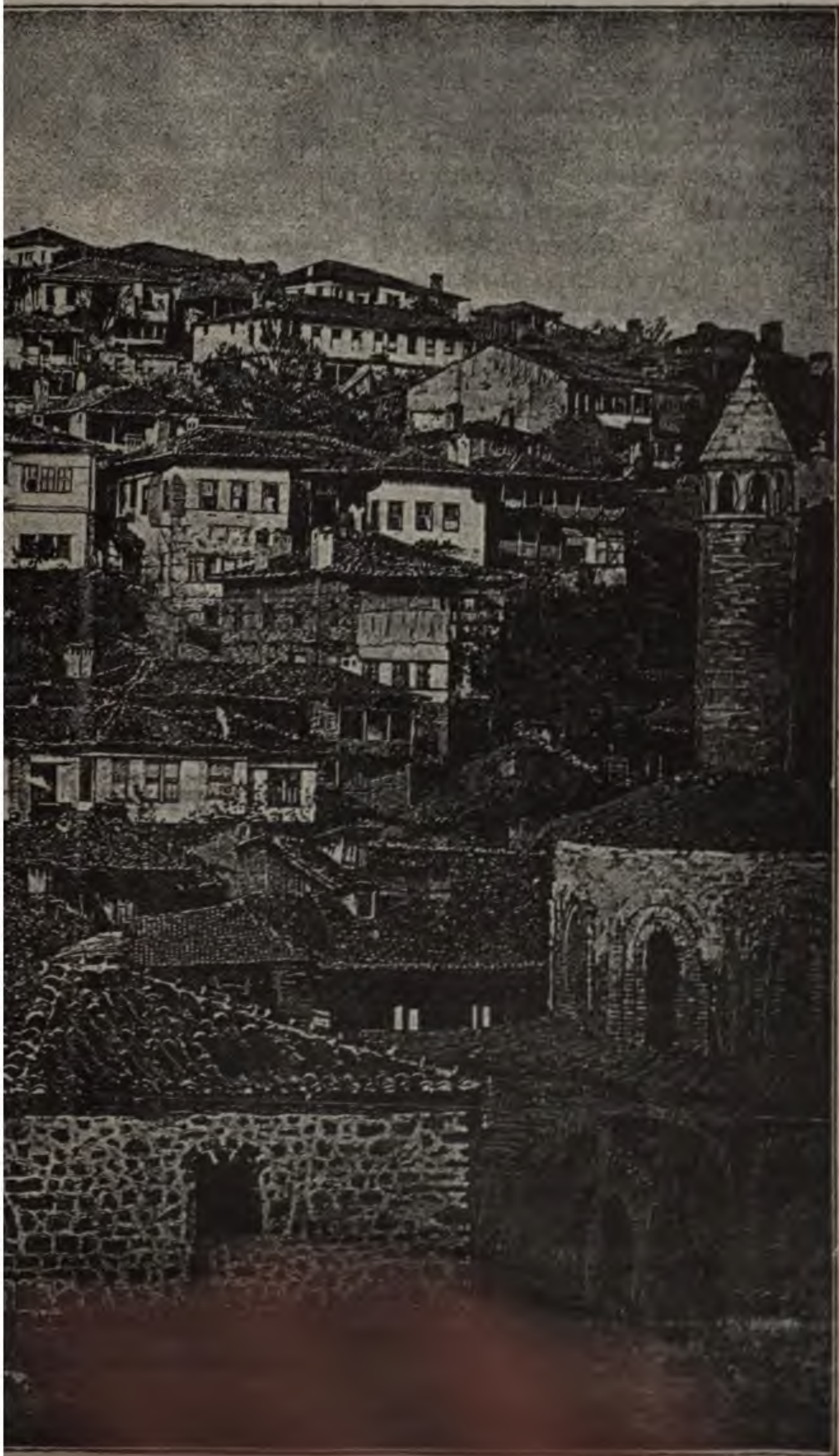

„Варош“.

се једино заносио надом, да ћемо у Костуру, а нарочито источно од Вардара, ипак затећи правих Бугара.

На послетку одмарасмо се у 9 сати на врху код Ђаватова-хана. Изглед на висораван, преко које мало пре пређосмо, на све до Битоља, беше тако диван, да је човека чисто узносио. Исто тако бајан беше мало после изглед на ресњанску равницу и један део преспанског језера.

Силазак не беше толико стрменит, као узлазак, и за то смо много брже одмицали, те за не пуно пола сата бесмо у ресњанској долини — Горња Преспа или Ресњанско равно — којом пројурисмо оштрим касом. У $10\frac{3}{4}$ сати стигосмо на једно раскршће, где се састају четири друма код села Којака, у коме живе мухамедовски Срби и Арбанаси, а после пола сата увезосмо се у варош Ресњу.

У Ресњи има преко 850 кућа и више

од 5.200 становника, од којих је 2,400 хришћанских и 750 мухамедовских Срба, 900 Арбанаса (и Османлија), 650 Цинцара, 500 Цигана и 10 Грка. Од хришћанских Срба неки су побугарени, а то су они, који су посећавали какве више школе.

У Ресњи нема ништа знаменитог. Највећа црква је пространа и заслужује да се види већ за то, што се у њој налазе неке старине као: неки натпис, који се једва може прочитати, узидан у сред патоса, о коме већ и Хан говори; и нека плоча од пешчаника око $1^1|_2$ метар висока, 1 m. широка, узидана лево од главног улаза. Изгледа, да је ово неки надгробни рељеф, јер је на њој представљено неких седам попрсја (три човека и три жене) од којих стоје упоредо три горе, а четири доле. Хаљине су им пуне набора, две жене имају неки огртач, који, досежући од рамена до рамена, виси преко прсију; трећа навукла га је на главу. Рад није баш вештачки изведен.

Варош се може најбоље прегледати са неког малог виса на западу.

По нашем првобитном путном плану требало је, да смо прошли и око Преспанског језера; али Петров није имао за ово баш особите воље, бојећи се, да ћемо изгубити одвећ времена, на штету даљег путовања по источној Македонији. Сем тога, држао је, да су нам са свим довољни подаци ханцијини, који је прошао око овог језера. Ови се подаци чине и мени врло поуздани, па за то их у кратко наводим, примећавајући само то, да се сви подаци о обиму и народности појединих места, могу наћи у статистици (види табеларни преглед у 2. делу ове књиге).

На равници Преспи (између Ресње и језера) живе скоро искључиво Срби, од којих су, истина, многи прешли у ислам. И они се сами називају „Бугарима“, али је ван сваке сумње, да они говоре српски а не бугарски. На западној обали живе само хришћани Срби, на источној има такође неколико села, у којима живе мухамедовски Срби и Арбанаси.

У језеру су два острва, од којих се јужно зове Мали-Град, а северно просто Град. Ово име, заклоњени положај у језеру, у вези са близином обале, на послетку казивање, да се на Граду налазе развалине неке тврђаве, за тим развалине једне мале и трију великих цркава у средини, а неколико зграда и једног манастира на јужном делу острва; даље предање, да је у великој цркви закопано неко грдно благо, све ово доводи ме до убеђења, да је на овом острву некад била варош Преспа, од које језеро носи име и која је чувена у историји Македоније, као престоница и главна варош македонске државе у десетом веку. Познато је, да су се сви путници чудили, што се не може ући у траг овој вароши и што се у народу изгубило свако предање односно места, где је она стајала. С тога двоструко жалим, што се нисам боље заузимао око тога, да изведемо свој путни план, или што бар сâм не испитах ово острво. Мој наследник ни по што нека не пропусти, а да не испита Град и да — ако му буде могуће — не би предузео копања на томе месту.

Данас живи на овом острву 50 Срба.

На југоистоку дели један плоснати језик ово језеро од неког другог језера, које Турци зову Вентрок, Срби Трново. У њему има такође два острва: Ајл и Видринец, са развалинама неких цркава и манастира. Кажу, да на јужноме крају у неколико подземно отиче у Девол.

По што се у Ресњи одморисмо три сата, продужисмо у 2 сата путовање у Орид. После пола сата пређосмо кроз село Јанковец, насељено пола Србима, а пола Цинцарима. Даљи пут постајаше врло романтичан. На стрменима с обеју страна, стајаху, као излепљена српска села, околина изгледаше врло плодна, висови шумом обрасли. Друм води многим завијутцима уз брдо, док се у 4¼ сата не попесмо на превој, који образује водомеђу између Преспанског и Оридског језера. Силазећи такође у завијутцима, ето нас за мало у долини Криве реке, које се придржавасмо све до Горњега Косена, где смо стигли у 7 сати. Возећи се махом кроз шумске пределе, падаше нам у очи слаба живахност на друму.

Код Косена [1]) ступисмо у оридску равницу, а у сам Орид у 8¼ часа у вече.

Охрид — а чује се и Орид и нека више грчка форма Охрида, — је варош од 2800 кућа и 18.000 становника. Међу њима има 11.500 хришћанских око 1500 мухамедовских Срба, 2500 Арбанаса, 1000 Османлија, 1000 Цинцара, 400 Цигана и 10 Грка.

Од хришћанских Срба биће,да их је око 300 појелињено и 500 побугарено; исто тако су махом побугарени Цинцари и многи хришћански Арбанаси.

Орид је по свом положају најдражеснија варош у Турској. Кад је посматрамо од језера, изгледа нам изванредно чаробна са својим двама заицима и амфитеатрално подигнутим кућама „Вароши“; даље са оним лепо груписаним огранцима, који се виде на обема странама и на послетку са брдима у дну. Са највише тачке вароши отворен нам је опет дражестан поглед на куће и баште под нашим ногама, на безкрајну површину језера и високе планине, које га окружавају.

---

[1]) Не имађасмо времена да се бавимо у Косену и да овде посетимо сумпорне мајдане. За то ћу овде само поновити, шта Хан о њима каже: „Баш тик јужнога краја села отпочињу ови сада напуштени мајдани и повлаче се подножјем источне стране долине према југу. Овај је крај са свим пуст, на њему нема ни џбуна, ни биљке; он је светлосиве боје а сумпор баш осетљиво утиче на чула мириса. Главни отвор кроз који сумпор испарава, лежи око три минута удаљен од села; из дубине јасно се чује жаморење неког извора, који тече испод једног стењака. покривеног танким земљаним слојем; у овом стењаку има мали кратер од једва једне стопе у пречнику, а из његове дубине избија веки хладни сумпорасти ваздух са таквом силом, да непрестано избацује мале каменчке, са којима је кратер испуњен. Гледајући како на овај начин каменчићи од по две линије дебљине, одлећу за целу стопу у вис, па се са ивице кратера опет откотрљају у дубину, из које за мали час опет избачени буду, забављасмо се посматрањем [illegible] извора све дотле, док нам не почеше дебљати главе; појава, коју скоро [illegible] четири члана овог излета, али која се одмах опет изгуби, како [illegible] чистог ваздуха. Стојећи на овом ваздушном кратеру чује [illegible]ог подземног извора, који је, како се чини, покри-

Вис, око кога је варош груписана, уздиже се до 806 m., дакле за 116 m. над површином језера, а украшен је са два замка, који су некад припомагали, те је Орид био јака тврђава, док су данас без икакве важности. На јужној страни сабијају се куће у гомилу, образујући оридску „Варош“ [1]) т. ј. унутрашњост вароши, у којој скоро искључиво живе Срби и чију слику доносимо читаоцу у прилогу.

Према југу пада градски вис управно у језеро. Ко хоће дакле да иде у Стругу, тај мора на далеко обилазити око читавог виса. Источно се налази на Варош-капију, где су месарнице и продавнице рибе. — Пролазећи поред ових долази се у мухамедовски кварт, где у осталом живе и Цинцари. Богати Мухамедовци имају махом своје куће на бајеру, који се пружа поред обале језера у близини пазара.

Пазар је на источном крају градског виса, а пре но што се стигне до њега, види се грдни платан, окружен дашчарама. После пазара долази цигански кварт, којим се завршује варош.

У вароши нам привлаче пажњу многе стародревне куће, које су често са свим склоне паду.

На узаном али веома живахном друму, који води од замка к језеру, лежи негдашња оридска катедрална црква, која је била посвећена светој Софији, па је, пошто су Турци освојили Орид, претворена у џамију.

Хан ју је већ тако опширно описао, да не би могао приметити више ништа. У осталом добива читалац из приложене слике довољно јасан појам, о

веn само једном плочом од неколико стопа дебљине. Према овоме са свим је близу замисао, да се у овом извору развија сумпорасти гас, који одатле избија.

У близини ваздушног кратера, цури такође из земље једна слабачка жица овог извора, а урођеници је сматрају за врло лековиту, нарочито противу кожних болести. Пробасмо ову воду, она беше са свим бистра и чиста од сваког мириса, само се осећаше неки незнатни укус, налик на говеђу чорбу. У свој околини не могасмо нигде приметити особито изредних сумпорних слојева, али за то беше земљиште скоро свуда више или мање помешано са белим сумпорним порцуланом. Око копања ових мајдана радило је у пређашња времена неких седам обдижњих села, која беху ослобођена од сваког пореза. Али она осећаху, да их одвећ тишти овај кулук, и за то су молила познатог Али-пашу-Јањинског, који је својом влашћу засегао и у ове пределе, да их од њега ослободи. Кажу, да је паша услед овога јавио у Цариград, да у овим мајданима нема више сумпора и да би за то корисније било, кад би се од дотичних села, која су на рад употребљавана, општи порез купио. И влада је усвојила овај предлог. Овако нам приповедаху, а ја могу само посведочити, да ови мајдани већ давно не раде.

Хан тврди такође, да ово место има своје име од „бугарске“ речи *кисил*, сумпор. Али сумпор се зове бугарски *сјера*.

[1]) Српска реч „варош“ не значи ово исто и на бугарском језику и ова је околност већ довољна, да нам објасни, које су народности, оридски становници. У осталом морао је и Петров признати, да се оридско наречје врло разликује од бугарског, али да је на против много налик на српски језик.

САБОРНА ЦРКВА У ОХРИДУ.

овој интересној грађевини. Са истом опширношћу описао је Хан садашњу митрополитску цркву у Ориду, која је посвећена св. Климентију, а стоји на највишој тачци вароши, те ми не треба друго, до да упутим читаоца на тај опис. То исто вреди и о старинама, склоњенеим у дворишту Сараја, који стоји на управној стени а у западном делу вароши.

Оба замка су везана северним варошким зидом, који се протеже грбином виса. У средини је зида лепа двокрилна капија, у чијим су дуваровима узидани неки грчки натписи. Унутрашњост западног замка сва је разорена, сем једне мале џамије, десно од улаза. По једном предању, запалио ју је гром, по другом нека злостављена ропкиња.

Чудновата је једна разорена џамија, југозападно од замка, за чији је предњи трем употребљено неколико грубих округлих стубова, капитла и подножја стубова, који су ваљда некад припадали каквој цркви. Сад је развалина густо обрасла бршљаном, као што се види из горње слике.

Развалина једне џамије у Ориду.

У трговинском погледу Орид не игра баш особиту улогу, али се ипак овде израђују многи кожуси, а извоз је рибе такође знатан. Језеро, чија је вода бистра и провидна, крије на име грдно богатство у риби, од које Хан набраја неких 13 врста. Кажу, да јегуље достигну дужину до два метра и да су врло укусне. Риба, коју смо јели, беше изредно нежна и укусна.

У историји је Орид тиме чувен, што је пре 1000 година постао главном и престоном вароши македонске државе (у место Преспе, која је ову част уживала од 995. год.). 1015. год. одсечена је овде пред црквеним вратима глава српскоме краљу Владимиру (види моју „Бугарску“ стр. 86.). Три године после, допаде Орид шака византијском цару Басилеос-у (Василију), кад је учинио крај македонској држави. 1220. год. освоји Орид Тодор кнез Епирски, а 1337. г. српски краљ Стеван Душан, 1374 г. припадаше он македонској држави, којом је владао Краљевић Марко, али га 1382. год. као и Битољ освојише Турци.

ГЛАВА ПЕТНАЕСТА

Из Орида у Костур.

У Ориду отпустисмо кола, јер смо путовање у Костур могли продужити само на коњу.

Због тога поведосмо са собом слуге, најмивши коње и један чамац. Један од наших слугу зваше се Јован, родом из Орида, други беше појелињени Арбанас из Горице — и за то се зваше у место Џон — Јани.

Јован је говорио сем српски — на жалост Петровљеву славио је и св. Климентија — још турски и арбанашки; Јани арбанашки, грчки и нешто српски. Обојица показаше се, да су врло поуздани.

Предложих Петрову, да пошљемо слуге с коњима у св. Наум, а ми, да се међутим тамо одвеземо на чамцу. Овај предлог би усвојен и тако се укрцасмо у 2 сата после подне у једну велику барку са осам весала. У исто време кренуше се и наше слуге с коњима и пртљагом, јашући поред источне обале у св. Наум, камо стигоше у 10 сати у вече.

Наш чамац удари најпре правцем према полуострву Љину. Поглед с језера на Орид и околне висове беше чаробан. Вода беше са свим тиха, бистра и провидна, те си могао видети рибе како пливају. Што је дубља, то је хладнија. Зато Ориђани, кад се возе по језеру, спусте лабаво запушене тестије дубоко у воду, па извадивши запушач другим канапом на поље, тргну тестију брзо на површину.

Становници уверавају, да ово језеро од 70 до 80 година непрестано расте. Вода покрива данас многа места, која су пре била сува. Особито је важна околност, што се код манастира, св. Наума види, по мирном времену, на $2^1/_2$ m. испод водене површине једно калдрмисано гумно и неки калдрмисани пут. Стена, на којој стоји манастир св. Наум, пада сад непосредно у језеро, док је пре између њe и језера водио раван пут дуж целе обале.

Чамац, на коме бесмо, разликовао се непробитачношћу од тако званих Лондра на скадарском језеру. Док су ови витки и висококљуни, дотле чамци на оридском језеру личе на оне из каменог доба, као што читалац може видети на слици Орида. Да се не би претурили у време честих олујина, учврсте се на обема странама дебели, велики балвани.

С погледом на овакву примитивност, Петров и ја говорасмо о питању паропловства на оридском језеру. Ја изразих своје мишљење о томе, како би била изредна шпекулација, кад би се пренео у Орид пароброд од каквих 30 тона, који се може разложити, те кад би се на њему завео редован саобраћај између појединих места. Тà, на обалама леже две вароши од 18.000 односно 5.800 становника, три манастира и до 20 села, а према овоме био би саобраћај вазда живахан. Непосредни превоз од Орида до св. Наума трајао би само 1$^1/_2$ сат, а цена вожње могла би се установити за прву класу са 9, за другу са 6 гроша, па кад би се баш спустила и на половину, извадио би се још увек доста велики добитак. Вожња око целог језера трајала би око 4$^1/_2$ до 5 сати, а могло би се увести и крстарење по овим станицама: Струга—Калиђија—Орид и Љин (или Радоста) —Пештали—Мумулишча—Подградец—Св. Наум — св. Саум—Худумишча—Пештали—Радоста (или Љин)—Орид—Калиђија—Струга. Овакво крстарење би трајало 12 или са застанцима на станицама 13 и по сати, а ово све могло би се свршити у времену од 6 и по сати у јутру до 8 сати у вече.

Мој рачун о трошковима и приходу беше толико примамљив — нашао сам, да ће чисти приход износити у најгорем случају 40, у најбољем 120% — да ми је Петров са свим озбиљно предложио, да заједнички покренемо: *„Паропловидбу на оридском језеру."* Морам признати, да сам и ја озбиљно размишљао о тој ствари, али сам се уздржавао од пристанка једино због тога, што бих морао у томе случају становати у Ориду и напустити свој књижевнички рад. И ако је Орид лепо место, ипак не бих био рад у њему становати, бар дотле не, док тамо влада полумесец. Ко је навикао на живот у Бечу, тај се мора осећати несретним на прљавом истоку.

За време вожње испитивасмо своје веслаче о селима поред обале. У свима живе Срби, т. ј. „Бугари", који српски говоре и славу славе — само се на југозападном крају језера говори и арбанашки. Али, колико дознасмо, тамо има врло мало Шкипетара, остало све, што говори арбанашки, припада српском племену т. ј. ту ми имамо посла са поарбанашеним Србима.

Као што нас уверава само један поглед на карту, оридско је језеро окружено са истока и са запада прилично високим планинама, на северу се граничи једном малом плодном равницом, у којој су села Подградец и Старово. Она броје [illegible]—1000 становника пола хришћана, пола Мухамедоваца, пола чистих, пола [illegible]ених Срба. Равница се протеже у незнатној ширини до св. Саума. [illegible]то код чувеног манастира св. Наума, који, како [illegible]тара високој плоснатој стени, о коју уда-

рају таласићи језера. Он је велика двокатна кућа. У приземљу има само мале рупе, у првом спрату мале прозоре са решеткама, у другом спрату доксате и велике прозоре. Кроз велику јаку капију долази се из дворишта, окруженог господарственим зградама у унутрашњост. Црква је у унутрашњости манастирске зграде. У њој има много живописа без вештачке вредности.

Гроб св. Наума је у једној споредној грађевини, накићеној његовим насликаним животописом. Гроб је озидан, $^1/_2$ m. висок и покривен дугуљастом белом мермерном плочом. Гола стена образује доњи део противног дувара. У овом је дувару у неком удубљењу чувени извор зејтина. Али зејтин цури тако слабо, да се једино може ухватити с памуком, који се притисне правовернима на чело. И Петров је ушао у ред тих правоверних и он ми рече, да баш ништа није осетио од зејтина. Ја, као неверник, не хтедох пристати на тај угурсузлук, а ово је као што ми се чини, било игуману доста неповољно. И за то ваљда није пропустио, а да не напомене, како чак Турци и Туркиње овамо долазе на молитву, јер светац ужива опште поштовање. Али ово уверавање није баш ни мало дејствовало на мој окорели осећај.

На жалост, наплатише се калуђери на нама због мог неверства, јер нам не хтедоше показати књиге и остале знаменитости, које вреде, да их човек види. И за то, после доласка наших слугу, одосмо одмах спавати.

Кад се другог дана кренусмо, падаше киша као из кабла, што нас је, разуме се, рђаво расположило и смêло, те не могосмо уз пут хватати прибелешке.

— Е, рече Петров, ласно ли је бити путник-истраживалац при лепу времену, али кад пљусне киша, онда сâм ђаво нек мисли на истраживање.

Мени беше од вајкада, а нарочито при јахању, киша страшно неповољна, јер ми је сметала, те нисам могао носити наочаре, без којих не распознајем човека ни на три корака, па за то не могу честито ни управљати коњем.

Најпре јашисмо у источном правцу преко Мокрог-потока према селу Љубаништу, где махом живе закупци манастира св. Наума. Одавде отпоче пењање на стрмен Галичице-горе.

У сати у јутро остависмо манастир, око $8^3/_4$ пређосмо поред Љубаништа, а у 11 $^1/_2$ сати одмарасмо се у селу Бљаци.

После пола сата продужисмо пут кроз планину, пређосмо у 1 сат кроз велико село Подгору или Подгорицу, насељену Мухамедовцима, делимично поарбанашеним Србима (рекоше нам да има 2000 становника на име 1600 хришћанских и 400 мухамедовских поарбанашених Срба), а после једног сата угледасмо Маличко језеро. Обале су му мочарне. Једна воденица изгледаше као да је са свим пуста.

Од прилике у 3 сата одмарасмо се код села Пољана, у коме живи 1200 махом мухамедовских Срба (од њих је половина поарбанашена). Пред нама се простираше далека плодна горичка равница. Из прва намеравасмо, да преноћимо у Горици, али нам рђаво време одузе сву вољу, да пут даље продужимо и за то

се решисмо, да данас стигнемо до Биклишта. После пола сата кренусмо се, дакле, даље, јашући на делимично калдрмисаном друму, поред мочарних ливада до Деволовог-моста, а прешавши преко њега, дођосмо на друм, који води из Горице за Биклишта.

Јани, који је рад био да опет види своје родно место, покушавао је свакојако, да нас склони, да свратимо у Горицу. С тога нам је описивао своје родно место у највећем сјају. Он нам казиваше, да у њему има изредан хан, да је место врло велико и лепо по положају и да у њем има 1500 кућа са близу 10.000 становника, од којих је — вели — 5.500 хришћанских и 2.500 мухамедовских Арбанаса, 1.000 Срба и 1.000 Цинцара. Међу тим пронађосмо из даљег испитивања, да су од оних 8.000 Арбанаса, половина поарбанашени Срби, а остатак појелињени Арбанаси. Чисто српска села, хришћанске вероисповести, једино су још Дренова и Бобошчица, укупно са 1.400 становника, јужно од Горице; Малик и Крстеник укупно са 200 становника, северо-западно од Горице; сем тога има још у осталим селима ове равнице, растурених хришћанских Срба. Већина становника ове равнице јесу поарбанашени Срби и појелињени Арбанаси. Први се сматрају за Арбанасе, потоњи за Грке — жалостан пример народног одрођења.

По Јанијевом уверавању има у Горици пола туцета цркава, две џамије и много савремених кућа.

И не додирнувши се села Плеса, чија нам џамија показиваше да овде има Мухамедоваца, [1]) одосмо даље друмом кроз чувену курјачку провалију (арбанашки Грик е никут) или Чангонски теснац (правилније можда Џакони, по истоименом селу, које броји 80 српских кућа). Лево од нас брујаше Девол у дубини. С оне стране лежи село Прогри, у коме живи 600 пола мухамедовских, пола хришћанских, али махом поарбанашених Срба.

Било је од прилике 7 сати у вече, кад изађосмо из овог романтичног теснаца. На вису, с оне стране, лежи село Трн, настањено са 400 пола хришћанских, пола мухамедовских, махом поарбанашених Срба. Код овог села излази из брда неки поток, који се слева у Девол. О њему се тврди, да је то подземни отток Вентрок-језера.

Већ смо били јако уморни, кад пређосмо преко Девол-ћуприје и за то предложи Петров, да овде поставимо шатор. Али због рђавог времена држао сам, да ће бити пробитачније, ако одемо до Биклишта, где сам се надао добру конаку. Скоро је било 8 и по сати, кад допресмо до хана испод Касабе Биклишта. Мртви од умора поједосмо две кутије конзерава, а за тим легосмо онако обучени на неке жалосне нечисте кревете, и не осетивши ноћне госте — скакавце и пузавце.

Али, ако нам је гамад ноћу и пуштала крв, а оно је тек другог јутра ханџија пустио крв нашим новчаницима. Због овог бесмо зловољни и проклињасмо

---

[1]) [illegible] живи до 400 душа самих Арбанаса, сем 50 Цинцара; [illegible] ан део од њих поарбанашени Срби.

ово јадно гњездо, које игра улогу неке касабе, за то, што има два конака, од којих је новији окружен зидом и кулама. Рекоше нам, да има 700 становника Арбанаса, од којих су такође многи појелињени а други поарбанашени Срби.

Има — веле — и нека мала цинцарска колонија, али је она, као и оне друге у Горици, Николици, Грамости, Височишту, Булгарецу и Плесу — махом појелињена.

Кад смо другог дана у 8 сати одјашили, падаше киша још жешће, но првог дана, а нарочито беше нам непријатно, што нам је киша ударала у лице: па како сам морао навући кукуљачу свог мекинтоша до пола лица, то сам могао још мање посматрати околину, него прошлог дана. Право да кажем, био сам у таквом расположењу, да бих био најволео да сам за 100 миља одавде даље, а више него једном проклео сам свој ћеф за путовање. Никад нећу заборавити оних $7^1/_2$ сати, које проведосмо путујући у Костур (путем се одмарасмо у селима Косинецу и Славенима; у првом станују Срби, у другом Арбанаси, Османлије и мухамедовски Срби; у близини је манастир свети Никола)! Погружени јашисмо један за другим а целим путем не проговорисмо једва 100 речи. Вода леваше од свих страна са наших мекинтоша и досађиваше нам у толико, што нам је — не знам ни сам како — текла у панталоне, те смо јашили као на неком мокром седлу.

Наш долазак у Костур у 4 сата учини крај нашим мукама. Одосмо код неког Цинцарина, коме донесох писмену препоруку од свог цинцарског пријатеља у Битољу. У његовој кући осећасмо се, као у својој рођеној!

ГЛАВА ШЕСНАЕСТА

Костур и околина

Костур („окостница“) познатији под грчким именом Касторија (турски Кесрије), лежи врло дивно на једном полуострву које се пружа у костурско језеро. Како нам казиваше наш домаћин има у вароши 1.800 кућа са више него 10.000 становника, а од ових је 4.200 Срба, 2.200 Мухамедоваца, 2.400 Грка и Цинцара и око 1.500 Јевреја. Од Срба је пак око 1.500 појелињено и 200 побугарено, тако исто су Цинцари махом сви појелињени. Од Мухамедоваца има 200 Срба, 500 Османлија и 1.500 Арбанаса, али и од ових последњих многи су (500—700) појелињени. Како у Битољу, тако и у Костуру образованији свет говори грчки, српски се говори само код куће или у саобраћају са сељацима. Костур ме је изненадио само у толико, што сам све до онда тврдо држао, да у вароши искључиво живе Грци и Арбанаси, као што сам у опште био мишљења, да се грчки елеменат протеже до близу Битоља. Али сад се баш уверих својим очима, да Грка нигде нема, сем у повећим варошима, а да чак и у варошима људи, који говоре грчки, махом нису Јелини, већ Цинцари, Арбанаси и Срби. Ово је, разуме се, изменило моје назоре о томе, да ће грчка настојавања у Македонији имати каквог успеха. Истина, Грци имају на својој страни поред неколико Јелина, који тамо живе, још и многобројне Цинцаре, многе појелињене Арбанасе и Србе; али сви ови људи живе у варошима; док је сељачко становништво, које је управо пресудно, сачувало свој матерни језик и своју народност. Не ће бити сувишно, ако се у овоме погледу позовем на једнаки сразмер у Румунији. Пре, но што је створена румунска народна држава, беше онамо сав образовани део становника — дакле вароши — коначно појелињен, а само су сељаци сачували румунски језик. Образованији су се стидели свог матерњег језика и говораху јавно само грчки, јер су имали и грчке школе и цркве и праваке. Али, ... румунска народна држава, одмах се пробуди на све стране и

народна свест, настаде пречишћавање грчких школа и цркава, и све би порумуњено. У часу изгураше Грке, који су ипак већ са неким правом сматрали, а и могли сматрати, Румунију за грчку земљу, па за то и отпоче грчка борба за независност у Румунији.

Исто ће овако проћи, колико се може предвидети, такође и Грци у Македонији. Ако би ова земља ма када припала Србији или Бугарској, онда се може слободно за извесно држати, да ће се за најкраће време појелињени Словени, Цинцари и Арбанаси или вратити својој првобитној народности или ће примити народност владајућег народног племена. Ако ли би Македонија до Битоља припала Грчкој, онда је врло у питању, да ли ће поћи Грцима за руком, да се тако лако разрачунају са Словенима и мухамедовским Арбанасима, а нарочито за то, што ће онда Србија и Бугарска употребити све могуће, да спрече појелинење Словена.

Горе више сам назвао словенске становнике костурског предела Србима. О овоме је било између мене и Петрова подужег објашњавања. Истина, он признаваше, да он и не разуме Костурце (да им је дакле језик са свим различан од бугарског); али ипак тврђаше, да Костурци нису ни Срби, по што сам их и ја тешко разумевао. Не могу порећи, да се костурско наречје од свих наречја, којима се говори у Македонији и Старој Србији, највећма удаљава од српског језика, а то због тога, што се употребљавају носни гласови, каквих нема ни у српском ни у бугарском. У место *рука*, кажу н. пр. у Костуру *ранка* (*ан* носни); у место *греда* — *гренда* (*ен* носни) у место *ледиња* — *лендиња* (*ен* носни); у место *педесет* — *пендесет* (*ен* носни). Сем овога сам приметио баш знатну разлику при употреби речи, тако се н. пр.: каже у Костуру *ести* у место *је* и *биде* у место *буде*. Али ове разлике ипак нису довољне, а да би се костурско наречје могло сматрати за какав засебни језик,[1]) а најмање има оно какву везу са бугарским језиком. Ове разлике нису ни из далека толике, колика је разлика између бечког и берлинског наречја, па ипак не ће никоме пасти на ум, да посумња, да оба ова наречја припадају истоме језику. За ме је пресудно баш ово:

1. Граматика је за костурско наречје она иста, која је и за српски књижевни језик, иста правила, иста синтакса, исте промене и т. д.

2. Костурци употребљавају гласове, које има и српски језик **ћ**, **ђ**, **џ**, **љ**, **њ**.

3. Сви славе славу.

4. Они кажу *ја*, а не *аз* и немају члана.

Како остали Македонци тако и Костурци кажу о себи, да су „Бугари“. У толико беше смешније, што се Петров не могаше споразумети са костурским „Бугарима“, док сам се напротив ја, при доброј пажњи и јасном говору, лепо могао забављати с народом.

---

[1]) На против, доказано је, да је баш у најстаријим облицима српског језика има носних гласова, нарочито оно старо ѫ.

На дан доласка у Костур, нисмо никуд излазили, бесмо одвећ уморни а и време беше рђаво. Употребисмо дакле ово време да се у разговору са својим газдом известисмо о односима ових крајева.

Другог дана је било облачно, али по што беше престала киша, то протумарасмо кроз варош.

Пазар је ван вароши на друму, који води на север, дакле у једном предграђу као и у Шкодри. Из овог предграђа води други друм на југ. Варошка је капија у једном зиду, који пресеца земљоуз и који је некад ваљда имао три торња — по један на крајевима а један у средини — од њих стоји данас само још један, који ће бити по свој прилици из римског доба. Калдрмисан узлаз води до капије. Прошавши кроз њу, долази се пред конак, у који воде три улаза са по два стуба и два спрата. Овај конак и нека мала кафана на противној страни заједно са друмом, заузимају читаву ширину земљоуза.

Кад се остави конак иза леђа, онда се улази северном обалом језика у варош. Ово полуострво се састоји из стеновитог венца, који се свршава у један виши и шири брежуљак од кречњака. Варош се простире на подножју полуострва, а на обе стране поред обале. На северној страни има само један калдрмисан друм са споредном стазом, а од овог друма воде споредни узани сокачићи на врхунац стеновитог гребена. На овоме, где је некад стајала стара варош „Celetrum“, има данас само неколико кућа и главна црква.

Костур се, по својој унутрашњости, ни мало не разликује од других прљавих турских вароши. Куће су на један или два спрата и многе имају доксате.

Диван је изглед, који уживаш, од митрополитске цркве, на језеро и околину.

После подне провезосмо се крајем језера, да му поближе прегледамо обале. Овом приликом казаше нам веслачи, да лети, кад је велика врућина и кад нема ветра, неко зеленило прекрије ово језеро. Нешто налик овоме видео сам и сâм 1887. год. на језеру фоксенском на шведско-норвешкој граници, где је пароброд пролазио „расцветаном водом“ т. ј. кроз неки танки зелени слој, који је по свој прилици, постао из малих расцветаних биљчица.

Сва села, поред обала костурског језера, насељена су Србима; али ипак има у Маврову и Личишту и Мухамедоваца и то делимично Османлија, делимично Срба и неки део Арбанаса.

У вече ћеретасмо с нашим домаћином, који врло добро познаваше костурску околину. Он нас је тачно известио о путу из Костура у Хлерин (Флорина) и преко Влакоклисуре у Каљар. На основу његовог казивања сам могао исправити погрешке у ђенералштабној карти и установити етнографске односе оних крајева.

Петрова је љутило, што је наш љубазни домаћин, говорећи о Словенима оних крајева, увек их означавао као Србе. За то он једном примети.

— Доиста је чудновато, да ви овдашње Словене, који сами изјављују, да су **Бугари**, тако упорно означујете за Србе.

ин одговори на ово, смешећи се:

— Заиста је чудновато да овдашњи Словени називају сами себе **Бугарима**, ма да сви подаци за то говоре, да припадају српском племену и да немају са Бугарима баш ништа заједничког! Ми, истина, не оскудевамо у бугарским пропагандистима, али при томе је смешно, да ови људи не умеју ни да говоре са нашим Словенима. Оно јест, да се сада бугарске школе старају о ширењу бугарског језика међу овдашњим Словенима, али то ипак иде споро, те ако дођете за 30 година, чућете можда само образованије, да говоре бугарски, али сељаке не.

— За 30 година биће већ све побугарено! узвикнух. Земљаци г. Петровљеви раде са неким доиста чуђења достојним жаром, на побугаравању Срба у Македонији и Старој Србији! И ако се чему чудим, то се чудим једино околности, што већ сви становници нису побугарени. Та Срби не стављају Бугарима баш ни најмањих препрека.

— То је истина и управо непојмљиво! упаде наш домаћин.

— Баш и није толико непојмљиво! подсмеваше се Петров. Ми Бугари давно смо доказали, да смо народ, одушевљен патриотизмом, који не жали жртава, да постигне велике цељи, за којима тежи. Наша прилежност и радиност такође су познате.

На против, погледајте Србе! Шта су они до сада урадили на остварењу велико српске мисли? А шта за своју назови-браћу у Македонији? Ко може тврдити, да су нам они равни по прилежности и делатности?

Петровљеве речи дирнуше ме толико осетљивније, што баш није имао ни криво. Али оетивши у себи дужност, да се заузимам за своје земљаке, одговорих му ево ово:

— Ви чините криво Србима. Ко се је дуже опирао Турцима Срби или Бугари? — Срби! Ко је носио турски јарам скоро 500 година, а да није гунђао? — Бугари! Који је народ балканског полуострва најпре извојевао себи слободу? — Срби! При том не треба заборавити, да један део Срба (Црногорци) у опште никад није ни изгубио своју самосталност, да се данашња краљевина Србија **сопственом снагом** ослободила и да у ту цељ није тражила помоћи ни од какве друге силе. Србија је развила још 1804. год. устанички барјак, по што је већ у 17. и 18. столећу понова покушавала, да дигне устанак. Грчка и Румунија дигоше се тек 1821. год. и првој пође за руком, да само помоћу читаве Европе постане слободна. Румунија има такође, да заблагодари за своју слободу благонаклоности сила, а Бугарска је мирно ишчекивала своје ослобођење од Руса.

— Охо! прекиде ме овде Петров, ви заборављате бунтовничке покушаје Панајота Хитова, Филипа Тотјова, Хаџи Димитија, Стефана Караџа и оне од 1876. и 1877. године.

— Баш ови устанички покушаји доказују малодушност бугарског народа, јер усташи, који се подигоше, не само што не нађоше у Бугарској никакве потпоре, већ беху још и помлаћени. Што се тиче устанка од 1876. год., он баш доказује, да у бугарским жилама у место крви тече млеко, јер сваки други народ,

ког би Турци овако сра̀мно злостављали, дигао би се, као један човек; али тако јуначки Бугари пустише, не само, да их кољу као јагањце, већ да им слободно бешчасте жене и кћери.

На послетку, што се тиче 1877. год. то такође не налазим, да она служи на особиту част Бугарима. Јер у место, да су се при доласку Руса листом дигли и напали Турке, сви остадоше мирни, радећи само о томе, да преваре ослободиоца где год је могуће. Хоћете ли ми можда да порекнете, да је у свој руској војсци владала безгранична огорченост противу Бугара? Зар вам није познато, да су се Руси жалили, како Бугари бесплатно хране турске трупе, док Русима не ће да продају, чак ни за новац средства са живот? Знате ли ви, шта је принц Емил Сајн-Витгенштајн — Берлебург писао својој жени у Новембру 1877. год.?

„Какав прости, одвратни и неблагодарни народ су ови бугарски сељаци!“ писаше он од речи до речи. „За њихово се ослобођење жртвују стотине хиљада војника, а они нас дочекују као псе, намргођеним и нерасположеним лицем, а јављају се и осмејкују тек онда, кад им човек поднесе песницу под нос; али им ово ипак не смета, да служе Турцима за шпијуне. Него их наша војска баш толико мрзи, да се израз „бугарски брат“ сматра као нека псовка.“

Или хоћете можда да поречете, да је са̂м данашњи цар Александар III. за време рата наредио, да се као шпијуни повешају, ништа мање од 30 бугарских попова.

Ако ли можда нишаните на то, што је бугарска легија учествовала у биткама на Шипкином кланцу, онда ми изгледа, да не знате, да се ова легија састојала искључиво из оних Бугара, који су већ служили у руској војсци. Оне Бугаре, који се у самој земљи подигоше, можеш слободно пребројати у прсте.

Напротив су се борили Срби 11 година са свим сами противу Турака, они су се 1848. и 1849. год., удружени са својом аустријском браћом, борили противу мађарског насиља, а тиме су учинили Аустрији велику услугу, за коју су на жалост награђени неблагодарношћу. Они су 1875. год. у Босни и Херцеговини, 1876.—1878. год. још и у Србији и Црној Гори извојевали јуначку борбу противу турске надмоћне силе, а за то их је европска дипломација на берлинском конгресу преварила за тешко заслужену награду на најподлији начин, док је међутим Бугарима, који ништа не учинише за своје ослобођење, понуђена на послужавнику нека великобугарска држава.

Па док је Србија, према обавези, која јој је била наметнута, извршила железничке грађевине и тиме се бацила у дуг од 200 милиона, које јој позајмише [redacted]арска друштва под срамним условима, дотле је Бугарска просто пре[redacted]везе.

казује, да су Бугари препреденији дипломати од Срба: упаде

— То нећу да поричем, али само не заборавите, да је препреден дипломат обично несавестан, коме су сва средства добра, само ако га воде до цељи.

— Може бити, одговори Петров благо, али то ви расправите са Бисмарком, на кога се угледају наши дипломати, а који за своје успехе једино има заблагодарити својој безобзирности.

Слуга, који уђе да нас зове на вечеру, учини срећом крај овоме разговору, који постајаше све непријатнији.[1])

---

[1]) Један од мојих познаника, приповедао ми је, како је нашао у Атини једног слугу, који је говорио српски у костурском наречју и кога је он због тога питао за његово порекло:

— Ја сам из Костура, беше му одговор.

— Па да ли си ти Србин, Бугарин, Грк, Цинцарин или Арбанас? запита мој пријатељ даље.

Слуга се нађе у неприлици, а мало после рече са неким устезањем:

— Македонац!

— Добро, али то није никаква народност; коме народу припадаш?

Не добивши одговора запита мој пријатнљ даље:

— Славиш ли ти славу?

— Разуме се, одговори онај хитно и усправи се с неким поносом.

— Кога свеца славиш?

— Светог Јована.

— А да ли си ти кад видио да Грци, Бугари, Цинцари и Арбанаси држе славу?

— Нисам

— Е онда си ти дакле Србин.

Неки весели осмејак показа се на лицу овога човека и он викну усхићено:

— Господине, био сам 6 година у Србији, где су ме звали Рекалијом, Гогом, Шопом, Бугарином, Грком, Цинцарином, Македонцем и шта ти ја знам како још, али нико ми не рече, да сам Србин, дакле њихов земљак! Ти си први, који ме за таквог припознајеш!

Ове речи учинише дубок утисак на мог пријатеља и он је приповедао овај случај грчком министру председнику Трикупису.

— Ви Срби, баш сте чудни људи! узвикну овај смејући се. У политици се не разумете ама баш ништа! Кад вам дођу ваши земљаци из Старе Србије и Македоније, ви их не предусретате као земљаке, већ их зовете Шоповима, Торлацима, Торбешима, Гогама, Бугарима, Рекалијама Македонцима и т. д., као да они нису исто што и ви. (Ова глупост иде тако далеко, да Србин из краљевине зове свог земљака из Мађарске „Швабом"! С. Г.). У том смо ми Грци и Бугари лукавији: ко нам дође из Македоније — био то Цинцарин, Србин, Циганин или Арбанас — тај нам је земљак, јер ми сматрамо Македонију, да је грчка земља. Ако тај још говори грчки — а то је случај код свих Арбанаса, Цинцара и Срба, који су посећавали грчке школе — онда га ми сматрамо за Јелина, али и кад не говори грчки, ми га ипак дочекујемо као „земљака" са раширеним рукама, ако сâм изјави да је Грк.

Овако од прилике раде и Бугари, који су вас на овај начин исћушкали. Ми Грци врло добро знамо, да у Македонији нема Бугара, а да онај живаљ, који се за такве издаје, припада етнографски српскоме народу; али ми не можемо допустити из политичких разлога, да у Македонији буде других

људи, сем Грка, јер Македонија мора бити наша т. ј. права (стара) Македонија, док вам радо уступамо земљу северно од Демир-капије.

Ова је простодушност изненадила мог пријатеља с тим већма, што је и он српски државник. И за то он упозори Трикуписа на околност, да је број Грка у Македонији врло мали.

— Признајем, рече Трикупис, да сељаци не говоре грчки, али је у варошима превладао грчки живаљ; скоро сви Цинцари сматрају се за Грке, исто тако хришћански Арбанаси и они Срби, који су у нашим школама васпитани, и за то имамо више изгледа, да ћемо добити Македонију, него ви, који нити сте се кад старали за ову земљу, нити ћете се кад старати. Радите пре свега, да из Старе Србије избаците бугарске наметнике, ова вам је много ближе, а с тим имате и онако толико посла, да немате кад ни мислити на Македонију.

Ове речи доказују, да је Трикупис изредни државник, који Србе добро познаје, па за то и зна, да их се не треба плашити, јер се њихова немарност не да искоренити.

ГЛАВА СЕДАМНАЕСТА

Из Костура у Кожане

Другог јутра бесмо већ заборавили на нашу жестоку препирку, па опростивши се са нашим љубазним домаћином, одјашисмо у најлепшој слози јужним друмом даље.

Наше се слуге посвадише због правца нашег путовања. Јован хтеде да ударимо на Дупјак, Здреоца и Дреново па у Сиаћишта, а Јани предложи преко Хрупишта и Лапшишта. Први тврђаше, да је његов пут ближи, а други, да је његов бољи. Ја држах страну Јовану, а Петров Јанину. По што се не могосмо споразумети, расдвојисмо се, уговоривши састанак код Сиаћишта. Примећујем одмах, да је разлика у даљини била незнатна: ја претурих за 14 сати 45 km Петров 47, за исто време.

Док су Петров и Јани јашили уз завијутке доброга друма, који води преко стрменитог гребена у Хрупиште, дотле сам ја са Јованом јашио поред обале језера у Дупјак. Стаза је укопана у стеновити нагиб, а изглед је на варош и језеро доиста красан. Крај друма избија из стене извор са изредном хладном водом и слева се у језеро код неке мале развалине, која је некада ваљда била какво купалиште.

На каменитим су наслонима по негде засађене лозе, од којих се добија добро вино, али га надмашује доброточ вино, из околине Сиаћишта.

Дупјак лежи близу обале, а у њем је искључиво српско становништво. Над њим се распростире кречна стена, из које такође избија извор.

У 6 сати кренуо сам се из Костура, а два сата доцније стигох у село Здреоца.[1])

---

[1]) Бугарски би се звало ово село Здрелца Околност што становници, по српској особини, претварају л у о показује такође у њима Србе.

Од Дуњака до Здреоца веселише ми око ограде од ружа и другог биља, а у Здреоцима жене и девојке, које су прале поред речице истог имена. Затекох их скоро до појаса узгрнуте! — где по води газе испирајући рубље. Због тога су завезале хаљине озади, а кошуљу високо задигле. Кад се приближих мосту, који води преко реке, усправише се девојке, које дотле беху сагнуте и ставише руке над очи, да би нас могле боље посматрати, а није им баш много сметало, што су биле у пола голе. Неки странац сматрао би ово за високи степен безобразности и покварености, али ја сам уверен, да се ова простодушност једино може приписати некој рајској невиности. Ко се јутром вози из Турн-Северина у Видин, може исто ово видети на српској дунавској обали, а после и на бугарској; а ако му ово није довољно, нека се вози Невом од Петрограда у Шлиселбург или на Волги од Твера у Астрахан. Ту може видети жене и девојке, како се купају голе, а ни пароброд, кад долази, не буни их ни најмање. Али највећа неусиљеност опажа се у овом погледу у татарским барама код Казана: тамо се купају заједнички мушко и женско, старо и младо, све голо и једно поред другога! Јрse vidi!

Здреочка река постаје из отицања костурског језера и слева се код смишког моста у Бистрицу. Близу здреочког моста одмарасмо се под неким орасима и доручковасмо. Међутим ћеретах са девојкама, налазећи, да су врло расположене. Кад ме упиташе за цељ мог путовања, одговорих им озбиљно, да тражим девојку, па како сам чак у Бечу слушао за лепоту Здреочкиња, то нисам — рекох — жалио дугог и тешког путовања, да се о томе уверим на месту.

Овај мој одговор изазва, разуме се, код старијих громотан смех, а код млађих весело кикотање. Растадох се врло расположен, по што сам најпре попио чашицу ракије у здравље Здреочкиња.

Путујући даље, придржавах се здреочке реке све до њеног утока у Бистрицу, где се, као што већ горе рекох, налази смишки велики камени мост, преко кога у осталом не пређосмо, по што смо се придржавали тока Бистрице све до ушћа неког потока, који, ако и није широк, а оно је дубок и брз. Ми га прегазисмо, али како је вода досизала коњима до трбуха, то смо имали муке да их сачувамо, те да их не однесе бујица.

Супротном обалом јашисмо дуж потока, а у правцу према вароши Богацикону, у коју стигосмо у $11^1/_2$ сати.

Богацикон (турски Богаскеј) варош, чије име по свој прилици долази од околних кланаца, броји 500 кућа и око 3.000 душа; осем неколико Срба остали су махом Грци и Цинцари. Од Грка су — као што Јован тврђаше — многи појелињени Срби, као што су појелињени и тамошњи Цинцари. Исто тако увераваше Јован, да између Грка има и такових, који су мухамедовске вере.[1])

---

[1]) У Сиаћишту казиваху ми, да ста [illegible] ји су на широко и на далеко познати као ваљани људ [illegible] дарнота, т. ј.

Варош, коју окружују виногради, нисам прегледао изнутра, по што сам употребио застанак од пола сата, да ручам на пољу. Ручак ми беше, истина, врло прост, али ми ипак иђаше у сласт, ваљда за то, што сам га са̂м кувао; он се састојаше из ових јела: 1. ризота 2. конзервисаног гуљаша 3. сира.

Око подне кренух се из Богацикона. Пут на коњу не беше непријатан, по што је киша од пре неколико дана врло охладнила ваздух. Пролажах кроз многе винограде и поред неке капеле, посвећене св. Михаилу, па како је земљиште испресецано многим провалијама, у које се слевају потоци, то сам непрекидно јашио уз брдо и низ брдо. Напротив речица Садово има увек воде. С тешком муком је прегазисмо, по што су се коњи нећкали. У близини приметисмо две воденице.

Прво село у које стигосмо у три сата беше Дреново, где живи око 250 појелињених Срба, и где извиру два извора, из којих вода тече у Бистрицу. У наоколо су виногради, који, по казивању дају добро вино.

Прешавши преко неког гребена и оставивши на лево село Пелику, прегазисмо сисанску реку, којом су ми приликом упале чизме у воду до колена, те сам се горко кајао што нисам послушао Петрова, који је сигурно прелазио преко каквих лепих мостова. Али ме Јован тешио, да нам ваља прегазити још само један мали поток, а онда ћемо — рече — јашити све сухим до Сиаћишта.

Оставивши на лево у долини велико село Селицу, са од прилике 350 кућа и насељено појелињеним Србима грчке и мухамедовске вере, пењасмо се на брдо, на чијем наслону стоји Сиаћиште, као на неком престолу. После теготног пењања састадосмо се око 7½ сати на оном месту, где се на карти показује висина од 967 m, са Петровом и Јанком, који нас исмеваху због тога, што ни ми не дођосмо раније до цељи. Сад се заједно упутисмо у варош, камо стигосмо у 8 сати.

Путем приповедао ми је Петров о свом путовању. По што је — као што он увераваше — по врло добром путу прешао било, стигао је у 8¾ сати у Хрупишта, где некад беше стара варош Орестиас. Петров ми рече, да у овој варошици има 2.700 душа т. ј. 1.500 Бугара (дакле Срба), 450 Мухамедоваца, 350 Грка и 400 Цинцара.

После овога јашио је Петров поред Бистрице, прешавши је на сиишком мосту (у 11 сати, дакле за три четврти сата доцније, но што ми бесмо на истом месту), а после одмора од пола сата у селу Шервијадесу (Censored?), у коме живе Грци и мухамедовски Бардариоти, стигао је у 2½ сата у Лапшишта. Ова варош, која по казивању Петровљеву, има 1.800 душа (Грка и мухамедовских

хришћанских Персијанаца, који побегоше пред мухамедовским насиљем у Византију и који се, неких 30 000 душа на броју, под царем Теофилом (829—842) населише у Македонији дуж Вардара, који је потоњи — како кажу — од њих и добио своје име. Оваквих бардариотских потомака има још и у разним варошима; неки су остали хришћани, други су примили ислам. Многи су већ појелињени, али их има много и потурчених.

Бардариота) би основана од ових последњих у 14. столећу и то на месту неке старије српске насеобине. Није дакле немогуће, да су данашњи Грци из Лапшишта само пројелињени наследници оних старијих српских становника. Узгред нек је поменуто, да по причању Петровљеву у пределу Анаселици, у коме је главно место Лапшиште (познато такође под именом Лепшиста и Населица), има такође врло много Мухамедоваца, од којих су по неки Османлије, по неки појелињени Бардариоти, а има и много мухамедовских Грка. Многа словенска имена (Кремени, Церецјани, Извори, Рутовишти, Бургаси, Кривци, Бубишта, Врања, Вронтишта, Селица, Дрепово, Рехова, Сербиадец, и т. д.) доказују преко тога — што нам је у осталом познато и из историје — да су ови предели некад били насељени Србима, који су доцније појелињени те који још и данас сами себе сматрају за Грке.

По што сам добивао нетачне податке о оним крајевима, у којима махом живе Грци, то ми је било врло отежано бојадисање карте. Колико ми је било немогуће обележити, да ли су н. пр. становници села Пилора, Винияна, Јанкова, и Хотура и т. д. Османлије, Бардариоти, или Јелини, толико сам био такође у неприлици, каквом бојом да означим појелињене Србе. Према захтевима етнографске карте, требало је, да сам их као Србе обележио жутом бојом, а да их поред тога означим са плавим тачкама као појелињене. Али у овом случају Грци не би пропустили, а да ме не окриве са шовинизма. За то се реших, да се, односно ових одрођеника, баш строго не придржавам захтевâ етнографске карте и да Србима и Бугарима оставим грчку основну боју, поставивши између ове и првобитне боје њихове народности т. ј. Јелина, само узане цртице, као једину разлику. Исто тако учиних и код поарбанашених Срба, по што су сви одрођени Словени већ заборавили матерни језик, а тиме постали изгубљени и за своје земљаке.

Друкчије сам поступао код појелињених Цинцара и Арбанаса као и код побугарених Срба. Сви су ови још задржали свој матерни језик, ма да га се стиде и радије говоре грчки односно бугарски. Наравно, да сам морао овима оставити основну боју њихове народности, али сам се постарао и за то, да танким цртицама у грчкој односно бугарској боји буду обележени као одрођеници.

Овом приликом споменућу одмах, да не могу јамчити за правилну поделу боја, што се тиче предела западно и јужно од Грамос-планине, а тако ни за пределе западно од Лапшишта и источно од Србице, по што нисам пропутовао ове крајеве, који леже изван граница Македоније. И према овоме је могућно, да онде, где сам ја бојом обележио Грке, живе управо Цинцари и Арбанаси или појелињени Срби или да су они, које сам држао, за Османлије, у ствари мухамедовски Грци. Свакако могу поуздано тврдити, да сам карту састављао по свом најбољем знању и по својој савести, те да нисам ништа увео, што нисам држао за исправно.

По што сам о[illegible]о од предмета, представићу сада читаоцу у кратко Сиаћиште, коју [illegible]та, Цинцари Шатиста.

Сиаћиште су основали цинцарски пастири у 12. столећу, ма да други опет тврде, да је овде већ пре била нека стара варош Sisanium или Sizanion. Наш цинцарски угоститељ уверавате нас, да сви становници још и данас припадају цинцарском племену, и ако је већ највећи део са свим појелињен т. ј. заборавио свој матерни језик. Од 10 хиљада становника[1]) разуме их данас једва још 2.500 цинцарски, а и ови се служе грчким језиком на улици и у друштву. И за то Сиаћиште са свим личи на грчку варош.

Куће, на броју 2.000—2.500, подигнуте су на једној стени, на чијем је врху црква. Само на северо-источној страни нема кућа због јаког нагиба. Куће осталих трију страна врло су живописне и виде се из далека (до близу Лапшишта). Њихов ме положај потсећаваше у неколико на Кроју у Арбанији. Најживахнија и највиша четврт вароши лежи према северо-западу. Куће су од камена а по неке врло красне. Улице су калдрмисане и доста чисте, али се мора пењати час уз брдо, час низ брдо. Цркава има четири или пет, од ових падају у очи једна, која је на вису у сред вароши и друга, окружена дрвећем, према истоку. Стене су у околини пусте и жалосне.

У подне одјашисмо из Сиаћишта у Кожане, камо стигосмо око 8 сати у вече. Пут беше врло досадан.

Најпре се спустисмо са голих варошких стена, а за тим се промени позорница и најдивнији виногради обузеше нам око. Оставивши их иза нас, јашили смо кроз неки дугачки кланац, а за тим дођосмо на неку доста плодну, али слабо насељену долину, са свих страна, опкољену брдима. Становници су у овој околини Турци, и то од оних, које је Сулејман Дивни овде населио из Коније.

Даљи пут из Кожана вођаше из једне долине у другу, али све изгледаху жалосне, оскудне у води, слабо насељене, а висови беху голе кречне стене. Баш смо се од срца обрадовали кад у вече стигосмо у Кожане.

Кожани — грчки Козиани — варош од најмање 4.000 становника, имаће до 100 Срба, 3.000 Цинцара а остатак Грка. Али је број Јелина ипак мали, јер су становници, који говоре грчки, махом само појелињени Цинкари и Срби.[2]) Становници живо тргују, нарочито памуком, водећи ову трговину чак и далеко са иноземством.

Кожани чине врло пријатан утисак, нарочито када их човек посматра са красног, 30 метара високог звоника. Овај је звоник подигнут тек пре 28 година и коштао је онда 90.000 гроша. Грађа му је из самих четвороугаоних плоча.

---

[1]) Из разнога посматрања сам стекао уверење, да је велики део од њих српског порекла — али већ сада свакако појелињен.

[2]) У Кожанима ми рекоше, да јужно има још неких села, чије становништво говори српски н. пр. Баница, где има 1.200 становника, који су махом рабаџије. У другим селима н. пр. у Велишту и Радовишту, живе такође појелињени Срби.

Најбоља му је особина, што је са њега слободан поглед на све стране. Под ногама нам лежи варош са красним својим кућама, које су окружене баштама. Најсјајнија је тачка поглед на Олимп, који се косо промаља над високом стеном Бистрице. Не може се човек сит нагледати овога призора.

Хан, у који свратисмо, одликовао се чистоћом, а и јела нас прилично задовољише. Најбоље је било сиаћишко вино, које је угоститељ називао грчким именом „Илиуменон“.

ГЛАВА ОСАМНАЕСТА

Излет у Србицу. Путовање у Воден.

У почетку намеравасмо путовати из Кожана у Хлерин; али ми пође за руком склонити Петрова, да свратимо у Србицу.

Ханџија нам наће таљиге, на којима доћосмо за четири сата до места. Кренусмо се у подне и возећи се у лево поред винограда, уживасмо опет у дивном погледу на Олимп, који стајаше пред нама у својој величанственој диботи.

После овога проћосмо кроз кланац Џиџилер, назван по оближњем селу.

У овоме селу, као и у осталима у околини, живе искључиво Османлије, који, ако и ревно, а оно рђаво обделавају своја поља и винограде.

Овако стигосмо до обале Бистрице — грчки Вистрица, турски Инџе Кара Су — коју прећосмо преко једног моста, гледајући на разна турска села (која се распознају по својим мунарама). Ускоро стигосмо на подножје планине, па прешавши неколике висоравни, које се уздижу једна за другом, доћосмо око 4 сата у Србицу.

Сервија, — грчко име за варош основану од Срба 636. године под именом Србица, коју Турци зову Селфиџе или Сервиџе — лежи прилично високо у планини. Од неких 3.500 становника данас су у претежнијој већини Мухамедовци (махом Турци, али и многи турски Срби и Грци) остали су Грци и Цинцари. Надао сам се, да ћу у Србици наћи старих Срба, али се преварих. За време нашег кратког бављења тамо, не угледах ма баш ни једног чистог Србина и ако смо слушали, да се наће још по неки. По свој прилици и ово се односи на појелињене Србе, који можда још нису са свим заборавили свој матерни језик. Свакако би ме интересовало, да сам могао чути, како звони српски језик из њихових уста.

Србија или Србица је основана, како рекосмо, од првих српских досељеника 636. године; 1001. год. освојише је Византинци, 1342. задоби је опет српски краљ Душан, а осам година после опседоше је Грци безуспешно.

Србица лежи око 170 m над коритом Бистрице и 433 m над морском површином. Она је на једној висоравни; са које човек ужива диван поглед, а на под-

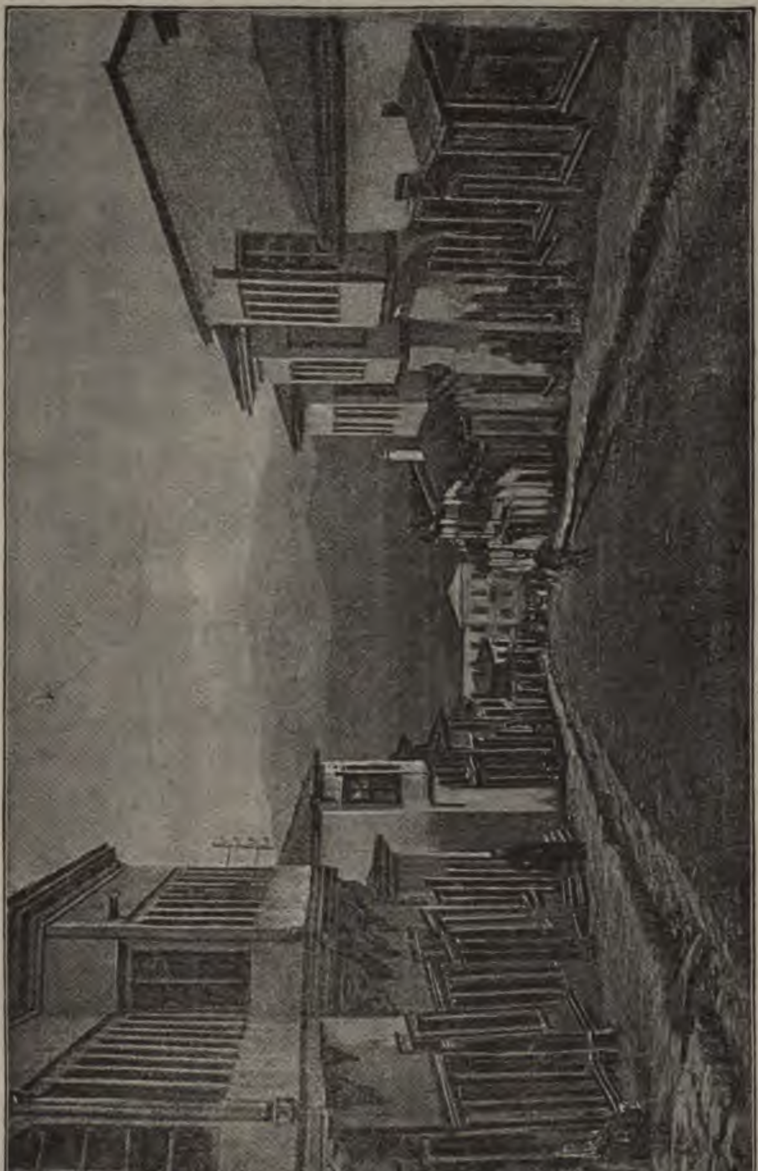

Главна улица у Србици.

ножју неке стрме степе. Варош је врло мирна, а слабо су јој живахни и трг и главна улица, на чијем је доњем крају конак.

Изнад вароши налазе се развалине старе тврђаве. До њих се може попети, кад се обиђе нека провалија, која са стране до вароши, одељује од осталих стрмени онај вис, на коме је замак, а после за не пуно пола сата стигне се до највише тачке, а то је нека усамљена кула на северо-источном крају четвороугла.

Замак, који је до 50 метара над вароши, морао је некад бити врло јак. Данас још стоје само спољни зидови и у свакоме од четири ћошка по једна кула. По моме мишљењу, темељ је остао од старог српског града, а могуће је, да су и доцнији владаоци дограђивали и поправљали зидове.

Наш угоститељ приповедаше нам, да међу селима, која припадају Каза-Сефилџу, има њих девет, у којима још живе Срби. Замолих га, да ми назначи њихова имена и он ми их написа на једној цедуљици, коју сам, на жалост, ваљда изгубио. И због тога ми није могуће убележити у карту ових девет српских оаза; из имена места једино могу нагађати, да су била ова села: Кастаница, Криники, Скуљари, Витивјани, Восова, Кокова, Мокро, Лабаница, Рахово, Лическо и Глингова; Дуклишта, Садово, Дилиништа и т. д. биће, да већ припадају к Еласопу.

Другог јутра вратисмо се у Кожане, где се баш ваљано прихватисмо, а у 11 сати пре подне одвезосмо се на другим таљигама у Каљар.

Пут води поред винограда, најпре уз брдо, а за тим се спушта у турско село Исламли, одакле кроз неки кланац у долини, долазимо у Карадалар, на крају равнице, зване Егрибуџак.

Уњој живе скоро саме Османлије и мухамедовски Срби. Али има и неколико села са хришћанским становништвом (н. пр. Тремнино, Ранци) о којима се нисам могао уверити, где леже.

Друм иде поред нагиба брда и рђав је до зла Бога. Нека усамљена турска села гледају са висова (као н. пр. места Кара-Агач и Ердо-мусли, која су окружена лепим дрвећем), а нека се виде растурена у равници. У даљини се виде мунаре варошице Џуме (3.000 турских становника; име које се често понавља, а турски значи „пешак").

Овај велики турски предео има неки чудновати значај; то вам је нека врста неправилне долинске равнице, окружене од голих сагорелих бйлâ, у равници су поља засејана јечмом и пшеницом.

У $^1/_2$ 4 сата стигосмо до села Дурутлова, у коме живе хришћански Срби, а после пола сата заустависмо се у Доњем Каљару, турски Кајлар-ашаги. Будући нам је хан изгледао доста нечист, а како је и онако био леп дан, то остависмо таљиге са кочијашем и коњима у хану, а ми са слугама разапесмо свој шатор изван места и ту преноћисмо.

Преостатак дана проведосмо тумарајући кроз оба Каљара, који су удаљени један од другог пола сата. Наоколо се простире плодна равница. У Доњем Каљару, где има три џамије, живе само Османлије (и можда неколико мухамедовских Срба) у горњем (званом и Јокари-Каљар) са једном џамијом има и Срба, од којих су многи прешли исламу.

Оба Кальара имаће укупно 500 до 800 кућа, а међу становницима биће до 2.300 Османлија, 700 мухамедовских и 800 хришћанских Срба. Судећи онако од ока, држим, да је овај последњи број одвећ велик.

Кальар, што се тиче ширине и прашљивости улица и незнатности кућа, личи на какво мацарско село на пустари. Само је једна улица калдрмисана и прашина лежи на једну стопу висока. Куће су ниске, махом приземне, окружене живицама и решеткама, улице су пусте, пазар незнатан.

Идућег јутра кренусмо се већ у 4 сата, да бисмо раније стигли у Хлерин. Онако дремован, као што сам био, спавао сам, ма да су таљиге друцкале до пред Новосело, где се четврт сата одмарасмо и доручковасмо. Уверио сам се из казивања једног Новоселца, да су сва села око островског језера погрешно убележена у карту. Овде би требало још много што шта увести. Али на другој страни бунили су ме описи ових предела од Пуквиља, Буе-а и Барта, јер у њима има непојмљивих заблуда. Ове се заблуде могу само тиме протумачити, што дотични путници нису ништа бележили., или су прибелешке погубили, па после подужег времена, на памет писали. А колико човека памет вара, то ја најбоље знам, нарочито кад се много и хитро путује.

Чалџилар има 150 кућа и око 900 становника, од којих је — као што веле — једна трећина Османлија, трећина мухамедовских и трећина хришћанских Срба, док Барт не наводи више од 150 до 200 кућа, чисто мухамедовских. Такође је не могуће, да је он одавде могао видети и Костурско језеро, највише, да је видео само Рудничко. Можда је и онда, услед кише, нарасла бара, звана Сари-гел („жуто језеро“). На против, истина је, да су обале око језера обрасле ловом.

Не имадосмо времена, да испитамо обале Островског језера, које беху много удаљене од нашег пута и за то се ограничих једино на то, да према казивању Новоселчеву исправим имена и положај места на карти. Мој наследник нека после на основу научњачког премеравања тачно установи нрави положај.

У 6³|₄ сата одвезосмо се даље, па оставивши лево варошицу Врбени (турски Екши-Су), у којој живе сами Срби (2,700), и десно Петрско-језеро, почесмо се пењати уз неки кланац (Клисура).

У 9¹|₄ сата одмарасмо се код нека два храста, где се укрштају друмови Хлерин-Бањица и Кальар-Битољ. За тим скренусмо на запад и продуживши вожњу у Хлерин, стигосмо овде око подне.

Хлерин или Лерин (грчки Флорина) је стара варош основана од Срба, са више од 11.000 становника, који су, изузевши једва 1.000 Османлија, Арбанаса и Цинцара, сами Срби. Од њих 5.800 исповедају ислам.

Варош лежи у једној дољи, окруженој с једне стране неким високим брдом, с друге неким висо[illegible]пресеченим јендецима, између којих се вијуга поточић. С тога се варош [illegible] ...жину, а никако у ширину, и за то треба доста дуг [illegible] брду леже развалине неке старе тврђаве [illegible] ...тлу.

Наш ханџија беше око себе скупио велико друштво, у коме је било представника из читавог туцета околних села. Према њиховим подацима могао сам исправити на карти околину између Хлерина и Битоља све до близу Мурихова, а у исто време утврдити и народност места.

При том је било, разуме се, опет окршаја са Петровом, који је хтео све Србе огласити за Бугаре, али по што је на послетку опровргнут, мораде признати, да су и овде сви „Бугари“ без сумње прави Срби.

Највише га је болело, што га људи исмеваху због његовог изговора. Оно има речи, које се у српском и бугарском језику са свим једнако пишу, али се са свим различно паглашавају, тако н. пр. *вода*, *какво*, *за што*, *једна*, *добро*, *врата*, *сестра*, *Стојан*, *душа*, *слуга*, *игра*, *стена*, *дома*, *лежи*, *шуми*, *поток*, и т. д., у којима Србин наглашава први, а Бугарин други слог. И по што се Македонци, без разлике, придржавају српског нагласка, то није чудо, што се Петровљев изговор чинио смешним не навикнутом уху [1]). Представимо себи н. пр. кад би Немац овако наглашавао: „Gebét dieses Wassér jeném Weibé.“

Друцкање на таљигама већ нам беше баш пресело, за то најмисмо у Хлерину коње и одјашисмо другог дана у 4 сата у јутру у Бањицу, где доручковасмо. Бањица је варошица са више од 1.600 становника (искључиво Срба) и у њој има један велики хан. У 7 сати опет поседосмо коње и јашисмо уз неки кланац. У 8 и по сати прођосмо кроз српско село Горничево и стигосмо до једне заптијске карауле. Одавде настаде опет низбрдица, десно угледасмо летимично Петрско - језеро, а после, прошавши сурдуком неке бујице, која се у време кише слева у Островско језеро, угледасмо и само ово језеро,

Око 11 сати сиђосмо и равницу, која је на рубу северне обале језера и ударисмо пут Острова. Пут беше врло пријатан, због дивног изгледа, који нам пружаше језеро, окружено са истока и запада стрмим обалама. Близу северне обале приметисмо мало островце са једном џамијом. Како нам рекоше у Острову (где смо стигли око подне), оно је некад било везано са копном, али га је — веле — одцепила нека олуја(?).

Острово је село од 1.000 становника са живописним положајем, али жалосним изгледом; осем неких 100 Арбанаса остали су Срби, од којих је пак 500 прешло у ислам.

После одмора од три сата, који употребисмо, да се наједемо изврсне рибе из језера, продужисмо пут, јер нам се конак у Острову није особито допао, а чули смо, да је пут у Воден много бољи. И доиста, за 5 и по сати, рачунајући и одморе, стигосмо у Воден, прешавши, према томе, тога дана 16 и по сати — или по одбитку одмора 12 сати на коњу.

[1]) Међу свима словенским језицима, само се руски и бугарски ра[illegible] осталих обрнутим наглашавањем речи. Ово ће бити отуда, што су српски, х[illegible] словенски, чешки, словачки и пољски чисти словенски језици, док су руски [illegible]ски језик произашли из претапања страних народа са Словенима.

Пут беше леп, али ипак заморан. По кад кад уживасмо обазревши се на језеро. За тим приметисмо у лево баровито Теховско-језеро, поред чије смо обале подуже јашили. На крају језера лежи српско село Владово — по казивању — од неких 1000 становника. Овде видесмо један водопад Воден-потока, који се грмећи и пенушећи руши низ повише одсека.

На жалост, беше већ мрак, кад стигосмо у Воден (8 и по сати у вече) и за то се не могасмо науживати оног „најдивнијег погледа“, који Хан онако примамљиво описује. Не остаје ми друго, до да наведем његове сопствене речи:

„Блâго узвишена долина, којом тече Водена, показује се овде у један пут као одсечена, а варош је баш на окрајку овог одсека. Са овог се окрајка гледа у једно доле дубоко лежеће корито, обрасло читавим морем од дрвећа, па кад се у-њ сиђе по стрмим степеницама, онда се, погледавши у натраг, види пред собом управна стена од неких 60 стопа висине, чији је руб ограђен кућама, а низ коју се руши Воденски поток у пет огранака. Кад се погледа одозго према истоку, онда се између брда, која су са обеју страна простране долине, отвара изглед преко равнице, којом протиче Вардар, а добре очи могу, кад је чист ваздух, разабрати беле зидове солунске тврђавице и обрисе кортачког (хортичког) ланца, који лежи иза њих.

Међу тим нас је тешила околност, што смо другог дана уживали изглед, сличан овоме, од владичиног двора.

У Водену свратисмо код једног приватног човека, коме ме је Савић препоручио. Врло пријатно нас је изненадило, што смо опет једном могли спавати у честитом кревету.

ГЛАВА ДЕВЕТНАЕСТА

Воден и Моглена. У Солун.

Усиљено јахање учини, те сам спавао десет сати. Петров дође, да ме пробуди, вичући ми с триумфом, да је већ данас у дворишту слушао бугарски разговор. Али му, на жалост, није славје дуго трајало, јер ми је, на моје питање, објаснио наш домаћин, да тај Бугарин није Македонац, већ бегунац из источне Румелије.

Будући је наш домаћин исто онако говорио српски, као што се говори у Београду, то га запитах за његово порекло. Рече ми, да је родом из Водена, али је био у гимназији у Београду и тамо научио књижевни српски језик.

— Како говори овдашње словенско становништво? прекиде га нагло Петров.

— Македонским нарјечем српскога језика, одговори домаћин простодушно.

— Ваљда хоћете да кажете „бугарскога“ примети Петров љутито.

— Не, српскога. Кад се будете шетали по вароши, увериђете се.

— Дакле, овде се људи издају за Србе?

— То не! По што сте већ били у Солуну, Тиквешу, Битољу, Ориду и Костуру, то ћете ваљда знати, да ми Македонци имамо ту особину, да се издајемо „за Бугаре“, па и ако смо без сумње, Срби.

— Шта велите на ово г. Петрове, повикнух триумфујући.

— Ја кажем, да господин ..... припада српској партији.

— У томе се варате. У Македонији баш и нема српске партије. Али толико ласкам себи, да припадам оној неколицини образованих људи, који су странствујући, научили, да мисле логично. Што бих се дакле правио смешним, тврдећи, да ми Македонци припадамо бугарском народу, кад противу овога говоре: језик, слова, историја, народне песме, обичаји, навике и т. д.!

— Па за што се онда сви ваши земљаци издају за Бугаре?

— О томе сам већ и сâм чешће размишљао, не могући наћи објашњења. Сем ако није то, да су нам Грци и Турци ово име наденули, а да смо га ми примили.

— Па каквог би разлога имали Грци и Турци, да вас „Србе“ држе за Бугаре?

— Из незнања или из политике. Колико има старијих грчких писаца, који тврдоглаво називају Србе „Трибалима“, ма да се они нису никад овако звали. Поред тога Бугари беху кроз читава столећа заклети непријатељи византиске државе, којој су, дакле, били познатији од Срба. Грци се нису никад бавили изучавањем и испитивањем „варварских“ језика, и за то је са свим појмљиво, што се много не потрудише, да испитају разлике између братских језика (српског и бугарског) и да према томе поделе Македонце на Србе и Бугаре. За њих беху „Бугари“ сви Словени, који живе на граници.“

А што се тиче Турака, то је појмљиво, да су они, налазили своју корист у томе, што су македонски народ одвојили од немирног српског народа, придруживши га мирољубивој бугарској раји.

На послетку нећу да притајим, да се многи од мојих земљака, противно своме убеђењу, издају за Бугаре и говоре бугарски (али су ово тек у бугарским школама научили); јер имају за то свог рачуна. Бугарска пропаганда не шаље узалуд овамо сваке године 700.000 франака!

Навешћу вам још један пример. Учио сам у Београду са неким Ризовом из Велеса. Дошавши у Србију, говорио је велеским наречјем, које се врло мало разликује од београдског. Сматраху га дакле за земљака, а он се издаваше за Србина. Али не могавши наћи у Србији згодан положај, оде у Бугарску, научи тамо бугарски, издавајући се као Македонац, за „бугарског земљака.“ Бугари беху препреденији од Срба, они га мазише и он постаде једног лепог дана председником македонског одбора, а као такав најопаснијим бугарским пропагандистом у Македонији, који 1885. год. играше велику улогу.

— Шта? викнух изненађен, та то ће бити онај исти Ризов, с којим сам се ја после државног удара у Пловдиву тамо упознао и договарао због бугарског бунта у Македонији [1]).

— Тако, ви га дакле познајете?

— Да, али онда говораше он баш упорно књижевним бугарским језиком, о коме сам мислио, да је македонски и одакле сам црпео уверење, да су Македонци Бугари.

— Та улизица! Он говори српски, као сваки други Србин, али, разуме се, као одметник мора да се покаже већим фанатиком, него прави Бугарин.

Петров прекиде овај разговор, позвавши ме, да с њим разгледам варош.

Воден — у старо доба Едеса, 1342. год. освојен од српског краља Душана, 1350. г. отет по Грцима, 1353. г. коначно освојен царом Душаном — варош је са близу 1.600 кућа и око 14.000 становника. Од њих има 11.000 Срба (међу овима 500 Мухамедоваца) 2.500 Османлија и Арбанаса, остатак су Цинцари и Грци.

[1]У „Бугарску и Источну Румелију“.

Варош лежи на ивици једне плоснате стене и кроз њу тече река Водена, која се за тим руши низ стење, образујући пет већих и више мањих водопада. Приложена слика (израђена по Cousinery-овој) даје нам само приближни појам о величанствености ове природне игре. Кад се посматра из неке даљине, виде се куће и шест воденских мунара, како провирују преко горње ивице, увећавајући живописност призора.

После подне разговарасмо у некој кафани са људима из предела Моглене, чиме сам се, наравно, користио, да покупим извештаје о њему и његовом становништву, а резултат ових извештаја добро је дошао карти и то не само у топографском, већ и у етнографском погледу.

Водопади код Водена.

Предео Моглена, чије име доводе од српске речи *магла* — а који се турски зове Караџа-ова (Караџа — равница), зваће се у ствари по реци, која кроза-њ тече и коју Срби зову Могленица, Турци Караџа или Кара-Азмак.

Предео Моглену представише нам, као неки диван крај: равница је — рекоше — особито плодна, брда обрасла густом шумом. Главни су производи: паприка (шпански бибер) од које се годишње добија просечно по 300.000 ока, за тим свилени кокони и жито.

Моглена је, по казивању, густо насељена; осим оних места, која су на карти забележена, назначише ми још многа друга, као што се читалац може уверити из статистике места. Што се тиче становништва, то су Срби претежнији, али је највећи део од њих прешао исламу, терајући фанатизам слично мухамедовским Бошњацима. На северо-истоку живе, као нека етнографска знаменитост,

мухамедовски Цинцари, о којима кажу, да у фанатизму надмашују мухамедовске Србе. У долини има такође турских Јирика.

Тог се вечера разговарах с Петровом о путовању у Солун, које сам био рад предузети преко Ниауште и Верије. Али Петров одговори смешећи се:

— Сутра ћемо се возити у лепом фијакеру управ у Солун.

— Зар овде има фијакера? запитах изненађен.

— То не, али сам нашао на једног фијакера из Солуна, који је јуче довезао неког отменијег господина, па се сутра враћа.

— Ах, то је пријатно! Али се онда морамо одрећи Ниауште и Верије?

— Па шта је стало до тога? Онде и онако живе Грци, који нас се не тичу.

— Охо! упаде наш домаћин, који је час пре ступио у собу, није онај предео баш тако искључиво грчки. Био сам често у Ниаушти и Верији, а јашио сам и по више пута кроз Кампању, познајем готово сва села.

— Е, па то је баш добро дошло! Бисте ли ми у кратко описали пут?

— Врло радо, одговори услужни Воденлија и саопшти ми ево ово:

Од Водена до Ниауште има два пута, који нису баш особито интересни, а који се састају код српског села Царморинова. Такође и најближе село Арсен, које остаје мало по даље, насељено је Србима; али их трећина исповеда ислам. Могуће да има и неколико Османлија у селу, али их не може бити много.

Мало после се долази у варош Ниаушту или Ниаусту, названу такође и Ниаугуста — основану од Срба у 7-ом столећу под именом Његуш — пред којом поток прави водопад.

Ниаушта имаће можда око 500 кућа, од којих има половина Јелина, 150 појелињених Срба, 80 правих Срба и 20 Цинцара и Османлија. Главни предмет трговине чини извоз чувеног вина из околине.

Од Ниауште опет воде два пута у Верију, један равницом, други косом. На овом другом су оба српска села Купанова, као и села Рупан и Јаворница и заселак Каравата, у којима живе појелињени Срби.

Равница између обеју вароши припада Кампањи, а у њој живе неки део Срба, неки појелињених Срба, а неки део Грка. И Верија, српски Верхоје, турски Караферија — има мешовито становништво. Од 8.000 становника биће 2.000 Мухамедоваца (Османлија и Срба), (неколико стотина Срба и Цинцара, остали су ваљда Грци, или појелињени Срби.

Верија (Βέῤῥοια), беше некад тврђава — још и данас се виде развалине замка изнад вароши — коју су 1342. и 1353. г. освојили Срби, 1350. Грци, која је дакле имала једнаку судбину са Воденом. Варош је чиста, по што вода тече кроз све улице.

Од Верије до Солуна јаше се непрестано недогледном равницом Кампање, име, које је ваљда остало на истоку још од времена франачког господства. У [illegible] њеној половини живе Срби, а у осталом делу Грци, али и од њих има бар [illegible]њених Срба.

Пружих Воденлији своју карту, на којој он означи народност свих познатих му села, обележивши их писаљкама разних боја.

Другог јутра још у 4 сата беше наш фијакер већ спреман — тачност, која нас је изненадила на истоку у највећој мери. Наше слуге са тешким пртљагом имале су, према датом им упутству, ићи на коњима за нама, али они држаху само кратко време са нама корак и за то им наредисмо, да за данас јашу само до Вардар-Хана, а сутра да дођу за нама.

Силазак је од Водена у равницу занимљив, а кад се човек осврне, ужива диван поглед на варош и водопаде, после овога пак нема путник ништа да види, сем у даљини Ниаушту и за то држасмо за пробитачније, да мало проспавамо. При том изгубисмо с тим мање, што је наш љубазни домаћин исправио и етнографију и топографију између Водена и Јанице.

Било је 9 сати, кад стигосмо у ову другу варош, где доручковасмо. Како је кочијаш хтео да се одмори сат и пô, то се ми за то време прошетасмо кроз варош.

Јанице (Вардар) српски Јаница, јесте варош од близу 9.000 становника, међу њима 3.500 хришћанских, 2.000 мухамедовских Срба [1]), 3.000 Османлија и 500 Цинцара, Грка, појелињених Срба, Јевреја и т. д.

Јаница нема баш ништа занимљивог у себи. Она личи на обичну, пола турску пола хришћанску паланку, има више џамија, те је једино значајна по свом романтичном положају, јер се изнад вароши нагло издиже брег, чију стеновиту стрмину оживљава просто зеленило, док му је врхунац шумом обрастао. Јаница је средиште македонске трговине с дуваном; у свој околини има дуванског сада,

---

[1]) **Макенци — Ирбијева, које такође посетише Јаницу, означују онамошње Србе као „Бугаре", и додају са свим безазлено, да јо тамо обични поздрав *„добро дошли"* и *„боље вас нашли."* Да су ове чистите Енглескиње мало боље знале српски и да су имале појма о бугарском језику, то би се досетиле, да су ови поздрави чисто српски. Са поздравом *„добро дошли"*, дочекују се путници само у српскоме делу бугарске кнежевиве (дакле западно од Искра); источно од Искра и у источној Румелији нисам нигде чу)) ове речи. „Етнограф" Каниц, истина, спомиње овај поздрав такође у свом делу, али ваљда само у пределима, где Срби живе. Незнање српскога и бугарског језика довело га је на ту глучост, да је Шопове држао за Бугаре и да се за време свог двадесет-годишњег путовања о њима није известио! Што ми српски кажемо *„добро дошли"*, то би Бугарин казао: *„хубаво дохождали"* а *„боље вас нашли"*, казао би Бугарин *„похубаво вас намирали."* Ово је, као код Хана, чији Бугари упорно говоре *„ја незнам"*, у место *„аз не знаја"*. Из ових малих околности, може читалац већ увидети, шта вреди ауторитет оних путника, који издаваху Македонце за Бугаре, ма да ови не говоре бугарски, већ српски. Врло је важно, дакле, да Dr. Јосиф Милер, Чех, који разуме српски и који је, као турски војени лекар, више година путовао по окрузима битољском, оридском, дебарском и призренском и т д., спомиње у свом извештају једино српске становнике; али да ни једном речи не спомиње, да у оним крајевима има Бугара. (Види његово дело „Albanien, Rumelien" etc. Wien 1874.) Баш за то, што је Милер говорио српски, не могаше он становнике горњих округа, који су такође говорили српски, држати за Бугаре!**

а познато је да „македонски дуван“ (чувен под именом „Македонац“) стоји на добром гласу.

У 11 сати кренусмо се из Јанице, а после сата и пô пројосмо поред села Постола (Алакилисе на карти), где — као што кажу — разне већ чешће описане развалине, показују место, где је била стара Пела (Pella). Али се овде не заустављасмо, већ се одмарасмо тек у 2 сата код вардарског хана, за један читав сат. За тим пређосмо дугачки вардарски мост, а у 7 сати ступисмо опет међ' гостољубиве зидине солунске.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТА

Из Солуна у Серез

У Солуну остадосмо овај пут само један дан, који употребих на то, да, како је описано на стр. 62., разгледам енглеску ескадру средоземног мора; док је међутим Петров, очекујући наше слуге са пртљагом, који су требали доћи још у подне, најмио коње.

Не могосмо се сложити, којим ћемо правцем путовати и за то се решисмо, да разним путевима одјашимо у Серез. Петров удари севернијим правцем преко Негована, а ја јужнијим преко Суха. Састанак би уговорен код господина С. кога ми је препоручио Савић. Јани опет оде са г. Петровом, Јован са мном.

У 4 сата у јутру кренусмо се заједно из Солуна и ударисмо северним путем, који пролази поред гробља и поред себца Кара-Изима. Један сељак из овог села беше већ устао и тераше своју мазгу у варош. Из кратког разговора са њим дознасмо, да говори српски и он нам такође приповедаше, да слави славу и да у његовом селу нема ни Турака ни Грка.

У $7^1/_2$ сати одмарасмо се на оном месту, где нам се пут делио. Петров оде даље северним путем, који изгледаше врло добар, ја скренух на запад, где неки низак друм вођаше долином у село Лангазу, чије куће већ примећавасмо. Али ипак стигосмо у село тек у $9^1/_2$ сати.

Лангаза (такође **Лангадина**) има 2.200 душа, од њих говори 1.250 српски, 550 турски и 400 грчки. Друмови су широки, али неправилни и врло прашљиви. Једна речица тече кроз плодну равницу и слева се у блиско лангаско језеро.

После одмора од једног и по сата, продужисмо путовање и прођосмо кроз села Баловец и Зарово (2 сата). Ослањајући се на старе етнографске карте, надао сам се, да ћу наилазити само на турска и грчка места; и према томе може

се замислити, како сам био радостан, кад сам нашао само српско становништво, све до близу Чериништа. У Суху ми у неколико покварише радост, кад ми саопштише, да по околним планинама има знатан број Турака и Јирика. О овим другима тамо сам дознао ово:

Јирици су турско скитничко племе, које се неком судбином заметнуло у Европи, где живи нарочито између Солуна и Сереза. Име „Јирици значи — како веле — „они, који иду“ и ово им је ваљда приденуто због њиховог несталног живота. Јирици на име ретко имају сталних седишта. Истина, у карти су убележена многа јиричка села („Јирик-Кеј“); али им се положај често мења. Јирици су слабо одани земљорадњи, они се баве више сточарством и сељакају се са својим стадима по планини. Они се приближују туђим становима само онда, кад су ради продати угојену стоку. Они махом живе под шаторима, а ретко подижу себи слабе колибе.

Српкиња из Сереза.

Изгледа, да се Јирици не држе баш толико ислама, јер не посећују џамије и дозвољавају, да им жене и ћерке иду непокривена лица.

Што се тиче горе напоменуте вароши **Суха**, то сам је сматрао за грчку варош, не само према етнографским картама, већ и према томе, што је тамо зову грчким именом **Сохос**. Али сам дознао, да ту нема ни једног јединог Грка и да од 6.500 становника, најмање 5.500 припада српском народном племену. Истина је, да је само њих 5.000 хришћанске вероисповести. Остали су становници 1.500 на броју Мухамедовци и то, како рекох, 500 српских одметника и 1.000 Османлија.

У Суху (од српског сухо) преноћих у неком великом хану. Сухо има диван положај и окружено је од винограда и других плодних засада. Био сам прилично уморан, јер, не рачунајући одморе, седео сам неких 9½ сати у седлу, пењући се последња три сата преко планина. Али идућег јутра био сам на ново поткрепљен, и на чилим коњима одосмо преко Башик-Дага. Један заптија из карауле на врху, враћајући се на своје место, беше ми добровољни пратилац — сигурно занешен слатком надом, да ће добити какав бакшиш.

У 5 сати у јутру кренух се из Суха. Најпре се спуштасмо прилично стрменито у неку долину, па прегазивши један поток, попесмо се на противној страни тешком муком узбрдице, пентрајући се после неком окуком до карауле, која кру... унац високог планинског ланца. Поглед одавде беше од заносне лепоте ...надио све наше патње. Са далекогледом могао сам видети Серез,

У караули писмо кафу из прљавих шоља, а бакшиш испаде по својој прилици неочекивано издашан, јер се други заптија одмах понуди, да нас испрати до друге карауле. Ма да сам био убеђен о сигурности пута, то ипак не хтедох кварити весеље ваљаноме заптији и за то пристадох да ме прати.

Одавде настаде прилична стрмен; код доње карауле пређосмо мост преко неке бујице, а у $9^1/_2$ сати пројосмо опет кроз село Черипишта, у коме живе Турци и Грци. Али овде се задржасмо само неколико минута, за тим продужисмо пут до Нигрите, где смо стигли у $10^1/_2$ сати и одмарали се три сата.

Српкиња Серескиња.

Нигрита је пријатна варошица од 2.750 становника: трећина Срба, друга трећина појелињених Срба, а трећа трећина Грка. С оне стране потока лежи село Сарпа са 750 становника, самих Грка, од којих је — како веле — половина српског порекла. Тако ми бар рече један Сарпанац, чији ми савршено словенски тип у очи паде.

Од Негрите до Сереза има још четири сата. Околина Нигрите врло је плодна и привлачна, виногради и засађена поља мењају се између себе; напротив северозападни крај тахињског језера баровит је. Друм води поред ових бара.

Некако око половине пута пређосмо преко Струме код села Христиана и Камиле, а мало после преко једног њеног рукавца код села Касепкеси. Срце ми је куцало кад сам стао разговарати са једним становником овог последњег села, који управо иђаше путем. Јер, како сам најпосле замишљао, да је Струма међа између српског и бугарског језика, то сам очекивао бугарски одговор. Али колика ми је била радост, кад се уверих, да још и овде живе чисти Срби, који славу славе, а за које су припопуле особине српског, не пак бугарског језика.

Ну овако мало село не могаше бити меродавно и за то нестрпељиво ишчекивах, да стигнемо у Серез.

Још је у велико био дан, кад уђосмо у Серез, где с тешком муком пронађох господина С. Петров стиже за један сат доцније и извести ме о свом путовању овако:

„По што се растадосмо, јашио сам лепим путем до планинског подножја. После отпоче блага узбрдица, а у 10 сати одмарах се у селу Грамничеву (такође и Гивешне и Гименџе званом), у коме живе 1.600 Турака. Али су многи од њих словенског порекла.

После одмора од два сата кренух се, али пењући се на планину, не дођох јој на врхунац, већ јаших једнако наслоном, не наишав ни на једно село. Људи, које сам уз пут сусретао, беху делимично Словени а делимично Турци. Одмара-

јући се по неколико пута стигох у вече мртав од умора у Негован (Ликован), паланку од 2.600 душа, самих Словена, изузевши можда неких 100 Турака. Од Словена обраћено је, у осталом нешто више од 200 у ислам. . . . ."

— Стој, прекинух Петрова; какви су то Словени, о којима увек говорите: Срби или Бугари?

— Па сад, одговори Петров мало збуњен, они се називају Бугарима. . . .

— . . . . Али славе *крсно име* и говоре српски? упадох смејући се.

Не опровргнувши ово, продужи Петров:

„Јутрос се кренух тек у 8 сати и стигох, после једног сата у село Лахну, у коме живе сами Мухамедовци, пола Османлије, пола Помаци. Лево су на једном вису остаци неке старе вароши.

Српкиња Серескиња.

Нешто даље од Лахне, попех се на највишу тачку друма, одакле сам уживао најдивнији и најпространији видик, који се може замислити. Лепо и пријатно је пропутовати и даљим пределом. Само је неповољно, што у околини има толико грчких и турских села.

Код Орљака (Словени) се дође у равницу, па по што се мало после пређе Струма преко једног моста, пресече се на послетку велика плодна равница на друму, покривеном небројеним путницима свих народности."

Петров, кад га зачуђен запитах, објасни ми, да он под овима разумева сељаке, који се служе овим друмом, а то су — вели — Словени и Грци и Турци.

Господин С. рођени Серезанин, показа се, на жалост Петровљеву, као непристрасан трговац, још не предобивен од бугарске пропаганде.

Кад га запитасмо о односима серескот становништва, одговори он равнодушно: 30.000 становника и то 12.000 хришћанских и 4.000 мухамедовских Срба, 4.700 Турака, 7.000 Грка, 1.900 Јевреја и 400 Бугара.

— Шта, плану на ово Петров, зар међ' овдашњим становницима да има само 400 Бугара према 16.000 Срба.

— Тако је, одговори г. С. мирно. Разумем дакако праве Бугаре, као што узимам у рачун и праве Грке. Јер од оних 16.000 Срба има можда до 3.000 појелињених [illegible] истина, [illegible]е код куће српски, али јавно грчки и мисле да [illegible] Грке.

Та такви смо ми Срби! Одбите још оне 4.000 мухамедовских Срба, јер се они сматрају за Турке, а не за Србе, онда још остаје 9.000, од којих је половина побугарена т. ј. у рукама је бугарске пропаганде. Млађи се од њих киње, да нагрде свој матерни језик побугаравањем речи и додавањем члана, а старији се придржавају бугарске странке. Ако много рачунамо, биће, да је још остало на 4.000 Срба, који нису под утицајем, али и од ових има само неколико образованијих, који знају, да су Срби; сви други називају се „Бугари", како је то већ постало навиком у овој земљи.

Ово разлагање пробуди у Петрову опет неку наду.

— Из овог дугачког говора произлази дакле кратак резултат (отпоче он), да од тих неких 16.000 Срба ни њих 16 сами не кажу, да су Срби, али напротив, да се њих 9.000 издаје за Бугаре. То је доста!

— У политичком погледу може вам ово дакако бити довољно, приметих, али ми смо непристрасни етнографски путници-истраживаоци. Као такви не можемо назови-Бугаре издавати за праве Бугаре. Ако дакле серески Словени доиста говоре српски и славе славу, то их ми, према нашем уговору, не смемо рачунати у Бугаре. Сутра и прекосутра имаћемо у осталом доста прилике, да се дружимо са народом и да утврдимо његову народност.

(Приметићу одмах сада, да смо се уверили о исправности података, које добисмо од свог домаћина).

Серез најважнија и највећа варош источне Македоније лежи на ивици велике равнице, а северно од ње, на подножју брдовитог краја. Стара варош, у којој живе Срби, Грци и Јевреји још и данас се зове Варош, што би већ било довољан доказ, да је словенско становништо српског порекла, јер — као што је већ изложено не стр. 106. — само српски језик зна за израз „варош", али не бугарски.

Изнад „Вароши" има брежуљак, на коме некад беше јака тврђава. Cousinéry, који је поближе испитао њене развалине, нађе у њима остатке неког старог храма, бунаре поред неког средовечног торња, а у средини замка малу цркву, посвећену Атанасију, са живописом из једанаестог или дванаестог столећа.

Онда још стајаху неки остаци старих зидина у средини вароши. Они су спајали замак и варош, окружавајући и њу саму, те су били на путу промету и грађевинама, по што је било тешко разорити њихово гранитно камење. Ну сад су ти зидови ишчезли, а варош се знатно улепшала.

Све ово гранитно камење извађено је из корита речице Дутли, која тече поред Сереза на источној страни, падајући у Тахињско-језеро. Вода га наноси са планине и оно служи још и данас за калдрмисање улица.

У вароши има такође митрополитска црква и архиепископски двор. Ја нисам био у њима и за то упућујем читаоца на опис Cousinéry-ов, који је нашао такође и натписа.

СЕРЕС.

У новој вароши живе трговци, јер је тамо и пазар; онде се држе пазарни дани и ту се концентрише живот и промет. Серез је важна трговачка варош и пијаца за богате производе његове плодне равнице.

Серез је три пута освојен од Срба: 1283., 1339. и 1345. год., оба последња пута од Душана, који је у близини основао манастир свети Јован Претеча (Јован крститељ) и (ако се не варам) манастир Кошвиницу, на истоименој планини јужно од Драма. Кажу, да у овом потоњем има још неки занимљиви летопис из доба српскога царства. Али како су Кошвину населили бугарски калуђери, то је летопис или утамањен[1]) или се бар закраћује његово издање и увиђај у-њ.

Манастир св. Јован Претеча, код Сереза чувен је нарочито због слике свог оснивача српског цара Стевана Душана. Али кад изјавих намеру, да посетим тај манастир, одвраћао ме је од тога господин С. речима:

— Била би штета, да губите време и да се једите. Прво је сумњиво, да ће бугарски калуђери вама, као Србину, дозволити улазак, па све ако би ово и учинили, из призрења наспрам г. Петрова, а оно би сте се само страшно једили, видећи, како су фанатички попови нагрдили и разорили слику оснивачеву. Ове будале радише по налогу бугарске пропаганде, односно бугарског егзарха и мишљаху, да ће, утаманивши ову слику, избрисати из историје света и тај факат, да је један краљ српски основао овај манастир.

Овакво варварство ражестило ме је и за то се одрекох излета у манастир.

Кад смо већ били у Мелнику, породи се у Петрову сумња о томе да ли је управо истина оно, што нам је саопштио господин С. Да је он ову сумњу изразио још у Серезу, онда бисмо имали разлога, да се уверимо на лицу места. Али тако беше већ прекасно и мени не остаде друго ништа, већ да озбиљно препоручим своме наследнику, да посети св. Јована Претечу.

---

[1]) Е баш је грозно кад се чује, како Бугари систематички на томе раде, да потамане све српске старине, које им падну шака. Шопски округи (т. ј. крај западно од Искра) пуни су успомена на српску владавину. Та српски краљ Милутин сахрањен је у Средцу, својој престоници, која се од оног доба по цркви св. Софије, коју је он подигао, зове Софија, данашња престоница Бугарске. Бања код Ћустендила (Кестендила) беше некад престоница српског краља Стевана Уроша II., који се према томе зваше и „краљ Бањски". Он беше подигао на висү, који је над вароши, своју престоницу, главну цркву и један манастир (св. Стеван). 1886. г. дође налог из Софије, да се развалине сруше и све српске старине, које се тамо нађу, потамане! Тако исто наредила је бугарска влада, да се у свима [illegible]рима по земљи, у музеју и у бугарским манастирима турских крајева, потамане [illegible] старине, писма и остале успомене на српско господство у Македонији и [illegible] округе — јунаштво, коме нису дорасли ни Хуни, ни Монголи, ни Осман[illegible]лија појмљиво је да српске патриоте Бугарима одричу цивилизоване народе!

Да бих бар што год урадио саопштићу, што Cousinéry приповеда о својој посети у манастиру (1814.).

Описавши пут у манастир, код кога се по његовом казивању, сваке године о светковини Јована крститеља скупља безбројни народ у госте, продужује Cousnéry:

„У једној дворани испред цркве налази се у природној величини слика оног бугарског (!!!) краља, кога означују за оснивача манастира. Ова слика на дувару, а спојена са још друге две у истом оквиру, изгледала ми је одвећ нова, но да би могла бити из доба оснивања манастира.

„Услед ове моје приметбе одговори ми мој вођ, да је неки грчки сликар пре неколико година, поновио све слике у овој дворани, али да при том, како и сам може посведочити, ништа није изменио ни у бојама, ни у изражају лица. Он примети, да се онај краљ према предањима сачуванима у манастиру, звао Стеван, да му је у Серезу била престоница и да је узео себи за жену Јелену, ћер Андроника III. (Палеолога) а сестру Јована V., чији је савладар био Јован Кантакузен. Још додаде, да је Стеван био побожан кнез, као и Јован V. и да су се као шураци ујединили те овај манастир основали.

„Ма да се у историји не спомиње име краља бугарског (!), који се је венчао са Јеленом ћерком Андроника III., то се ипак из приповедања нашег калуђера може ласно увидети, да је овде реч о принцу Стевану, који беше савременик и шурак (!) Јована V.

„Живопис, о коме је реч, састоји се из три слике и то: краљеве и краљичине у краљевском руху, а међу њима њихов 8—10 годишњи син. Може се замислити, да живопис, кад се посматра са вештачког гледишта, нема у себи ничега особитог, до ношњу ових трију лица, али он ипак осветљава разне стране историје Палеолога, као и бугарских (sic!) краљева.

„Име бугарског (!) принца, са којим беше венчана Јелена, било је непознато, а тако исто име вароши, где је живео краљ, њен муж. Слика објашњава сад обе ове тачке, она износи на видело, да је Серез једна од оних вароши, у којима су седели краљеви бугарски (!)...“

Овако испреда Cousinéry своју крајњу бесмислицу врло научно и изводи најоштроумније рачуне, оглашујући као њихов резултат, да је манастир морао бити основан 1357. године.

Сваки читалац, коме је позната српска историја, биће се, као и ја, слатко насмејао горњем разлагању ученог Cousinéry-а.

Али како је можда по неком читаоцу непозната српска историја, — јер се на немачким средњим школама, сразмерно врло опширно предаје историја Византинаца и Португалаца, Турака и Арапа, док се историја словенских народа, ближих по положају, свршава у неколико страна — то ћу овде ставити на супрот Cousinéry-овим фантазијама оно, што нам историја казује:

Српски краљ Стеван Душан завадио се са Бугарском ускоро по крунисању (1333.). Овде је владао онда Александер, коме је Душанов отац, после осво-

јења Бугарске (1330.) поклонио ову краљевину. Александер беше Душанов брат од ујака, јер је његова мати Неда била сестра Душановог оца.

Тек што се подиже Душан, да по други пут освоји Бугарску, кад се Александер досети нечем бољему, изјавивши, да је спреман попустити у свима спорним тачкама а за јемство помирења даде своју рођену сестру Јелену краљу Душану за жену.

За тим се зарати Душан са византијским царем Андроником III. и принуди га, да уступи варош Серез, Чрмен, Струмицу, Костур, Трикалу, Јоанину (Јањина), Прилеп и Орид (1340.). Исте године обрадова Душана пород сина му Уроша.

Цар Андроник III. умре 1341. год., Јован Кантакузен узе царску круну, али већ 1342. године мораде побећи и оде ка Душану, с којим беше у пријатељству. Обојица закључише уговор, по коме ће Душан њему помоћи, да опет добије византијски престо, Кантакузен пак, да неће никад више захтевати македонске вароши, које је Душан освојио.

С почетка је спречила куга озбиљније ратовање, али је ипак византијска царица Ана држала, да је мудрије, ако одвоји Душана од Кантакузена и за то му обећа још неке градове. Али Душан не хтеде погазити своју реч, већ остаде Кантакузену веран, позајмивши му војску за освојење Сереза, а међутим он сам освоји Воден. Ана обнови своја обећања, покушавајући, да преко Јелене и Александра дејствује на Душана, али овај остаде веран и продужи своја освајања, заузевши за Кантакузена Верију и Србицу (Servija).

Идуће 1343. год. умре српски војвода Реља, који беше основао пола независну владавину (Мелник, Неврокоп и т. д.) у родопској планини, коју Душан сада присвоји себи, као феудни господар. Кантакузен замери му ово и мишљаше на неко издајство. Кад се Душан уверио о томе, објави му рат. Кантакузен у свом очајању дође на несретну замисао, да позове Турке у помоћ, који 1344. год. први пут ступише ногом на европско земљиште, али их Душан уништи. Он дотера у ред и Грке, узе опет Серез на јуриш (1345.) и освоји сву Македонију (осем Солуна) до ушћа Месте (Кара-Су). Кантакузен измири се сада са царицом Аном и обоје покушаше, да у вези са Турцима отму Душану освојене крајеве. Ну све узалуд! 1355. год. диже се, на последку Душан — који девет година пре тога беше окрунњен за цара српског, грчког, бугарског и арбанашког — са 80.000 момака, да освоји Цариград, али умре нагло 18. Децембра исте године у 46. години, кад се већ беше приближао својој цељи.

[illegible], да је манастир св. Јован Претеча основан тек после освојења [illegible] г да услед тога Јован V. при томе није имао ни- [illegible] . прономиовао је Душан и даривао манастире на [illegible] приликом долазио у св. Јован Претечу

и да се овде сликао. С овим се слаже и навод Cousinéry-ов, што се тиче старости принчеве, јер Урошу беше у оно време 8 година.

Незнање Cousinéry-ово, у погледу свега, што је словенско — а то је у осталом особина и других несловенских путника — опет нам је нов доказ, колико су без важности они „ауторитети“, који су до сада све оно, што је у Македонији српско, простодушно оглашавали за бугарско, а у исто је време опомена за оне, који не познавајући словенске народе и њихову историју, инак се усуђују, да о томе пишу.

РАЗВАЛИНЕ АМФИПОЛИСА.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ И ПРВА

Из Сереза преко Драма и Неврокопа у Разлог

Господин С. беше тачан познавалац сереске околине и тахинског језера. Његовим саопштењима благодарим, што сам могао исправити околину око језера и путну пругу Серез—Драм—Неврокоп—Разлог, коју не могосмо уврстити у свој путни план. Исто тако послужили су ми његови подаци за допуну етнографске карте. У следећим редовима саопштићу читаоцу, шта сам у овом погледу дознао од господина С-а.

Тахинско језеро је врло дубоко и богато рибом. По њему возе чамци, али само до јужне половине, по што је северна са свим баровита од утока Струме до близу Провишта. На јужној су обали претежнија грчка села, али тамо живе такође и Турци и Срби. На северној страни има опет читавих циганских насеобина. Оток језера у море засут је песком, али би се корито дало очистити од наноса, а тиме би се отворио пут морским лађама до близу Сереза. За трговину би ово било од великог замашаја.

Од исто толике користи би била железница од мора, поред јужне обале тахинског језера преко Сереза, Петрића, Струмице, Штипа у Велес, јер би пролазила кроз све плодне равнице источне Македоније, а и што би сразмерно мало коштала.

При истоку Струме из језера начињен је преко ње камени мост на сводове. Лево је грчко-турско село Неохори или Јеникеј са 100 или 150 кућа, близу развалина амфипољских, које је Cousinéry већ опширно описао.

Приложена слика израђена је према његовом нацрту, који је снимио од села Оршаве, у чијој су близини развалине Cerdilium-а, које је Cousinéry такође описао.

...отребљава и за то је управо чудно, ...

... би имало теренских препрека.

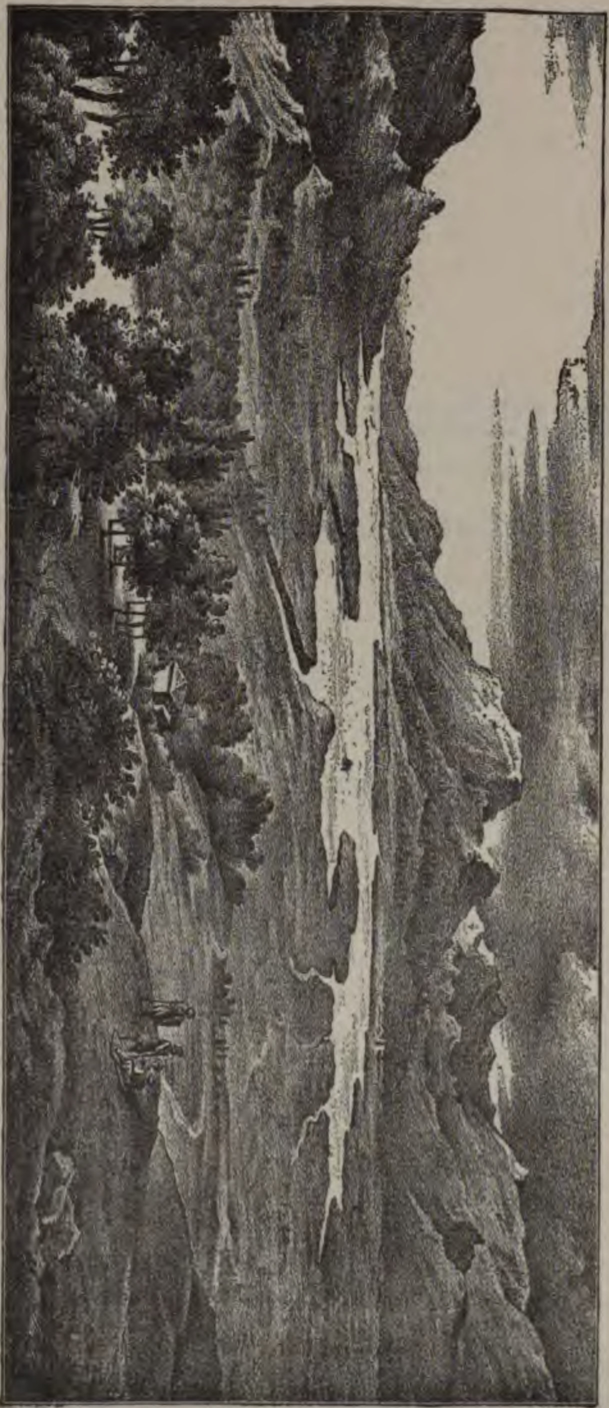

Тахинско језеро посматрано од Зихне.

Све до Сармусакли-а виде се поља засађена пиринцем и виноградима, а од овог села има диван преглед преко читавог језера.

Такође и срез зихњански, у који сад долазимо, плодан је и добро насељен. Зихна сама (одакле је Cousinéry снимио приложену изврсну слику тахинског језера) је мало село од 300 душа, пола Турака, пола Грка, са средњевековним развалинама у близини. Зељахово је веће (2.700 становника) са грчко-словенско-турским становништвом. Што се тиче Словена, то се они могу сматрати као неки прелаз од Срба на Бугаре, бар им је језик нека средина између српског и бугарског језика. Али како махом сви славе славу, то се може сматрати, да су се примакли ближе Србима.

Такође и у Алистрати (грчки Хагион-Страти), најближој овећој вароши, чине Словени неки прелаз. Тек у драмској долини, где расте памук, пиринач, дуван, жито и вино, почињу прави Бугари. Драма лежи на подножју једног виса и насељена је

ИЗВОР АНЧИШТЕ.

Бугарима, Грцима и Турцима. Испод вароши има много извора, који добро служе бојаџијама.

Од Драма води други друм поред развалина неког замка, кроз бујне засаде пиринца, дувана, жита и памука, као и кроз винограде натраг ка западу, па до паланке Просјечина, која је средиште такођер трговине. Одатле се иде током Анчиште до пећине, из које она извире и о којој доносим читаоцу слику по Cousinéry-ову цртежу. Река се губи на северној страни Боз-Дага у пећини, тече подземно и излази опет у поменутој стени. Cousinéry описао је ову стену тако опширно, да не могу друго, до да читаоца упутим на тај опис.

Од Просјечина води стаза узбрдицом поред неколико развалина преко Боз-Дага у Лисе и Зирново. Између ових двају места, у којима живе Бугари, Помаци и Турци, а западно од њих, пружа се једна плодна висораван.

Од Зирнова се иде теготном стазом преко планине у Неврокоп. Ова је варош на једном потоку, који се један сат, идући на ниже, слева у Месту (Нишаву). Један је део вароши у равници, други је заглављен између подножја неког високог брда и једног виса. Неврокоп има 1.410 кућа са 11.000 становника, од којих има 2.500 хришћанских, 5.600 мухамедовских Словена, 400 Цинцара и 2.500 Османлија. Словени етнографски припадају српском народном племену, али су у пола побугарени. Њихов језик чини прелаз од српскога на бугарски, али се зближује више са оним него са овим. Ко жели да се о томе увери, нека само говори са женама, које нису школоване и које су према томе задржале такођер наречје. Јер код људи, који су васпитани у бугарским школама — нарочито код млађег нараштаја — не може се сакрити бугарски утицај.[1])

У Неврокопу има дванаест џамија, две цркве, један торањ са сатом, прилично велики пазар, много ханова и кафана. Куће су при земљи од камена, на горњем боју од дрвета или од набоја, кровови су ћерамидом покривени.

Сваке године (у Августу) у Неврокопу је панађур, који траје месец дана и који је врло јако посећен. Главни су предмети трговине дрва, која дају посла многим оближњим воденим стругарама.

Од Неврокопа до Разлога има још 10—11 сати. Пут води десном обалом Месте поред два чифтлика. Код Зиропоља сужава се долина, окружена с обеју страна високим стенама, које се сужавају на једном месту (тамо где стоје развалине „девојачког замка“ — Кис Кулеси) — образујући кланац.

У долини Месте нађе се тек по који хан и караула; села су сва у планини или у доловима са стране. Ови се долови обично отварају према западу, тако

[1]) Ова околност даде ми повода, те сам представио на карти околину између Перина и Деспото-Дага у пола бугарски. Етнографски правилније би било да сам српски елеменат продужио до Деспото-Даг[illegible] бих се уклонио свакој сенци шовинизма, и водећи рачуна о напретку побу[illegible] сам бугарском елементу, да се овим користи.

да путник мора прећи, ништа мање, од једанаест потока. На једном месту води преко Месте дрвени мост.

Код Вучјег-хана удаљује се путник од Месте и ускоро стигне у село Добриниште, где отпочиње пењање на једну висораван.

Силазак је лак и води нас у Бању, која носи име од лековитих извора, што су, судећи по преосталим развалинама морали бити познати још у старо доба. Село је поред обеју обала једног потока. После једног сата се долази у Разлог — турски Меомија, Ami Boué у својој високоучености, тако се далеко, занео да је ставио питање, да л' име Разлог не долази од арбанашког *ррассе* (камена плоча). Какву ли је лудорију кадар написати овакав један научник! Та здрав разум показује, да овакав замишљај нема места! Како је Разлог удаљен 150 километара од најближе арбанашке насеобине, могао позајмити своје име из арбанашког језика? Да је Boué само површно познавао словенске језике, то би он знао, да је *разлог* српска реч, која немачки значи „разбор, памет, узрок".

У Разлогу има 1.100 кућа са 8.400 становника, од којих је 4.700 хришћанских, 3.500 мухамедовских Срба и 200 Турака. Од Срба су пак многи побугарени.

Разлог је на једној висоравни, одакле је диван поглед на 2.681 метар високи Јел-тепе!

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ И ДРУГА

Од Сереза, преко Петрића и Мелника у Џуму.

Дознавши, да код Струме престаје насип, предложи Петров, да пошљемо слуге с коњима и с пртљагом донде унапред, а ми да се другог дана кренемо зором на колима за њима. Због уштеде у времену пристадох на то.

Још у 2 сата после по ноћи пробуди нас господин С., јавивши нам, да су кола спремна. По што смо их наручили за три — потпуно уверени, да ће онда доћи до 4 сата, то не могасмо појмити овако прекомерну тачност и тврдисмо, како је не могуће да је кочијаш источњак.

Али ова се загонетка брзо реши. Господин С., прерачунавајући франачко време на турско, збунио се за два сата и наручио кочијаша за 1 сат после поноћи *alla franca*, тако да је онда наравно морао доћи у 2 сата.

Ну по што смо сад и онако већ били будни, то се хитро обукосмо и опростивши се са својим љубазним домаћином, одврјасмо у $2^1/_2$ сата после поноћи.

Тек што одмакосмо са сереске џомбасте калдрме, заспасмо обојица и пробудисмо се тек три сата доцније, кад се кола зауставише у Жељезнацу (Демир-Хисару). Овде смо пили црну кафу и заподевши разговор са људима, дознадо смо од њих, да у вароши има више од 13.000 становника, а међу њима 9.000 Срба. Од ових је 1.500 вере мухамедовске, а исто толико појелињених. Број Грка и Цинцара износи 250, остало су Турци.

Језик жељезначких Срба више се разликује од српског књижевног језика, него ли језик макендонских Срба западно од Вардара, како смо то већ приметили у Серезу. Али ипак у њему се огледа прави српски карактер, а ни по што бугарски. Услед тога, а и за то, што и становници сереске махом славе славу, мораде и сам Петров признати, да овде нема Бугара. Да како, да му је то годило, што је могао утврдити, да су се они Срби, које није придобила грчка — бацили у наручје бугарској пропаганди.

— Шта то хасни вама Србима, (довикну ми он триумфујући), ако ви и констатујете, да су овдашњи Словени искључиво ваши земљаци. У ствари ми смо их задобили и ми кажемо са Бисмарком: *beati possidentes!*

У 7 сати у јутру заустависмо се на обалама Струме, код превоја, где нађосмо своје слуге и коње. Превезосмо се преко реке на врло трошним скелама, уседосмо на коње и одјашисмо уз реку.

Скоро три сата јашисмо кроз теснац у долини, кроз који тече Струма, а који образују Ченгел-Даг и Белеш-планина. Овај комад пута је богат природним лепотама, али је више мртав.

Већ пред утоком Бистрице у Струму проширује се долина, образујући малу равницу. На њеној је ивици Тополница, где се у 11 сати одмарасмо и ручасмо. Становници говоре неким српским наречјем и славе славу.

У 1 сат кренусмо се по ново поткрепљени и одосмо у Петрић, камо стигосмо у 4 сата.

Петрић, (који је име добио од старе вароши Петра, коју Cousinery овамо премешта) живописно лежи на подножју Белеш-планине, а на ивици велике струмичке равнице. Он изгледа много већи, но што је у ствари, јер су му куће, нарочито у предграђима врло растурене и баштама поодвајане. Рекоше нам, да има 7.500 душа и то 5.600 Срба, 200 Грка и 1.700 Турака. Од Срба има 1.600 Мухамедоваца и 2.000 појелињеника т. ј. они говоре, истина, српским наречјем, али је смешно, што се издају за Грке, ма да их има много, који једва штрбецају грчки. Као што ћемо чути, наилази се ова иста особина и у Мелнику, као што смо је нашли у Жељезнацу, Серезу и Неврокопу. По казивању неког Бугарина из Петрића (т. ј. неког „Источно-Румелиота“, који онде живи) исто је овако чак и у Струмици.

Ни ја, ни Петров не могасмо појмити, како је могуће, да је ова шака Грка могла за се придобити толике Србе. Али нас Бугарин о томе извести овако:

Пре, но што је отпочела бугарска пропаганда и пре, но што је постављен бугарски ексархат, Грци беху свуде господари положаја, и користише се овим, подижући грчке школе на сваком оном месту, где је живело само по неколико Грка. Отменији Словени, који не хтедоше, да им деца одрасту у незнању, беху принуђени слати своју децу у грчке школе, где научише грчки, упознавши се и са грчком културом. Природна је последица овога била, да су они уображавали, као да су нешто бољи од својих земљака, који нису васпитани на грчким школама и да су, да би показали своју образованост, јавно говорили само грчки и почели, да се стиде свог матерног језика и своје народности. Рђави пример постаде прилепчив и тако наша пропаганда, отпочевши после установљења ексархата свуда по Македонији сузбијати грчку пропаганду, нађе по свима великим варошима (Серезу, Петрићу, Жељезнацу, Мелнику, Неврокопу, Струмици и т. д.) већ са свим појелињено словенско становништво. Истина, ми не клонусмо духом; сузбијајући корак по корак Грке, данас можемо са поносом казати, да је далеко

претежнија већина оних Словена, који су већ били појелињени, опет задобивена за Бугарску, и да се они осећају, као да су Бугари.

Ова потоња приметба даде ми повода, те сам од своје стране казао овом бугарском агенту — јер се је овај „Источни Румелиота“ као такав показао — своје мишљење о народности македонских Словена. Петров ћуташе, осећајући истину мојих доказа; али Бугарин се разгоропади и не даде се никако убедити. „Људи сами се издају за Бугаре (викаше он) и најбоље ће знати, којој народности принадају.“ Што они пак не говоре бугарски, него српским наречјем и што они славе славу, то су за-њ биле само маленкости.

На послетку прекидох разговор, увиђајући, да се борим са ветрењачама. Овај агитатор, кога сам потпуно убедио и разуверио, да нема право и да брани неправедну ствар, ипак не смеде признати, да има криво.

Српкиња из Мелника.

Другог дана рекосмо „с Богом“ вароши Петрићу, која на нас обојицу беше учинила непријатан утисак за то, што у њеном становништву нема праве самосвести. Прејахавши равницу попречно и прегазивши Струмицу, превезосмо се на скели на супротну обалу Струме (8 сати).

После кратког одмора, јашисмо дуж мелничког језера, непрекидно узбрдицом, док око подне не стигосмо у варош Мелник.

Мелник или Меленик лежи врло живописно у једној доста узвишеној долини (370 m. дакле близу 300 m. над површином Струме), окруженој брдима. Онако од ока бих оценио, да у далеко растуреној вароши има 1.500 кућа, али ме увераваху, да ће их бити око 650. Рекоше ми, да има 5.500 становника и то 3.500 Срба (од ових 500 Мухамедоваца) 600 Турака и 1.400 Грка.

Али како је већ раније примећено, појелињен је велики део Срба (неки тврђаху 1.000, други чак 2.000) т. ј. они припадају грчкој партији и воле да говоре грчки, али нису још заборавили свој матерни језик.

Што сам пре казао о Петрићу, вреди и у погледу побугаравања осталих Срба, људи се сматрају за Бугаре и припадају бугарској партији и ако говоре српски и славе славу.

У осталом је вредно, да се спомене, да изван вароши Струмице, Петрића, Мелника, Неврокопа, Жел... ва нема појелињених Словена. Објашњење је за ово врло просто. По... ог сеоског становништва (сем оног на тахинском језеру), то не ... српско сеоско становништво. Појелињење се вршило ... лих грчких насеобина, које се тамо на... порадох насмејати у

брк једном грчком учитељу, кад нам је, држећи се озбиљно, хтео под истину продати, да у срезовима Петрићу, Мелнику, Жељезнацу, Серезу и Струмици, живе Грци у претежнијој већини. Па да би поткрепио своје тврђење, донесе неке новине, у којима беше привидно тачна статистика све Македоније. Ова беше пуна шовинизма и управо смешна. Према њој би износио грчки елеменат две трећине укупног становништва!

Петров и ја згледасмо се, па викнусмо, смејући се:

— Поштовани господине учитељу, па ми смо баш сад пропутовали махом све овде побројане крајеве и подвукли смо плавом бојом сва места где има Грка и поједињеника. Ево, погледајте нашу карту, па судите сами!

Али познато је, да је Грк исти шовиниста, као и Бугарин и тако се врли учитељ само ражљути, не давши се никико убедити. На жалост је имао рђаву навику, да балансира на једној нози од столице. Па док се онако жестоко разметао, изгуби равнотежу и паде на леђа заједно са столицом.

— *Sic semper Graecis*! [1]) викну Петров смејући се.

— По овој злорадости познаје се Бугарин; одговори разјарени Грк. Волемо десет Срба, него једног Бугарина. Али рачунаћемо се!

Другог дана кренусмо се из Мелника још у 5 сати у јутру, па јашући истим путем натраг, којим смо дан пре дошли, до Дере Чифтлика (село, јужно од вароши, у коме има преко 400 Срба), скренусмо за тим на запад. Пут иђаше час уз брдо, час низ брдо, док у 10 сати опет не дођосмо до Струме, чијег се тока придржавасмо узбрдицом до Думе.

Јашући добрим друмом кроз широку пријатну струмичку долину, стигосмо у вече у новоселски хан. Сем неколицине Турака, сви људи, који нас сусретаху, беху Срби хришћанске и мухамедовске вере. При томе паде нам у очи обојици, да је наречје, којим говораху сељаци, увек више наличило на српски књижевни језик, него оно, којим су говорили варошани.

Ово се објашњава тиме, што су варошани због бугарских школа већма побугарени од сељана. Али највећма нам је падала у очи околност, што су жене и деца најчистије говорили српски. Често се дешавало, да је у једној истој породици отац мешао у свој говор по неке бугаризме, док је мати у истим приликама у место бугаризама употребљавала србизме. Ја ово отуда доводим, што жене слабо или никако школу не посећавају, па за то свој матерњи језик одржавају најчистији и најнепокваренији, док се мушкарци одрођавају по туђим школама.

Најпре хтедосмо преноћити у новоселском хану, али како не изгледаше баш особито примамљив, то сам саветовао Петрову, да ће бити боље, ако одемо до Крсне, где ћемо можда наћи бољи конак.

Петров пристаде, али већ после једног сата навали, да разапнемо свој шатор у једној стени у десно. Како сам био врло уморан и будући, при онаквој

[1]) Тако и треба увек Грцима!

ноћној топлоти, не беше ни најмање опасно преноћити на пољу, то се нисам противио. Само сам поставио једини услов, да наше слуге наизменце стражаре.

Кад се пробудих поче свитати. Изашав из шатора, нађох обоје слугу поред коња — где спавају, као мртви! Баш права срећа, што хајдуци нису приметили наш логор, јер су овде имали најзгоднију прилику, да нас све побију или да нам бар отму пртљаг и коње. Као што се после показало, Јован, коме је био ред да први чува стражу, заспао је првог часа. Изгрдих га, али врло мало, јер сам појмио, да је морао бити сањив и уморан, после онако усиљеног јахања од 10 сати.

Попивши црну кафу, узјахасмо коње и кренусмо даље. Већ после четврт сата стигосмо до Кршљанске скеле и одатле продужисмо пут на десној обали Струме.

Овај део нашег путовања беше, без сумње највећма романтичан. Један заптија кршљанске карауле праћаше нас, под изговором, да је пут несигуран због хајдука. Али сва је прилика, да му је било само до бакшиша, јер сем мирних путника, не приметисмо ништа сумњива. Стаза иде правце пристранком планине, доле је жаморећа Струма, а над нама се вију јастребови. Мењају се шуме и стеновити предели и сваки нам завијутак пружа нових привлачних призора.

У 8 сати одмарасмо се у селу Крупнику, у коме живи 700 Срба и где отпочиње нови пут за Бугарску. За време доручка разговарасмо се са становницима, од којих нам један рече са свим отворено:

— Ми смо баш Срби, као и они, које Бугари зову Шоповима, јер нам је језик онај исти, али ми смо тако сити турског господства, да се издајемо за Бугаре, само у нади, да ћемо се ослободити; јер не прође никад година, да не долазе Бугари, који нам приповедају, како се бугарска влада живо заузима, да нас ослободи од Турака. Кажу, да српска влада осујећава све њихове трудове, али ово не могу да верујем.

— Ето видите, Петрове, са каквим средствима ваши земљаци раде! приметих заједљиво.

— Ко зна, да ли је то истина?

Овим одрешитим речима извуче се Петров из неприлике.

Али после, кад Петров стаде порицати, да су Крупничани Срби, упре један старац прстом на противно брдо и рече:

— Онај брег и себце, које му је на подножју, најбоље вас о том обавештавају; они се зову „Србин.“ У своје младе дане очекивао сам, да ће нас ослободити наша српска браћа, сад да како остаје нам последња нада у Бугарима.

У 9 сати одјашисмо лепим путем даље кроз шуме и поред њих, имајући диван изглед са њихових ивица. [illegible] ог доброг сата прођосмо кроз село Семитле, у коме живе Мухамедови [illegible] ја и 1.500 Срба).

У 11 сати пређосмо код Т[illegible] та Струму и одмарасмо се за време ручка. Али већ у [illegible] да смо поред тога,

што смо се два пута одмарали, ипак већ у 5 сати у вече стигли у Џуму и овде свратили у неки велики Хан.

Ханџија беше врло цивилизован човек, јер имађаше један предмет, за који не бих могао помислити, да ћу га наћи код њега. Из прва сам држао ту ствар за какав чибук и хтедох га разгледати. Али ме ханџија збуњен одвраћаше, говорећи, да ће бити боље, ако из њега не пушим.

— Па за што не? запита Петров зачуђен, узевши цев са писком.

— Врло је гадно! клео се ханџија у још већој забуни. Али Петров постаде тиме још љубопитљивији и узе писак у уста, али га опет нагло испусти, кад ханџија очајнички викну:

— Та то није чибук, већ клистир, којим се човек сам може клистирати!

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ И ТРЕЋА

Малеш, Радовић, Тиквеш, Велес

Џума је варошица, турског облика, од неких 4.000 становника, на обема странама бистричког потока, удаљена само 5 километара од бугарске границе. На левој је обали хришћански део вароши, на десној мухамедовски, у коме живе поред 1.000 Турака, 1.500 мухамедовских Срба. Покривен дрвени мост, на коме су с обе стране понамештане шатре, везује оба дела вароши. Место је врло живо прометом: ту има предионица, ткаоница и бељарница; али је особито живахна трговина с дуваном; бар на свима кућама и плотовима виси сухо дуванско лишће.

Био сам рад ударити у Малеш путем преко Царева села, да се уверим, да ли је то место доиста онако велико, како нам рекоше у Џуми т. ј., да има 700 кућа и то: 500 хришћанско-српских, 100 мухамедовско-српских и 100 турских; али Петров не хтеде пристати на овај обилазак. По што се већ беше довољно уверио, да је рђаво пошла за руком цељ његовог путовања, то му је била већ са свим малаксала нада, да ћемо наћи правих Бугара и у оним пределима, којима још нисмо прошли. Он би био најрадије отишао из Џуме у Софију оставивши мене, да сâм довршим путовање.

Ну колико год сам се придржавао нашега споразума, толико сам га и намамљивао с примедбом, да ће можда бити правих Бугара у Радовићу, Велесу, Скопљу, Паланци и т. д., или да ћемо бар наићи на чисто побугарене Србе.

Оваквим побудама Петров се даде склонути на истрајност, али за то сам морао пристати, да скратимо свој првобитни правац. Услед тога отпадоше из нашег путног [illegible]ица, Доријан, Кукуш и Женско, али на нашу утеху, бесмо већ [illegible] пределима тачне податке, за које имађасмо бити благодарни л [illegible] упознасмо путем. Овако спречисмо да не б [illegible]

У 5 сати у јутру кренусмо се из Џуме и после три четврти сата пређосмо Струму (коју Барт тврдоглаво зове Кара-Су) преко једног дрвеног моста. Од југа се блисташе мостаничке куће. (Барт је накарадио Моштаницу именом Схтанца). Сунце, које се рађаше, од једаред позлати пред нама врхове Звегор-планине.

После пењања од нека четири сата, одмарасмо се у селу Габрову, чије становништво говори неким старим обликом српскога језика и много држи до славе.

Јашући дивљим пределом одмарасмо се један сат, а за време ручка у селу Панцареву (код Барта Паншер), извештавајући се о околини. Кренувши се опет у 3 сата, прођосмо $1^1/_2$ сат доцније кроз татарску варошицу Черник или Црниг и стигосмо у 7 сати у вече у варошицу Пејчово (код Барта Беђова), где преноћисмо.

У Пејчову има 2.250 становника, од којих су 1.150 хришћанских и 1.100 мухамедовских Срба. Као што се црквени торањ поносито уздиже поред главне џамије, тако мирно живе овде хришћани и Мусломани у заједници. Варош је главно место Малеш- или Мулеш-нахије. Становници живе од земљорадње, сејући јечам, пшеницу, раж, а делимично памук и дуван.

Читалац ће наћи 16 малешких села у статистици места. На његову забаву навешћу овде још само, како је Барт накарадио њихова имена; тако је изопачио: Умљење у Хумина; Мирово у Смојмир; Родмерци у Будинасх; Рушново у Русин; Ратово у Фратова; Радово у Негревац; Владимирово у Ладими и Ладомир и т. д.!

Другог дана у $5^1/_2$ сати бесмо опет у седлу, па спустивши се у доловиту равницу Брегалнице (звана и Желебица), пређосмо је попреко и у $7^3/_4$ сата одмарасмо се у селу Владимирову, где живи 1.000 Срба. У 8 сати продужисмо пут преко Плашкавица-планине па Кечи-Каја-Дервендским кланцем у Подриш, где стигосмо на конак у 6 сати у вече.[1])

Идућег јутра у 5 сати остависмо Подриш и одјашисмо за три сата у Радовић, где доручковасмо. Пут беше једнолик, водећи нас преко пољâ и винограда, без икаквог интереса.

Радовић, варош од 7.000 становника (4.500 хришћанских и 1.500 мухамедовских Срба, 1.000 Османлија), лежи на крају дугачке, плодне струмичке равнице на изласку из једне долине. Њу оводњава поток, који тече кроз варош. Становници се издају, као и свугде за Бугаре; али славе славу и говоре неким старосрпским наречјем, у коме ми је највећма пао у очи израз *јаз* (ја) за то, што представља везу између српскога *ја* и бугарскога *аз*. Ово *јаз* чуо сам у осталом у Велесу, Штипу, а делимично и у Кратову, Кочанима и у Паланци.

---

[1]) Д-р Барт који је прошао од Џуме до Кавадараца истим путем, који ми бесмо изабрали, описује га тако опширно, да нам преостаје само нешто мало, да допунимо, упућујући читаоца на његов опис. Обим овога дела тако ми расте под руком, да морам бити колико већма могуће кратак, ако нисам рад, да прекорачим границе, које су ми уговором постављене.

Велес.

Петров се хтеде овим користити, али ми лако беше доказати му, да тамошње наречје ипак много наличи српскоме, а напротив, да је врло различно од бугарског.

У 9 сати остависмо хан радовићски и одјашисмо преко Инова, Гавреваца и Враштице у Гавран, где се одмарасмо за време ручка од $1^1/_2$ до 4 сата. Ово село лежи већ прилично високо на ивици неке провалије, којом се долази до Промета.

Преко овог брда пређосмо у $4^1/_2$ сата при чему имађасмо красан поглед на Тиквеш. Али не имађасмо времена, да се дуго дивимо, јер смо се морали журити, ако смо хтели још за дана стићи низ теготну и опасну стрмен до Вардара.

Од села Промета, па док не дођосмо у Пепелицу (8 сати у вече) сретасмо путем само мухамедовске Србе, који живљаху у свима селима украј тог пута. Та ми бесмо у Тиквешу, где је становништво на гомиле прелазило, и још данас прелази у ислам — врло жалосна околност! Истина, да се мухамедовски Срби не турче, јер придржавају свој језик, али они са свим изгубе већ у првом колену српску народну свест. Мухамедовски Бошњаци показују исти грозни пример! Ма да не разуму баш ништа турски, и ако у опште само српски говоре, то се ипак не сматрају, да су Срби, већ Турци, па и сами Аустријанци зову их „Турцима". Мухамедовски Бошњаци држе, ва су они „као Турци" нека особитост и да су много бољи од своје хришћанске браће, ма да су у ствари много гори, и то одметници и лењштине.

Писац је доиста најтрпељивији човек у верозаконским стварима, (јер он сам не верује ама баш ништа); али се ипак одупире исламу, сматрајући га за верозакон опасан по државу, који треба утаманити у интересу културе. Ислам спречава сваки напредак, сваки полет и сваку културу, он је прави грч за морал. У место мажења, којим аустријска влада, о трошку и на незадовољство, хришћанских Бошњака, предусрета Мухамедовце, боље би било, да им стави на вољу: или да се одрекну ислама, или да се иселе, оставивши своје имање. Кад би им се предложио овакав избор, онда би 90 процената мухамедовских становника, сматрали као пробитачније, да се покрсте. Њихови преци наговарани су у своје време од Турака на прелаз у ислам обећањем, да ће задржати оружје и имање и за то би било данас баш у реду, кад би се окренуо ражањ.

Идућег јутра одјашисмо преко хришћанског села Драчевице на железничку станицу у Демир-Капији, где дочекасмо солунски влак, који нас одвезе у Велес.

Положај сам Велеса описао још на страни 40. а сем тога добија читалац о њему добар појам и из придоданих двеју слика.

Варош Велес (турски Кеприли) врло је велика, онако од ока рекао бих, да има 4—5000 кућа, али у ствари имаће само 2.500 са 15.000 душа (12.000 хришћанских, 1000 мухамедовских Срба, 1.500 Османлија и 500 Цинцара.

О пореклу имена вароши Велеса доноси Хан у свом делу „путовање Београд—Солун" (стр. 166. другог издања) множину најчуднијих бесмислица, заодевених у неко научно рухо, које сваки, забаве ради, може тамо прочитати. Не

треба бити научењак, те да се појми, да је Велес само скраћено византијско име ове вароши — Βυλαζωρα, што се новогрчки изговара Виласора. Срби, који у почетку средњега века поплавише и населише Македонију, скратише Виласору у Вилас, одакле је временом постало Велес. Ово је управ онако, као што су Срби начинили од Салоника Солун, Улпиана Липљан, Од Шкодре Скадар и т. д. У осталом ово није првина, да се Хан смешним учинио, тежећи, да свуда пронађе Арбанасе и арбанашке речи.

Ако би Србија (или Бугарска) ма када добила Тиквеш, онда ће имати да бира: или да попусти по мом предлогу или да одржава у својој унутрашњости вечитог непријатеља. Надајмо се, у интересу културе и Словенства, да онда Србија (или Бугарска) неће подражавати погрешке аустријске владе у Босни.

Другог дана кренусмо се у 6 сати из јутра и одјашисмо — прегазивши Вардар — у Неготин, варош од 4.700 становника чистих Срба (као што у опште у свем Тиквешу, сем Срба нема ни једне друге народности), од којих је пак 700 прешло у ислам. Варош је, према верозакону подељена на два кварта, који се распознавају по звонику и по џамији. Камени мост веже оба кварта вароши, јер су ови један од другог одвојени једним сухим јендеком. Између кућа има башта и чардаклија, али куће изгледају јадне, а и жалосна околина није кадра разведрити око.

У $8^1/_2$ сати остависмо опет варош и јашећи преко њивâ, пољâ и других незанимљивих предела, стигосмо у 11 сати у Кавадарце.

Кавадарци (по Барту Кафадар) највећа је варош у Тиквешу. У њој има око 6.800 становника (разуме се чистих Срба), од којих је, на жалост, само 2000 остало верно својој вери и народности. Језик Тиквешана не разликује се битно од српског књижевног језика, а по што се и у Тиквешу слави слава, то је морао Петров признати по што, по то, да су Тиквешани не сумњиво Срби.

После продужисмо пут у Бесвицу — такође Бесфица и Бесница. Од села, која уз пут видесмо, беше у Орлову хришћанско, у Вешју махом мухамедовско, у Горњем Дисану само хришћанско, у Доњем Дисану мухамедовско становништво. Сама Бесница, где у вече стигосмо, има између 2.500 становника једва једно туце хришћана.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ ЧЕТВРТА

Штип, Кратово, Паланка, Скопље

Кад се у јутру у 6 сати кренусмо из Велеса, беше небо навучено црним облацима, који нам за тај дан не обрицаху ништа добра. Срећом отпоче киша тек два сата доцније, по што већ бесмо прешли планину, која одваја висораван од Вардара. После пола сата одмора у Картманову, (Караманли), јашисмо по највећем пљуску на поменутој висоравни, која је дугачка и узана и на чијим ивицама има турских и српских села. За тим се одмарасмо под својим шатором два сата, а после сиђосмо низ планину ка Брегалници, коју у 5 сати пређосмо преко моста. Пола сата доцније дођосмо у варош Штип — турски звану Иштип. (Облик Штипље не нађосмо нигде).

Штип ме је изненадио за то, што сам ишчекивао са свим турску варош, док се међу тим показа, да је од 10.000 становника, више од половине Срба. Истина да међу овима има много Мухамедоваца, али се број хришћана увек може рачунати на 4.800.

Штип је подигнут амфитеатрално у полукругу између висова, а на подножју оводњава га поток Хотиња, који одмах испод вароши код Новосела пада у Брегалницу. На западу су на једном вису развалине неке старе тврђаве, на истоку се уздижу висови, на југу (према вароши) су падине повисоких брда. Турци живе највише у југоисточном делу вароши, где имају више лепих џамија. Има много и врло спретних бунара, пазар је велики и доста богат

У горе поменутом Новомселу, које се може сматрати као неко предграђе Штипа, живе искључиво хришћани и овде има вруће сумпорни извор од 55° Целз. Оно је на једној малој плочи на подножју неког стрмог брега, везано је мостом (преко Брегалнице) са селом Рибником.

Из Штипа се кренусмо другог дана у $12^1/_2$ сати. Пут, који је у врло добром стању, иде левом обалом Брегалнице, поред села Караормана, Тарајнаца и Карабинаца неком долином, у којој нема нигде дрвећа.

Код Крупишћа пређосмо на десну обалу, које се придржавасмо до Угљараца, где се Брегалница састаје са злетовском реком. Поред ове речице, а њеном десном обалом, иђасмо све до више Трипутанца. У осталом овог дана тако далеко и не стигосмо. По што се већ стаде хватати мрак, морадосмо разапети свој шатор и преноћити под ведрим небом.

Већ у 5 сати кренусмо се и прошавши поред села Гајноваца, Лопопелаца и Трипутанаца, одмарасмо се за време ручка на утоку лесновског потока у Злетовску, а после подне придржавасмо се лесновског потока све до његовог извора. Лево нам остаде манастир св. Отац, који не посетисмо због уштеде у времену. У осталом Boué га је већ посетио и описао.

Одморивши се у селу Леснову, пређосмо 1.100 m високу планину (чини ми се, да се зове Плавица), која одваја Злетовску од Криве-реке и стигосмо у 7½ сати у вече у Кратово.

Кратово је варош од 4.500 становника, од којих је око 850 Турака, 250 Цигана, а остало су Срби. Међу овима има 850 Мухамедоваца.

Језик је кратовских Срба, као и онај, којим говоре Срби у Кочанима, Штипу и Овчемпољу — нека застарела српштина — т. ј. неки старији облик српског језика, али који ни најмање не личи на бугарски. Па ипак за то и поред тога, што сви у опште славе славу, имају овде људи смешну навику, да се називају Бугарима.

Али на Петрова ово није више ни утицало, јер се беше већ довољно уверио, да су бугарски и болгарски два врло различна језика и да би требало у место бугарски правилније казати српски.

Кратово је нека баш чудновата варош. Она је у једном казану, окруженом брдима, а кроз њу тече кратовска река и још два друга потока. Улицама се мора непрекидно пењати уз брдо и низ брдо, прелазити преко мостова, уклањати се од барâ и других сличних непријатности. Џамије су незнатне, главна је црква овећа зграда.

Како нам рекоше, цела је околина богата у рудама — а веле — да има и мина (од олова, сребра и гвожђа).

По што смо имали да претуримо велики марш, то се другог јутра кренусмо већ у 4¾ сата и одјашисмо преко Железнице у Каваклију на Кривој-реци. Први део нашег пута вођаше нас кроз винограде, који — као што кажу — дају добро вино, и плодним пределом, али после настајаше све жалоснија околина.

Од Каваклије, где се одмарасмо пола сата, кренусмо се опет у 10 сати, придржавајући се до Паланке тока Криве-реке, којој име долази сигурно од многобројних савијутака, што их прави. Долина, којом тече је узана, по негде романтична, пут врло добар.

У [illegible] до вароши Паланке — назване за разлику од других [illegible] ом или Криворечном Паланком (турски

Егри-Паланка). У њој има преко 5000 становника, од ових 100 Цигана, 300 Турака, а преко 800 мухамедовских Срба. Сви су остали хришћански Срби, који говоре прилично чисто српски, те ме у неколико потсетише на шопско наречје.

Паланка је на обема обалама Криве-реке; врло је дугачка, али и врло узана, слична Хлерину. Главна улица у исто је време и пазар, а нарочито има много шатри са металним еспапом, (оружја, посуђа, окова, гвожђарије и т. д.). По неке су куће зарасле у лози; виђа се и неколико општих бунара. Иначе нема у вароши ништа знаменитијега.

Бесмо већ легли, кад нас пробуди наш домаћин, питајући нас, да ли не би имали вољу спавати сутра на вече у Скопљу.

— Како би то било могуће? викнусмо зачуђени.

— Неки кочијаш, који је чуо за ваш долазак, стоји ево доле и нуди се, да вас сутра одвезе на двоја добра кола у Скопље.

— То није баш рђава замисао.

— Он тражи до Скопља за двоја кола, по три коња, 14 турских лира.

— То је сувише! примети Петров. Дао бих радо 12 лира.

После подужег ценкања, погодисмо се за $12^1/_2$ лира и бакшиш. Али се за то и одвезосмо баш удобно до Скопља.

Кренусмо се у $5^1|_2$ сати из јутра. До Таш-хана, према великом селу Псачи, придржавасмо се истог пута, којим смо јуче дошли, за тим се постепено удаљавасмо од Криве-долине и возисмо се прво неком равницом, а после преко огранка планине Страцине. Код великог села Страцина (1.250 становника), одмарасмо се од $9^1|_2$ до 10 сати; у Куманову (које сам већ описао на стр. 35.) од $1^1|_2$ до $3^1|_2$ сата; у 8 сати стигосмо већ у Скопље, где свратисмо у хотел Турати.

Хотел Турати прилично личи на хотел Коломбо (у Солуну). Власник је Италијанац, жена му је, рекао бих, Немица, бар са својом децом говорила је нарочито немачки. Са хотелом био бих врло задовољан, али мање се могох задовољити са умном снагом његових власника. Та очекивао сам Скопље као неки Елдорадо, по што сам наредио својој породици, да ми тамо пише под адресом хотела Турати! Већ више недеља не добих од куће вести и за то се може замислити, како сам дрхтао, очекујући пријем писама. Прво ми беше да запитам за писма...

А шта ми одговорише?...

„Под вашим именом имало је четири до пет писама, али ја сам их, наравно (!!!) вратио у Беч, јер вас нисам познавао.

Оно се да̂ замислити, какви ме се дојмише осећаји, при овом признању овако ужасне глупости! Обузе ме неописано беснило, коме сам дао одушке, како је баш и требало. Гостионичарка, нападнута оваквим грдњама, не могаше појмити моју разјареност, налазећи, да је са свим у реду, што је урадила.

— Ви глупакињо! изланух се разјарен; кад не познајете најобичнија правила хотелског саобраћаја, онда не отварајте хотел! Може ли путник, (а нарочито у овим крајевима) унапред определити, кад ће стићи у овај или онај хотел? и

може ли он своје дописнике тако извежбати, да му ни један не пише пре, но што он стигне на место? Чим у неки хотел стигну писма за каквог путника, који још није дошао, то онда захтева здрав разум, да хотелијер прими писма и да их чува за путника. За последњих 16 година пропутовао сам 150.000 километара и свуд сам у хотелима налазио своја писма; само је требало да дођем у Скопље, па да ме снађе оваква глупост!

Српска деца из Тетова.

Гостионичар дао би се још некако и убедити овим речима; али његова жена, као права жена, беше неприступачна за сваки разлог. Показујући на лицу увређени понос и увређену невиност окрете ми леђа и повуче се.

Хотел Турати је само неколико корака удаљен од железничке станице. Он је једнокатан, има добре чисте собе и баштицу.

У трпезарији се састајаше у подне и у вече друштво, у коме беху ови чланови: нови српски генерални конзул Поповић и његов претходник вице-конзул Манојловић, (сада премештен у Битољ), српски вице-конзул Маринковић; такозвани аустријски вице-конзул — у ствари пак железнички чиновник — Шнорер; научењак, послан од берлинске академије, коме сам на жалост забо-
... виши чиновник.

Петров и ја нисмо се мешали у њихове разговоре, да се не бисмо одали; јер би ово можда имало рђавих последица: или нам је Турчин могао постати опасним, или су нас Срби, замишљајући у нама какве бугарске пропагандисте, могли потказати Турцима. За то се ограничисмо на просто слушање, које беше и онако доста научно. Научењак живо исмеваше аустријског министра просвете Гауча, о коме је приповедао причице, које су имале цељ, да представе његово незнање и његову надувеност. После је приповедао, да му је задатак, да прегледа све римске натписе и да их још једном тачно и правилно препише, по што они, које је саопштио Артур И. Еванс, нису са свим тачни.[1])

Срби из Тетова.

Господин Манојловић умесно примети, да би било много важније по науку, нарочито за историју, кад би он, у место ништавних надгробних натписа, преписивао мање познате старословенске натписе. Али „каменокуцкало“ (како га госп. Шпорер називаше у шали), одговори са свим презирно, да берлинска академија није словенска, него класична и да се за то више интересује за надгробни камен каквог непознатог детета, него за какав старословенски натпис, из кога би на пример произлазило, да је онде била нека од првих српских вароши.

Знао сам шта бих му на ово казао, да сам хтео проговорити

„Каменокуцкало“ рече, да намерава посетити села у околини, не би ли пронашао нових натписа. Манојловић нађе, да је ово особита замисао, али, кад га научењак позва, да иде са њим, одби он ту понуду уплашен!

— Куда ви мислите? То би било одвећ опасно! Видите, ја сам овде већ годину дана и нисам још изашао из околине вароши!

При овим речима згледасмо се Петров и ја. Кад бесмо на само викну Петров презирно:

---

[1]) Комично је, како се научењак овде спотакао, приметивши, да је Еванс, као што је познато, пропутовао овај крај „per podex apostolorum“ што је наравно изазвало грохотан смех.

„Сад сам спокојан, што се тиче српских конзулата у Македонији. Ови нам неће ни длачице померити! Онакав готован, као што је г. Поповић; онакав плашљивац, као што је г. Манојловић и онако одвратан господин, као Маринковић, зар они, да се мере са нашим агентима? Па ови себи још уображавају, да су кадри чинити сметње нашој пропаганди?

И Петров се стаде весело смејати. Мене као да нешто стегну у гуши, јер увидех да је Петров у праву. Неспособније тројице не би се ваљда нашло у целој Србији. А тек да је Петров знао, да су Срби поставили једног Грка (!), именом Боди-а, за генералног конзула у Битољу! Пети у овом савезу, српски генерални конзул солунски Карастојановић, неки трговац, који је за ово место баш са свим неспособан, може се слободно означити за пети точак на колима.[1])

Србин Гостиварац.

Скопље (турски Искип) је варош од преко 20.000 душа. Међу становницима има око 11.000 Срба (од ових 3.500 Мухамедоваца), 1.200 Јевреја, 150 Цинцара, 400 Цигана, 3.500 Арбанаса и 6000 Турака. Срби говоре прилично чисто српски, али их има много, који су придобијени и побугарени од бугарске пропаганде. Е баш ми беше мило, кад сам Петрову показао натпис над црквеним вратима; овде беше написано на бугарском језику:

„Врата на болгарска-та черква“. (Врата бугарске цркве).

— Зар ово није чиста спрдња? викнух. У овој вароши, о којој ми ви, као поштени Бугарин, овај час признасте, да је становништво без сумње српско, а не бугарско; у овој вароши, која некада беше средиште српске државе, главна и престона варош Душанова, на чију владавину још потсећава српски двоглави ор'о у овдашњој грчкој цркви: у овој вароши стоји на цркви бугарски натпис, у коме се она назива „бугарском“ црквом!...

Али доћи ће време — и ја осећам, да више није далеко — **да ће Скопље поново поздравити српскога краља, као господара, а да ће се са оне тврђаве лепршати српска тробојка!**

Qui vivra verra! примети Петров, слежући с раменима. Видећемо да ли ћете се показати, као добар пророк.

[1]) У најнови[...] [...]то је Карастојановића неки други, од кога се није надати ничему бо[...]

— *Е на моја пророчанства до сада су се скоро увек испуњавала.* Константин Калчов и д-р Цолинг могу *ово* посведочити.

Насловна *слика* показује читаоцу Скопље и ова му боље представља по*ложај* вароши *од* свакот описа. На предњој страни *се* види железничка станица, иза *ње* десно хотел Турати а поред железнице десно српски генерални конзулат.

Од хотела води једна улица поред неке старе куле и Добржанскове радионице соде, на стари камени мост преко Вардара. Само му је половина добро одржана. Почевши од средњега стуба је порушен. Видесмо многе раднике при послу, где уклањају рушевине друге половине и откопавају темељ стубова. То беше грдан посао, јер поједино камење од стубова беше од четвртастог тесаног камена, скоро оне исте величине, као и оно из кога се састоје гизечке пирамиде.

Србин из Кичева.

Ова ме околност побуђује те замишљам, да је овај мост далеко старији, но што Хан мисли, који држи, да је ову грађевину израдио неки италијански мајстор у последња два столећа. Турци не беху баш ти људи, који су подизали тако дивне мостове и за то се приклањам назору, да је овај мост подигнут за владе цара Душана, да му дакле има више од 500 година.

Данас је, наравно, овај мост због поновљења затворен — јер се разорена половина сада подиже — и за то се мора сићи на ниже, где један узани дрвени мост везује обе обале. Између оба моста има прелаз, којим прелазе кола и теглећа марва. Овде бесмо сведоци једног комичног призора; један магарац изгубивши путем терет, газио је спокојно даље, док је међутим вођ био принуђен, да јури кроз воду за теретом и да га вуче на крај.

На раним местима у Вардару (а тако исто у Р [illegible]есу и другим местима) вире огромни точкови из воде, који на први поглед изгледају, као млински точкови; али нису друго, до точкови, са којима се извлачи вода из Вардара, па се сипа у једну жлеб, која води кућама.

Идући од дрвеног моста опет на више ка каменом мосту, примећује се, да његово продужење води у пазарску улицу. Скопље има чаршију (отворени пазар) и безестан (покривени пазар) а тако исто трг за древни угаљ.

МОСТ ПРЕКО ВАРДАРА У СКОПЉУ.

Од пазара се такође долази горе у тврђаву. Као што показује слика, тврђава је на једној стени, која се стрмо нагиба према северу и западу. Око стене се вијуга поток, који образује природни јарак. Према капији од тврђаве стоји конак са великим кругом и једна велика џамија, даље на више има и пошта, где нађох неког врло пријатног чиновника, који говораше француски.

Пратња у Галичнику.

Иза поште отвара се леп видик на варош, из чије се средине издиже нека велика — зграда — џамија или купалиште. Идући још даље долази се у неко сиротињско предграђе, у коме станују Цигани и изван кога се повлачи неко велико гробље.[1])

У тврђави има више касарни, а виде се такође и на десном вису. Посада у Скопљу имаће неких 7000 д

[1]) Оваквих им[illegible] читалац види из белог турског надгробн[illegible] од Скопља.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ И ПЕТА

Тетово. Гостивар. Кичево. Струга. Дебар.

Кад смо после дводневног бављења у Скопљу оседлали коње и оставили варош, признаде Петров отворено:

— Не разумем, шта ли моје земљаке побуђује, те полажу неко право на Скопље, та становници су без сумње Срби; географски могли би се они пре рачунати Србији, него ли Бугарској, а чак и у историјском погледу имаће Срби веће право на Скопље.

— У томе имате право. Колико знам на памет, припадаше Скопље македонској царевини, док 1002. год. овде не би потучен цар Самуило од цара Василија. 1019. год. постаде оно седиштем грчког над-намесника, 21 годину после потуче овде Грке Петар Дејан, син македонског цара Гаврила, (који је у Нишу позвао Србе на устанак); 1180. год. освоји Скопље српски краљ Немања; 1336. год. постави српски краљ Стеван Душан овде своју престоницу, а 11 година после држао је овде чувени државни сабор, на коме је издан нови законик.

У овом разговору остависмо варош, обазревши се још један пут на тврђаву, која се онако живописно издизаше на стени, баш из сред равнице. Још и данас стоје темељни зидови из времена сјаја српскога царства притиснути турским горњим грађевинама. Да ли ће они некад видети препорођај српске државе? Или им је можда суђено вечито туђе господарство? ....

До Злокућана јашисмо кроз вардарску долину, за тим пређосмо преко моста Лепенац, митровачку жељезницу, а на послетку (у 7 сати из јутра) и сам Вардар код Сарајског моста. Један комад друма иде после поред Треске, али у скоро скреће на запад и придржава се неког потока до близу Грушшина, а за тим окреће неком долином са стране, опет Вардару. Вардар образује у равници четири огранка, које ваља прећи, а после долазе још два прелаза преко потока, пре него што се дође у Тетово.

Са великог се вардарског моста ужива у дивном погледу на целу Шар-планину, са високим голим Љуботрном, као и на тетовску равницу и истоимену варош у позадности.

Било је 2 сата, кад стигосмо у Тетово, (правилније Хтетово — турски Калканделе), где нам неки Арбанас указа своје гостопримство — мислим, да се зваше Џон Син — коме Петров беше препоручен.

Тетово је на подножју Шар-планине, на улазу у неку узану попречну долину и покривено је дрвећем. Шарска-ријека шуми кроз варош, која је добро саграђена и у којој има, као махом у свима македонским варошима, не само кућа, него и много великих башта. У горњем делу вароши (са једним пазаром) живе нарочито Мухамедовци, у доњем делу, где има такође пазар) хришћани. Становништво износи до близу 14.000 душа, од којих су више од половине хришћански Срби, 1.000 Арбанаса, 150 Цигана, 50 Османлија, а остатак су мухамедовски Срби. Од ових је пак један део поарбанашен. У опште се мора приметити, да су већина названих Арбанаса у Каза Тетову само поарбанашени Срби.

Срби из Дебра (Дибралије).

Тетовски Срби говоре исто онако добро српски, као и призренски, чије српство ни сами се Бугари не усуђују порицати. За то је чак и Буе смео утврдити, да у Тетову живе Срби, ма да су се ови Срби онда, као и данас, издавали за „Бугаре“. И сам Петров налажаше, да је ово смешно. Он сад беше већ толико убеђен о српству Македоније, да се већ хтео опростити са мном, сматрајући даље путовање за излишно. Али потсетивши га на његову обавезу, постигох тиме толико, да ми је обећао, да ће ме пратити преко Кичева у Орид и натраг преко Дебра у Призрен. Овде да се растанемо: а после да ја за свој рачун посетим Косово-поље, Пећ и Ђаковицу, Петров пак да се врати кући, — богатији за једно горко искуство, али и за једно интересно путовање.

Другог се дана кренусмо у 5 сати у јутру и одјашисмо за четири сата кроз целу долину у Гостивар. При томе прођосмо многа села, а друга видесмо у око-

Манастир Калиѝкја (Калишта) на оридскоме језеру.

линии, те нам тако пође за руком, да за четири сата могасмо определити народност у 26 места. Становници су махом мухамедовски Срби; али у појединим местима живе и хришћански и поарбанашени Срби, као и Арбанаси.

Гостивар (ређе назван Костово) лежи врло угодно на крају равнице, али је прилично прљава варошица. У њој има преко 2.000 становника т. ј. 1.200 хришћанских и 500 мухамедовских Срба, 300 Арбанаса и 100 Цигана. Све што нам је пало у очи, беше једна кула са сатом и један четвороугаони трг у средини.

У 10 се сати опет кренусмо, јер нам предстојаше тежак пут: прелаз преко планина, које деле Гостивар од Кичева и које су врло несигурне. Предвиђајући ово, поведосмо са собом из Тетова четири суварије (жандари коњаници). Сем тога, замолише нас још два Гостиварца, који беху пошли у Орид, да им дозволимо да јашу под нашом заштитом с нама у друштву. Овако нам нарасте караван на десет глава, које располагаху са 8 репетирака и 10 револвера, које дакле беху у стању, да и не пунећи, избаце плотун од 204 метка. Са свим безбрижно могасмо се дакле мерити са хајдучком четом од 50 глава.

Галичник.

Оно јест, да смо наилазили на доста које каквог арбанашког измета — нарочито у Зајасу — али већ у напред беше јасно, да би пред овако добро наоружаним караваном сваки нападај био безуспешан.

Прелаз преко Буковика остаће ми за увек незаборачан, јер он ми беше један од највећих послова, извршених на пољу јахања и подношења напора. Само један свој пут на коњу могу сравнити са њим: јахање преко снежних поља Haukelid-Fjelds-a (у Норвешкој), у лаком гимнастичком оделу. Истина, онда сам био и млађи за седам година.

Пуних пет сати пењасмо се кроз неке провалије, долине, хумове, планинске пределе и на послетку по неком добром путу, у безбројним савијутцима до врха (1184 m.). Од умора са свим малаксали,

одмарасмо се горе два сата, кувајући ручак. На једној страни посматрасмо тетовску, на другој кичевску равницу и саму варош Кичево, од које бесмо удаљени још четири сата.

У 5 сати навалих, да полазимо, јер сам хтео, да још пре мрака дођем у зајашку долину. Али се ова жеља не испуни, јер тек у 7 сати пређосмо Зајашку-реку, а два сата доцније уђосмо у Кичево.

Заручници из Галичника.

Кичево[1]) (звано и Крчово) је варош од 3.500 душа, од којих је 800 хришћанских, 1.200 мухамедовских Срба, остатак су Арбанаси. И овде има много поарбанашених Срба. Варош је јадна, има рђаву калдрму, мали пазар и развалине неког замка.

По што бесмо уморни, остадосмо у Кичеву, (које је на крају једне врло плодне долине) до другог дана у подне. Што је било најтеже, то бесмо већ препатили, јер нам оста иза леђа хајдучко гњездо Зајас. Али смо ипак имали доста тешкоћа при прелазу Турчепланине. Најпре јашисмо плодном долином, за тим отпоче доста стрменит узлаз и тек у $4^1/_2$ сата после подне стигосмо на врх, одакле уживасмо у заносном погледу на оридско језеро и разнолике долине испод наших ногу. После једног сата сиђосмо преко Турја и Слихова доле и разапесмо у 7 и по сати свој шатор близу села Песочена. Ноћ беше хладна, али нас наши покривачи бранише од назеба.

[1]) Преводилац путујући по унутрашњости Србије, дође у Велико-Градиште. Нека господа, прегледајући у кафани „Европи“ слике у оригиналном делу Гопчевићевом, приметише слику „Србин из Кичева“ (стр. 190) и досетише се, да у месту има један фуруџија родом из Кичева. Да би видели, какав ће утисак учинити на Кичевца слика његовог земљака, послаше момка да га зовне. Кад му показасмо слику, промени се

У 5 сати из јутра кренусмо се опет, придржавајући се тока Сутјеске-реке, до струшке равнице, која је колико пространа, толико и плодна и добро обделана. У 10 сати уђосмо у варош Стругу, која лежи на обема обалама црног Дрима, удаљена четврт сата од оридског језера, идући у унутрашњост земље. Струга има 8.500 душа и то: 3.200 хришћанских и 1.000 мухамедовских Срба, 250 Цигана, 150 Цинцара, 1.200 Арбанаса. На западној је обали Дрима хришћански, а на источној мухамедовски део вароши; али и у овом другом има хришћанских кућа. Пазар је велики; на њему има око 200 шатри. Варошке су куће махом лепе, а нарочито падају у очи оне на три спрата, које су својина богаташа. Два моста одржавају везу између оба дела вароши.

После подне извезосмо се на језеро и разгледасмо при том манастир Кањишту или Калићију, чији живописни положај читалац види на страни 196.

Другог дана одјашисмо у Дебар. Кренусмо се тек у 4 и по сата, по што имађасмо пред собом далек пут на коњу.

Прва два сата прејурисмо нагло чистом равницом. У селима овога дела равнице живе махом Срби, од којих, истина, многи исповедају ислам. Уз пут видесмо и једно цинцарско село.

Према Мороништу красни предео постајаше брдовит. Лево нам беше 2.282 m. висока Јабланица са својим 1.600 m. високим окомцима; десно мало не исто толика планина; при том се пут удаљаваше све више од реке, пењући се једнако на више. Тек испод села Модрича (са развалинама тврђаве Модрице чувене из Скендербегове историје), примакосмо се опет Дриму, придржавагући се његовог нагло падајућег тока. Испод развалина тврђаве Коџаџика, која је такође чувена из Скендербегове историје под именом Светиград, пређосмо реку преко каменог моста.

Овај је део реке најромантичнији, јер шуми кроз узану провалију, у којој једва има места за стазу. Код села Праровањаника престаде романтика; ускоро за тим стигосмо на уток Радике у Дрим. Идући уз воду поред Радике, па прешавши је код Горенаца преко моста, стигосмо у Дебар у 7 и по сати у вече.

Дебар (чује се и Дебор) — арбанашки Дибра, лежи на подножју Кринпланине (најјужнијег огранка Шар-планине), на чију се стрмен наслања варош. (Види слику на стр. 204.). Становништво броје на 12.000 душа, и то 1.000 хри-

---

човек од једаред у лицу и, као кроз плач узвикну: „та то је мој вилајетлија, ја га добро познајем?“ На то замоли преводиоца за дозволу, да прегледа књигу, а кад то доврши, отрча кући и врати се опет, водећи са собом још двојицу својих земљака. Цело друштво, које се десило у гостионици, беше потрешено, посматрајући оно одушевљење, које се опажало на лицу и у покретима вредних Кичеваца, при прегледању књиге. Праштајући се са преводиоцем, замоли га један у име све тројице: „Молим те, господине, да и нама пошљеш по једну овакву књигу, ми ћемо ти платити, па ма шта она коштала. И онда нека још ко год каже, да ова књига није најподесније средство за сузбијање бугарског безобразлука!

шћанских и 4.000 мухамедовских Срба, 3.000 поарбанашених Срба и 4.000 Арбанаса. Поарбанашени Срби већином су заборавили свој матерни језик; од мухамедовских Срба, говоре многи не само српски, него и арбанашки, тако да поарбанашење напредује. Значајно је међу тим, да се само мали број дебранских Срба издаје за Бугаре.

Дебар има велики пазар, на коме нам нарочито падаше у очи шатре ковача оружја и кујунџија, који су скоро равни онима у Призрену. У вароши нема баш никаквих реткости, које би заслуживале да се виде, она је као и свака друга турска варош.

Наш домаћин, који разумеваше нешто француски, страшно нас је с њим кињио. Међу осталим нудио нам је „*fromage de mouton.*“ Зачуђен викнух:

— Шта? Зар овдашњи овнови дају сира?

— Па да, зар код вас не?

— Хм, до сад нам је ишло за руком добивати сир само од оваца, коза и крава!

— Ох, pardon, збуних се! хтедох рећи: *fromage de brebis!*

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ И ШЕСТА

Река. Ка етнографији Горње Арбаније.

Наш домаћин беше Србин из Галичника. Кад ми ово каза, мислио сам, да је пореклом са брда Галишника, које стајаше на карти северно од Дебра, а које се у ствари зове Крчин. Али Ристо махну главом и одговори:

— Брдо Галичник не постоји, али има варош.

— Варош? У карти је нема!

— Томе ја нисам крив; Галичник је доста велики. Имаће ваљда 3.000 становника чистих Срба, као што смо ја и ти!

Овај ме проналазак највећма изненади и потрудих се, да помоћу карте определим положај Галичника. При овоме доспевах из једног чуда у друго; јер све што сам овде чуо, не беше друго до проналазак неког великог, до сада непознатог предела, званог Река, са чисто српским становништвом, чија је најважнија особина, да се, противно обичају, који иначе влада по Македонији, само назива Србима, а не Бугарима.

Да бих извидео овај крај, кренух се другог дана после подне са Петровом, и за пет сати одјашисмо у Галичник.

Пут води уз радичку долину, све кроз српска места. Истина, да су по неки од Срба поарбанашени. Радика постаје саставом двеју река, које се зову Голема и Мала Река. Голема Река долази са севера, где јој је један извор на Корабу, други на Радомир-планини (ова је чувена због изредног сира). Мала Река извире на истоку, такође из двају извора, северни је над селом Тресончем, јужни у Стогово-планини између Лазарева-поља и Гаре. Галичник је северно од Мале-а источно од Големе Реке у дивном пределу. (Гледај слику на стр. 197.). Број кућа износи 450, међу којима има много вели [illegible] (чак на два спрата), а све су добро озидане од камена. Број поре [illegible] ie ми на 850, а становника у опште 2.700. Брдо, на [illegible] ута варош, при-

пада Бистри-планини. С тога је диван видик на Ђурђево-брдо и Стогову-планину (види слику на стр. 206.).

Све до 1885. године припадао је Галичник са околином мутесарифлику Дебарском, а после се оцепише сва села северо-источно од Дебра и образоваше кајмакамлук **Жерноницу**. Кајмакамова је столица на корабском вису у селу Жерноници, у коме живе мухамедовски, а делимично и поарбанашени Срби.

Од Галичника води насип преко Бистре-планине у Кичево, али се само лети употребљава; зими се иде у Вруток и Гостивар кроз чувени веома романтички **Барички-Кланац** (види слику на стр. 205.).

Вруток је за то чувен, што је у самом селу **извор Вардара**.

О појединим местима Жернонице, нека читалац поближе потражи у статистици места, (други део). Овде ћу само још додати, што сам дознао важнијега на лицу места:

Манастир Св. Јован Бигор.

Близу села **Маврова** (четири сата северо-источно од Галичника) извире нека притока Големе Реке и тече кроз страшни Барички кланац, слевајући се испод планинског села Радомира у Голему Реку, која тамо извире [1]).

Северно од Галичника је чувени манастир св. **Јован Бигор**, (види слику) где се 24. Јуна и 29. Августа (по стар. календару) скупља многи народ, због црквене славе. Манастир лежи у сред шуме на некој стрмени, а унутра је двориште са лепим живописима (види слику) и једна чатрња.

Ја сам изабрао име **Река** за сав предео, који оводњавају Голема Река и Радика, јер се тако зове и у народу; његови становници зову се **Реканци**, по-

[1]) Прибелешка, коју ми је Галичничанин Огњановић написао од речи до речи у путничку књигу, гласи:

„Близу села Маврова извире приток Радике (Големе Реке), који тече кроз страховити теснац Барич и слива се под планинском селу Радомиру, одатле ова река извире и носи име.“ Ова реченица, коју у исто време наводим, као пример Галичничког наречја — није јасна, нарочито кад се са њом упореди карта, коју сам исправио према казивању других Галичничана.

грешно Рекалије. Ови припадају грани Мијака, али сматрају за погрду, кад их ко год овако зове. Име сигурно долази отуда, што Мијаци у место *ми*, кажу *мија*, због чега их исмевају Брсјаци. Ови други, који живе око Кичева, такође

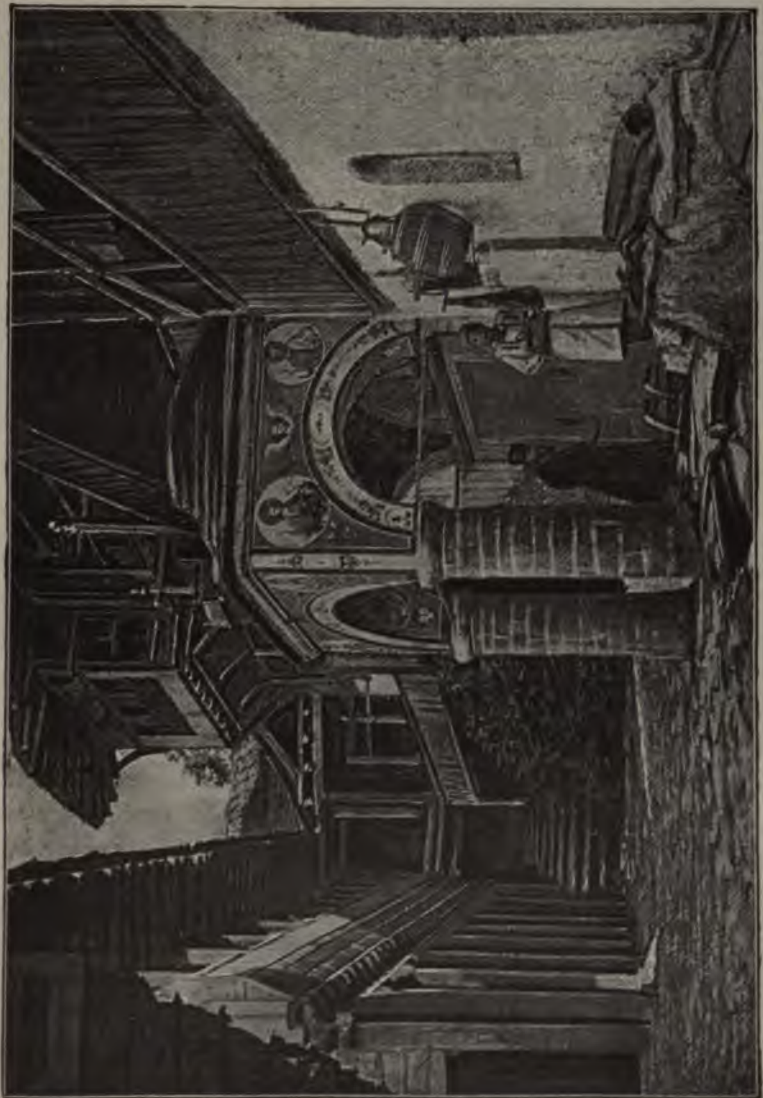

Унутрашњост манастира св. Јована Бигора

се љуте, кад их ко зове Брсјацима, јер не знају, да ово име долази од старих Берсита.

Ко догађање карте упореди са мојом, томе ће у очи пасти грдна разлика,
нарочито у погледу кајмакамлука Жернонице. Па ипак
ографском погледу поносити са тачношћу, јер

нисам имао времена, да тај предео премерим, па сам се морао ограничити на то, да доведем у сагласност податке Галичничана, са пределом на ђенерал-штабној карти, а ово је често било врло тешко баш због нетачности карте.

Дебар (Дибра).

На послетку напомињем, да северно од Реке живе многи Срби, који су свој матерни језик заменили арбанашким, али они ипак још славе славу и сачували су своју хришћанску веру, те се пред својом српском браћом сматрају за Србе; пред Турцима и Арбанасима издају се за Арбанасе. Ово је баш противно ономе, што раде Торбеши. Овако зову хришћански Срби оне Србе, западно од оридског језера и између Струге и Дебра, који су прешли у ислам и који се издају за Арбанасе, ма да разуму само српски. Име им долази отуда, што су за једну торбу оставили своју веру.

На једном огранку Шар-планине живе други српски одметници, који су такође делимично заборавили свој језик, те говоре неком мешавином српског и арбанашког наречја. Ови се називају Горанима.

Вративши се у Дебар, рекох Петрову:

— Је ли, да се томе нисте надали, да ћете при свршетку нашег путовања пронаћи још неки до сад непознати предео, у коме живе људи, који се по врх свега, сами издају за Србе?

— Ах, ја увиђам, да сам грозно насео! викну Петров у очајању. Новац, време, труд и напор: све сам изгубио без успеха!

— Колика штета, што не може читав свет да чује ово скупоцено признање, викнух, смејући се. Бар би ваше земљаке са њиховим неправедним и смешним захтевима једном за свагда испратили!

Баричин Кланац.

Из Дебра се кренусмо у $4^3/_4$ сата из јутра. До Призрена придржавасмо се истог пута који је 1863. год. Хан прошао и опширно га описао. Упућујући за то читаоца, што се тиче описа места на „Путовање Дрин-Вардарско“, описаћу овде само оно, што [illegible] о знати, јер о томе није ништа разумевао, — на име о етнограф[illegible]ва.

Од Дебра до Мелана живе искључиво Срби, који су сачували свој језик. Они су махом хришћани [1]); али у селима Горњем и Доњем Блату, Макеларима и Довољану живи и нешто Мухамедоваца. Од Греве па даље наилази се на поар-

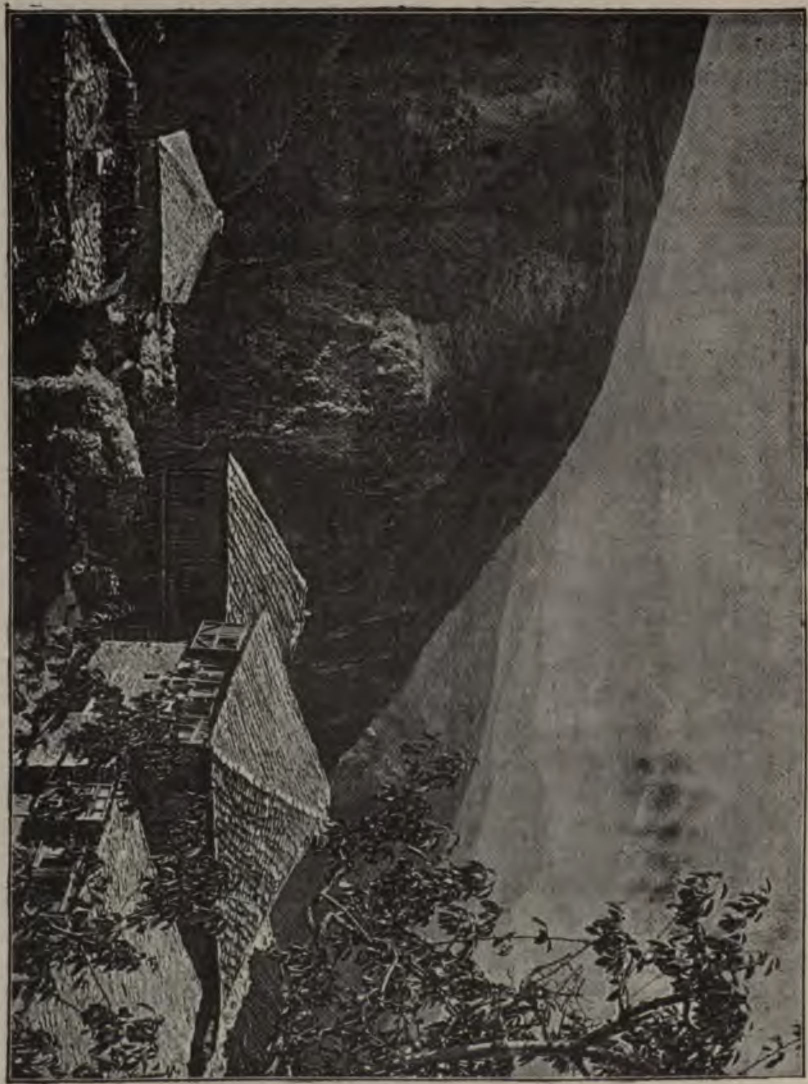

Поглед на Ђурђово брдо и Стогову-планину

банашене Србе, који су прешли у ислам, па чак и заборавили свој језик. Само у појединим селима (Грекај, Тумини, Лујсна и т. д.) живе и прави Шкипетари. У

[1]) Под овима разумем свуда у овом делу Хришћане грчко-православне цркве. Католици су увек нарочито означени

Умишту има опет мухамедовских Срба, који говоре српски, али и арбанашки. У Колесњану су половина становника Срби, половина Арбанаси (сви Мухамедовци); у Бици трећина су Срби (мухамедовски), две трећине Арбанаси. Нанс је чисто арбанашки. Горе у планини, где су места Брод (до сад не познато, ма да има 700 кућа!), Новасеја (100 кућа), Бачко (60 кућа), Рештелица (350 кућа), Топољани (20 кућа) и т. д. живе сами Срби, Мухамедовци. Љума и Штићни имају претежно српско-мухамедовско, Гостил само мухамедовско становништво.

Овом ћу приликом одмах напоменути, да велики део данашњих Арбанаса није ништа друго до **поарбанашени Србин!** У време српског царства скоро сви Малисори, Дукађини, округ Елбасан, а по свој прилици и Миридити — беху Срби. Ово се разбира чак још и данас из српских имена појединих племена и села. Многа су од ових имена нагрђена у току столећа; (Голобрдо на пр. у Колопарда, Белград у Берат, Сокол у Зогољ и т. д.), али обично постоје још сва српска имена. Нарочито код Малисора и у Елбасанском округу још је прилично жива успомена на српско порекло. Од оних првих многи још славе славу и читава племена имају свога свеца. О многим племенима чак тачно зна се, како су се поарбанасила. У Елбасану има (како тврђаху, два Елбасанца, који с нама путоваху из Радомира у Призрен) чак још много потајних Срба т. ј. људи, који код куће гаје српски матерни језик, који су хришћани, који славе славу, па се ипак јавно издају за Мухамедовце и само арбанашки говоре.

Ово одкриће изненади до крајности и мене и Петрова. Из прва не хтедосмо ово веровати; али оба Елбасанца ставише себе за пример, кунући се: *нека Бог ме убије, ако то није истина!*

Оба ова Елбасанца говораху само онда српски, кад није било у присуству каквог Арбанаса или Турчина. Број Крипто-Срба износи по казивању „више од 20.000 људи.“

О племену Хаси слушао сам такође нешто интересантно. Оно се простире много даље, но што би се замишљало по ђенералштабној карти. Хаси живе у прегибу, који образује Бели-Дрим од Швањског-моста до ушћа Груме (код Спаса), а чије је средиште Паштрић-брдо. Читав срез има 49 села са 430 српских (међу овима 400 мухамедовских) и 380 арбанашких (од ових 260 мухамедовских) кућа. Западно од Хаси је срез Маљ-и-Зиј („црни брег“) са племенима Краснића, Битући, Гаши и т. д. У њему има 600 српских (од ових само 10 хришћанских (!) и 1.600 арбанашких кућа (од ових 550) католичких), чија је већина мухамедовска.

Налажење Срба (ако и махом мухамедовских) у пределима, који су до сада вредели као праарбанашки; факт, да су толики Арбанаси српског порекла; налажење Крипто-Срба: ово су околности, које, како се само по себи разуме, морадоше непознате остати конзулу Хану, који је јурио само за Арбанасима, за то, што није имао појма ни о српском језику, ни о српској историји. Да сам за време свог бављења у Арбанији (1880. г.) долазио у Елбасан или Маљ-и-Зиј, Хаси, Љуму и т. д., открио бих још онда ово, што би било за науку од велике користи.

У осталом сам могао дубљим размишљањем и подробнијим проучавањем арбанашке историје 12. 13. и 14. века и сâм посумњати, да је управо не могуће, да су у оно доба живели Шкипетари у Горњој-Арбанији. Јер свуда налазимо, да се о Горњој-Арбанији говори, као о српској земљи, којом управљаху српски жупани и кнезови. Нарочито је владала највећим делом Горње Арбаније црногорска кнежевска породица Балша. Становници Горње Арбаније војеваше увек у заједници са Србима и њихова судбина стоји у тесној вези са српском историјом. У њој се такође нигде не спомиње, да су Шкипетари живели у Горњој Арбанији. И Душан се назва тек по што беше покорио Доњу Арбанију, Епир и Акарнанију „царем Арбанаса.“ Скоро пола столећа, после пропасти српског царства, беше српска народна свест у Горњих Арбанаса још толико јака, да их је Србин Скендербег могао око себе скупити и безусловно покорити. **Скендербегови ратни другови не беху Шкипетари, него Срби,** и то српско становништво Горње Арбаније, а овим се објашњава и она иначе непојмљива околност, да су Шкипетари из Доње Арбаније, Епира и Акарнаније могли равнодушно посматрати 24 Скендербегове битке. У пределу, у коме је било главно ратиште: у Дебру, односно у оним крајевима, које оводњава Црни Дрим, живе још и данас Срби. Истина, да су данас многи од њих Мухамедовци, други су се поарбанасили, али од правих Шкипетара тамо се нађе само по неки. Ово је дакле нов доказ за моје тврђење, да Скендербегови борци беху Срби, а не Шкипетари. У оно доба зваше се Скендербег „кнезом од Арбаније“ и „кнезом од Епира“, а историја га сматра јунаком за ослобођење Арбанаса. Али не треба заборавити, да не постоји арбанашка народност, него само географски појам Арбаније. Што ми просто зовемо „Арбанаси“, то су у ствари Шкипетари. Ово је исти однос, као и са географским појмом „Угарска.“ О Угрима се говори, као о Арбанасима само обичаја ради и за то, што се тако зове земља. Али правилно би требало, да се говори само о мађарској народности, јер Угрин може по народности да буде и Србин, Словак, Румун, Немац или Јеврејин; исто тако као што Арбанас може да буде и Србин и Турчин, Грк или Јеврејин.

Наравно, у средњем веку није се знало за овако нежне разлике, и за то је појмљиво, да је име предела Арбаније, пренето и на његово становништво, па да је према томе Скендербег, који је владао Горњом Арбанијом, сматран за кнеза арбанашког. Међу тим, његови савременици и потомство често су га звали „кнезом Епирским“, ма да никад није ни ногом крочио у Епир, а камо ли, да је тамо владао!

На послетку ваља упитати, одакле долази да се данашњи Горњи Арбанаси, Геги, у сваком погледу толико разликују од Доњих Арбанаса, Тоска, и да су једни другима толико мрски и огадили? Као што је познато Тоска скоро никако не разуме Гегу (и обратно); њихова ношња, лице, обичаји, навике, а делимично и верозакон са свим су различни. У Горњих Арбанаса

одржали су се још многи изрази, светковине, обичаји и т. д. који су очевидно српског порекла.

Када се све ове околности скупе са предањима, која још постоје и из којих се разбира, да су се разна племена Горње Арбаније тек за последњих 500 година отуђила од своје народности и прешла у мухамедовство, онда стоји необоримо и јасно као сунце, да у етнографском погледу **Горњи Арбанаси не припадају шкипетарској, него српској народности и да су јој припадали још у време Скендербегово.**

Ово ме откриће искључиво радује у интересу науке, јер је у политичком погледу без вредности. Што је некад било нема за политику никакве вредности, него само оно што постоји. Али како су Горњи Арбанаси махом поарбанашени и будући неће да знаду ни за какву заједницу са Србима, то би било смешно, кад би ови ма какво право полагали на арбанашко земљиште. Са истим правом могли би онда Словени захтевати и целу Немачку источно од Лабе, по што су данашњи Немци, који тамо живе, махом словенског порекла. [1]) Моје откриће није дакле ни по што потекло из шовинизма. Ништа за то, што се одоцнило. Та тек од 30 година зна се, (из докумената, која је пронашао Др. Хопф), да је Скендербег, кога држаху за „Шкипетара“, у ствари био **Србин**. Пре нико није ово замишљао, ма да је могла у очи пасти околност, што су Скендербегова деца и браћа носила чисто српска имена, а и сам је био у уваном сродству са кнежевском кућом Црнојевића.

---

[1]) Као што је познато, Немци су за првих 700 година средњег века, па још и после силом понемчавали Словене, који живе источно од Лабе. Ово знамо из историје, а доказују и месна и породична имена у источној Немачкој.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ СЕДМА

Призрен и Ђаковица

Преноћивши у Умишту, кренусмо се другог дана из јутра и стигосмо после дводневног брзог путовања на коњу, у 8 сати у вече у Призрен, некадашњу престоницу српских краљева и последњег српског цара.[1])

Још и данас је Призрен после Солуна највећа варош на западном балканском полуострву. Имаће 12.000 кућа са 60.000 становника који су састављени из:

Османлија	6.000
Католичких Арбанаса	1.200
Мухамедовских Арбанаса	3.000
Хришћанских Срба	11.000
Мухамедовских Срба	36.000
Арбанашких Срба	1.500
Цинцара	700
Цигана	800

Хан (1863.) наводи, да у Призрену има 11.540 кућа и то: 8.400 мухамедовских, 3000 грчко хришћанских и 150 католичко-хришћанских. Од становника (46.000 душа) има 36.000 Мухамедоваца, 8000 грчких (**Бугара** [!!!] и Влаха) и 2000 католичких хришћана.

Гризебах (1839.) наводи, да у Призрену има 20.000 становника у 4000 кућа „у којима станује 500 **грчких** (!!!) и 3.500 арбанашких породица“, па наивно додаје: „У опште се говори арбанашки, али и доста турски и мало грчки“. Разуме се, да је и Гризебах становао код неког „Грка“ у „грчком“ стану. По што после изриком спомиње, да „Грци“ припадају грчкој цркви и по што ставља Грке у опреку према Арбанасима, то је јасно, да Гризебах под својим „Грцима“ разумеваше баш праве Јелине, као што и примећава, да грчки (!) говоре.

---

[1]) 1340. г. била је овде престоница Стевана Душана; 1375. г. Лазара Гребљановића.

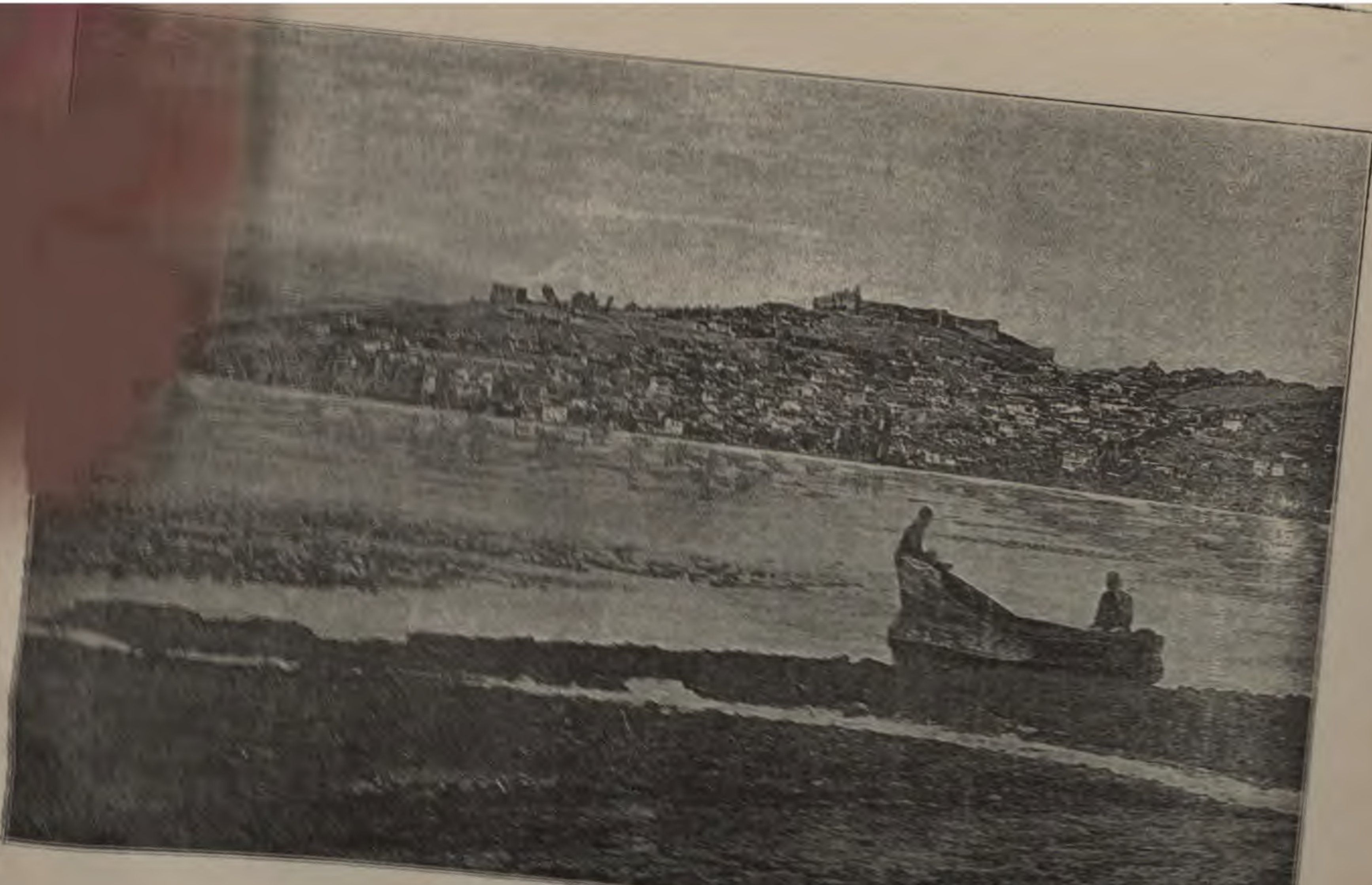

Охридъ (отъ езерото) (виждъ стр. 230.)

Ова два примера биће довољни, да обележе, колико вреде „ауторитети“ Хан и Гризебах, као етнографи. Један призренске Србе, који се не само сами тако називају, него које чак и бугарске шовинисте за праве Србе припознавају, означује за Бугаре (!), а други их чак издаје за Грке (!). А обојица су се бавили у Призрену неколико дана! [1])

Др. Милер је савеснији; 1883. године броји он у вароши 25.550 душа и то: 16.800 Срба, 4.000 мухамедовских и 2.150 католичких Арбанаса, 2.000 Цинцара и 600 Цигана.

Призрен је варош, која има најдивнији положај на балканском полуострву. Она се протеже око три километра нагибом и подножјем једног брега, а крунисана је старом тврђавом. Из оног мора од кућа подиже се 26 мунара, три цркве, разне приватне палате, школе, касарне и т. д. На пазару биће неких 1.500 шатри, од којих привлаче особиту пажњу кујунџијске и ковачке.

Српкиња Призренка.

Нашарано призренско оружје, ствари од жице и предмети начичкани жицом, а израђени од призренских кујунџија, на истоку су на високом гласу. Управо је чудновато, како призренске кујунџије израђују слободном руком, без сликаног прегледа или модела најдивније шаре — а то све без машина! Гледао сам неког кујунџију (јер сви раде, као што је познато, јавно на пазару), како најпре савије и утврђује шаре од сребрне жице, па по што беше начинио једно туце једнаких слика, онда их састави све уједно, обви их с неким другим шарама од жице и т. д., док пред мојим зачуђеним очима не начини чашицу за јаја, која би на себе привукла пажњу на свакој европској занатлијској изложби. Поред тога; ове су ствари тако јевтине, да просто не појмим, како се још нико не нађе, да купује призренску робу, па да је скупље продаје у западној Европи.

Буе приповеда, да је велика Ахмедова џамија некада била стара српска саборна црква (св. Петка), као што се види из високих прозора и из натписа са-

---

[1]) Исто толико значајна је та околност, што Гризебах о имену вароши набраја читаво туце варианата, које је — вели — слушао, док међу тим на велико чудо, не наводи баш ни једно од оба права имена, једина, која је могао чути: Призрен од Срба, а Персерин од Турака. Али Гризебах не би био немачки научник, кад не би употребио ову прилику, да читаоцу замаже очи са научничком бесмислицом. И он учини ово с овим речима: „Овај различни начин говора, који је природна последица разноликог ђенија народних језика, као и околности, што урођеници махом не умеју читати, ни писати, учини ми се чудноват у толико, у колико износи на видело многоструччни начин писања орјенталеских вароши, и за то сам покушао, да ову разно-

ПРИЗРЕН.

стављеног из опеке: „*Сава српски.*“ На жалост, нисам видео ову џамију, као ни Џума-џамију, која је — као што Буе приповеда — преправљена црква Велике Госпође из времена српског царства. У осталом Ирби — и Макензијева описале су разне џамије, које су посетиле.

Кроз варош тече поток назван Призренска Бистрица (Буе зове га Марицом, Гризебах чак Ресном!), преко кога воде мали мостови (гледај слику), а у коме младеж оба пола ужива у природном купатилу, (разуме се, у природном оделу).

Југо-источно од Призрена издиже се над Бистрицом развалина једног градића, кога Призренци зову „Душ'а'но'в град“, а биће да се звао Вишеград и да је из Душановог доба. Гризебах га зове „Деманитије“ а на другом сам неком месту читао име Дрвенград. Држе, да је онде закопан Душан, али томе се противи предање, по коме је његово тело сахрањено у Михаиловој цркви.

Српкиње Призренке.

Пре, но што се опростимо с Призреном, приметићу нешто о тамошњим Цинцарима, који се зову Гоге. Они су једини мени познати пример стране народности, која се посрбила. Стотине хиљада Срба осећају, да су Турци, други да су Бугари, једни да су Грци, други Арбанаси, неки да су Мађари, други опет, да су Немци, Руси, Италијанци, Румуни и т. д. Али никад до сад нисам чуо, да су се приврженици других народности у већем броју стопили са Србима. Само сам у Призрену нашао ово код Цинцара, од којих су три четвртине са свим посрбљене т. ј. да говоре српски, да су примили све српске обичаје и навике, док остатак разуме такође српски, и држи махом све српске обичаје. Према овоме и Гоге припадају српској странци.

ликост потпуно и колико могуће верно (!) прихватим ухом. Географи, да би избегли заблуде и неспоразуме, који одавде произлазе, морали би се потрудити, да пронађу најправилнији облик или према гласовима народног језика или по етимологији, те да га се сложно придржавају.“

Какве ли је то уши имао добри наш Гризебах, кад су ...росту реч Призрен у 12 разних облика (од Писра до Пи... у Призрену са свим непознати. У осталом је права ... Призрен накарадитељ имена κατ ἐξοχὴν Dr. Бар... варианата, у којима се не би нашло баш ни јед...

У Призрену рече ми Петров „с Богом“, по што је намеравао, да путује са Јанином преко Верисовића у Солун, односно у Цариград.

На растанку упозорих га, да за резултат нашег путовања сматрам учињено откриће, да Македонци укупно припадају српском, а не бугарском племену, да Перин-планина образује међу правих Срба, а Родопе-Даг међу правих Бугара; док међу тим у пределу између обе планине, живи прелазни народ (пола Срби, пола Бугари) и да ћу сва наша открића изнети на јавност, по правој истини.

Петров се намргоди и покушаваше на разне начине, да ме одврати од пута јавности. Али по што је у својој жестини тако далеко отишао, да ме је увредио понудом неке награде, то се растадосмо врло хладно. [1])

Еле сам од Призрена даље сâм путовао. После седам сати пута на коњу, стигох у Ђаковицу. Села, која сам упознао уз пут, беху већином Србима насељена, који су, истина, махом сви Мусломани. Ређе има Арбанаса. Изненадило ме је, кад сам нашао неку варош названу Ораховац, северо-источно од Швањског моста. Од становника имаће — веле — 3.050 мухамедовских, 1.200 хришћанских Срба и 250 Цигана.

Швањски мост води преко Белог Дрима, а говори се, да га је саградио Урош I. Храпави. Свакако је стародреван и чудноват. Он има врло много сводова и високо је над водом. С оне стране моста почињу арбанашка села, јер је у Метохији — овако се зове околина Ђаковице — претежније арбанашко становништво. Истина, ово нису прави Шкипетари, него махом поарбанашени Срби. Метохија се званично зове „Река.“ Она обухвата 72 села са 90 хришћанско-српских, 670 мухамедовско-српских, 187 католичко-арбанашких и 735 мухамедовско-арбанашких кућа (без главне вароши).

вароши. И на „ауторитет“ ових људи клела се до сад наука! Бесмислица, коју су написали Хан, Барт, Гризебах, Каниц, Пуквиљ, Кусинери и т. д. вредила је као необорима истина. Могуће је, да ће ово дело, бар што се тиче етнографског поља, изнети на видело праву вредност ауторитета оних старијих путника. У осталом ово вреди и за новије путнике, јер данас сваки оријентални беспосличар, који је једном железницом или лађом свратио на исток, мисли, да већ има право издати на јавност какво крупно дело са набуситим натписом (н. пр.: „La péninsule des Balcans“ или „der Orient“ или „Eine Orientreise“ или „Die Balkanhalbinsel“ и т. д.), које поред које чега преписаног, такође доноси бујне бесмислице сопственог производа. И онда није чудо, што је оријентална књижевност тако силно нарасла, имајући у себи 99 процената које каквих трица

1) Мало пре, но што ови ретци одоше у штампу, добих неку врло чудновату посету о којој — у прилог Петровљевој части — не могу замислити, да је потекла из његове непосредне побуде. Служавка ми донесе на име карту Петровљеву са речима: „Неки господин жели говорити с вама.“

Мислећи, да је Петров на проласку и да ме жели посетити, наредих, да господина пусти. На моје чудо, уђе неки млад човек, кога сам држао за каквог југословенског ђака. Он тврђаше, да га је Петров известио о нашем заједничкои путовању, па продужи онда од речи до речи:

ПРИЗРЕНСКИ ГРАД

Ова, звана Ђаковица или Ђаково, некада знаменита српска варош, данас је са свим поарбанашена. Од њених 4.100 кућа настањено је само њих 16 (!) хришћанским Србима, 450 Циганима, 130 католичким Арбанасима, а у свима осталима живе мухамедовски Арбанаси — све сами поарбанашени Срби! који спадају међу највеће фанатике, као што је обично случај код одметника.

Ко би веровао, да је Ђаковица некад била седиште српске учености? Да је у њој била нека врста Велике Школе, много других школа и множина ђака, жедних науке?

Још 1838. год. нађе овде Dr. Милер међу становништвом од 21.050 глава, 2.600 хришћанских Срба и 450 католичких Арбанаса, а Јуришић нађе чак 3.800 Срба. Број ових последњих опадаше из године у годину, услед прелаза у ислам и пригрљивања арбанашког језика. Пре 18 година могаше Милојевић набројати још 36 српских кућа, (дакле око 220 Срба), по што су се неколико година пре тога, у један мах одметнуле 34 куће. Данас је, како рекосмо, број Срба спао на 100, а после неколико година, неће се у Ђаковици више нико издавати за Србина. Онда ће неки будући Хан открити ову варош, као „чисто шкипетарску“, а мало ће их бити, који ће се сећати, да од 24.000 становника ове вароши ни њих стотина не припада шкипетарском народу и да ти тобожњи Шкипетари нису ништа друго до поарбашени Срби!

Малисорка
(поарбанашена Српкиња)

И тако пада грана за граном, па ко зна невољу српског народа у Србији, Македонији, Бугарској, Босни, Аустрији и Мађарској; ко види, како се Српство мрви комад по комад, како се једно парче за другим одриче своје народности, какве ли погрешке чине разне српске владе, како у последњим столећима осташе неупотребљене најзгодније прилике, како се српске странке међу собом кољу на штету земље, како је рђаво финансијско господарење једног Мијатовића и једног Петровића издало Србију неколиким јеврејским банкама, да ће се једва када опоравити ...... тај може само с грозом и

— Ми смо са сажаљењем приметили, да ви устајете противу нас, и ваша објава у мартовској свесци „Петермановљих саопштења“ (Petermanns Mitteilungen) ужасно нас је дирнула. Зар баш хоћете да издате тамо оглашено дело?

— Ко да ме спречи у томе? У осталом, дело је већ у штампи.

— То је фатално. Зар не бисте могли добровољно одустати од издања? Штету, коју бисте имали одатле, ми би вам сјајно намирили ...... За што се жестите? Та ја не мислим о вама ништа, што је непоштено! Не треба да пишете проти убеђења, доста је, ако ћутите. Та и Laveleye је од нас примио почасн 60 000 лева за своју „Péninsule des Balcans“.

очајањем гледати у будућност, и у томе се може побудити сумња о животној способности српског народа! . . . .

Ђаковица је у равници на подножју ниских планина. Поток Крсна тече кроз варош и слева се на крају њеном у Рибник, који опет утиче у Дрим, више Швањског моста. Многе рушевине од зграда потсећају још на српско господство. У оно време беше у Ђаковици и околини 360 манастира, школа и цркава, 30 од ових беху преобраћене у џамије и текеше, које се још данас виде порушене. О другим џамијама, које још и сад стоје, зна се, које су цркве оне некад биле.

Ђаковица, овај живи сведок пропасти Српства, тако ме је растужила, да ми је чисто било мило, кад сам већ другог дана могао оставити варош.

После пет сати пута на коњу, стигох у Дечане. Села уз пут беху насељена мухамедовским Србима и Арбанасима (т ј. поарбанашеним Србима). Највеће место беше Јуник, кога нема на карти. У њему има 22.000 мухамедовских Срба, а он је удаљен пола сата од села Дечана.

Доста! прекидох напасника, за прво не верујем, да се Laveleye дао поткупити новцем, па све, ако је то и било, то се ја не бих морао управљати по њему. Кад бих се могао заузети за Бугарску из чистог и потпуног убеђења, то не бих налазио у пријему каквог почасног дара ништа срамотног; али по што ми моје осведочење прописује, да држим страну Србији, то бих морао презирати самога себе, кад бих примио какав новац за ћутање. Само се чудим, да је Петров, после моје онако одрешите изјаве у Призрену још био толико слободан, да вас шаље к мени.

Мој посетилац промрмља неколико речи — да се са њима извини и оде безобзирце, као ошурен.

По мом мишљењу, Петров је саопштио резултат нашега путовања својим пријатељима, па како су ови ваљда припадали пропаганди, то су по својој прилици они послали к мени оног ђака. По што пропаганда годишње троши велике суме за подмићивање штампе, то је моја сумња са свим вероватна.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ ОСМА

Дечани, Пећ, Митровица

И тако стајах пред чувеним манастиром Високим Дечанима, од кога је „свети краљ“ Стеван добио свој надимак Дечански. Он га је на име основао при крају своје владе, за спомен пораза Бугарске (1330. год.), а судећи по неком натпису, довршио је грађевину његов син Стеван Душан 1335. године.

Манастир, односно црква, саграђени су са свим од мрамора, који је наизменце наслаган у црвеној, плавој (управо плавосивој) и белој боји, представљајући дакле српску тробојку (види слику, која је истина доста нетачна).

Ирби и Макензијева већ су исцрпно описале манастир Дечане, који врло угодно лежи у горњој долини дечанске Бистрице. Ради допуне примећујем само још то, да је „Татар Хан“, који је Дечане опљачкао, како се види из једне повеље у манастиру, историјска личност. Тамо се на име приповеда, да је 1678. године Арап-паша из Анатолије пљачкао околину, а 1692. год., да је дошао неки татарски Кан са 190.000 (?) Татара, те да је опустошио и опљачкао сву околину и хтео спалити пандократску цркву. Али неки свод, који се сурва, разби хоџи главу, а из ћивота „светога краља“ и „свете краљице“ Јелене стаде сипати ватра толико, да Татари поплашени побегоше.

Па ипак овај упад Татара, имађаше ту рђаву последицу, што су кињени Срби све већма и већма прелазили у ислам, бацајући се у наручје Арбанасима. Ово је н. пр. учинило у оно време читаво српско племе Краснића (recte Крастенићи), које се данас већ скроз и скроз поарбанасило.

У неких 17 [illegible] која су око Дечана, беху око 1850. год. још 163 српске куће; 20 годи[illegible] их Милојевић само још — 10, а данас нема више баш ни [illegible] лам, а поарбанашење нагло напредује.

Посл[illegible] ња, уседох опет на своје кљусе и одох за З[illegible] их патријара.

Пећ — турски Ипек — лежи на подножју два висока брда — Жљеб 2183 м. и Пеклен 2166 м. — раздвојена широком долином, којом тече пећска Бистрица.

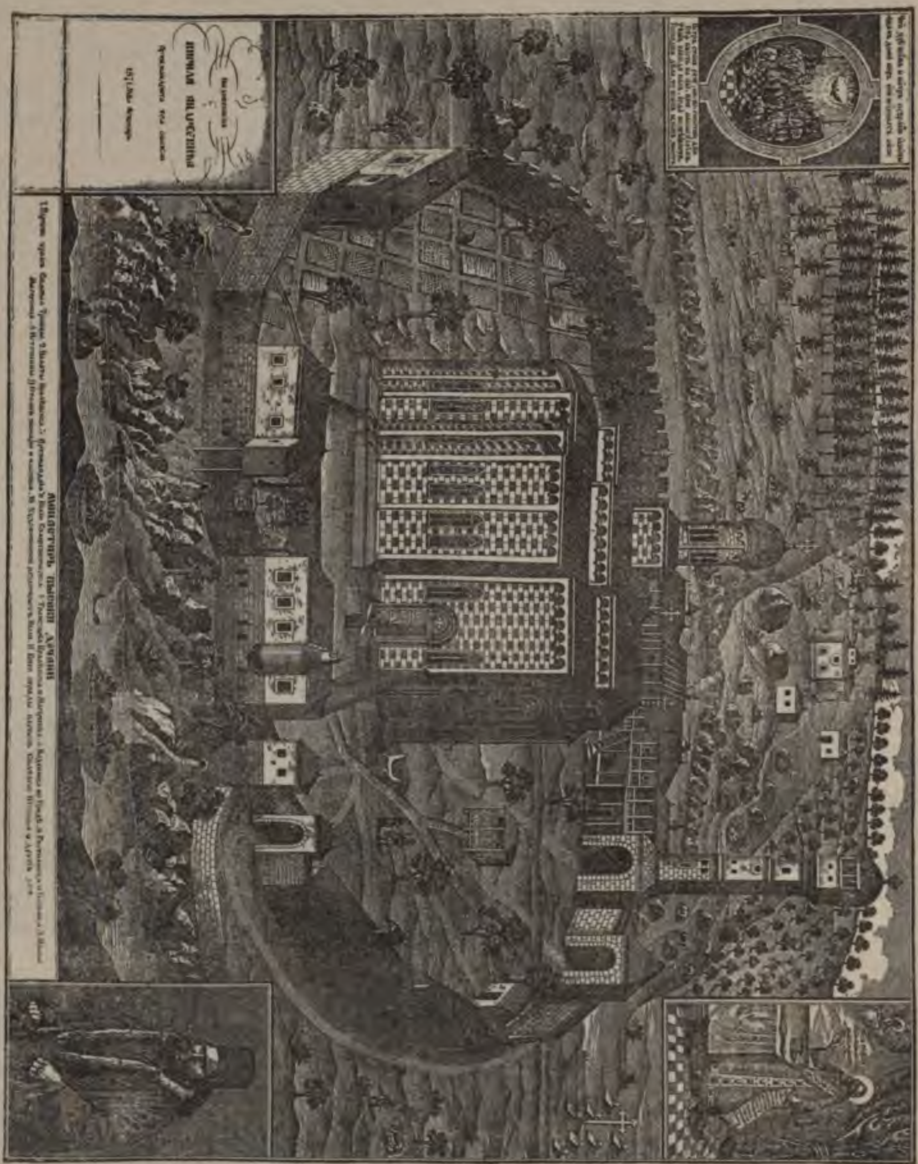

Манастир Високи Дечани.

Варош се пружа на обема странама ове реке, чија је бујица толико нагла, да покреће млинове и односи блато са улица.

Извешћа о становницима вароши не слажу се. Рекоше ми, да има 3.030 кућа, од којих су настањене 2.000 мухамедовским, 700 хришћанским Србима, 200 католичким Арбанасима, 70 Циганима, 50 Цинцарима и 10 Турцима. Према овоме би износио број становништва 15--18000 душа.

Милојевић, који је иначе врло поуздан, наводи за 1870. годину бројеве, који се прилично удаљују и то 3.300 кућа, од ових 2.600 мухамедовско-српских, 300 хришћанско-српских, 340 арбанашких, 40 циганских и 10 турских.

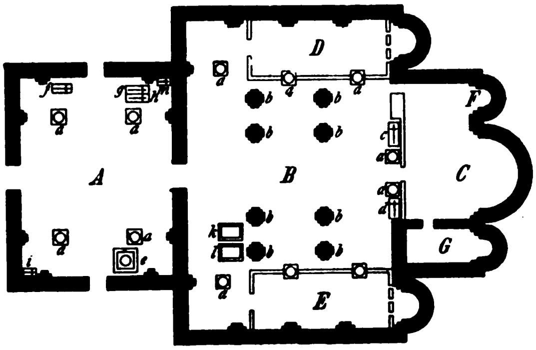

План манастира Дечана.

Објашњење слова: A = предњи трем; B = главна црква. C = олтар. D = капела св. Димитрија. E = капела св. Николе. F = сакристија. G = скривница. aa = мраморни стубови од једног метра дебљине. bb = зидани стубови у пречнику 153 см. c = саркофаг краља Дечанског. d = саркофаг са честицом крста у златном и сребрном завоју. e = кубе. f = гроб војводе Јунца. g = гроб Драгиње, умрле 1374. године; h = гроб Ваниша Агтонимоновића. i = гроб Јефрема Остуша, умрлог 1378. године; k = гроб св. Јелене; l = гроб св. краља Дечанског; m = костурница умрлих калуђера; дужина цркве износи $55^1/_2$ метра, ширина $31^1/_2$ метра.

Д-р Милер који такође може важити као врло поуздан, навео је за 1838. год., 2.400 кућа, на име 2.060 мухамедовско-српских; 130 православно-српских и 20 католичко српских, 62 турске, 100 арбанашких и 28 цинцарских.

Код овако многобројног мухамедовског становништва, пада у очи незнатни број џамија. Али је свакако извесно, да се и у Пећи сваким даном умањује хришћански живаљ. Угњетавања су овде далеко гора, него игде на другом месту. Приповедаху ми, да су Турци, разјарени због црногорских победа, у 1886. години пуцали на Србе, који су били у цркви и да су убили 29 људи, 16 жена и 8-оро деце.

[illegible] сата изван вароши је патријаршија т. ј. манастир св. Арсенија, [illegible] патријара. Он је ограђен зидовима и опкопима, у [illegible]а мраморна стуба и служи махом као приста- [illegible]јева већ исцрпно описаше патријаршију.

Арсеније Чарнојевић, онај пеһски патријарх, чији спомен српски родољуб с правом проклиње, реши се на несрећу, да се са 37.000 народа исели из Македоније и Старе Србије. Кад се узме у рачун јачина српских породица, онда се може оценити множина народа бар на пола милијона, ако не више. Патријарх се при томе одазвао неком позиву цара Леополда, који је Србима уступио

ГРАД ЗВЕЧАН У СЕВЕРОЗАПАДНОМ УГЛУ КОСОВА од М.С.МИЛОЈЕВИЋА II св. ПУТОПИСА

Град Звечан.

обиталишта у јужној Мађарској, обећавши им све могуће (а не одржавши ништа) и уступивши им велике повластице (које аустријска влада никад није поштовала).

Да су Срби били онако слободоумни и енергични, као Мађари, то би устали сви као један, противу лажовске и вероломне владе, те би с оружјем у руци извојевали своје право. Али овако отрпеше све; отрпеше, да је њихов деспот Ђурађ Бранковић, без оптужбе и суда и из просте самовоље, скапавао 22 године у аустријским тамницама; трпеше, да је после смрти плашљивог патријарха (1707.)

укинута патријаршија, а тако исто и војводско достојанство — у место да устану противу лажи и обмане — бораху се они — напротив — за вероломну владу, противу Турака, образујући језгру оне војске, која је сломила турску силу под заставом принца Евгенија.

Столеће и пô после тога, 1848. год., видимо потомке оних Срба, како се заведени лажним обећањима аустријске владе, по ново за њу жртвују. Сваки зна, колико су Срби 1848. и 1849. године допринели за одржање аустријског престола, а зна и то, како су за то награђени: они беху баш онима издани, противу којих су се борили за одбрану аустријске династије и аустријске монархије!

Пећска патријаршија.

И опет се показа, да Срби нису Мађари, јер се, и не гунђајући, одаше својој судбини, па још и данас — они у понизности чисте чизме Мађарима! Није чудо, што их ови мађаризирају, и одрођавају. Потомци оних исељеника од 1690. године, који би иначе ојачали српски живаљ у Македонији и Старој Србији, данас су дакле за Српство већ изгубљени. И према овоме нека се суди, да ли сам имао право, што сам проклео спомен патријарха Чарнојевића.

У осталом патријаршија пећска остаде у српским рукама до 1765. године. На 28 година пре тога, хтеде нека друга кукавица, патријарх Арсеније IV-ти Јовановић — Шакабенда следовати примеру Арсенија III.; али је тиме постигао, да су Турци напали на исељенике, те их на комаде исекли.

1765. год. пође Грцима за руком, те су, подмитивши турску владу, израдили, да се укине пећска патријаршија....

Али оставимо се жалосних успомена и горких посматрања!

У 1 сат после подне оставих Пећ у намери, да јашем у северо-источном правцу поред Баранске реке у Рибарић, а одатле дуж реке у Митровицу.

У $3^3/_4$ сата стигох у Студеницу, у чијој су близини величанствене развалине истоименог манастира. Некадашње манастирске баште су подивљале, око манастира леже још много гробни споменици са натписима на прастаром српском језику. Турци су одвукли много од развалина,) и пет воденица, али још стоји тога доста, из

чега се може распознати, да је Студеница некада морала бити један од највеличанственијих српских манастира. Она беше саграђена из дивног мрамора, на коме се, као и на ономе у Дечанима, показиваше српска тробојка. Дужина зграде износила је око 42 m, ширина 30 m. По предању беше украшена са 25 (?!) кубета. Црква је имала три олтара и беше саграђена у облику крста! такође се види, да је морала имати бар 16 камених стубова и много кипова.

У селима Новоселу, Студеници, Јабланици и у Врелу живе само мухамедовски Срби; у Дубовику има 12 хришћанских и 7 мухамедовских, у Сиги 30 хришћанско-српских и 10 арбанашко-српских кућа.

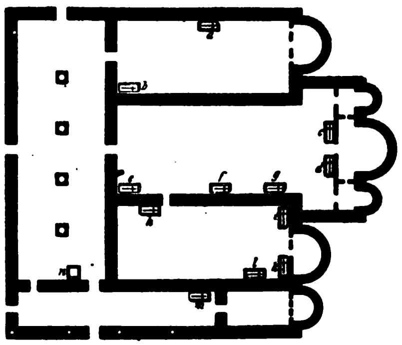

План патријаршије.

Објашњење слова: *a* = гроб патријарха Јеврема; *b* = костурница из шареног мрамора; *c* = саркофаг св. Никодима; *d* = саркофаг са четири мученичке главе; *e* = гроб патријарха Јоаникија II.; *f* = гроб владике Саве II. *g* = гроб архиепископа Арсенија II ; *h* = гроб архиепископа Данила; *i* = саркофаг са ȯстацима; *k* = стô „чудотворне" Маријине слике; *l* = саркофаг са остацима; *m* = гроб патријарха Хаџи Максима; *n* = кубе. — Горња капела са стране посвећена је св. Димитрију; доња вазнесењу Маријину, а најдоња мала св. Николи. Црква је дугачка 55 а широка 45 метара.

Али од сад пролажасмо кроз чисто хришћанско-српска села: Љубоштицу, Црнце, Тучета, Велики Исток, Бјелопоље и Цркволез, где стигосмо у 8 сати у вече, преноћивши под својим шатором. У Бјелопољу и Цркволезу такође сам приметио развалине српских манастира, чије је натписе већ Милојевић изнео на јавност.

Другог дана попех се у седло већ у 4 сата, па јашећи са Јованом преко планине у Рибарић, стигох ту у 8 сати. Ово село има 40 кућа, од којих је половина хришћанско-српских, четвртина мухамедовско-српских а четвртина арбанашких. После одмора од пола сата прегазисмо Баранску-реку (како овде зову Ибар) и продужисмо јашење левом обалом. Скоро у свима селима становаху хришћански Срби, једини изузеци беху: Старчевићи, Чабар, Винарце и Жабаре, где су становници мухамедовски Срби. У оној околини нема Арбанаса. Читав срез, назван Стари или Мали Колашин има 40 села са 1.600 хришћанских кућа.

У 7 сати у вече стигох у Митровицу, свративши овде код неког Јове, чији ми хан хвалише у Рибарићу. И доиста беше то међу хановима, у које сам свраћао, један од бољих. Добисмо малу, али чисту собу са два кревета и просту, али не баш рђаву храну.

Митровица је као што је познато. завршна станица железнице у Солун, која је првобитно требала да иде овим правцем преко Сарајева у Беч. Варош лежи изванредно живописно у једном кориту, окруженом брдима, а имаће 3.500 становника и то 1000 хришћанских, 2.200 мухамедовских Срба, 200 Арбанаса (поарбанашени Срби) и 100 Турака, Цигана и т. д.

Положај је Митровице чаробан: са истока, с оне стране Ситнице, подиже се пријатна, шумом обрасла Соколска-планина, односно Црнуша. Пред њом се види на неком вису, који личи на бедем, неки турски логор са шаторима. Са северозапада издиже се врло живописно неко брдо, у облику пирамиде, показујући нам развалине чувенога Звечан-града, некадашње престонице српских краљева. Не стигох да се попнем на то брдо и за то се ограничавам на то, да по ново представим скицу, коју је Милојевић израдио о том граду. (Види слику на стр. 219.). Звечан некада беше кључ ибарско-ситничке долине и јака тврђава. Још и данас је Митровица стратегијска важна тачка, која би се ласно могла утврдити.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ ДЕВЕТА

Косово поље.

У Митровици отпустих Јована, предах свој велики пртљаг на железницу и кренух се њоме сâм даље у 7 сати из јутра. Станица је митровачка добар четврт сата изван вароши.

Железница иде најпре левом обалом Ситнице, која се код Митровице сједињава са Баранском реком, стварајући Ибар.

Изглед је с обе стране леп: са истока на Црнушу, а за тим на Грдечпланину. После 20 минута стиже воз на станицу Вучитрн. Варош Вучитрн је с друге стране Ситнице и удаљена од станице 25 минута. Може се добро распознати. Три мунарета и једна велика зграда са ниским четвороугаоним торњем, издижу се из гомиле кућа. Од једног Вучитрнца, који је ушао у железнички воз, дознадох, да варош има 7.000 становника. Изузевши 4.000 Цигана и 600 Арбанаса, сви су остали становници Срби; али их је две трећине мухамедовске вере.

Железница иде даље Ситничком долином и прелази преко реке пред Прилужом, где је уз железницу неко гробље са чудним крстовима.

Не далеко од места, где прелази железница на десну обалу Ситнице, утиче у Ситницу Лаб, који чини северну границу чувеног **Косова поља**.

Косово поље је долина између Ситнице, Лаба, висова на истоку (Драгодана, Ветерника, Вељетена и т. д.) и Зеговац-планине на југу, кроз коју се провлаче многи брежуљци и онижи планински венци, као неки таласи. Пре 500 година, 15. јуна 1389. год., била је на Косовом пољу одсудна битка између Срба и Турака. По предању решена је она, због издајства Вука Бранковића, у корист Турака. Тога дана уништен је цвет српског витештва. Цар Лазар Грбљановић буде заробљен и пред умирућим султаном Муратом погубљен. Овога је, на име, смртно ранио српски јунак Милош Обилић, у његовом шатору за време или пред почетак битке.

Врло је вероватно, да је издаја допринела поразу српске војске, али ми се чини невероватно, да је баш Вук Бранковић, зет цара Лазара, био издајица. Јер се прво не може појмити, какву би му корист то могло донети, а друго — ово је главни разлог — било би лудо и замислити, да би тадашњи Срби, који су били сведоци тога издајства и који су морали само љуто мрзити и презирати издајицу и упропаститеља српске државе, да би тадашњи Срби трпели, да издајица Бранковић и даље влада једним великим делом земље и да му синови после њега, владу предузимају!

Народне песме, наравно — а оне о боју 1389. год. одиста су прави бисер српског народног песништва, — причају опширно, како је супарништво навело оба царска зета и то Бранковића на издајство, а Обилића на убиство султаново; али су те песме постале можда стотинама година после Косовске битке.

Српкиња из Пећи у призренском оделу.

Што се тиче позорнице те битке, то сам мишљења, да су Турци били размештени од Клементина на Ситници, до Сићевца у планини (Драгодан), док су Срби стајали према њима, а иза леђа им био Лаб. Изводим то отуд, што је шатор султанов на сваки начин био у близини места, где је султан сарањен. А тулбе је султана Мурата у крај друма из Приштине у Вучитрн, два сата далеко од Приштине.

Предео између Лаба и потока Брњице најравнији је део Косовапоља и као створен за битку коњице. По што је коњица сачињавала главни део тадашњих војсака, а пушака и топова тада још не беше, то је вероватно, да су обе војске изабрале предео, који је згодан за кретање многобројне коњице. Што су се Срби неспретно поставили и леђима на Лаб наслонили, иза ког се уздиже Грдеч планина и што су имали две дивергентне отступне линије (уз Лаб и низ Ситницу), услед чега се војска при измицању морала раскинути на два дела, то само још боље објашњава страховити пораз српске војске.

Да су Срби имали тада правог војсковођу на челу војске, не би се они онде понамештали. Рат би са свим друкчије испао, да су Срби поселили богазе, што воде преко Кара-Дага у кланце Казаничке. Турци, који су долазили преко Куманова, [illegible] би наставали у оним страховитим брдима, а ипак им не би пошло за [illegible] пут.

[illegible] пешадија бранила планинске кланце, кренула би се [illegible] моравичку долину према Куманову и напала би

иза леђа већ ослабеле и духом клонуле Турке. Последица би тога била по свој прилици савршени пораз Турака.

Да богме, да би и таква победа слабо хаснила, јер је српска држава пропадала због својих унутрашњих заплета. У место да је Србија била уједињена држава, она је тада била раскомадана у множину мањих и већих области (слично ст. римском царству немачке народности), које су се непрестано међусобно чупале и клале.

Цар беше исто онако немоћан, као што је био цар римско-немачког царства; вазали су вршили ратну дужност само онда, кад им је то било у вољи. Великаши су завидели један другом, мрзили су се и ковали су међу собом сплетке. Ти унутрашњи заплети упропастили су тако исто српску државу, као што су упропастили пољску и византијску.

Србин из Пећи.
У призренском оделу.

Историја света одиста је страшна учитељица! Она нам казује, да свака држава, била она ма колико снажна, мора безусловно пропасти, услед унутрашње свађе и партијске мржње. У толико је тек жалосније, што су партијске вође у данашњој Србији и изван краљевине, тако мало научили из историје света; јер да су се научили, не би се међу собом прогонили са таквом смртном мржњом. Зар не мора да препукне срце од жалости сваком српском патриоти, кад види, како се у краљевини Србији напредњаци, радикали и либерали међу собом боре на живот и на смрт, са дозвољеним и забрањеним средствима, у место да се сложе бар према иноземству, ради одбране интереса домовине? Кад види, како Србија и Црна Гора једна другу завидљиво мотри и попреко гледа? Како ли угарски Срби са Хрватима и својом браћом у краљевини у неслози живе, на велику радост Мађара? Како се Бошњаци између себе гањају, Хрвати и Срби међусобно мрзе, како се Далматинци у непријатељске таборе деле?

Ко посматра ову јурију, гледајући, како бугарска пропаганда прождире комад по комад од Старе Србије; како мађаризација, германизација и италијанизација Срба у Угарској, Босни и Далмацији живо мах узима, како међу турским Србима село за селом у мухамедовску веру прелази или се чак и поарбанаси; тај мора очајно узвикнути:

„О, ви Срби, ви слепи људи! Зар сте баш са свим заборавили, шта се догодило на Косовом пољу, равно пре 500 година. Ви певате још и данас песме о

Косову и сневате о обновљењу некадашњег велико - српског царства; мислите ли ви, да је довољно, ако се само пева? Зар не куца у вашим грудима српско срце, које пламти за величину отаџбине и које је довољно племенито, да личне и партијске интересе подвргне општим интересима? Та зар не видите, да вашом унутрашњом свађом, вашом партијском мржњом копате гроб Српству? У место да помажете брата у невољи, радо се радујете његовоме злу, а не помишљате, да ћете ви сами на ред доћи, кад ваш брат падне! Ви као да ништа не знате о причи о дванаест прутића, које није било могуће сломити, док су били у једном снопићу, али сваки прутић за себе, би сломљен без икакве муке! Као да се ни чему нисте научили из страшне судбине Пољске! Ви сте се често жртвовали за аустријске, млетачке и турске интересе, али да заједнички принесете какву жртву отаџбини, то нисте кадри!

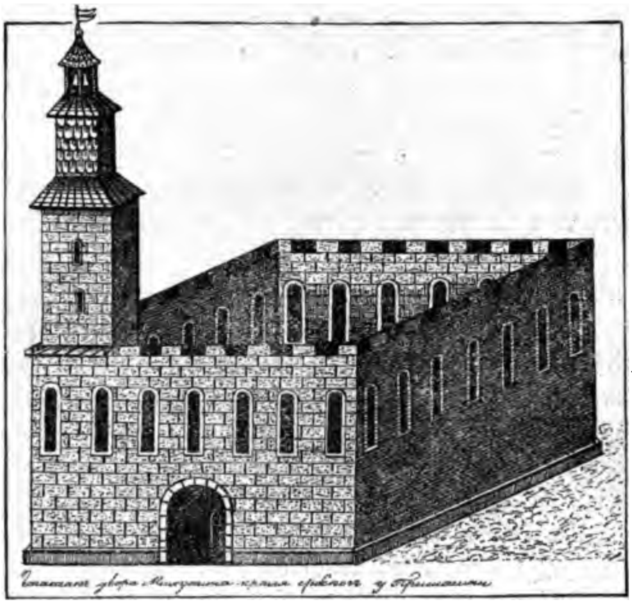

Двор Краља Милутина у Приштини.

Можда ће вас осветити 500-годишњица злокобне битке на Косовомпољу, можда ће са Косовапоља дунути ветар и раздерати копрену, што је пред вашим очима, те ћете тако још за времена увидети, да сте једном ногом већ у гробу! Можда ће вас тај призор сложити у заједничком раду, око унапређења Српства; можда ће он уталожити вашу партијску мржњу, ваше неумесне страсти!

Можда! . . . Али на жалост, познајем ја своје добре заслепљене земљаке и сувише добро, те знам, да ће ове моје пророчанске речи остати несаслушане, као што је остао без одзива глас вапијућег у пустињи!

Сваки може себи претставити оне осећаје, што ме обузеше, кад сам пролазио
кроз Косовопоље. До[illegible] у П[illegible] vчини срећом, крај тужним мислима.
Станица пришти[illegible] ало једанаест километара од вароши;
али се у свако доба [illegible] и. — Стрпаше ме са неким смрд-
љивим Арбанасом у [illegible] с тешком муком могао чу-
чати. И ова му[illegible] дошао у неки жалосни

хан, те сам бројао часове до одласка идућег воза. На жалост, био сам приморан због реда вожења, да останем у Приштини читава два дана, јер железнички воз иде само три пута недељно.

Приштина, око 1160. год. престоница српског краља Стевана Немање, данас је варош са 3.510 кућа и 17.550 становника и то:

Хришћана Срба	350 кућа	1.750 душа
Мухамедовских Срба	2.600 „	13.000 „
Османлија	260 „	1.300 „
Арбанаса	70 „	350 „
Цинцара	20 „	150 „
Черкеза	40 „	200 „
Цигана	100 „	500 „
Јевреја	70 „	350 „

Буе и Хан уверавају, да име вароши долази од српске речи „пришт", али морам у то посумњати, јер не налазим паметна разлога за то.

Приштина нема никакве знаменитости. [1]) Десетак џамија и једна кула са сатом, то су зграде што између осталих „падају у очи."

Али варош има у близини две знаменитости, које сам походио: манастир Грачаницу и тулбе цара Мурата.

Манастиру Грачаници може се доћи на колима на један сат. Он лежи јужно од Приштине, на потоку Грачаници и крај села истога имена, у коме живе хришћани Срби.

Црква, чију слику доносим читаоцима, стоји у средини озиданог дворишта, у коме је и неколико зграда. У унутрашњости цркве пада у очи њена изванредна висина. Хан ју је већ врло подробно описао, с тога упућујем на његов опис.

Грачаницу је подигао краљ Милутин (1275. до 1321. г.) на месту, на коме је био један старији манастир од 930. године.

Северо-западно од Приштине је тулбе султана Мурата. На колима се може доћи до њега за сат и четврт. Тулбе је једна мала гробна џамија, која не изгледа као да је баш стара а око ње има неколико зграда, у којима станује шеих, што тулбе надгледа и његови људи. Гроб је султанов прост маусолеум са белим дуваровима, на којима су повешане уоквирене таблице од хартије, са родословљем султановим, његовим даном смрти и коранским изрекама. На средини стоји красним ћилимима прекривен сандук. Чело главе стоји на једном малом, танком стубу бела чалма са црвеним врхом, савијена као нека гужва од пантљика, дугачких 60 рифа. Шеих тврђаше, да је у мртвачком сандуку одиста лешина султанова; али Хамер прича у својој историји османлијске државе, да је Мурат сарањен у Бруси у

---

[1]) После мог повратка, обратио ми је пажњу један мој пријатељ на некадашњи двор краља Милутина, који још постоји и којим се сада служе турске власти. Томе пријатељу имам да захвалим за цртеж, по коме је направљена горња слика тога двора.

једној џамији, коју је тамо подигао. Ово је до душе могуће, али није вероватно. За што би вукли лешину у толику даљину? И какву би цељ онда имало ово тулбе?

Шеих ми је показао изван гробнице, три камена, уверавајући, да они обележавају места, где је Обилић пробо своје гониоце, где је он сам погинуо и где је цар Лазар погубљен.

Срећом, сам се упознао у Приштини са једним Србином, који је добро познавао Косовопоље и који ми је помогао састављати месну статистику; иначе бих скапао од дугог времена. Био сам пресретан, кад сам поново седео у вагону. У побочном купе-у било је неколико Туркиња и ја се зачудих, кад чух, где између себе француски говоре. На станици беше ванредно много војника. Неколико теретних кола дупком се напунише са поцепаним војницима, а њихови официри поседаху у кола трећег реда. Томе се читаоци неће толико чудити, ако додам, да су се официри убрисивали у руку и да су ишли у замазаној поцепаној униформи. Један јузбаша (капетан) имао је чак и закрпљен тур. Морао сам се нехотице смејати, кад сам помислио, како би се забезекнуо какав налицкани прајски „јарде“ - потпоручник, кад би га један овако одрпан турски официрословио као „друга“ и поступао према њему, као према другу.

Грачаница.

Исто тако сам се смејао, гледајући, како се војници и официри међу собом опраштају. Они учинише најпре селам, онда се загрлише и изљубише, као глумци на позорници т. ј. један је мирио другоме преко рамена са очевидно ганутим срцем.

Један Белгијанац, који је седео у мом купе-у, причао ми је, кад сам га, смејући се, на ово упозорио, да је он прошлог дана доживео још нешто смешније. Он се возио железницом у Скопље и приметио је на станици Елесхан — [illegible] ји без потребе дуже времена — како је један хаџија, изашавши лагано [illegible] свој нарамy, на њу клекао и почео се молити, наравно, [illegible] за полазак, али хаџији ни бригеша. Кондуктер [illegible] одужује мирно своју молитву, ударајући [illegible] изишавши, такође клањали, поскакаше

брзо, чим су чули знак за полазак и поседаше на своја места. Само хаџија — ни по тамо се! Кондуктер је хтео већ да викне „готово је“ и да остави хаџију, али Турци повикаше:

— „Пусти га, да доврши своју молитву! Та видиш по његовој зеленој чалми, да је он шериф, потомак пророков!“

Застрашени кондуктер је чекао, али кад виде, да хаџија, по што је довршио своју молитву, хоће још и да се умива и пере, онда ипак изгуби стрпљење. Он се продера „готово је“, воз пође, а хаџија остаде на станици и изгуби, због недеље пуна три дана.

„Да лудог хаџије!“ заврши Белгијанац своју приповетку.

— Станте! повиках, смејући се; не називајте ви хаџије лудама, јер се то и мене тиче.

Тако, зар сте већ били у Меки?

— У Меки не, али сам био у Јерусалиму, а то ми по српском обичају даје право, да се називам „Хаџи Спиридон.“

2
3.

ГЛАВА ТРИДЕСЕТА

Повратак кући

Прва је станица после Приштине Липљан, стара Ulpiana. 1878. године продре једна српска добровољачка чета преко Грачанице, где се беше помолила Богу, у Липљан, и заузе станицу. Чиновници мољаху за поштеду железничке пруге и добровољци беху толико љубазни, те су одговорили овој молби, (види слику). [1])

Изглед беше са обе стране једнолик. Једино, што је привлачило на себе пажњу, беше Голема-планина, која се блисташе у црвенилу.

Станица Верисовић важна је због тога, што се одавде одваја најкраћи пут за Призрен. Десно је станица, на којој се врзмаше огромна множина народа, лево је један велики хан са поносним натписом „Hôtel Albania". И доиста виђаху се Арбанаси међу светином у претежнијој већини.

Одмах по што остависмо Верисовић, прођосмо поред неког јадног села, које се зове „Варош". Било би занимљиво сазнати, да ли је овде пре била каква варош и која?

---

1) У овогодишњој септембарској свесци војног часописа „Ратника" има врло занимљив чланак о овом догођају. Написао га је г. Мих. Сандић, бив. командир добровољачког кора. Упућујући читаоце на поменути часопис, доносим нека места тог интересантног чланка у изводу:

„Око 6 сати стиже ми од мајора Путника наредба, да се добровољачки кор одмах крене из Брезаљице и да те вечери 23 Јануара буде у селу Добротину, да успут разоружа арнаутска села и сутра дан 24. да буде у Грачаници, одакле да преко Лабља и Мрамора потражи везу са рудничком бригадом, која ће тамо стићи."

„У селу Словину остали смо до самог свануће, а одатле кренемо се пут села Добротина, које је од Словина удаљено за један сат. Становници овога села, који су чисти Срби, веома су нас радо дочекали са својим свештеником. Но како моја задаћа беше да допрем до цркве Грачанице у Косову, то се у Добротину дуго не задржавасмо, него се одмах кренемо пут Косова цркви Грачаници На томе путу прођосмо кроз

Тек сад, пруживши, на позив Белгијанчев, главу кроз прозор, приметих голему масу виса Љуботрна, високог 3050 m, северног огранка Шар-планине. Брдо чини доста импозантан утисак, али како сам већ видео Montblanc, то нисам могао пристати уз прекомерно дивљење свога сапутника.

Изгледа, да карта није тачна, јер се источно од Вароши и Новог-хана, а тако исто и западно од Старог-Качаника, протеже велика равница, док је међутим овде на карти забележен брдовит предео.

Прва је станица Качаник, варошица од 1.700 становника, махом поарбанашених Срба, као што су и они у Старом Качанику и околини. Арбанаси Качаничких теснаца, заборавили су са свим своје српско порекло, они су данас фанатички Мухамедовци и Арбанаси. Њихово је дивљаштво извикано. Кратко време пре, но што сам онуда прошао, било је код њих крвавих окршаја.

Место лежи врло пријатно у неком кориту. Западно од железнице, а баш поред ње, примећују се зидине старе тврђаве. Још стоји и једна кула. Изгледало ми је, да је железница однела један комад тврђаве. Источно одатле лежи варошица са лепом џамијом. На станици падоше ми особито у очи љубазне мале девојчице (од 8 до 10 година), које продаваху воће. Везени јелечићи, мали фес, шарене шалваре и прикладни појас, лепо им доликоваху.

Качаник је чувен у историји са пораза неког аустријског одела војске од 2.800 људи, 1689. године. Ову катастрофу изазвао је заповедник пуковник Штрасер, који је, како Хан опширно описује, својом дрскошћу и неправдом проузроковао, те су се одметнули хришћани савезници. Узгред нек је споменуто, да су аустријски походи у Србији, Босни и Старој Србији махом за то рђаво пролазили, што аустријски ђенерали нису одржали она обећања, којима су навели Србе на устанак противу Турака, и што су их горе злостављали, него исти Турци. Услед тога, изгубише Срби сваку вољу за даље борење, па да би избегли неизоставној казни од стране осветљивих Турака, здружили су се обично са овима противу Аустријанаца. Иначе се може сматрати за вероватно, да би аустријске

српско село Гуштерицу, где нас кмет тога села, Ћира, са множством сељака дочека, понуди јелом и пићем и испрати ка Грачаници. Тек што бесмо измакли из Гуштерице, а нас у пољу сустигну три народна каваљериста из шумадијског кора и предаду ми два писма; у једном стајаше, да чим стигнем у Грачаницу, с места да изашљем једно оделење, које ће да поквари железницу Приштина—Скопље, а у другом писму јавља ми се, да је примирје и да не идем даље. Ову другу наредбу ваљало је дакле послушати.

Не далеко пред нама лежала је црква Грачаница, с тога се ја реших, да дотле дођем и ту да прекинем даље наступање, док траје примирје. Када смо се приближавали самој цркви, угледасмо пред њом доста народа, који се беше спремио, да нас са свештенством дочека.“

„Како су ми многи сељаци стајали на расположењу, то им ја предам оно оружје, које сам од Арнаута у Словину покупио, па их са два каваљериста отпратим преко

заставе, поткрепљене од Срба, који све то већма устајаху, славодобитно прошле Стару Србију и Македонију, па се овде и одржале.

Од Качаника, до прве станице Елесхана, најсветлија је тачка железнице, која се вијуга кроз лепеначку долину, при чему се пређе небројено пута Лепенац, а шест или седам пута ваља projурити кроз стеновите дуварове тунелâ По кад кад уживасмо у дивном погледу на долине са стране; на сваком савијутку железнице показује се нашем раздраганом погледу друга величанствена кршевита позорница — у кратко, вожња од Качаника у Елесхан, ма да се не може упоредити ни са семеринишком, ни бренерском ни са шварцвалдском — заслужује, да је предузме сваки путник, који у Скопље дође и коме то време допушта.

После Елесхана — станице, чију цељ не појмим, јер ни тамо, ни у близини, нема ни једног места — постаје лепеначка долина шира, али остаје пријатна све дотле, док влак не изађе на равницу.

Ускоро се укаже у даљини бела тврђава скопљанска, где се мења влак. Време, које ми услед тога остајаше (од 12¹|₄ до 3 сата) употребих, да ручам код Турати-а. Из разговора друштва, које беше за столом, разабрах, да је прошле ноћи био у Скопљу земљотрес.

У 6¹|₂ сати у вече био сам већ у Зибевчу, где Турској рекох „с Богом", са потајном жељом, да ми ово буде и последњи пут, да је гледам, јер сам већ и сувише сит путовања по истоку. — Колико је друкче путовати по цивилизованим земљама! Кад се у мислима повратим у оно време, кад сам се љуљао на таласима меларског и сајмског језера, Кристианија—Фјорда, Лох Ломонда и т. д.; кад сам седео у хладовини Алхамбре, Кремла, Трокадера и Колисеа; кад сам се пентрао по Пиренејима, Апенинама, Алпама, по Везуву и Етни, Сновдону и Пиј де Дому, кад сам се скитао по чаробним пољанама северне Португалије, Велса, Ривијере и Лаке дистрикта, саксонске Швајцарске; кад су ме пљачкале швајцарске механџије, тиролски сељаци, холандијске и белгијске управе морских купалишта, онда ми се отргне из груди дубок уздисај, који хоће толико да каже: „лепо је путовање — али „**само не на истоку**!"

Лабња и Мрамора, да ово оружје предаду команданту г. Путнику, а с тим, да нађу и свезу са рудничком бригадом."

„Исто вечер ја закажем свештеницима, да сутра дан 25. Јануара, држе у цркви богослужење. Тада су ме они замолили, да им испишем старо-словенским словима имена српског владаоца — краља, краљице и престолонаследника. (*Овде или се писац мало збунио — јер онда још не беше Србија проглашена краљевином — или су безазлени Старо-Србијанци мислили, да још увек живе старо-српски краљеви.* Преводилац), те да их при благодарењу спомињу.

Сутра дан зором, позвао нас је на богослужење тих глас клепала. У цркву беше дошло доста народа из села Грачанице. После благодарења ... ... упљен у гомилу, гледаше са особитим љубопитством наше динаре, ...ос, неки су од радости и љубили лик краљев на њима."

(Ако упоредимо држање Турака и тур... ...сиви у границама турске царевине, са поступком, ко... ...та

Кад сам приповедао једноме своме пријатељу о својим етнографским открићима, није се овај толико ни чудио, колико сам ја ишчекивао.

— Па то се видело унапред! викну он. Та ја сам вас већ пре уповорио на ваше заблуде у „Горњој-Арбанији“ и „Бугарској“, али ви сте били онај, који не хтеде веровати. Ви бесте толико убеђени о ауторитету Саксове карте и Ханових дела и т. д., да сте све моје представке пуштали у ветар, као шовинистичке.

Мило ми је, што сте се сад својим очима уверили, да сам имао право. Ја сам већ по неколико пута имао послужитеље Македонце, који су се овде школовали и за то знам, шта су они говорили. Тако н. пр. узех једном за послуживање неког сиротног ђака из Крушева, близо Прилепа. Зваше се Абрамовић и нико, па ни он сам, не сумњаше, да је он Србин. 1876. год. оде он у Русију.

Пре неколико година посети ме неки бугарски официр, именом Абрамов, који ме ослови овим речима:

„Мени се чини, да ме више не познајете?“

— Не! —

„Ја сам ваш некадашњи послужитељ Абрамовић!“

— Та шта говорите! Па одакле долази, те се сад зовете Абрамов и да сте бугарски официр? —

„У Бугарској сам постигао своју срећу. У Русији ми представљаху, да нисам Србин, него Бугарин. За то научих б у г а р с к и (!) и ступивши 1877. г. у бугарску легију, остадох, по што би основана бугарска кнежевина, у бугарској војсци.“

— Ви сте се дакле одрекли своје народности? —

„Па шта ћете? Где ми је добро, ту ми је отаџбина!“ . . . .

Исто тако служио је у српској војсци до поручика неки Драгутин Руменић из Велеса или Битоља, после оде у Бугарску, где је научио бугарски, издавајући се за Бугарина. Бугари га примише, наравно, весело, и он се „усрећи“ овим начином — жртвовавши своју народност.

ганда противу српског живља у Старој Србији и Македонији, онда одиста морамо признати, да су Турци далеко толерантнији и човечнији насрам наших историјских светиња, него наша „вајна“ браћа Бугари. Турски је фанатизам давно утишан, али Бугари тек сад жаре и пале! Ови су нам накарадили цркве и манастире, па чак не остављају на миру ни наше мртве, скидајући српске натписе са њихових гробница!

Али, ма да су Бугари од 1878. год. на овамо употребили сва могућа средства, да у српскоме народу, који живи у Старој Србији и Македонији, угасе сваку искрицу српског осећаја, то — с погледом на овако силно одушевљење, које беше у стању изазвати међу становништвом на Косову, долазак једне српске четице од неких 50 војника, — ипак ни мало не сумњам, да би се, при живљој заузимљивости с наше стране, врло лако и скоро могли осујетити сви досадашњи бугарски трудови и напори. Мислим, да не би било од штете, кад би меродавни кругови усвојили оне предлоге, које им је у своје време подносио г. Спиридон Гопчевић).

Преводилац.

Овај извештај, који сам о својим открићима издао на јавност у „Petermanns Mittheilungen“, живо је претресан у Србији. Као што чујем, све странке, без изузетка, сложне су у томе, да се Стара Србија и Македонија не смe ни по што сјединити са Бугарском. Тамо су се решили, да ће се противу тога борити на смрт и живот и да ће у том случају мобилисати сву војену снагу — 215.000 људи [1]). Надају се, да се онда неће више поновити **Сливница, него Велбужд** . . . . . *Qui vivra verra !*

---

[1]) 1885. године мобилисаше Срби само 43.366. а Бугари 135.000 људи.

ОВА ЈЕ КЊИГА НАГРАЂЕНА ИЗ КЊИЖЕВНОГ ФОНДА

ИЛИЈЕ М. КОЛАРЦА

СТАРА СРБИЈА И МАКЕДОНИЈА

од

СПИРИДОНА ГОПЧЕВИЋА

СА 70 ОРИЂИНАЛ. СЛИКА (12 ТАБЛА, 2 ДУПЛЕ СЛИКЕ, 56 СЛИКА У ТЕКСТУ), СТАТИСТИЧКИМ ТАБЕЛАМА И ЕТНОГРАФСКОМ КАРТОМ (1:300.000) У ПЕТ ЛИСТОВА.

ПРЕВЕО С НЕМАЧКОГ

МИЛАН КАСУМОВИЋ

ДЕО ДРУГИ

БЕОГРАД
ПАРНА ШТАМПАРИЈА ДИМ. ДИМИТРИЈЕВИЋА — „ЈЕЛЕНСКА УЛ." БР 1.
1890.

ДЕО ДРУГИ

СРПСКО-БУГАРСКИ СПОР ОКО СТАРЕ СРБИЈЕ И МАКЕДОНИЈЕ.

ГЛАВА ПРВА

Постанак супарништва.

Ма да су Бугари некад образовали силну државу и узано били заплетени у византијску историју, то се је слабо ко са њима бавио до у 19. столеће. С призрењем на околност, што је још и данас осетљиво занемарена историја словенских народа, у повесничким делима западне Европе, није чудо, ако односно историје тих народа чак и у образованим круговима влада управо невероватно незнање.

Бугари, чија је држава пропала концем 14. столећа, и који се од тог времена и не помакоше, беху већ пали у заборав. Шилер је знао 1771. год. само толико, да у опште има Бугара, „чију граматику и речник би било вредно упознати.“ По наредби Катарине II. руске, изађе 1787. г. упоредни речник у неких 200 језика. Између 12 словенских, који беху у том броју, заузимаше српски језик пето место, док бугарскога језика и не беше[1]). Добровски је још 1814. год. сматрао бугарски језик за неко наречје српскога, а Копитар не знађаше 1815. о њему ништа више, ако не, да се од других словенских језика разликује по члану.

Тек 1822. год., отац српске књижевности Вук Стефановић Караџић, издаде неки „додатак“ ка упоредном речнику велике Катарине, у коме је он први упознао научни свет са основама бугарског језика. Али како честити Вук ни сâм не разумеваше бугарски, то су се његови подаци о бугарском језику ограничавали само на оно, што му је у Бечу казивао неки „Бугарин“ из Разлога. Разлог пак лежи између Перина-и Родопске планине, дакле у оном крају, који претставља прелаз од српскога на бугарски језик. Народ у Разлогу не говори дакле ни српски, ни бугарски, него неком мешавином једног и другог језика. Разложанин не [illegible] ни у колико способан, да обавести Вука о правом бугарском језику.

[1] словенски језик не беше заступљен.

Изгледа, као да је и са̂м Вук ово осећао, јер се извињава због свог слабог познавања бугарског језика, остављајући другима, који су у њему јачи, да исправљају његове грешке и заблуде. Он исправља у „додатку“ такође самога себе, изјављујући између осталога, да се у Бугарској свуда не говори једнако и да се на пр: поред Дунава (у тако званој подунавској Бугарској) у место *че* каже *ште*.[1])

Даље примећава Вук односно неких 27 народних песама, које му је саопштио Разложанин, да оне махом нису друго, до побугарене српске народне песме, шта чак признају и сами Бугари.

Упозорени Вуком на Бугаре, први отпочеше Руси обраћати на ње овећу пажњу. Венелин издаде 1829. г. своје дело „Стари и данашњи Бугари и њихови политички и верозаконски односи на спрам Руса.“ У оно доба пређе и руска војска славодобитно преко Балкана, и дође тиме у лични додир са правим Бугарима. Бугарски трговци, који живе у Русији, покренуше се и основаше 1834. г. прву бугарску школу у Раброву. Српска влада, која све до 1878. год. беше спремна, да помогне бугарску браћу у свакој прилици, штампала је бесплатно у државној штампарији школске књиге за ову, а тако исто и за другу бугарску школу, која је 1835. год. отворена у Свиштову. Ускоро стадоше избијати бугарске школе, као печурке из земље. После 10 година беху већ у северној Бугарској 31, у јужној 18 и у Македонији четири бугарске школе! Српска влада беше толико безбрижна — да не кажемо глупа — те је још потпомагала оснивање бугарских школа у Македонији!

Међу тим Бугари живо радише на препорођају свога народа, ослањајући своју наду нарочито на Русију. У ту цељ одески Бугари Палаузов (отац и син) и Тошков основаше 1834. г. „Настојатељство одеских Бугара“, удружење, чији задатак беше, да Русе заинтересује за Бугаре и да буде посредником између оба народа. Још онда наклањаше Бугари шовинизму и бацаху похлепне погледе на Македонију, јер се Палаузов труђаше још у време кримског рата, да увери ђенерала Паскјевића, како у Македонији живе Бугари, о чему је овај сумњао, као о нечем, што се не слаже са историјом.

Од 1842. год. на овамо, отпочеше и Бугари са купљењем својих тобожних народних песама, у коју цељ, или су их измишљали, или су просто побугаравали српске народне песме. Цело своје дело они крунисаше тиме, што су за себе придобили браћу Миладиновце (Македонце) и Бошњака Верковића (некот фратора, који је прешао у православље), па их склонили, да прикупљају македонске народне песме, те да их издаду, по што их претходно побугаре. Обе ове збирке изађоше 1860. и 1861. године, а она је Верковићева чак и штампана о трошку српске владе и потпором српског ученог друштва.“ Какви

---

[1]) Ово је врло важно у толико, што глас ч, искључиво припада српском језику, који се тиме битно разликује од бугарског. Ако дакле у Разложана има ч, то се они тиме издају за Србе.

ли су то били научењаци, који се дадоше тако обманути од лукавог рас-попа! Честити Верковић покупи новац и од Срба и од Бугара, потсмевајући се заједно са овим потоњима, како су лепо „населе“ будале „српског ученог (гле! гле!) друштва.“ На другом ћемо месту јасније проговорити о збиркама Верковића и Миладиноваца. Овде ћу због илустровања оних мудрих Тебанаца из „ученог“ друштва приповедити само још један случај:

Концем шесдесетих година, упути се српски патриота Милош Милојевић, да прикупи песме целокупног српског народа [1]). 1869. г. издаде он прву свеску „Песме и обичаји укупног народа српског“, приповедајући у предговору о неизмерним тешкоћама, са којима је везано скупљање народних песама у Старој Србији. Међу осталим такође напомиње, да Љубен Каравелов утамањује све српске песме, које стигне, амо се не би дале побугарити. Тако н. пр. он изгоре збирку „помачких“ народних песама, коју му донесоше његови агенти, због тога, што су ове биле написане **српским**, а не бугарским језиком и за то, што би свет из њих увидео, да су тако звани Помаци, западно од родопске планине у ствари српски Мухамедовци!

Већ у другој свесци, која је изашла 1870. год., жали се Милојевић због слабог интереса, са којим је предусретнуто његово патриотско предузеће. Уписом је ушло за другу свеску само једанаест дуката (!), а ни влада, ни „учено друштво“ — који иначе толиком предусретљивошћу издаваху бугарске агитационе књиге о свом трошку — не нађоше се побуђенима, да потпомогну Милојевића.

У трећој свесци, која изађе тек 1875. г. приповеда Милојевић ова доиста невероватна факта: Отишавши у Дебар, скупио је овде 240 српских народних песама, а из других крајева Старе Србије и Македоније донео је са собом 640 песама. „Учено друштво“ изјави, да је готово издати његове збирке, али под условом, да песме не назове српскима, већ „**словенскима**“ (!!!). „За то ми обећаше, (вели Милојевић) Бог зна какву награду и прославу од разних странаца, а нарочито од некаквих Словенаца. Мени то изгледаше страшно, да уступимо чисто српске народне песме, скупљене српским новцем, знојем и трудом у корист неких Словенаца, који и не постоје, а друштво, по што ме је две и пô године вукло за нос — на послетку изјави, да онда не ће ни издати песме. Али ни то му не беше доста, већ је оно, дознавши, да ћу исте песме издати о свом трошку, ширило по јавности омразљиве критике о мојим делима, трудећи се, да их доведе у сумњу.“

Читајући ово, човек не верује својим рођеним очима! Или су они чланови „Ученог друштва“, који онда радише противу Милојевића, били подкупљени од

---

[1]) Вук је прикупио само песме из кнежевине Србије, Босне, Херцеговине, Црне Горе, Призрена и са Косова поља.

Бугара или бугарофила (такозваних славенофила), или су били савршене будале! Ту нема ништа трећега!

Примећујем, да је Милојевић хтео такође издати извештај о свом путовању по Старој Србији и Македонији. Прва свеска изађе 1871. г., друга 1872., трећа 1877. године. Јанко Шафарик издаде му на име путног трошка из касе „Ученог друштва“ милостињу од 80 дуката. Мени и Петрову стигло би толико управо за десет дана! Друга је свеска потпомогнута са 60 дуката. Али по што се Милојевић одупираше, да издаје српске народне песме за „словенске“, то се за-њ не нађе више новца. Још и трећу свеску издаде он о свом трошку, али како и ова због равнодушности Срба пролазаше врло слабо, то је писац изгубио вољу, да изда осталих девет свезака. [1])

Потпомогнута од српске владе, узе бугарска књижевност ускоро сразмерно висок полет. У Београду издаваше Раковски од 1860—62. г. *„Дунајски Лебед“*. Српска је влада дакле још потпомагала овог бугарског шовиниста у његовој делимично противу Српства напереној делатности. Неки други Бугарин, Прванов, који је о трошку исте владе учио у Београду и ту био ђаком чувеног научењака Даничића, одужи Србији своју благодарност тиме, што је — тек што се беше вратио у Бугарску — издавао букваре, намењене за Македонију, да деца из њих у место српских, науче бугарска слова и речи! Неки други поштењак Јоаким Грујев писао је 1870. г., да је Призрен већ од старине бугарска земља и да број свих Бугара прелази осам милијона!

Али ово све не беше довољно, да отвори очи заслепљеним Србима; они потпомагаху и после, као и пре, бугарски препорођај, у свакој прилици. Овај се због тог вршио тим брже, што је нарочито и Русија крепко потпомагала Бугаре. Одеско „Настојатељство“ распростираше руске књиге и црквене утвари преко Бугарске и Македоније све до Дебра. „Настојатељство“ издаде 1854—1884. год. укупно више од 300.000 рубаља.

---

[1]) Дела Милојевићева садржавају у себи право благо, и она су богат мајдан за српску историју и за познавање српских старина. Али на жалост, писац није књижевник, те једва могу веровати, да има кога, који је кадар до краја прочитати и схватити Милојевићева дела. Писац не познаје баш никакве прегледности. У његовом читавом делу нема одсека, („новог реда“). Ту се највеће противности ређају једна иза друге или се међусобно збркавају. Реченице отегле се, као пантљичаре — често до неразумљивости — необјашњена скраћивања отежавају разумевање, ту нема регистра, па чак ни садржаја — с једном речи, човек мора имати горостасну стрпељивост, да се прометне, а особиту извежбаност и окретност, да се у њима нађе. Милојевићев *„Путопис дела (праве старе) Србије“* је дакле у свом садашњем облику неупотребљив. Али он би заслужио, да се учини употребљивим тиме, што би се правом књижевнику, окретна пера и прегледног начина излагања, ставило у задатак, да растопи злато, које се налази у „Путопису“, па да га допесе пред публику у укусном прегледном облику. Тиме би се указала највећа услуга и науци и самоме писцу, те би порастао број купаца. Наравно, да би требало и осталих девет свезака исто овако удесити и издати.

Бугари се такође крепко парничише због самосталности бугарске цркве. Њима беше добро дошло, што их је помагала Француска, у нади, да ће тиме постићи њихов превод у католицизам, док су их међу тим Русија, Енглеска и Аустрија такође помагале у цељи, да сузбију Наполеонов утицај. Србија их помагаше из наклоности наспрам „сиромашне браће.“

Да не би изгубили Наполеонову благонаклоност, пређоше доиста многи Бугари, међу њима и Цанков у католицизам. Ово заплаши остале силе толико, те су озбиљно окупиле Турску. Да би се спор окончао, посла грчки патријарх 1869. год. свима православним црквама писмено питање. И за чудо је, што је једини београдски Митрополит простодушно изразио своје мишљење у корист Бугара, док је чак и руски синод дао неизвестан одговор.

На послетку 12. Марта 1870. г. изађе царски ферман, којим се бугарска црква одваја од грчке и поставља бугарски ексарх. Овај ферман поздравише заслепљени Београђани са весељем и осветљењем! Веселници и не слућаху, да су тиме „бугарска браћа“ добила у шаке најоштрије оружје за утамањење српске народности у Македонији! (Види главу, „бугарска пропаганда“). Ово је слепило тим непојмљивије, што је од 13 постављених епархија, њих осам обухватило чисто српске крајеве и то: Софију, Врацу, Видин, Пирот, Самоков, Ћустендил и Велес!

И ово није упливисало на осећаје Срба; напротив, они се трудише, да потпомогну бугарске револуционаре новцем и оружјем [1]). Тек 1878. год. растрезнише се, кад је Игњатијев састављао услове св. Стефанског мира. По овима даде он Бугарима, као што је познато, целу Македонију и највећи део Старе Србије, шопске срезове и неке делове данашње краљевине Србије. Ово је учинио ваљда само из политике и као руски државник; јер Русија није онда ни најмање сумњала, да ће јој Бугарска бити у будуће тајни вазал, који ће јој олакшати го-

---

[1]) Међу бугарским бегунцима, који 1876. год. живљаху у Букурешту од помоћи српске, румунске и руске владе, беше и данашњи бугарски регент Стамбулов. Тадашњи српски агенат (а данашњи посланик у Бечу) М. Петронијевић издавао му је по неколико пута новаца. Незадовољан тиме, обрати се Стамбулов букурешком Митрополиту за новчану помоћ. Више пута ју је и добио; али кад је учестао, би на послетку одбијен. Разјарен због тога, вребаше Стамбулов на Митрополита у његовој башти и прећаше му, да ће га убити из пушке, ако му не да̂ новаца. Кад је заплашени Митрополит стао викати за помоћ, пуцао је Стамбулов доиста на-њ, али га не погоди. Стамбулов би ухваћен, ну не беше могуће ставити га под суд, а да се не изнесе на јавност факат, да румунска, српска и руска влада дају новчану помоћ бугарским бегунцима. И за то сматраху за подесније, да се овај догођај прећути, а Стамбулов протера . . . .

И овај човек, који је сврх свега, као трговачки помоћник, због крађе, био протеран од свог газде (види моју „Бугарску“ стр. 265.) и који се је у Бугарској обогатио непоштеним путем, који је показао на Сливници своје јунаштво тиме, што је са Батембергом побегао, — овај је човек данас прави неограничени господар Бугарске.

сподарство над целим балканским полуострвом. Али је и то могуће, да је Игњатијев при том само вршио налоге руских славенофила. Западна Европа обично сматра ове последње за панслависте, али ово је, колико велика, толико и смешна заблуда. Руски словенофили нису ништа друго, до панруси, који под маском словенофилства на то иду, да остале Словене обвежу на услуге за руске цели и да их постепено порусе. За ово чињаху им се Бугари, као најподесније оруђе и за то се они такође трудише, да свуда стварају Бугаре, па и онде, где их нема. Милојевић приповеда о томе овај значајан факат:

Месеца Децембра 1864. год. присуствоваху Милојевић и Васа Пелагић седницама славенофилског одбора у Москви, којима председаваше Аксаков. Први Бугарин, који беше примљен у руску ратну школу, Кисјаков — у оно доба већ руски капетан — показа своју етнографску карту балканског полуострва, коју је нацртао по налогу Аксаковљевом. У њој беше означен Вид у подунавској Бугарској, као међа између Срба и Бугара, на против, беше убележена цела Стара Србија, закључно с Косовим пољем, Пећ и цела Горња Арбанија, као бугарска земља. Аксаков дође у јарост, поцепа карту, и баци парчад јадном Кисјакову у лице. Милојевић, наравно, мишљаше, да ово бива од једа због безобразности, којом је Кисјаков обележио чисто српске и арнабашке земље, као бугарске; али ту се страшно преварио! Аксаков беше само због тога разјарен, што је онај узео Вид у место Мораве(!) за међу, између српскога и бугарског језика! Кисјаков је покушао, да докаже, да народ између Мораве и Вида не говори бугарски, него српски, али га Аксаков жигоса као: „издајника словенске мисли и Бугарства.“ Најчудноватије је при том, да је „српско учено друштво“ именовало почасним члановима баш оне Русе, који су најревносније о томе радили, да српску народност утамане, на корист бугарске народности, као на пр. Аксакова, Ламанског, Хилфердинга, Безсонова и т. д. (који чак означише Косово поље, за бугарско!) Ови славенофили беху добри, те саставише етнографску карту свих Словена, по којој бугарски елеменат, достизаше чак до Колубаре(!) и до Ибра. Србима великодушно оставише угао између Дрине, Ибра и Колубаре (!!!). Чудан случај беше, да је камен, на коме је била урезана ова карта, одмах при првом отиску — прснуо! Услед овога случаја Милојевић доби времена, да се огради противу овако наказне карте и тако постаде друга, у којој Срби добише мало више простора, али и у њој би повучена међа бугарске народности од Зајечара до Алексинца, те је према томе изгледало, као да Бугари живе чак и у границама пређашње кнежевине Србије.

Као што Милојевић приповеда, ово је највећма растужило неког Србина, који се, да би могао учити у Москви, издаваше за Бугарина, тврдећи, да је читав округ, из ког је он родом (књажевачки) насељен Бугарима. Овај Србин издајник, чије име Милојевић, на жалост, не износи на поругу! — заузима данас у Србији

положај управитеља неког средњег завода, по што је пре тога, као одметник, високо слављен од славенофила, и о њиховом трошку, као бугарски агенат, путовао Европом!

Па ако се, после свих ових примера треба чудити још чему, онда се ваља чудити томе, што још и данас има много Срба, који се не стиде, да намигују на душмане своје народности, на словенофиле, и да им држе страну.

Истина, биће их много, који ово чине из незнања, јер је ово незнање, односно разгранатости српског елемента, у Србији управо за чудо велико. Још се може и опростити, кад прост човек, који није ништа учио, држи сваког Србина, који не говори његовим месним дијалектом за „Швабу“ или „Бугарина“, али је непојмљиво, кад образовани Срби упадају у овакве грешке. Тако је писао један „научењак“ „Ученог друштва“ у Гласнику (VIII. од 1856. г. стр. 221.), да је Пећ (коју сврх свега назива турским именом Ипек) „у Епиру“ т. ј. у Арбанији!

Милојевић приповеда још и то, да је ђацима неке средње школе диктована ова бесмислица: „Јужну границу Старе Србије образује управна линија од Шар-планине западно према Адрији.“

„Српске илустроване новине“ не стидеше се још 1881. год. напасти Веселиновића, што је изјавио, да на ушћу Вардара живе Срби.

Ни српска влада, ни умне вође српског народа не сматраху за вредно, да бране праведне захтеве Србије. Потпомажући Бугаре у њиховим по Србе убитачним напрезајима, иђаше се на слепо и без сваког уговора уз Русију, и уз брдо и низ брдо, мирно посматрајући, како она издаје Аустријанцима Босну и Херцеговину, а Бугарима шопске пределе, те се за то морало такође отрпети кад је Черкаскиј у св. Стефану поругљиво одговорио Србима: „Па шта би ви хтели? Та ви нам нисте никад ни казали, шта сте ради и шта је све српско!“

Од како је основана бугарска кнежевина, удвостручила је бугарска пропаганда своја напрезања, да побугари Македонију и Стару Србију. Тек је ово било кадро, да озловољи неке увиђавније Србе. Сврх свега, Бугари показиваху у свакој прилици своју мржњу противу Србије и свега, што је српско. Српски поданици беху у Бугарској злостављани и одатле протеривани, српска трговина и српски занати запеше због високе царине и кињења на граници; бреговски спор би хотимично заподенут; српске пограничне железнице отрпеше велику штету, због тога, што не беху пограђене уговорене пруге; српски учитељи беху протеривани из Старе Србије и Македоније, а српске школе тамо затворене; турска пак влада постаде неповерљива и подозрива наспрам Србије, услед разних клевета и опадања. —

Ово беше благодарност, коју је Србија пожњела од Бугара! Али није се ни чудити, кад се човек сети на још већу неблагодарност Бугара наспрам својих руских ослободитеља.

Рат од 1885. год. изнесе на послетку отворено непријатељство. После закљученог мира продужи бугарска пропаганда свој рад у Македонији и Старој Србији са свом снагом, док међу тим Србија није учинила ништа против тога. Само српска књижевност и штампа избацише кад кад по који метак; иначе пак Српство мирно посматра, како се бугарштина шири по Македонији и Старој Србији.

И ово се зове „**супарништво**“!

ГЛАВА ДРУГА

Како говоре Старо Србијанци и Македонци?

Сваки, који је читао моја и Петровљева открића у првој књизи овога дела, одговориће на ово питање: „српски.“ Бугари и њихови пријатељи тврдиће, наравно, противно.

Овај спор могао би се најпростије окончати, кад би се послала у Стару Србију и Македонију комисија из три лица, чији би био задатак, да испита наречје свакога појединог краја. Сваки од ове тројице морао би, наравно, разумевати српски и бугарски, и то би требало да буде један Србин, други Бугарин, а трећи непристрастан Несловен. Оваква комисија не би ништа друго пронашла, до то, да сви Словени западно од деспотске планине припадају српскоме народу. Наравно, сви не говоре истим наречјем; исто онако, као што се различно говори српским језиком у крајевима, који су до сада неоспорно српски: у Србији, Босни, Црној Гори, Далмацији, Војеној Крајини, Бачкој, Банату, Призрену, Косову пољу, Новом Пазару и т. д.; исто се тако различно чује такође у разним крајевима Старе Србије и Македоније. Што се ова наречја често удаљавају од књижевног језика, није никакав противан доказ; јер за прво, постоје у опште два равноправна српска књижевна језика: источни и јужни, а друго је то само случај, што су баш наречја из Шумадије и Херцеговине постала српским књижевним језиком. Да је Вук Стефановић Караџић био Македонац, то би он по својој прилици, подигао наречје свога завичаја на степен књижевног језика.

На послетку не треба заборавити, да се разна наречја српског језика далеко мање удаљују од књижевног језика, него ли махом немачка наречја од високонемачког (hochdeutsch). Чак ни Ко[illegible]турац, ни Шоп, ни Серезанин не удаљује се у свом наречју толико од српског [illegible] језика, колико на пр. Тиролац, Берлинац, Бечлија или Колоњан [illegible] — а да и не говоримо о оном „назови-нем[illegible] [illegible]уксембуржани и Швајцарци које беше и [illegible]

За доказ овога што сам казао, упознаћу најпре читаоца са главним особинама, по којима се међусобно разликују српски језик од бугарског, па нек са̂м суди, кад му претставим наречја Старо-Србијанаца и Македонаца.

Српски је језик, као што ћу после показати — онај, којим говораху Словени, који су од трећег столећа почели продирати на балканско полуострво. Толико стоји, да су сва словенска племена, која под најразличнијим именима населише балканско полуострво, говорила једним истим језиком. Ово беше исто онако, као што је бивало са разним германским племенима, која се називаху Кимбрима, Тевтонима, Херускима, Катима и т. д.; али која ипак сачињаваху један исти народ са заједничким (немачким) језиком.

Кад се посматра једноликост свих словенских имена еста̂ на балканском полуострву, онда ће се морати признати, да је некада такође морао бити заједнички и језик свих балканских Словена, а то није могао бити други — до српски. Разуме се, да је тадашњи српски језик био тако различан од данашњег, као што је данашњи немачки различан од немачког језика у Нибелуншкој песми. Још пре 550 година налазимо у повељама српског царства неки застарели језик, који се далеко већма разликује од данашњег српског књижевног језика, него ли од многог дијалекта у Старој Србији и Македонији. Та управо онда и не беше тежиште српске државе у Шумадији, већ у Старој Србији.

679. год. пређоше несловенски Бугари преко Дунава, па освојивши подунавску Бугарску до Искра, помешаше се са Србима, који тамо већ беху насељени. Ово мешање трајаше 200 година, а бивало је, да су Бугари давали Словенима своја имена, али су примали њихов језик. Тиме се објашњава, за што је данашњи бугарски језик тако сличан српскоме, а да ипак има у себи толико страних речи и особина и за што се, код толиких Бугара примећује несловенски, махом азијатски тип.

Српски књижевни језик разликује се од бугарског у овим тачкама:

1. У српском језику постоје гласови *ћ*, *ђ*, *џ*, који се налазе и код Македонаца, [1]) али којих нема у бугарском језику никако, на пр.:

Српски (и македонски):	Бугарски:
ноћ	*ношт*
свећа	*свешта*
помоћ	*помошт*
кућа	*кўшта* [2])
ћерка	*д'штерја* [3])

[1]) Ради краткоће служим се овде, а служићу се и у будуће овим скупним именом за Старо-Србијанце и Македонце.

[2]) С ў описујем бугарско јус (ѫ), о чијем изговору има доле поближе.

[3]) Са ' описујем бугарско јер (ъ) и јерик (ь), ако ови гласови нису неми.

Српски (и македонски).	Бугарски:
туђи	*чуждиј*
грађанин	*гражданин*
међу	*между*
рођен	*роден*

2. Бугари имају три гласа: јус, јер и јерик (гледај примедбе на стр. 250.) којих нема ни у Срба, ни у Македонаца. Јус звони као неко мукло, кроз грквљан прогурано *у*, јер се често замењује са јус, ако има његов глас; у другим пак речима звони, као неко мукло, кроз грквљан силом прогурано *о*, *а*, *е*, или *и*; јерик је слично *јеру*; али се у његовом изговору примећује претежност муклога *а*. О изговору јера и јерика нема сталних правила, ово се научи вежбањем; у осталом јер се изговара у разним пределима Бугарске и источне Румелије на разни начин. Бугари не родише бар до сад ни једног филолога, равна Караџићу и Даничићу и за то у бугарској књижевности још влада велики хаос односно правописа. Тако се пише јер на пр. у речима: б'лгарски, Т'рново, с'м, Кр'стевич и в'лк, али се у сваком изговара друкчије на име: *болгарски*, *Тирново*, *сам* (мукло *а*) *Крестевич и вулк.*

3. Заменица *ја* употребљава се у српском, као и у свим осталима словенским језицима, само се у Бугарском каже *аз*. Македонци имају махом *ја*, само источно од Перин-планине чује се (али не увек) *ав*, а између Штипа и Мелника *јав*.

4. Бугари су једини Словени, који имају члан; овај се додаје именици и гласи: *т* (изговори *ат*), *та*, *то*. Ако пред именицом стоји придев, онда се додаје члан њему; на пр. *војник-т* (изговори војникат); *дума-та* (реч); *село-то* (село); али *големо-то село* (велико село); *почтена-та дума* (поштена реч) и т. д. У множини гласи члан за мушки и женски род *те* и средњи *та* на пр. *војници-те*, *думите*, *села-та*. Е, овог члана нема у целој Македонији, осем код оних, који су били на бугарским школама и где им је силом утувљен у главу.

5. У српскоме мењају се при промени именица последњи слогови, у бугарском језику мења се члан:

Српски	бугарски
војник	*војник-т*
војника	*на војник-т*
војнику	*на војник-т*
војника	*војник-т.*

И у овом погледу [illegible] се Македонци правила српског, а не бугарског језика.

6. Бугари имају много речи, које одговарају српскима, али у којима је глас *шч* замењен са *шт*; у оваким приликама употребљавају Македонци увек српске гласове *шч*.

7. Бугари имају код глагола у првом лицу једнине наставак *м* само онда, ако у другом лицу долази *аш* на пр. *питам*, *питаш*; Македонци имају као и Срби вазда *м* (изузевши, наравно, неправилне глаголе) на пр.:

Бугарски:	Српски:
идў или *ида*,	*идем*
кажу или *кажа*,	*кажем*
играја,	*играм*
виђа	*видим*
м'лчў (*мулча*)	*мучим*
држу (*држа*)	*држим*
ловја (*лова*)	*ловим*.

У многим крајевима Македоније чује се чисто српски облик, у другима опет *ам*, на пр. *идам*, *кажам*, *видам*, *држам* и т. д.

8. У првом лицу множине имају Бугари код глагола наставак *м*, Срби *мо*, Македонци некад *мо*, некад *ме*, на пр.:

Бугарски	Српски	Македонски
идем	*идемо*	*идеме*
пијем	*пијемо*	*пијеме*
играјем	*играмо*	*играме*
копајем	*копамо*	*копаме*.

Код глагола, који имају у бугарском језику у другом лицу једнине *ам*, свршава се прво лице множине такође на *ме* на пр. *питам*, *питаш*, *пита*, *питаме*, *питате*, *питат*.

9. У трећем лицу једнине нема ни у српском, ни у бугарском језику завршног гласа *т*, који Македонци делимично употребљавају. Ово *т* налази се, нек је узгред примећено, у старијем српском језику; доказ су за ово повеље српског царства, које још постоје и чији је језик далеко ближи македонском наречју, него данашњем српском књижевном језику! На пр.:

Бугарски	Српски	Македонски
пије	*пије*	*пијет*
носи	*носи*	*носит*
копаје	*копа*	*копајет*.

10. Бугарски језик не познаје неодређени начин; он га обилази са наречицом *да* на пр. *аз могу да чекам*. Србин, који има неодређени начин, казао би: *ја могу чекати*, а исто овако говори и Македонац, у кога такође постоји неодређени начин.

11. Поређење придева бива у српскоме језику променом придева у првом, а претпоставком речице *нај* у другом ступњу на пр. *красно*, *красније*, *најкрасније*. У бугарском остаје реч непромењена, само се у првом ступњу стави пред њу речица *по*, у другом *нај* на пр. *големо*, *по-големо*, *нај-големо*.

При том се примећава, да махом сви српски придеви мењају при поређењу последњи слог због благогласија на пр.: *дубоко*, *дубље*, *најдубље*; исто тако има у српском језику множина неправилних поређења, а у бугарском само неколико, на пример:

Бугарски:	Српски:
добро [1]	*добро*
по-добро	*боље*
нај-добро	*најбоље.*

Али се Македонци придржавају такође у свима оваквим случајевима српског, а не бугарског језика.

12. Где год Бугари кажу *чер*, ту Срби и Македонци увек сложно кажу *цр*. На пример:

Бугарски:	Српски и македонски:
черква	*црква*
черно	*црно*

13. Што се тиче оних речи бугарског језика, које се чак и по корену разликују од речи истога значења у српском језику, то се може казати, да се таквих нађе у македонском наречју бар 99°|₀ у српском, а највише 1°|₀ у бугарском облику. На пример:

Бугарски:	Српски:	Македонски:
башта	*отац*	*отац и отец*
д'штерја	*ћерка*	*ћерка*
дебја	*тетка*	*тетка*
куче	*пас*	*пас*
крак	[illegible]	*нога*

[1]) Само у оним крајеви[illegible] [illegible]е, који се граниче са Србијом, каже се у мес[illegible] [illegible]чо"

Бугарски:	Српски:	Македонски:
кога	*кад*	*кад*
че	*да*	*да*
стаја	*соба*	*соба*

14. Многе се речи пишу једнако у српском и бугарском језику, али се различно наглашавају. У оваквим случајевима Македонци се придржавају увек српског, а никад бугарског наглашавања.

Бугарски:	Српски и македонски:
једна́	*је́дна*
гото́в	*го́тов*
господи́н	*госпо́дин*
војни́к	*во́јник*
дете̑	*де́те*
бога́т	*бо́гат*
врата́	*вра́та*
годи́на	*го́дина*
учи́тел	*у́читељ*
слуга́	*слу́га*
шуми́	*шу́ми*
зора́	*зо́ра*
учи́ се	*у́чи се*
буди́	*бу́ди.*

15. Бугарски језик нема гласова *њ* и *љ*, које има српски језик, те се замењују само у по неким речима употребом *ја* (я), *ју* (ю) и *је* (є) на пр.:

Бугарски:	Српски:
кон	*коњ*
учител	*учитељ*
доволно	*довољно*
родители	*родитељи*
ог'н	*огањ*
нива.	*њива.*

16. Заменице су у српском и у македонском скоро увек једнаке, а од бугарског језика често различне:

Бугарски:	Српски:	Македонски:
аз	*ја*	*ја* (и *јаз*)
тој	*он*	*он*

Бугарски:	Српски:	Македонски:
тја	*она*	*она*
ни и *ние*	*ми*	*ми*
тје и *те*	*они*	*они*
тојзи, *тоја*	*овај*, *тај*	*овај*, *тај*
тази, *таја*	*ова*, *та*	*ова*, *та*
това, *тај*.	*ово*, *то*	*ово*, *то*.

17. Будуће време образује се у српском помоћу глагола **хтети**, тако се каже на пример:

ја ћу бити	или	*бићу*
ти ћеш бити	„	*бићеш*
он ће бити	„	*биће*
ми ћемо бити	„	*бићемо*
ви ћете бити	„	*бићете*
они ће бити	„	*биће*.

Исто овако говоре скоро сви Македонци. Друкчије Бугарин. Овај каже:

аз	*ште*	*с'м*	или	*ште*	*буду*
ти	„	*си*	„	„	*будеш*
тој	„	*је*	„	„	*буде*
ни	„	*сме*	„	„	*будем*
ви	„	*сте*	„	„	*будете*
тје	„	*су*	„	„	*будут*.

18. Срби, а са њима и Македонци употребљавају повратну заменицу „себе" (скраћено се), док Бугари вазда заједно узимају обе речи *себе си*.

До сад смо навели 18 тачака по којима се српски језик битно разликује од бугарског, а при томе смо нашли, да се Македонци или укупно, или бар махом придржавају **српских** особина. По што се међу њима у главном налазе најважније особине једног језика, то је ово што смо навели, довољно за доказ, да македонска наречја не припадају бугарском, већ српском језику. Али ради непристрасности поменућемо и оне тачке, у којима се македонска наречја удаљују од српског књижевног језика, приближујући се привидно бугарском.

На првом је месту овде прошли глаголски придев, који се свршава у српском [illegible] македонском [1]) као и у бугарском језику на *л* на пр.:

[illegible] се у осталом и српско *о*, око Скопља и у Ов-
[illegible] имао.

17*

Српски:	Македонски:	Бугарски:
био	*бил*	*бил*
имао	*имал*	*имал*
платио	*платил*	*платил*
знао	*знал*	*знал.*

Али ово је само привидна разлика између српштине и македонштине. Јер ваља знати, да се у свима словенским језицима свршује прилог на *л*, а да је овако такође пре бивало и у српском језику.

У свима повељама из доба српског царства, свршавају се прилози на *л*. Тек у току последњих столећа, пређе код Срба, који живе даље на северу *л* у *о*, али не само у прилогу, већ и у другим речима, на пример: *селце* у *себце*, *дел* у *део* и тако постоји још и данас ова промена гласова у свима сличним речима; тако се на пример зна, да *сеоба* долази од *селити*; други падеж од *талац* гласи у место *талца* — *таоца*; а у по неким покрајинама Србије чује се чак и у првом падежу *таоц*, у место *талац*. Исто тако Срби данас говоре *владаоц* и *владалац*, али не кажу у другом падежу *владалца* већ *владаоца*.

Ова тачка није дакле никакав доказ, који би могли Бугари употребити на своју одбрану.

На против, Македонци употребљавају *о* у многим случајевима, где га нема у српском, ни у бугарском језику:

Македонски:	Бугарски:	Српски:
јаболка	*јабл'ка*	*јабука*
жолт	*ж'лт*	*жут*
сонце, слунце, солнце	*с'лнце*	*сунце*
солдза	*с'лза*	*суза*
волк	*в'лк*	*вук*
полн	*п'лен*	*пун*

Ни ова околност не говори противу припадања македонског наречја српском језику, јер српско *у*, које налазимо у бугарском, замењено са *л*, а у македонском са *ол*, није ништа друго до промена гласа, која је постала тек у средњем веку. У меродавним повељама српске државе често се нађе данашњи бугарски облик горе наведених речи, дакле в'лк, ж'лт, јаб'лка и т. д. Отуда долази, да је реч Б'лгарин (правилније Бл'гарин) прешла у српском језику у *Бугарин*.

Не могу у опште доста нагласити, да српски књижевни језик средњег века, као што нам га предају старе повеље, показује далеко већу сличност са данашњим македонским наречјем, него ли са данашњим српским књижевним језиком.

Ово доказују у осталом и ове околности:

У старо-српском језику обично се изговараху гласови *јер* и *јери* (ъ ь) у средини речи. У току времена замењиваху се ова два знака са другима, стављајући: *а*, у место *јера*, онде, где је оно гласило као *а*; *о*, онде где је оно гласило као *о*; *е*, онде где је оно гласило као *е*, и т. д. Оба *јера* постадоше услед тога немим словима, док их Караџић није избацио као непотребна.

Али изговор оба *јера* беше у разним српским покрајинама средњег века различан и тиме се објашњава, што севернији Срби изговарају на пр. старо-српску реч „дъньсь“ као *данас*, јужнији (Македонци) као *денес*. Бугари кажу *днес*. Старо-српску реч „сънъ“, која још и данас постоји код Бугара у истом облику изговарају севернији Срби *сан*, јужни (Македонци) *сон*. То исто вреди на пример и за реч *тамно*, као што се она изговара у северно-српском; *темно*, као што се изговара у јужно-српском и *тѣмно*', као што се говори на бугарском језику и т. д.

Треће лице множине у глагола српског књижевног језика, разликује се од бугарског, а оба ова језика разликују се у томе од македонског наречја на пр.:

Српски:	Македонски:	Бугарски:
пију	*пијет* и *пијеет*	*пијат*
беру	*берет*	*берут*
играју	*играет* (*ијрајет*)	*играјат*
имају	*имајет*	*имат*
знају	*знает*	*знајат*
изгубе	*изгубет*	*изгубат*
говоре	*говорет.*	*говорјат.*

Али овде ваља приметити, да ни ови облици данашњег српског књижевног језика, нису баш толико стари и да су у средњем веку употребљавани данашњи македонски облици.

Још једна околност, која нам показује разлику између српског, македонског и бугарског језика, тиче се трећег лица множине, аориста и имперфекта, како нам показују ови примери:

Српски:	Македонски:	Бугарски:
рекоше	*рекое*	*рекоху* (*рекоха*)
купише	*купие*	*купиха* (*купиху*)
дадоше.	*дадое.*	*дадоху* (*дадоха*).

Вредно је да се напомене, како се у многим крајевима Старе Србије (мање у правој Македонији) *х* претвара у *в*, које се у осталом често изговара као *ф*. Нешто овоме слична налазимо међутим и у српском књижевном језику, где се у многим речима *х* и *в* замењују на пр. *суво* у место *сухо*; *фалити* у место *хвалити*; *уфатити* у место *ухватити* и т. д. Такође и избацивање слова *х* (наро-
се обично налази код Македонаца, рђава је навика

многих Срба из краљевине и из Мађарске. Многи књижевници избацују чак *х*, пишући у свом локалном наречју. За то се често налази у српским књигама *оћу* у место *хоћу*, *одиш* у место *ходиш*, *ладно* у место *хладно*, *леб* у место *хлеб* и т. д. шта наравно, избегава писац, који држи до лепоте и правилности језика.

У Македонији пак чује се *врф* у место *врх*, *сиромаф* у место *сиромах*, *снаа* у место *снаха*, *суо* у место *сухо*, *казав* у место *казах*, *страв* у место *страх*, *рубо* у место *рухо* и т. д. Бугари кажу у оваквим приликама *в'рх*, *сиромах*, *снаја* (и снаха) *сухо*, *страх*, *дреха*, дакле једнако српском језику, а не македонском наречју.

Заслужује особиту пажњу, да становници Старе Србије и Македоније означују разне степене сродства српским изразима: *стрико, стрина, вујко, вујна, тетић, тетина, братанац, братаница, нећак, снаха, свекрва, јетрва, злва, сватка, сват, кум, кума, кумашин, кумашинка, сестрич, сестрична, муж, жена, девер, деверица, побратим, посестрима, пасторак, пасторка, пријатељ, пријатељица, рођак, рођица, таст тасбина, шуре, шуринка* и т. д., којих израза Бугари немају. Они скоро и немају других израза за означавање ближег сродства, ако не *башта*, *мама*, *муж и булка*.

Држим, да после овог разлагања ни један непристрасан не ће посумњати у истинитост моје тврдње, да Македонци говоре наречјем српскога језика и да је оно толико различно од бугарског, колико српски књижевни од бугарског језика.

Quod erat demonstrandum!

ГЛАВА ТРЕЋА

Народни обичаји навике и ношња

Већ би сâм факат, што Македонци говоре српски, био довољан за доказ, да припадају српском, а не бугарском народном племену. Али за ово такође јасно говоре и обичаји и навике и народна ношња.

Нарочито постоји један *факат*, у коме је управо неодољива доказна снага: слава **крсног имена** управо слава (у Старој Србији називају је по некад такође и служба, свети, светац, чини).

Слава је ваљда најстарији српски обичај, јер она досеже све до времена, кад су Срби прешли у хришћанство, има јој, дакле, више од хиљаду година. Свака српска породица сматраше на име за свог заштитника онога свеца, чији је био дан, кад је она покрштена. Његов је дан од онда слављен сваке године, особитим начином. Он је светац *par excellence*, породични патрон, кога су особито поштовали сви чланови породице и њихови потомци. Слава је Србину највећи и најсветији празник. Најбољи је доказ за ово, што се она одржала више од 1000 година, те се може сматрати управо неискоренивом.

Чак многи Славени, који су прешли у ислам славе свог свеца у тајности, што је у толико чудноватије, јер су они иначе фанатичнији мусломани од самих Османлија.

Међутим је већ давно утврђено, **да су Срби сами и једини** међу свима словенским народима, који славе славу. Свима другим народима овај је обичај непознат. И за то се може такође са неком сигурношћу рачунати, да је Србин сваки онај, који поштује овај тако дубоко укорењени и мало не неискорењиви обичај. Ово [illegible] у српској пословици: где је слава, ту је Србин!

Као што је на [illegible] била је и мени ревносна брига, да упитам [illegible] њиховог свеца, и они ми

га сви именоваше, осем оних неколико, који признадоше, да су по наговору бугарских попова напустили славу.

По што је Бугарима врло добро познато, да слава издаје Србина, то се они најревносније труде, да склоне Македонце, не би ли се одрекли овог српског породичног обичаја. Ове су бугарске тежње, како се уверисмо, до сада постигле врло незнатан успех, јер народ неће да напушта славу!

Као што горе споменух, слава има разна имена; најпознатије и најраспрострањеније је управо слава, и за то ти треба упитати дотичног Србина: *коју славу славиш?* У Црној Гори, Херцеговини, Далмацији и Босни пита се за крсно име. У јужној Мађарској означује се слава именом дотичног свеца. У северо-западној Старој Србији (Косову и Призрену) чује се и „свети“. На југоистоку Старе Србије и у Македонији обично се пита: *коју службу служиш?* или *шта чиниш?* а на ово добива се одговор: *Ја служим светога Николу* или: *ја чиним светога Јована.*

Начин светковања славе није свуда једнак, а не допушта ми ни ограничени простор, да опширно описујем разне начине и светковине. Задовољавам се, дакле, саопштењем општих начела ове светковине.

Сваки свечар (т. ј. онај, који слави славу) спрема се већ на неколико дана пре светковине (по некад и на десет дана пре). Ова спрема састоји се у томе, да набави у кућу тамјана и жутог воска и да приреди част: обично закоље вола (или овна), или свинче, јагње, пилежи и т. д. Само ако слава пада у пост, задовољава се набавком зејтина, слане рибе, пиринча, кафе, шећера и т. д.

У очи славе имају жене пуне руке посла; јер ваља честито почистити сву кућу, а домаћица меси вечерњу и колач. Ова се два колача замесе водом, коју је поп осветио на неколико дана пре. Вечерња се поједе у очи (отуд јој и име), а колач на дан празника. Али на многим местима вечерња са свим отпада.

Оба се ова колача пеку у некој дрвеној посуди званој поскурник, у којој су удубљене свакојаке шаре и слике. Преко средине колача се начини крст из теста, са словима:

ІС	ХС
N Н	К А

Исус Христос победитељ.

Сем ових колача још се намеси са поскурником малих летурђија, које се однесу у цркву на освећење. Једна се остави попу, друге се поједу пред црквом за доручак.

Момак из куће иде, те позива рођаке, често и пријатеље.

Гости се зову званице.

У очи славе се поставља совра (дугачка широка даска на четири ниске ноге), која служи као стô. На средину се стави вечерња, свећа, сланик, тамјан и кита босиока. За тим се запале свеће пред иконама и на стô се поставе кашике и виљушке (сваки Србин носи са собом нож). Тако исто се спреми и ракија.

За тим се отворе врата, гости улазе и љубе се са свечаром. Поп — или ако нема њега — најодличнији гост заузима место у зачељу совре, остали се гости разместе, али тако, да најмлађи поседају у дну совре.

Сада устаје домаћин, узима кадионицу са тамјаном — сви гости међутим устају, скину капе и прекрсте се три пут — и окади најпре икону свечеву, за тим совру и госте, а на послетку собу и кућу унакрст. Ово је знак, да се пије ракија, чиме се почиње вечера.

После друге чаше вина, сви се опет прекрсте три пут, воштаница се запали (о жару у кадионици) и учврсти у сланику. После прође домаћица кадећи по читавој кући, а на послетку остави кадионицу на стô. Очитавши неколико молитава, пружи домаћин најстаријему госту чашу вина, оба се пољубе, и гост наздравља и благосиља сваког појединог госта за совром. При томе се пева каква песма о слави.

Домаћин добија после трећу чашу вина и расече вечерњу, коју поједу уз разнолике церемоније и молитве. За тим отпочиње једење и пијење, уз разне здравице и песме, док се друштво не разиђе после поноћи.

Зором већ устају жене, срећујући оно што је остало у нереду од јучерашње пијанке и кувају ручак. Момак (или девојка) носи котарицу са колачем, кољивом (кувана пшеница) воштаницом, вином и неколико летурђија (по некад и уља и тамјана) у цркву, које се ствари за време службе положе испред олтара (пред темплом). После свршене службе, поп освети колач, расече га по црквеним обредима, а момак је међу тим запалио свећу, те се прекрстио.

Док се то свршава у цркви, дотле се спрема ручак у свечаревој кући. Гости долазе и улазе у собу, у којој је намештена совра. Посред ње опет стоји колач са слаником, у коме је залепљена свећа, а поред ње тамјан и кита босиока.

Сад отпочињу исти обичаји, као дан пре за вечером; једе се, пије и пева, здравице се напијају и тако се ужива у весељу до поноћи. Ако је при руци гуслар, онда он пева гостима јуначке песме.

Други српски обичај, који такође има у Старој Србији и Македонији јесте преслава. Ову светкују они, који су н. пр. славили 3. Новембра (Ђурђица), 23. Априла (на Ђурђев дан); онима који су славили 6. Декембра (св. Николу) пада преслава 9. [redacted] чија је слава била 14. Октобра (св. Петка) пада 26. Јула; они [redacted] ти 8. Новембра (св. Аранђела) пада преслава 13. Јула.

Ова [illegible] оди се једнаким, али простијим начином [illegible] чач, запали тамјан и воштаницу.

га сви именоваше, осем оних неколико, који признадоше, да су по наговору бугарских попова напустили славу.

По што је Бугарима врло добро познато, да слава издаје Србина, то се они најревносније труде, да склоне Македонце, не би ли се одрекли овог српског породичног обичаја. Ове су бугарске тежње, како се уверисмо, до сада постигле врло незнатан успех, јер народ неће да напушта славу!

Као што горе споменух, слава има разна имена; најпознатије и најраспрострањеније је управо слава, и за то ти треба упитати дотичног Србина: *коју славу славиш?* У Црној Гори, Херцеговини, Далмацији и Босни пита се за крсно име. У јужној Мађарској означује се слава именом дотичног свеца. У северо-западној Старој Србији (Косову и Призрену) чује се и „свети“. На југоистоку Старе Србије и у Македонији обично се пита: *коју службу служиш?* или *шта чиниш?* а на ово добива се одговор: *Ја служим светога Николу* или: *ја чиним светога Јована.*

Начин светковања славе није свуда једнак, а не дозвољава ми ни ограничени простор, да опширно описујем разне начине и светковине. Задовољавам се, дакле, саопштењем општих начела ове светковине.

Сваки свечар (т. ј. онај, који слави славу) спрема се већ на неколико дана пре светковине (по некад и на десет дана пре). Ова спрема састоји се у томе, да набави у кућу тамјана и жутог воска и да приреди част: обично закоље вола (или овна), или свинче, јагње, пилежи и т. д. Само ако слава пада у пост, задовољава се набавком зејтина, слане рибе, пиринча, кафе, шећера и т. д.

У очи славе имају жене пуне руке посла; јер ваља честито почистити сву кућу, а домаћица меси вечерњу и колач. Ова се два колача замесе водом, коју је поп осветио на неколико дана пре. Вечерња се поједе у очи (отуд јој и име), а колач на дан празника. Али на многим местима вечерња са свим отпада.

Оба се ова колача пеку у некој дрвеној посуди званој поскурник, у којој су удубљене свакојаке шаре и слике. Преко средине колача се начини крст из теста, са словима:

І͞С	Х͞С
NН	КА

Исус Христос победитељ.

Сем ових колача још се намеси са поскурником малих летурђија, које се однесу у цркву на освећење. Једна се остави попу, друге се поједу пред црквом за доручак.

Момак из куће иде, те позива рођаке, често и пријатеље.

Гости се зову званице.

У очи славе се поставља совра (дугачка широка даска на четири ниске ноге), која служи као стô. На средину се стави вечерња, свећа, сланик, тамјан и кита босиока. За тим се запале свеће пред иконама и на стô се поставе кашике и виљушке (сваки Србин носи са собом нож). Тако исто се спреми и ракија.

За тим се отворе врата, гости улазе и љубе се са свечаром. Поп — или ако нема њега — најодличнији гост заузима место у зачељу совре, остали се гости разместе, али тако, да најмлађи поседају у дну совре.

Сада устаје домаћин, узима кадионицу са тамјаном — сви гости међутим устају, скину капе и прекрсте се три пут — и окади најпре икону свечеву, за тим совру и госте, а на послетку собу и кућу унакрст. Ово је знак, да се пије ракија, чиме се почиње вечера.

После друге чаше вина, сви се опет прекрсте три пут, воштаница се запали (о жару у кадионици) и учврсти у сланику. После прође домаћица кадећи по читавој кући, а на послетку остави кадионицу на стô. Очитавши неколико молитава, пружи домаћин најстаријему госту чашу вина, оба се пољубе, и гост наздравља и благосиља сваког појединог госта за совром. При томе се пева каква песма о слави.

Домаћин добија после трећу чашу вина и расече вечерњу, коју поједу уз разнолике церемоније и молитве. За тим отпочиње једење и пијење, уз разне здравице и песме, док се друштво не разиђе после поноћи.

Зором већ устају жене, срећујући оно што је остало у нереду од јучерашње пијанке и кувају ручак. Момак (или девојка) носи котарицу са колачем, кољивом (кувана пшеница) воштаницом, вином и неколико летурђија (по некад и уља и тамјана) у цркву, које се ствари за време службе положе испред олтара (пред темплом). После свршене службе, поп освети колач, расече га по црквеним обредима, а момак је међу тим запалио свећу, те се прекрстио.

Док се то свршава у цркви, дотле се спрема ручак у свечаревој кући. Гости долазе и улазе у собу, у којој је намештена совра. Посред ње опет стоји колач са слаником, у коме је залепљена свећа, а поред ње тамјан и кита босиока.

Сад отпочињу исти обичаји, као дан пре за вечером; једе се, пије и пева, здравице се напијају и тако се ужива у весељу до поноћи. Ако је при руци гуслар, онда он пева гостима јуначке песме.

Други српски обичај, који такође има у Старој Србији и Македонији јесте преслава. Ову светкују они, који су н. пр. славили 3. Новембра (Ђурђица), 23. Априла (на Ђурђев дан); онима који су славили 6. Декембра (св. Николу) пада преслава 9. Маја; онима чија је слава била 14. Октобра (св. Петка) пада 26. Јула; онима, који су славили 8. Новембра (св. Аранђела) пада преслава 13. Јула.

Ова преслава (претходна светковина) проводи се једнаким, али простијим начином, него слава. Обично домаћин само испече колач, запали тамјан и воштаницу.

Други су стародревни српски обичаји, који се нађу у Старој Србији и Македонији: коледа, додоле, лазарице. прекада, мо̂ба, побратимство и т. д. Исто тако обичаји, који се врше у Старој Србији и Македонији, при крштењу, у сватовима, при пратњама, на прѐлу и при жетви, равни су обичајима, који постоје у северним српским крајевима.

Коледа је нека врста божићне светковине са нарочитим песмама. Обично се држи 23. Декембра. За њу се пеку колачи, који се зову колендари. Они се донесу на сто̂ заједно са једним великим округлим лебом (чесница). На колендарима има разних шара, а чесница је украшена јагњећим папком.

Исто тако се кува пшеница са шећером и све се то поједе првог дана божића.

Додоле су обичај, који се врши за време дуготрајне суше, а потекао је из поганског доба, када дозиваху неког бога „Додола", у време велике припеке.

Кад сада настане суша у Старој Србији, онда девојке венцима окићене — зване додолице — иду од куће до куће, певајући песме као н. пр.

„Да запроси ситна роса,
Ој Додоле, мили боже!
Од два класа чабар жита,
Ој Додоле, мили боже,
Дај, боже, дај!

(Ово значи, оне моле „милог бога Додола", да би дао мало росе, и желе, да из два класа удели пун чабар жита).

Лазирица је обичај, који се врши на Лазареву суботу. Зарана у јутру скупе се девојке — зване лазарице — у једној кући, где се спремају. Једна се од њих обуче у мушко одело, обавије фес са марамом, окити се цвећем и узме буџу, коју упрти на раме. Ова девојка представља Лазара. Друга је празнично одевена и носи на глави заручнички вео (дувак), који пада до појаса, и прекрива лице. Ова девојка „Лазарица" такође је окићена цвећем. Остале девојке (2—3) у обичном оделу прате оне две, носећи у руци котарице од липове коре, које су намењене, да се у ње оставе покупљени дарови. За тим иде ова гомила од куће до куће, Лазар и Лазарица играју, друге поред њих певају песме које се такође зову лазарице.

Прекада се нађе само у по неким крајевима. Веселиновић ју је описао у другом броју „Српства" 1886. год., али нема никаквог интереса.

Мо̂ба, се састоји у том, што Срби један другоме помажу при жетви или другим радовима, који захтевају радне снаге. Све комшије скупе се код онога, који их зове, и помогну му при жетви или другом којем раду, а он је дужан, да свакоме од њих учини исту услугу, кад који захте.

Побратимство је збратимљење двају пријатеља, који нису ни у каквом родбинству. Они једу заједно соли и леба и пију поред тога ракију или вино, у које помешају неколико капи крви из своје десне мишице. Од тога часа они

постају узано сродни, јер *побратим* вреди исто толико, колико и рођени брат. Његова је дужност, да побратима чува, као своје најмилије добро и да свети сваку нанету му увреду или његову смрт.

Овај стародревни обичај и данас је такође врло омиљен у Старој Србији и Македонији.

Видимо дакле, *да и односно обичаја и навика постоји узана веза између становника Старе Србије и Македоније с једне, и севернијих Срба с друге стране.* Бугари не знају ни за славу, ни за преславу, ни за додолу, ни за лазарицу, ни за коледу, ни мо̀бу, ни за побратимство; кад би дакле Македонци доиста били Бугари, *како би онда ови то тумачили, да у оних нема никаквих бугарских, већ да су у њих сами српски обичаји?*

А што се тиче народне ношње, то ће читалац довољно разабрати из слика у овоме дѣлу, да ли она више личи бугарској или српској.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

Народне песме

За доказ, да Македонци доиста припадају српском, а не бугарском народу, подесне су и народне песме, које се још и данас певају у Старој Србији и Македонији. За то ћу у 15. и 16. глави саопштити читаоцу народне песме и њихове одломке из свих оних крајева, којима сам пропутовао, а оне могу у исто време служити као примери за онамошњи језик.

Од кад је Гете урачунао српске народне песме међу најлепше епске песмотворе, што их има, од онда се оне преводише у све европске језике и постадоше познате великој публици. Али још се и данас могу чути српске народне песме по целој Македонији и то по некад у таквим варијантима, из којих излази на површину њихов праоблик. Нарочито се појављује српски краљевски син Марко (Краљевић), као главни јунак у македонским народним песмама, сигурно за то, што је он после пропасти српскога царства владао Македонијом, имајући престоницу у Прилепу. (Види стр. 104.).

Напротив, Бугари немају никаквих старих народних песама; оне, што их за такве издају, или су песмотвори из овог столећа, или су побугарене српске народне песме. Нешто у цељи, да би се закитили туђим перјем, нешто за то, да би доказали бугарштину Македонаца, трудише се Бугари од вајкада, да побугаре македонске народне песме, издавајући фалсификате за бугарску народну својину. Већ је чувени слависта Јагић, који је иначе врло пријатељски расположен наспрам Бугара, открио ову подвалу. У „Архиви за словенску филологију“ „(Archiv für slavische Philologie“) IV. 3. 471. (Берлин 1880. год.), пише од речи до речи:

„Историја новије и најновије бугарске књижевности, није у стању, да баш толико јавља о стварним појавама у литератури, колико о разним патриотским културним тежњама (о подизању школа, о издавању школских књига) и о културној борби, у духу еманципације бугарске цркве, од утицаја фанара. Радови на пољу народне поезије, још се највећма приближују појму стварне литературе.

На жалост, дојмила се баш овог поља нека **чудновата обмана**, која фантастички шпекулише са неоцењивим народним добром. Замерка, коју писац изриче противу поступка **Раковског** или **Верковића**, потпуно је умесна; дао Бог, те њихов пример, не само да не нађе следбеника, већ да га и сами Бугари исправе према правој истини.[1]) Ни **Безсоновљеве** студије о бугарској народној епици такође нису способне, да унапређују наше знање онако, како би се то желело: у њима је више **уображења**, него ли **увиђавности**!"

Ова је тешка осуда потпуно оправдана, кад се зна, с каквим безобразлуком и с каквом мајсторијом Бугари фалсификују. Међу овим фалсификаторима дошли су на вајни глас: браћа Миладинови (recte Миладиновци) због народних песама са Црног Дрима; ускок Верковић, због песама са доњег Вардара и Струме; Качановски, због оних са горње Струме и из шопских крајева; Чолаков, што се тиче песама из Ниша и Ћустендила. Поближим испитивањем народних песама, које су издали ови кривотворци, распознаје се, да су оне, ни више ни мање, већ неграпни фалсификати. Све су песме, без сумње, српског порекла и доиста је само за чудо, да ови фалсификати, већ давно нису откривени и по заслузи жигосани од стране Срба.

Биће довољно неколико примера фалсификата: Верковић, кога су Бугари, као што је познато, платили и обвезали, да све оно избрише, што одвећ јасно показује српско порекло у македонским народним песмама, и према томе нарочито гласове *ћ* и *ђ*, не беше доста пажљив и за то му се деси, те је многе такве гласове превидео и оставио. На страни 54. његове збирке, наводи, н. пр. стих: *„ав ке никна ж'лто цвеће велико“*.

Овде је просто заменио *ја* са *ав*, а остале речи побугарио. Српско *ћу* мораде — због гласа *ћ* — претворити у *ке*, а следствено требао, да напише у место *цвеће* — *цвеке*. Али ово је превидео, па како није могуће, да народ у једном истом стиху једном каже *ке*, а други пут *ће*, то је фалсификат јасан.

Слично томе налазимо на стр. 55., где Верковић пише: *керко мила керко!* док је на стр. 337., заборавивши се, написао: *Марије, ћерко Марије!* По Верковићу, Македонци дакле говоре једном *керка*, други пут *ћерка!* При том се не сме заборавити, да је *ћерка* српска реч, која на бугарском језику гласи: *д'щерја.* На страни 361. измаче му се три пута у два реда неумесно слово *ђ*:

Ђурђл ми церет на река
Седит ми ага на међа.

На стр. 368. је заборавио, да утаји слово *ћ* и *џ*:

Трећи синџир се мали девојки.

---

[1]) Ала је [illegible] у [illegible] означавао своје **Бугаре**!

На страни 309. налазимо:

Она кучка ђидија,
Она ќе каже на брата ми,

дакле опет *ќ* и *ђ*.

На страни 339.:

Еј овчари браќа моја и т. д.

Док дакле Верковић спада међу невеште фалсификаторе, дотле се браћа Миладиновци морају рачунати међу вештије; они нажљиво избрисаше гласове: **ћ, ђ, џ, љ, њ,** и ставише у место њих **шт, жд, дж, л'** (ль) и **н'** (нь). Сем тога они уклонише све српске изразе, а место њих ставише бугарске (н. пр. у место жена — *булка*, татко — *башта*, кућа — *кука* или *кушта*). Али се ови фалсификати познају по томе, што се ови стихови не могу ритмички ни читати, по бугарском наглашавању слова. Ну ова два фалсификатора изнесоше највећу своју дрскост у томе, што су имена српских краљева и јунака (Марка, Вукашина, Стевана, Лазара и т. д.) заменили именима бугарских царева и војсковођа. Ови су, као што сам се довољно уверио, са свим непознати у Македонији и Старој Србији; док у народу нема ни најмањег спомена о томе, да је Бугарска, истина, по више пута, али увек само пролазно владала Македонијом: на против, још су се у народној успомени и у његовим песмама свежа одржала имена српских краљева, а нарочито оних, који подигоше у Македонији манастире и цркве.

Да бих читаоцу изнео пример вештине, којом су фалсификатори Миладиновци фалсификовали народне песме, навешћу овде, како се још данас пева око Орида песма о Шар-планини, а како су је они накарадили у својој збирци:

Бог д'убијат Шар планина,
Што потфати три офчари,
Три офчари млади беќари!
Први офчар је се молит:
„Пушћи мене Шар планина
Имам жена шћо да ме жалат“
С' одговори Шар-планина:
„Жена жалат шест недели.“
Други офчар је се молит:
„Пушћи мене Шар-планина,
Имам сестра шћо да ме жалат.“
С' одговори Шар-планина:
„Сестра жалат три години.“
Трећи офчар је се молит!
Пушћи мене Шар-планина,
Имам мајка, шћо да ме жалат.“

С' одговори Шар-планина:
„Мајка жалат дур до века
Дур до века, дур до гроба
Кога гламна ће залистит,
Тога мајка ће заборавит.“

Ова песма гласи у фалсификату Миладиноваца овако:

Ах падна, падна Шар планина, де моме, де
Та притисла три овчара, де моме, де
Први овчар богу сја моли: де моме, де
Дигни сја, дигни Шар планина, де моме, де
Имам мајка, имам башта, де моме, де
По мене ште жалат, Шар планина, де моме, де,
Втори овчар Богу сја моли: де моме де,
„Дигни сја, дигни Шар планина, де моме, де,
Имам башта, имам мајка, по мене ште жалат,
Имам булка, имам сестра, по мене ште жалат.
Трети овчар богу сја моли: де моме, де,
Имам мајка, имам татко, по мене ште жалат,
Имам булка, имам деца, по мене ште жалат.“

Веселиновић приповеда, да је читао Миладиновчев фалсификат неком детету из Орида, које је слушао, кад је певало ону прву песму. Момчић га не разумеде и питаше нарочито, шта значи булка. При томе се показало, да је дете схватило бугарску реч башта (отац) као „башта“ (врт, der Garten), које значење ова реч има и у српском језику.

У народним песмама из Разлога, које је предао неки Бугарин Вуку Стефановићу-Караџићу као „бугарске“, налазе се ова места, која, ма колико да су накарађена, ипак одају, да се у Разлогу говори српски, а не бугарски: *да носе мајци да види* (1) — *што ми шеташ по дворове* — *да видиш бићарске манџе каква је* — *благи јабуки* — *љута ракија* — *слатке ми разговоре* (2) — *заспала мома љељом* — *зашто ме от соњ пробуди* — *трећи ми даде злат прстен* (5) — *не буди ми господара Михаила* — *сама ћу га ја раѕбуде* (6) — *соњ ме ломи* — *продал си бих врана коња* — *грловица* (10) — *што ми је мило* (13) — *срце* (16) — *црква, браћа, Ђурђофден* (18) — *црне очи* (19) — *китка* — *послушала Јањка нојни браћа* (20).

Ко, после оваквих примера још тврди, да је ово бугарски, а не српски, тај само показује, да о обема језицима нема ни појма. И сам Вук наседе, не знајући, како говоре прави Бугари.

Биће, да су из истих разлога насели и они Срби, који су 1860. године потп[illegible] Верковићеве фалсификате и трпели, да се штампају у државној штампар[illegible]ом трошку, и да се посвете књегињи Јулији. (!)

Како би се иначе трпело, да Верковић своје песме крсти „бугарскима“, ма да беше њихово српско порекло очевидно.[1])

1886. год. издаде Јастребов (гледај стр. 69.) своје дело „песме и обичаји турских Срба“, које изазва велико узбуђење код Бугара и руских славенофила.

Јастребов живи већ 20 година као руски конзул у Старој Србији и Македонији, влада потпуно српским језиком, познаје из темеља српско становништво оних крајева и за то се може сматрати као ауторитет првога реда. И баш због тога се уплашише Бугари и бугарофили, чувши, да је Јастребов са свим отворено изјавио, да становници Старе Србије и Македоније нису Бугари, него Срби и да је ово доказао из њихових обичаја, навика и народних песама. Песме је штампао у пратексту, како би се сваки слависта могао уверити, да песме нису писане бугарским, већ српским језиком.

Разуме се, да је ово дело морало изазвати бурно беснило код Бугара и бугарских пријатеља. Руској влади, која мрзи на Србију, беше ово дело, наравно, трн у оку и Јасребову би пребачено, да је радио супротно руској политици,

---

[1]) Чак и у изопаченом облику! Нек се суди из ових примера:

Бр. 122. Запрегни Вељо запрегни
Запрегни скуте рукаве
Измеси Вељо измеси
Измеси чиста погача и т. д. Или:

Бр. 280. Заплакала Стара планина
Дочула је Перин планина
Одговара Перин планина
„За што ми плачеш, Стара планина?“
„Как' да не плачем, как' да не жалим?
Сека година буљук хајдуци
Таја година девет буљици
Згазиха ми ситна та трева
Разматиха студена та вода
Истрошија зелена гора,
Укрвавија велите камени,
Један ми буљук Мелениччане,
Втори буљук Петричане
Трећи буљук Струмничане,
Четврти буљук Тиквешане
Пети буљук Прилепчане, и т. д.

Или чак стихове:

Доста сме јели печени јагањци,
Доста сме пили то рујно вино;
Развијај барјак ти Милош војвода!

у којима се опева српски кнез Милош Обреновић!

која иде на то, да ојача и прошири бугарски, а да слаби и спречава српски елеменат. (Ваљда је Јастребов због тога и премештен из Призрена у Солун).

Јастребову беше лако оправдати се. Он је одговорио влади, да он то дело није писао као политичар, већ као истраживалац и да се дакле држао строго истине. Он је просто утврдио факат, да становници Старе Србије нису Бугари, него Срби, и ово је доказао у својој књизи. Ко му не верује, томе је слободно доћи овамо, те да се увери на лицу места. При писању свога дела, нити му је пало на ум, да Србима користи — а најмање краљу Милану — нити да Бугаре оштети.

С овим беше, истина, задовољна руска влада, али не славенофили и Бугари. Нарочито беше руски професор Дринов, родом Бугарин, који нападаше Јастребова, трудећи се, да га опровргне, али се при том ужасно осрамотио.

Ради карактеристике Дриновљевог начина доказивања биће довољан један пример. Њега не беше стид тврдити, да је Краљевић Марко, син српског краља Вукашина, јунак најлепших и најстаријих српских песама, био Бугарин.[1]) Пошто је Дринов иначе паметна глава, то се ово његово тврђење, којим се учинио смешним за сва времена, може сматрати, као излев безграничне дрскости и лажи.

И овакав се човек усуди, да устане противу онаког ауторитета, као што је Јастребов, трудећи се, да га лажима и које каквим измишљотинама опровргне! Дринов, који за свога века није видео Македоније, хоће да поучава Јастребова, који је 20 година проживео у средини Старо-Србијанаца и Македонаца! То је оно псето, које лаје на месец!

Дриновљев је гњев појмљив, кад човек има у виду његово својство, као бугарског шовинисте, и кад се сети, колику је позорност узбудила Јастребовљева књига. Па и Равински, Николски и Веселовски, који о њој написаше дугачке чланке, не могаху, а да не увиде, да Јастребовљева саопштења бацају неку чудновату светлост на бугарске и славенофилске тежње, да Стару Србију и Македонију претставе као земље у којима живе Бугари.

По што је Јастребов избегавао, да се свађа са јадним лајавцем Дриновом, то је Стојан М. Протић употребио прилику, те је у својој изврсној брошури „О Македонији и Македонцима“ (Београд, 1888. године 1 дин.) баш ваљано опровргнуо глупе „доказе“, рускобугарског професора. Кад Дринов не би био један од оних, који немају права, да изричу свој суд о Македонији, јер он о њој не може да суди, по свом личном убеђењу, него само на основу рђавих књига, то бих се потрудио, да овде преведем Протићеву убитачну критику Дриновљевих будалаштина. Али овако држим за сувишно, да се озбиљно дохватим са овим надримудрацем. Само због тога, да бих обележио његову пристрасност, још

[1]) [illegible] ето онако лудо и смешно, као кад би какав ултрашовинистички Ен[illegible]да је Нибелуншка песма енглеска, а њени јунаци Сигфрид и [illegible] јунаци и краљеви.

ћу споменути, да он припознате фалсификаторе Верковића и Миладиновце ставља, као неке ауторитете, за основу своје надримудрости, напротив ћутке прелази, да д-р Милер, који је од 1842.—1843. год. живео као турски војени лекар, у крајевима западно од Вардара (управо у Ориду, Дебру, Битољу), онамошње становништво означује за српско и да Галичничанин Пуљевски изјављује у предговору својих речника, да нико у Македонији не разуме бугарски.

Горе сам споменуо, да Бугари стављају забрану на српског јунака Краљевића Марка, као на „свог земљака“. Такође и друге српске народне јунаке, као Бега Костадина, Рељу Крилатића, Дојчина, па чак и борце за ослобођење, у српском устанку 1804.—15. год. Хајдук Вељка и Милоша Обреновића, претвара бугарска фалсификаторска дружина у бугарске народне јунаке! Као занимљив доказ ове управо недокучиве безобразности, навешћу овде из „Народне песмопојке“, која је 1882. год. изашла у Софији, српску народну песму о Хајдук-Вељку како је накарадише Бугари:

АЈДУТ ВЕЛКО

Кои ке ти носе море
Длга-та пушка
Бојлија, де гиди,
Хајдут Велко бојлија:
„Нека ј'носи море,
„Милош побратим,
„За мене, де гиди итд.

Кои ште ти јаха, море,
Врана-та коња
Дорјана, де гиди,
Хајдут Велко дорјана?
„Нека го јаха море
„Милош побратим
„За мене де гиди прво либе,

„За мене
Хем да го јаха, море
Хем да се хвали
С мене де гиди прво либе
С мене.

Сувишно је споменути, да је Милош (Вељков побратим), о коме је овде реч, био први кнез српски! И онда наравно није чудо, што Бугари српског краља Милутина, који је сарањен у Софији, издају за свог „земљака!“

ГЛАВА ПЕТА

О пореклу Македонаца.

Да би расправили ово питање, морамо се вратити на најстарију историју Словена.

Прве вести о Словенима налазимо код Плинија (у првом столећу после Христа), који приповеда, да око азовског мора живе „Serbi“ и то на савијутку, који описује Волга. За тим је најближи извор Птоломеј, који између словенских народа наводи Σέρβοι или Σῆρβοι (изговори Серви, Сирви) као и Σταυανοί или Σταυἄνοι (изговори Стевани). Ову последњу реч ваљда је погрешно написао писац или његови преписачи и треба да гласи Σλαυανοί (Славани) — Словени. Та познато је, како су латински, а нарочито грчки писци, кварили чак и лака имена страних народа на пример: *Chufu* у *Cheops*, *Seti* у *Sesostris* и т. д.

Прокоп пише у шестом столећу (550), да су Словени и Анти пре носили заједничко име *Σπόρα* (Спори). Али ова је реч са свим несловенска и први слависти (Палацки, Добровски, Шлецер и Цајс и т. д.) слажу се у томе, да под Спорима треба разумети — Срби, коју реч Грк Прокоп не могаше изговорити.

Неки Прокопов савременик Јорнандес писаше 550. године да *Sclavini* живе између Висле и Дњестра, а *Antes* између Дњестра и Дњепра.

Фредегар, који писаше око 660. године назива Словене *Surbii*; Егинхард (Ајнхард) савременик Карла Великог назива их *Suurbi;* Константин Порфирогенит (око 950.) пише Σερβλοι (Servli); тако звани минхенски рукопис (из деветог столећа) *Zeriuani* (изговори Сериванн); у Адама Бременског и Хелмолда налазимо име *Sorabi;* у неком немачком рукопису из двадесетог столећа име „Surben; пољски историци Кадлубек и Богухвал пишу *provincia serbiensis*, односно *Sarbi;* Сигберт Хемблаз *Sirbia;* Кедринос *Serbii;* Зонара и Ана·Комненка Σέρβοι (изговори Серви); Вацерад *Zirbi* (изговори {*Сирби*).

Из овде наведеног начина писања види се такође између осталог, да изузгрчке писце, сви остали (латински и немачки) реч Срби пишу са *b*, а

не са *v*. Па и сами су Грци писали *в* (β) само за то, што у грчкоме нема слова *б*. Кад би Грци хтели на пример написати немачку реч „Bär“, морали би написати *μπαιρ*. [1])

Грк не могаше дакле друкче написати реч *Serbi*, до Σερβοι, али ово се изговара Servi. Западњачки писци отпочеше пак у 13.—15. столећа по византијском примеру такође на латинском писати *Servi*, па како ова реч значи „робови“, то су тврдили бугарски шовинисти Офейковъ-Шоповљеве багре и друге незналице, да су Срби добили име од латинске речи *servus* роб.

Из горе наведеног види се, да је таква претпоставка просто смешна. *Срб* је прастари словенски корен, који се одржао у свима могућим крајевима и међу свима словенским племенима, на пример: у руској речи: *пасерб*, у пољској *pasierb*, у руским и пољским речима *серебшчивна*, *serbščyzna*, *sererpčyzna;* у литавским именима места *Serben* и *Serbigal;* у руским именима места: *Сербино*, *Серби* (Serby) *Сербиновка*, у пољским именима места *Serbentinije*, *Serbentini*, *Serbinov*, *Sjerbowice Sarbice*, *Sarbijevo*, *Sarbin* и у многим именима места у Македонији и Старој Србији, која су на крају штампана крупним словима у статистици места.

Из свих старих извора, који постоје, може се са сигурношћу закључити, да су се Словени у опште у првом почетку звали *Srbi* или *Serbi* [2]). Порфирогенит и баварски историк деветог века („Минхенски рукопис“) сагласно тврде, да Словени „како сами тврде“, доводе своје порекло од Срба, и да су се пре звали просто Срби. Тако исто пише владика Соломун (у деветом веку) у свом делу „Mater verborum“, да су се становници Старе Сармације звали Срби.

Из свега овога види се јасно, да је праиме свих Словена било Serbi или Srbi. Овим се такође објашњава, одкуда долази, да имају исто име два народа, који су један од другог просторно толико удаљени, као балкански и

[1]) Какав немачки гимназијалац ово би, без сумње, читао mpair, јер се у немачким гимназијама изговара грштина по Ерасмовој науци. Кад какав немачки научењак, који је у старом грчком језику дотле дотерао, да може да разговара, дође у Грчку, то он са својим смешним изговором само изазове грохотан смех, нит' он разуме кога, нити ко њега! Доиста би било време, да се у немачким гимназијама предаје данашње изговарање грчког језика, које (изузевши изговор слова η) од прилике одговара изговарању старог доба.

[2]) Чак два учена Шведа дођоше самосталним истраживањем до овога закључка. Међу својим књигама имам на име неки спис са насловом: „Försökeill framställning af de slaviska folkstammarnes vandringar och tidigare öden“ од магистра Edward Fähraeusa и Daniel Danielssona: академска расправа, штампана 1853. г. у Штокхолму, која доказује, да су писци проучили и употребили све старије и новије изворе. Они кажу (стр. 8. и 9.): „Ако на тај начин видимо у имену Wind или Wend, иностраним народима заједничко праиме словенских народа, то на другој страни имамо у имену Se Srb домаће праиме Словена.

лужички Срби. Што су странци називали Србе односно Словене, Виндима или Вендима, (*Veneti*, *Winedi*, *Vinidi*, *Vinades*, *Vinitha*, *Hvinidi*, *Guinidini*), то не доказује баш ништа, и Немци морају да трпе, што их сви Словени зову *Немци* (они који су неми); Фини називају Шведе *Ruotsi*, Грци називају сами себе *Ellini* Баски *Escualdinac*, Турци *Османлијама*, Велзани *Cymro*, Фини *Suoma — laiset etc*.

Ако су пак сви Словени имали заједничко име, онда је вероватно, да су имали и заједнички језик. Овај словенски прајезик, из ког се развише у току хиљадама година данашњих осам главних словенских наречја (српско, словеначко, чешко, пољско, мало- и велико-руско и бугарско) није нам познат, али ја држим, да он беше удаљенији од црквено-словенског језика, него што је на пр. удаљен овај последњи од данашњег српског језика.

Када српски народ, поставши одвећ велик по броју, покри неизмерни простор земље (при чему се мораде развити партикуларизам због оскудице у саобраћајним средствима), онда се становници појединих крајева отпочеше називати или по овима (крајевима) или по другим згодним знацима, односно они се стадоше разликовати од других племена. Тако на пр. становници Карпата назваше се Хрвати (од тадашњих византијских и латинских писаца обрнуто у Карпи, Карпани). Хрвати још и данас говоре језиком, који се тако незнатно разликује од српског, да се не може ни сматрати за самосталан језик, несумњиво је дакле, да су пре 1.500 година Хрвати и Срби били један исти народ са заједничким језиком и да су они први носили своје име само за разлику од других Срба, који становаху у Панонији, Сармацији и на Лаби. Ови Хрвати беху први Словени, који (названи од Римљана Карпи или Карпани) у другом столећу после Христа продреше на балканско полуострво. Да би имао мира, цар Каро (Carus) насели их 200.000 на балканском полуострву: али мир настаде тек онда, кад је цар Галерије 298. г. определио земљишта у Бугарској свима Хрватима [1]). Најстарији Словени на балканском полуострву припадаху, према томе, српском племену Хрвата и донесоше дакле тамо прасрпски језик. У току идућих столећа одлажаше још више Срба у омањим масама на балканско полуострво, чиме се објашњава, да је оно већ у 6. столећу било густо насељено Србима. Онда беху тамо српске вароши: Лабуца, Мала Ријека, Брсања, Кљештевица, Вратиште и т. д.; на византијском престолу сеђаху Срби Јустин I. и Јустиниан I.; српске војсковође Оногост, Доброгост, Острућ, Свегрд, Сварун заповедаху византијском војском — изгледа, да је чак и Велизар био Србин.

Срби, који се међу тим беху примакли Ердељу, упадаху 533. 548. 551. 552. и 558. године у византијску државу, а сваки пут тамо их остајаше велики

---

[1]) То јест свима, који су учествовали при упадима, дакле становницима Ер- који становаху на галичким Карпатима, стигоше тек после.

део. На тај начин биваше на балканском полуострву све више, у Ердељу и Румунији све мање Срба. За то ове две последње земље падоше 568. г., скоро без отпора, у шаке Аварима.

Такође и панонски Срби упадоше у византијску државу. Цар Маврикије ратоваше противу њих од 582.—602. године, али са малим успехом, јер Иван Ефески каже, да Словени умеју боље ратовати од самих Римљана. Они дакле поново упадаху далеко у Македонију и Тракију, јуришаше 597. год. дивљом храброшћу на Солун, а 626. год. умало, што нису у друштву с Аварима освојили и сам Цариград [1]). Историци Евагрије, Кедринос, Теофанес и други приповедају о тадашњим упадима Словена, да су они опљачкали и населили Тракију, Македонију, Тесалију, и целу Грчку (581. г.).Овим се објашњава од куда је то, те је Грчка пословењена и да се тако тако дуго могао одржати српски језик, јер је доказано, да се још у 15. столећу у селима у Пелопонезу, делимично говорило грчки, а поред тога издаје се српско порекло из множине грчких имена места. [2])

Цар Ираклије много је патио од Авара, који 630. г. беху упали у Далмацију и Босну и опустошили ове земље. Да би се бранио противу њих, позове он становнике Бјеле Хрватске и Бјеле Србије у своју земљу. Под оним првим именом разуме се земља између Буга и Лабе (Минск, Велика Пољска, Лужица, Шлезија). Бјели Хрвати освојише данашњу Хрватску, Босну и Далмацију (634. год.), док су у исто време Бјели Срби освојили Србију и Македонију и јужно од ње основали 636. год. варош Србицу (Србија, Сервија.) [3])

---

[1]) У оно доба Срби се ширише такође према западу, поплавивши Тирингију, те их само Сала и доња Лаба одвајаху од Немаца. Али српски насељеници продреше далеко у Немачку (све до Рајне), а зна се, да су и св. Бонифације и Карло Велики позивали Словене у Немачку, да обделавају земљу. Словени, које је позвао Бонифације, основаше на пр. око 740. год. Бамберг, Фулду, Вајрајт и Вирцбург.

[2]) У осталом се сматра, да је влада Константина Копронима (741.—775. године) главно раздобје пословенења Грчке. Сва села, а махом и вароши беху насељена Словенима; име Пелопонез би промењено у *Мореа (од приморја)*, име Хелас у *Ливадија* (ливада“*)*. Грчки Словени беху доиста независни, али ипак морадоше плаћати 783. г. неки мали данак. Кад су 807. год. закратили плаћање и поселн Патрас, беху ту потучени. Од тог времена чињаху грчки цареви све, да подјарме и појелине Словене у Грчкој. Концем деветог столећа Теокист подјарми ове последње, присиливши их, да приме хришћанство. Од тог се доба не чу више ништа о жупанима, који су до тада владали над грчким Србима, а мало по мало успеваху Византинци у свом настојавању, да цојелине Србе, тако, да почев од 16. столећа нема више у Грчкој ни трага о српском језику, кратка владавина српског цара Душана над северном Грчком не могаше, наравно, спречити појелињивање Срба у Грчкој.

[3]) По што се хрватске шовинисте препиру са српскима о томе, да ли су Босна и Далмација српске или хрватске земље, то српске шовинисте не ће пропустити, а да ме не нападну због тога, што сам казао, да су Хрвати населили Босну и Далмацију. Односно тога биће довољно, ако још једном нагласим: да су Хрвати и Срби у оно

Порфирогенит приповеда, да су Срби, који основаше Србицу, првобитно обитавали у јужној Македонији и око Солуна, али „како им се овде не допаде“, вратише се на север и населише данашњу Србију. Не ћу да спорим, да се доиста можда вратио мали део Срба и населио данашњу Србију, али сви сигурно нису! Прво не беше ни једног народа — осем освајачких народа Османлија и Арапа, који би напустио топли југ са његовим ведрим небом и плодним земљиштем, да тражи нова обиталишта на северу; друго је не могуће, да би се у Македонији, до данас одржао српски елеменат, да су сви Срби кренули на север; треће, сем Порфирогенита, не помиње ни један други писац тако што год (на против сви потврђују, да су Срби узели мах у Македонији); четврто не би цар Констанс II. 657. г. покренуо поход противу македонских Срба, да их тамо више није било.

Из овога, што је до сад саопштено, види се, да је 679. г. (у време доласка Бугара) цело балканско полуострво било густо насељено Србима и да се од Понта до Адрије и од Карпата [1]) до Мореје говорило старо-српски, то јест оним пра-језиком свих Срба (Словена), о коме сам говорио на стр. 273.. Исто тако, као што су разна германска племена, са којима су Римљани ратовали, поред својих разноликих имена, образовала један исти народ са заједничким језиком, исто тако припадаху у оно доба и сви балкански Словени — звали се они Срби, Хрвати, Карпи, Словени или Костобоци — једном истом народу и говораху једним истим језиком.

Овако стајаху ствари, кад су 679. год. Бугари упали у Бугарску.

Бугари, као што је познато, не беху словенски, већ финско уралски народ, који по свој прилици припадаше Бугарима, насељеним на Волги, од које биће да су добили име (Волгари).

„Црни“ Бугари одвојише се у 7. столећу од „Белих“ и упадоше преко Бесарабије на балканско полуострво. Они се најпре населише у подунавској Бугарској, т. ј. између Дунава и Балкана с једне, а између Понта и Искра с друге стране. — Овде доцније основаше своју главну варош Престхлава (после звану Преслав, данашњи Ески-стамбул) и варош Дрстер (данашњу Силистрију). Српски становници освојене земље, примише Бугаре пријатељски, назирући у њима савезнике противу страшно омражених Византинаца. Услед тога у току даљих сто-

доба образовали један исти народ (као што на пр. Ваденци и Хеси, поред разних имена, припадају истом народу), чији језик беше са свим једнак — можда сем једине [illegible] изговарању гласа ѣ. Кад дакле кажем, да су Хрвати населили Босну, то је [illegible] како, као да бих рекао, да су Срби населили Босну, Далмацију и Хрват[illegible]

[1]) [illegible] насељена Србима, као што се показује из тога, што [illegible] именом Дрван, помиње као вазал великог

лећа потпуно се измешаше такође Бугари и Срби, и то тако, да је овај помешани народ примио име бугарско, али је бугарски језик пропао у српском. Наравно, да се ово није могло десити, а да у новом језику не остану многи бугарски изрази, и за то ова околност, као и одвојени развитак новог језика условљавају управо разлику, која данас постоји између српског и бугарског језика.

Ново-бугарски народ ратоваше у 8. столећу непрекидно са Византинцима. Он беше, истина, мали, али храбар и за то беше срећа увек променљива: нити су Византинци могли покорити Бугарску, нити се могаху Бугари трајно одржати јужно од Балкана. Према западу — дакле преко Искра — не продреше Бугари до 809. год. никада,[1]) и услед тога у почетку деветог столећа не могаше имати Бугара западно од Искра и јужно од Балкана!

Ово потврђују такође и данашњи писци, који поделише балканско полуострво на три дела у: Романију, Булгарију и Славинију. Под овим последњим именом разумеваху се са свим или пола независна српска племена западно од Искра и у Старој Србији све до Адрије.[2]) Булгарија обухваташе само земљу између Искра и Понта, Дунава и Балкана, Романија преостатак: Тракију, Македонију, Тесалију, Епир и Грчку.

Према свему овоме нема сумње, да је далеко пре постанка славенског бугарског народа имало у Старој Србији са свим или пола независно српско становништво, док су се Срби из „Романије“ потпуно налазили под византијском влашћу.

Између малих кнежевина „Славиније“, помињу се кнежевина Тимочана (на Тимоку и у шопској земљи), Моравана (на Морави и у Шумадији), Брсјака, Драговића, Сагудата, Велегостића и т. д., дакле чисто српске. И према овоме је непобитно, да Македонци и Старо-Србијанци нису бугарског, него српског порекла. Али, као што ћемо одмах видети, учи нас историја, да ни после нису побугарени.

---

[1]) Изузевши Церигов несретно окончани поход противу Брсјака 774. год.

[2]) Кад је у овом делу реч о Старој Србији, онда се она увек разуме у оним границама, које су повучене на карти, дакле земља северно од Хлерина, предела Моглене, Вележ- и Боз-планине.

ГЛАВА ШЕСТА

Историја Македоније и Старе Србије од 809.—1389. г.

809. године продреше Бугари под својим силним Ханом Крумом, пљачкајући преко Искра, освојише варош Средац (Софија) и подјармише Тимочане. Цара Нићифора, који беше с великом војском прешао Балкан и разорио 811. г. Преслав, ускоро за тим заједно са његовим ратницима, уби Крум у неком теснацу. Крум поплави за тим Тракију и Македонију до Струме, освоји Дренопоље и опседе Цариград. Неколико година после његове смрти (815. год.) устадоше Тимочани противу Бугара, потпомогнути од франачког краља Лудвика и од Хрвата, као и устанком Бодрића на Тиси и „многим српским општинама“ у Угарској.

836.—839. год. било је ратова између бугарског Хана Пресјама и српског жупана Властимира. После Пресјама доби Борис власт у Бугарској. Он освоји Македонију и хтеде онда исто ово учинити и са Старом Србијом, али га Срби потукоше и мораде оставити у њиховим рукама свог сина Владимира. Помиривши се са њима, пође противу Хрвата, али га и ови потукоше.

864. г. покрсти се кнез бугарски заједно са целим својим народом. Његов син Симеон Велики (893.—927.), под којим је Бугарска имала своје златно доба, назва се цар, која реч такође означује данас и краља, јер је пао у заборав стари назив (крал). Симеонова држава простираше се, почев од 917. год. преко целог балканског полуострва, изузимајући Србију, Грчку, Цариград и друге поморске вароши.

Срби су помагали 925. г. под својим жупаном Захаријом Византинцима противу Бугара; да би их за то казнио, упаде Симеон у Србију и протера Захарију. Али кад бугарска војска пође за њим у Хрватску, сатрше је удружени Срби и ... (927. г.). Србија — као што Срећковић доказује у свом спису „Чеслав“ ...е не беше поседнута Бугарима и за то Чеслав опет могаше дати нове ...е опустошеној земљи.

Свакако је вредно да се помене, како се нису одржали никакви песмотвори, нити списи, из „златног доба“ Бугарске, који би нам претставили тачан обим бугарске државе. Само из неких назначења доцнијих византијских писаца, закључује се, да је заузимала велики простор.

Било како му драго, толико је сигурно, да су земље изван подунавске Бугарске;[1]) непрестано прелазиле из једне руке у другу, те да их немогаше трајно одржати ни Бугари ни Грци. Како се дакле може замислити, да би Бугари, којих и онако нема много, били у стању, населити и побугарити Стару Србију и Македонију — а да и не говоримо о осталим земљама? Знамо, да Стара Србија и Македонија, већ у време доласка финско-уралских Бугара беху густо насељене Србима; како је било могуће, да се ови искорене и на њихово место доведу Бугари? Или како би било могуће Бугарима, да у тако кратком времену побугаре тамошње Србе, који беху по броју јачи? Нема дакле ни најмање сумње о томе, да су Срби у Старој Србији и Македонији сачували своју народност, за време кратког бугарског господарства исто онако, као што су-то учинили за време дугог грчког.

Али има још једна околност, која је кадра да баци зрачак на те односе. После смрти Великог Симеона устадоше са свих страна непријатељи противу бугарског освојачког народа: Византинци, Руси, Мађари и Печенези стадоше га тлачити, а Срби из Старе Србије и Македоније отргоше се 963. год. од Бугарске. Вођа им беше бољар Шишман, кнез Брсјака, овог најсилнијег племена Старе Србије, противу ког су Бугари скоро пре 200 година покренули безуспешан поход. Шишман позва своје земљаке, да стресу бугарски јарам, прогласи себе за цара и одржа се стварно у Старој Србији (закључно шопским земљиштем)[2]), Македонији и Арбанији. У Ориду намести он своју престоницу.

Византијски историци (а према овима и сви остали) зову Шишманову државу, која обухваташе некадашњу Славинију „западно-бугарском“, за разлику од „источно-бугарске“, која после 863. год. обухваташе само још подунавску и северну Тракију — према томе оне земље, у којима доиста живљаху Бугари.

Влизу је памети, колико је оправдан израз „западно-бугарска држава“, кад човек размисли, да у целој овој држави не беше и не могаше бити ни једног Бугарина, па да ни сам цар Шишман не беше Бугарин, него Брсјак, дакле Старо-Србијанац. Једно је дакле крива површност византијских писаца, да се Бугари

---

[1]) Под овим именом увек разумем земљу између Иск[illegible]та [illegible], и између Дунава и Балкана с друге стране, дакле ни по што [illegible] [illegible]мешном облику, који је Каниц узео за овај појам.

[2]) Под овим последњим, разумем данашње бугарск[illegible] са Софијом.

данас позивају на ону тако звану „бугарску“ државу, како би одатле извели, да је њено становништво морало бити бугарско. Али је међу тим познато, да се Византинци никад нису озбиљно старали за своје „варварске“ суседе. Та они су дуго називали Србе — Трибалима, ма да они са овима не имађаху ништа заједничког, осем обиталишта. За то се човек не сме чудити, кад су Византинци, који су непрекидно ратовали са Бугарима и стрепели пред велико-бугарском државом, сматрали нову државу Шишманову, која обухваташе две трећине велико-бугарске, за „бугарску“ и становнике означавали за „Бугаре.“ У ствари ова држава беше српска, ако и није то име носила, јер њени становници беху — као што сам горе доказао Срби, а такође и њихов цар. [1]) Ако би односно тога постојала ма каква сумња, то би је отклонио овај факат.

У исто време, кад је Симеон Велики примио царски назив, узвисио је он 918. г. архиепископа Дерстерског за патријарха бугарске цркве, која се овим одвоји од грчке, што је такође 924. год. признао грчки патријарх. Али бугарска патријаршија обухваташе само пет епархија и то све у правој Бугарској (не рачунајући шопско земљиште, Стару Србију и Македонију). Шишман, по што беше основао своју државу, подиже сад патријаршију у Ориду, коју бугарске шовинисте издају за бугарску; ма да је глупост и замислити, да је бугарска црква имала две патријаршије, једну поред друге: једну у Дрстеру, а другу у Ориду! Бугарска црква могаше имати само једну патријаршију и то ону у подунавској Бугарској; патријаршија оридска није дакле могла бити бугарска; па ако се већ не признаје, да је била српска, то је ваља означити македонском или „словенском“, јер је под њом била сва некадашња Славинија, која стајаше под Шишмановом влашћу: дакле шопско земљиште, Стара Србија, Арбанија и Македонија [2]). Бугарска патријаршија престаде 971. г., кад Византинци освојише Бугарску државу; бугарска црква изгуби своју самосталност и би спојена са грчком. Али патријаршија оридска остаде на свом месту такође и после, по што Византинци освојише славенску државу (1019. год.) и она обухваташе 30 епископија, од којих пак не беше ни једна у подунавској Бугарској или у источној Румелији. Крајња је дакле дрскост, кад бугарске шовинисте ипак упорно и чврсто тврде, да је оридска патријаршија била бугарска. Они се при том, истина, позивају на византијске повеље, у којима стоји, да је патријаршија оридска обухватала 30 епископија, у „бугарским“ земљама. Али је јасно, да се реч „бугарским“ не сме схваћати у етнографском, него у политичком значењу. Оне зу земље

---

[1]) И Пуквиљ је овог мишљења, јер каже: „Оснутак новог Орида поставља се у доба српских деспота, под владом њиховог краља Самуила.“ Voyage de la Greçe II. стр. 401.

[2]) Србица у јужној Македонији имађаше концем 10. столећа наследног кнеза именом Николицу.

Свакако је вредно да се помене, како се нису одржали никакви песмотвори, нити списи, из „златног доба“ Бугарске, који би нам претставили тачан обим бугарске државе. Само из неких назначења доцнијих византијских писаца, закључује се, да је заузимала велики простор.

Било како му драго, толико је сигурно, да су земље изван подунавске Бугарске; [1]) непрестано прелазиле из једне руке у другу, те да их немогаше трајно одржати ни Бугари ни Грци. Како се дакле може замислити, да би Бугари, којих и онако нема много, били у стању, населити и побугарити Стару Србију и Македонију — а да и не говоримо о осталим земљама? Знамо, да Стара Србија и Македонија, већ у време доласка финско-уралских Бугара беху густо насељене Србима; како је било могуће, да се ови искорене и на њихово место доведу Бугари? Или како би било могуће Бугарима, да у тако кратком времену побугаре тамошње Србе, који беху по броју јачи? Нема дакле ни најмање сумње о томе, да су Срби у Старој Србији и Македонији сачували своју народност, за време кратког бугарског господарства исто онако, као што су-то учинили за време дугог грчког.

Али има још једна околност, која је кадра да баци зрачак на те односе. После смрти Великог Симеона устадоше са свих страна непријатељи противу бугарског освојачког народа: Византинци, Руси, Мађари и Печенези стадоше га тлачити, а С р б и и з С т а р е С р б и ј е и М а к е д о н и ј е о т р г о ш е с е 963. г о д. о д Б у г а р с к е. Вођа им беше бољар Ш и ш м а н, к н е з Б р с ј а к а, овог најсилнијег племена Старе Србије, противу ког су Бугари скоро пре 200 година покренули безуспешан поход. Ш и ш м а н позва своје земљаке, да стресу бугарски јарам, прогласи себе за цара и одржа се стварно у Старој Србији (закључно шопским земљиштем) [2]), Македонији и Арбанији. У Ориду намести он своју престоницу.

Византијски историци (а према овима и сви остали) зову Шишманову државу, која о б у х в а т а ш е н е к а д а ш њ у С л а в и н и ј у „западно-бугарском“, за разлику од „источно-бугарске“, која после 863. год. обухваташе само још подунавску и северну Тракију — п р е м а т о м е о н е з е м љ е, у к о ј и м а д о и с т а ж и в љ а х у Б у г а р и.

Влизу је памети, колико је оправдан израз „западно-бугарска држава“, кад човек размисли, да у целој овој држави не беше и не могаше бити ни једног Бугарина, па да ни сам цар Шишман не беше Бугарин, него Брсјак, дакле Старо-Србијанац. Једно је дакле крива површност византијских писаца, да се Бугари

[1]) Под овим именом увек разумем земљу између Искра и Понта с једне, и између Дунава и Балкана с друге стране, дакле ни по што у оном самовољном и смешном облику, који је Каниц узео за овај појам.

[2]) Под овим последњим, разумем данашње бугарске крајеве западно од Искра са Софијом.

данас позивају на ону тако звану „бугарску“ државу, како би одатле извели, да је њено становништво морало бити бугарско. Али је међу тим познато, да се Византинци никад нису озбиљно старали за своје „варварске“ суседе. Та они су дуго називали Србе — Тривалима, ма да они са овима не имађаху ништа заједничког, осем обиталишта. За то се човек не сме чудити, кад су Византинци, који су непрекидно ратовали са Бугарима и стрепели пред велико-бугарском државом, сматрали нову државу Шишманову, која обухваташе две трећине велико-бугарске, за „бугарску“ и становнике означавали за „Бугаре.“ У ствари ова држава беше српска, ако и није то име носила, јер њени становници беху — као што сам горе доказао Срби, а такође и њихов цар. [1]) Ако би односно тога постојала ма каква сумња, то би је отклонио овај факат.

У исто време, кад је Симеон Велики примио царски назив, уздисио је он 918. г. архиепископа Дерстерског за патријарха бугарске цркве, која се овим одвоји од грчке, што је такође 924. год. признао грчки патријарх. Али бугарска патријаршија обухваташе само пет епархија и то све у правој Бугарској (не рачунајући шопско земљиште, Стару Србију и Македонију). Шишман, по што беше основао своју државу, подиже сад патријаршију у Ориду, коју бугарске шовинисте издају за бугарску; ма да је глупост и замислити, да је бугарска црква имала две патријаршије, једну поред друге: једну у Дрстеру, а другу у Ориду! Бугарска црква могаше имати само једну патријаршију и то ону у подунавској Бугарској; патријаршија оридска није дакле могла бити бугарска; па ако се већ не признаје, да је била српска, то је ваља означити македонском или „словенском“, јер је под њом била сва некадашња Славинија, која стајаше под Шишмановом влашћу: дакле шопско земљиште, Стара Србија, Арбанија и Македонија [2]). Бугарска патријаршија престаде 971. г., кад Византинци освојише Бугарску државу; бугарска црква изгуби своју самосталност и би спојена са грчком. Али патријаршија оридска остаде на свом месту такође и после, по што Византинци освојише славенску државу (1019. год.) и она обухваташе 30 епископија, од којих пак не беше ни једна у подунавској Бугарској или у источној Румелији. Крајња је дакле дрскост, кад бугарске шовинисте ипак упорно и чврсто тврде, да је оридска патријаршија била бугарска. Они се при том, истина, позивају на византијске повеље, у којима стоји, да је патријаршија оридска обухватала 30 епископија, у „бугарским“ земљама. Али је јасно, да се реч „бугарским“ не сме схваћати у етнографском, него у политичком значењу. Оне зу земље

[1]) И Пуквил је овог мишљења, јер каже: „Оснутак новог Орида поставља се у доба српских деспота, под владом њиховог краља Самуила.“ Voyage de la Greçe II. стр. 401.

[2]) Србица у јужној Македонији имађаше концем 10. столећа наследног кнеза именом Николицу.

припадале велико-бугарској држави у доба, кад су бугарски ратови довели византијску државу на обронак пропасти. Име бугарско беше дакле Грцима обично, док им је српско било слабо познато; по што Срби не беху још образовали какву овећу и нарочито, као српску означену државу. Кад се дакле под Шишманом отрже већа половина велико-бугарске државе, сматраху је Грци управо као неки део бугарске државе и за то јој просто дадоше име „западно-бугарска држава. Саобразно овоме означаваху они и њене становнике као „Бугаре“, а оридску патријаршију као „бугарску.“ Да су Грци стварно разумевали реч „бугарски“ у етнографском смислу, онда би било неразумљиво, за што би управо одвајали од „бугарске“ цркве баш оне земље, у којима живе прави Бугари (подунавску Бугарску и северну Тракију)?

Кад је 971. године грчки цар Јован Цимисћија освојио бугарску државу и спојио је са византијском, беше грађански рат у Шишмановој држави (који већ умре). Шишманова четири сина свађаху се на име око наследства престола, док на послетку 986. г. најмлађи Самуило, не остаде победиоцем. Престоница му беше најпре у Средецу (Софија), после у Моглени, Водену, Преспи (981. г.); а најпосле у Ориду.

Најпре опљачка Тракију и околину солунску, за тим освоји Ларису и упаде у Грчку, која у оно време беше више славенска, него грчка.

981. год. отпоче ратоборни цар Василије II. рат са Самуилом. Он продре до Средца, али га Самуило претече код Штипоње.

Самуило се обрну после на север, освоји неколико пристаништа на Адрији, продре до Дубровника, ратујући противу српског жупана Јована Владимира, кога зароби, услед издајства. У Преспи, где је Владимир робовао, заљуби се у-њ царева кћи Косара и признаде то своме оцу. Самуило је даде Владимиру за жену и поклони му Горњу Арбанију, као краљевину.

996. год. дође опет до рата између Самуила и Василија. Онај први одржа победу код Солуна и продре у Грчку. Али при гоњењу би Самуилова војска, која безбрижно логороваше на обалама Сперхеја, изненада нападнута и сатрвена. Сам се цар једва спасе у неку јаку кулу на једном острву преспанског језера.

1000. год. истисну Василије своје противнике из подунавске Бугарске, чији западни део 981. год. беше освојио Самуило; у идућој години падоше Грцима у шаке Србица и Воден, а 1002. год. Видин. Самуило би потучен и код Скопља, али се Перник одржа.

После овог рата остаде Самуилу Србија, Арбанија, Стара Србија, западно од Вардара и Овче поље.

Али 1014. год. породи се између оба цара трећи рат. Самуило посла свог војсковођу Несторицу са војском на Солун, а он сам оде на Струмицу. Али га срећа изневери; грчки војсковођа Нићифор Хифијес зађе му за леђа и страшно га порази. 15.000 Срба допаде ропства, Василије, та грдоба, изврши зверско дело, наредивши, да се поваде оба ока 14.850, а преосталим 150 Срба по једно

око. Сваки једноокн мораде за тим одвести по 100 повезаних слепаца у Прилеп, камо беше побегао Самуило. Кад овај виде слепце да долазе, препуче му срце и умре (15. Септембра 1014. године).

Василије се користи смрћу свог племенитог противника, те освоји Битољ, Прилеп, Штип и Воден.

Нови цар Гаврило Роман би уморен од свог стричевића Јована Владислава, по чијој је наредби такође на црквеним вратима одсечена глава српскоме краљу Владимиру, домамљеном у Орид, на лукави начин.

Борба између Владислава и Василија трајаше још три године дана, промељљивом срећом, док онај први не погину при опсади Драча (Durazzo).

Док се патријарх Давид са другим рђама хтеде предати Грцима, дотле Фрушин, син Владислављев, са војсковођама Николицом и Ивасом продужи рат.

Кад Василије стиже са силном војском, покорише му се махом сви, а царица Марија предаде сама Орид. Фрушин, кога Грци опколише у Арбанији, предаде се цару. Ивас, који се беше повукао у Врхоту, би лукавством ухваћен и ослепљен. Николица побеже.

И тако се распаде у прашину држава, коју Шишман беше основао. Изгледа, да је она обухватала све земље, у којима се говори српски, јер са њом заједно дођоше под византијску власт такође и Србија и Хрватска. Из овог разлога могла би се тобожња „западно-бугарска“ држава потпуним правом назвати српска.

Под грчком влашћу освојена српска држава би подељена у темате; главноме намеснику беше седиште у Скопљу.

Али 1040. год. усташе најпре Црногорци под Стеваном Војиславом, уништише једну грчку војску и учинише се независнима. Исте године стиже у Ниш Петар Дејан, син цара Гаврила, који беше побегао из сужањства и позва све Србе на устанак. Примљен са одушевљењем од народа и проглашен за цара, упаде у Стару Србију, потуче Грке код Скопља, здружи се са устаницима из средње Арбаније, који га после смрти свог вође Тихомира, такође признадоше за цара. [1]) Сва је прилика, да би Дејан извршио ослобођење свих Срба, али се нађе једна грдоба у лицу његовог ујака Алузијана, који ослепи свог рођеног синовца, па га издаде византијском цару.

Сада покушаше Грци, да опет покоре и Црну Гору, али њихова војска од 60.000 момака би у кланцима уништена, а Војислав ослободи и Србију. (1043. године).

Три године доцније војвода Ђорђе Манијак у Италији, прогласи се за цара Србима и Бугарима, искрца се у Драчу, али паде у битци код Острва.

[1]) Околност, што су среж... ...пског вођу (Тихомира), те се одмах придружили новом српском ... ...тврђење, да Горњи-Арбанаси средњег века не беху п...

Од 1018.—1054. г. Печенези пљачкаху и пустошаху Бугарску. Њихов Хан Тирак, који беше ушао са 80.000 људи, би на послетку потучен од Грка. Ови потоњи населише заробљене Печенеге око Ниша, Средца и на Овчем пољу.

Старо-Србијанци, које Грци немилице тлачише, устадоше 1072. г. и мољаху за помоћ од српског краља Михаила. Овај посла свога сина Бодина са војском и Грци беху потучени. Усхићени због тога, прогласише СтароСрбијанци Бодина за свог цара. Као цар потуче он Грке код Скопља, али поделивши после своју силу, беху му обе војске појединце потучене, он сам заробљен и у Антиохију доведен (1073. год.), одакле је после побегао.

Бодин постаде 1080. године краљем Србије. Пет година доцније освоји он Горњу Арбанију са Драчем, али је опет врати, помиривши се са Византијом.

Појавом Немањића у Србији отпочиње ова играти већу улогу у историји, но до сада. 1180. г. освоји Стеван Немања шопско земљиште са Средцем, а за тим Ниш, Призрен, Далмацију, Скадар (Skutari), Врању, Скопље и Лесковац.

У исто време (1186. год.) устадоше такође и Бугари под браћом Асеном и Петром и стресоше грчки јарам. Бугарска држава и патријаршија беху по ново установљене, а ускоро падоше похлепни погледи на Македонију. 1195. г. Бугари потукоше Грке код Сереза, а 1207. год. опседоше Солун. Али та слава не беше дуготрајна. Српски војвода Драгомир Стреза основа себи малу независну кнежевину у Просјеку у Македонији, чије границе прошири према Вардару. Слав следоваше његовом примеру у Родопској планини.

1222. год. отпоче Тодор, кнез Епиротски, своја освајања, освојивши Орид, Прилеп, Драч, Солун, Дренопоље и Арбанију и примивши царску титулу. Али већ осам година доцније, Тодорова држава допаде шака бугарског цара Јована Асена II.

1258. године, по што изумреше Асени, изабраше Бугари за цара српског принца Константина (унука Немањина), који узевши име Константин Асен, владаше 19 година.

Српски краљ Милутин зарати 1281. год. на Византинце и одузе им Скопље, Овче поље са Злетовом, Пијанац и Дебар; освоји неколико година доцније и оба Полога (Кичево и Пелагонију), Струмицу, Серез, Прилеп и продре до Солуна.

После његове смрти 1321. год. сахрањено му је тело у Софијиној цркви, коју сâм подиже у Средцу и по којој се варош назива Софија. Већ из овога може се закључити, да је Софија била од вајкада српска варош, јер се не дâ замислити, да је српски краљ сахрањен у бугарској вароши.

Његов наследник Стеван Дечански (Урош III.) завади се с Бугарском; 1330. год. дође до одлучне битке код Велбужда (Ћустендил), која се оконча потпуним падом бугарске државе, као што ће се после опширније извести. Из непојмљиве кратковидости, одрече се Стеван понуде, коју му учинише Бугари, да њихову државу сједини са својом, и задовољи се лабавим вазалским односом.

1334. год. дође на владу велики Стеван Душан. Он присили Грке, те се коначно одрекоше Орида, Прилепа, Јањине, Трикале, Костура, Струмице, Сереза, Чиркена и помешȁ се у грчки спор о престолу, као што је изложено на стр. 166. Српске војсковође Момчило и Реља основаше себи међу тим у Родопској планини мале кнежевине, које се после спојише са српском државом. 1346. г. Душан би крунисан за цара. Његова држава обухваташе целу Србију, Босну, Шопску, Стару Србију, Црну Гору, Арбанију, Македонију, Епир; Тесалију, Ливадију и западну Тракију, поред тога беше Бугарска на спрам њега у неком вазалском односу.

Са његовом смрћу (1335. г.) стаде опет опадати српска држава, и то због тога, што не образоваше уједињену државу, већ се онако, као и римско-немачка држава, распадаше у множину мањих области, које се између себе мрзише. Истина, да бугарска и византијска држава беху тако ниско пале, да их се Србија није требала бојати; али се за то сад појавише у Европи Турци као освајачи, сузбијајући Србе корак по корак, док на послетку 1389. год. не паде пресудно решење на Косовом пољу, те Стара Србија и Македонија коначно не дођоше под турску власт.

ГЛАВА СЕДМА

Како се мислило у средњем веку о народности Македонаца и Старо-Србијанаца.

Међу списима, које је покренула бугарска пропаганда последњих година, да би основала своје право на Македонију, има такође једна књига под насловом: „La Macédoine au point de vue ethnographique, historique et philologique“ Philipopel 1888.). Она је послата свој дипломацији, а поред тога јој је цена тако невероватно ниско стављена (2 динара за близу 400 страна и две карте, од којих једна велика у многим бојама!) да би се пропагандијска цељ чак и онда јасно опажала, све да је и не издају садржина и пишчево име. Као писац се помиње неки Офејков, иза кога се псевдонима крије секретар бугарског ексарха. Право му је име Атанасије Шопов, родом из Пловдина. Кад је 1877. год. букнуо рат, полазио је медецинску школу у Цариграду. Тада је отишао у Русију, где се бавио правним наукама. По повратку занимао се историјским студијама и уређивао неки лист у Пловдину. На послетку постаде главним секретаром бугарског ексарха, у којој служби живи у Ортакеју код Цариграда. У Македонију није никад ни ногом крочио; али то ипак не смета Laveley-у, да се на њега позива, као на неки главни ауторитет са овим наивним речима: „Офејковљев ауторитет не може долазити у сумњу, кад се дозна, да се он већ од три године бави македонским питањем и да је пре неколико месеци, често путовао у ту несретну земљу.“ (!)

Вратићемо се после на смешности Офејков-Шоповљевог шепртљанства, овде се задовољавам наводом једног чланка из „Отаџбине“, који је без сумње, написан од научног српског литерарног историка и академика Стојана Новаковића (сада српског посланика у Цариграду), а у коме врли Офејков, због својих историјских извртања, поштено добива по прстима.

Чланак гласи у главноме:

„На страни 26. каже Офејков ово:

„Краљ српски Душан називао се и *краљ Бугарима*. За што је Душан носио тај назив? Да ли је он осим Македоније владао и над којом другом земљом бугарском? Историја нам о таком чему не говори. Душан је стављао у свој потпис оно **Краљ Бугарима** *нарочито за то, што је владао над македонским Бугарима.* И Пајсије [1]) то вели у својој историји. Из истраживања тога историка излази, да се Душан називао и „Краљем Бугарима“ за то, што је владао над *Бугарима оридским* т. ј. Бугарима македонским. То се потврђује још и писмом Душановим дужду Андрији Дандолу, писаним у Серезу 1345. г., баш у време највеће силе Душанове. То писмо, нађено у архиви млетачкој, штампано је у списима академика С. Љубића. Душан се у томе писму не зове владаоцем Бугара, (Souverain des Bulgares), него носи наслов *Bulgariae imperii partis non modice particeps* т. ј. „владалац неког дела бугарске краљевине.“ [2]) Ми мислимо, да није без вредности доказ, који тврди, да су Македонци били Бугари и онда, кад су српски краљеви владали у тим крајевима.“

Тако г. Офейков. Из свега, што ћемо даље навести, види ће се, како је он с малим задовољан, кад му треба извести што хоће. Нити се обзире, да ли је узео у рачун сав материјал, који му треба обухватити у положеном питању, нити се много устеже, какво ће значење дати ономе, што је већ у рачун узео. Види се, да му је исто тако мало стало било до тога, с коликом су сигурношћу основане дедукције, које износи.

Текст, који је био основом за горње врсте г. Офейкова, ево у каквом је писму и ево како гласи:

Налазећи се у Серезу 15. Октобра 1345. г. краљ Стефан Душан упутио је млетачком дужду Андрији Дандолу једно писмо, у коме обећава, да ће потврдити обновљени уговор међу Котором и Млецима, нудећи Млецима помоћ против Задра, који се тада био побунио, против млетачке власти. То се писмо почиње титулом, која гласи: *Stephanus, Dei gratia Serviae, Diocliae, Chilminiae, Zentae, Albaniae et maritimae regionis, rex, nen non Bulgariae imperii partis non modice papticeps, et fere totius imperii Romaniae dominus* (т. ј. Стефан, божијом милошћу краљ Србије, Дукље, хумске земље, Зете, Албаније и приморја, не незнатан учесник царства Бугарске, и господар готово свеколиког царства Романије.)

---

[1]) Неки бугарски калуђер, који је 1762. године издао неку са свим некритичну историју Бугарске, чија је једина заслуга, што је подигла самосвест Бугара. (Види моју „Бугарску и Источну Румелију“ стр. 116.) Таквог човека наводити, као неки историјски аутор[illegible], исто је тако смешно, као кад би неко хтео наводити историјске романе Д[illegible]е, као историјске изворе. Што се Офејков не плаши овакве смешности, [illegible] њега, толико и за његово доказивање. С. Г.

[2]) Овај [illegible] Сваки ће Латинац превести: „Незнатан удеоник једи[illegible]вoју цељ морао је Офејков фалсификовати и ов[illegible] С. Г.

У својој књизи „*Opis jugoslavenskih novaca.*“ *Zagreb 1875. g.*[1]) Љубић је имао добру мисао, да покупи из споменика све титуле и потписе владалаца, којима новце описује. Душанове титуле и потписи побројани су у тој књизи на стр. 86.—87. На први поглед види се, да се Душан у први мах потписивао као *владалац српским и приморским земљама*. Касније, кад му је сила постала већа, најчешће се потписивао *владалац Србима и Грцима*, а кад када и као *владалац Србима, Грцима, Бугарима и Арбанасима*. Онај други начин потписивања јавља се у других десет година Душанове владе. У тај ред иде и наслов горе наведени и по садржају и по времену. Целу Словенима насељену Македонију Душан је међу тим освојио одмах у почетку своје владе, још пре 1335. г., у првоме рату с Византинцима, који је свршен миром закљученим код Солуна. Из тог баш времена имамо једну даровну повељу Душанову, дату манастиру Трескавцу код Прилепа, у којој спомиње то освајање и као да из захвалности за исто и прилог манастиру чини. У тој се повељи Душан просто назива: *Стефан, краљ всеје српскије и поморскије земље*,“ [2]) То најбоље сведочи, да се Душану није чинило, да ради освојења Македоније треба у чему год онај наслов мењати, и да му исто тако није ни на крај памети падало, да су у Македонији Бугари. Међу тим Душан је знао и изриком помиње, да су тим земљама пре њега владали цареви грчки и бугарски, јер у истој даровној повељи вели, да обдарење манастира чини *по образу древних царей грчаских и блгарских аже прежде мене обладили сут теми странами*.

Али осим тога, што се, како из овог, тако и из других споменика прве десетине година краљевања Душанова види, да је он држао Македонију, али да није држао, да у њој има Багара, нити да му се ради Македоније ваља назвати краљем бугарским, не доказује то баш ни онај сам наслов, који је у потврду узео г. Офейков. Да га мало ближе погледамо.

Онај наслов, у коме смо ми истакли значајније речи, износи према Млечићима, којима је писмо упућено, целу моћ Душанову. На првом су месту старе наследне и у почетку владе освојене земље, с којима је и Маћедонија и којима се Душан зове краљ. По том долази царство Бугарска, које му је не незнатан учесник (non modice particeps), и на послетку царство Романија, које му је готово свему господар.

Овде ћемо оставити на страну истраживање, шта је Душан овим хтео да обележи, али је изван сваке сумње разговетно, да није мислио оно, што хоће да му сад подметне г. Офейков. Речи су и сувише јасне, да од тога тумачења одврате. Оне, напротив, целином својом упућују на одношај онога савеза, који се

[1]) „Opis jugoslavenskih novaca.“ Zagreb 1875. г.

[2]) Оригинал је те повеље у Народној библиотеци ... ио г. Ст. Новаковић у Гласнику XLI. стр. 358.—36 ... годину.

последицама рата од 1330. г. и сродством самога Душана са бугарским двором развио и не само што се ни мало не тичу Македоније, коју и у томе наслову, као и у Тре̂скавачкој горе наведеној дипломи, треба разумевати у српским земљама, него се очевидно тичу праве Бугарске, по што је Бугарска као савезница, ако не као неко царство, које се према српском налазило у извесној врсти савеза или благога вазалства (imperii non modice particeps), поменута друкчије, него ли Романија (византијско царство), које му се Душан називље господар, а не imperii particeps. А по што Душан спомиње Бугарску и то не као народност, него као царство, и Романију т. ј. византијско царство, од које га је и велики део Македоније, што још није била под Србима, освојио, онда би се Македонија и ту пре налазила у Романији, него у Бугарској, јер од Бугара Душан није ништа у Македонији освајао. Јасно је, дакле, као дан, да нема никакве неследствености међу Душановим насловом у трескавачкој даровној повељи, писаној после освојења Македоније, коју смо горе навели и међу насловом у млетачкоме писму, на које се позива г. Офейков.

Међу тим за гледиште, које је заузео г. Офейков његово тумачење је имало доста пуно чаробне примамљивости.

Душан је највећи и најдаровитији српски владалац. Он је под српску власт довео целу словенску Македонију. Он је у њој поставио и утврдио српску властелу, од које су касније Турци Македонију прихватили, те је и данас држе.

Шта би се лепше могло замислити за данашњи бугарски рачун, него да се изведе најславнији и најсилнији српски владалац, главом Стефан Душан, те да он Србима и Бугарима деветнаестог века громко каже, да Македонија није српска, него бугарска, да у њој не живе Срби него и чисти и прави Бугари. Заиста класичнија потврда и класичнији сведок једва се и помислити дају. Али ни логика, ни историјско тумачење, ни познавање споменика не служе ни мало лепу жељу г. Офейкова, кад му се тај доказ овако у прах распада. На жалост, за-њ није ни ту сав јад. Наши су стари били људи, који нису имали обичај остављати загризена и несвршена питања. Има још и других споменика много речитијих и меродавнијих, него што су владалачки наслови, који се баш о питању народности Македонаца за XIV. век изражавају још далеко разговетније, и којима тек треба да се јасно и потпунце расветли оно, што је наведено довде. Г. Офейков је имао љубав, да те споменике потпуно превиди, али ми смо дужни учинити им част, да их савременицима изнесемо у пуној светлости њиховој. Да видимо дакле шта у њима пише.

*

Први је од тих споменика законик цара Стефана Душана, издан на саборима 1349. и 1354. г. суделовањем патријарха, свију архијереја, великих и малих еколике властеле царства, мале и велике.

У томе сабору, разуме се, учествовала је и била је заступљена цела Македонија, као год и остале српске земље. По томе, оно што нам законик може казати о народности, говори нам на уста законика, не само цар Душан, него још више и поглавито цела горепоменута законодавна скупштина и свеколика интелигенција ондашња, без које се законик није могао ни написати ни издати.

Што се народности тиче, законик у тадашњем српском царству разликује Србе и Грке, и меће их као различите народности напоредо једну покрај друге.

У чл. 40-ом (издање Стојана Новаковића од 1870. год.) читамо *„Властеле и властеличиќи у државе царства ми, Србље и Грци, што јест кому дано царство ми у баштину и у хрисовољи и држе до сијегази сабора, баштине да су тврде.“* Овај је члан од 1349. године.

Тако исто члан 199., који је од 1354. године, говори *„Властеле и властелчиќи, који греду у двор царства ми, или Грк, или Немац, или Србин; или властелин, или ин кто љубо; тере доведе собом гусара или тата, да се онси господар каже како тат и гусар.“*

Прво наведени члан говори само о привилегисаној властели. Могао би когод рећи, да се исти тиче нове, чисто српске македонске властеле, којој је Душан после освојења по Македонији дао проније или баштине. Али је познато, да је та нова властела била само велика властела. Па и међу њом историја зна и старију урођеничку властелу. Примера ради можемо навести кућу Оливерову у Злетову, [1]) која је била од најзнатнијих по положају и богатству, а није била из унутрашњих српских земаља. А по што се и у поменутом члану законика и у саставу скупштине помиње још и мала властела или властелчићи, који су потпадали под велику властелу; по што је та млада властела била многобројна и налазила се по селима на све стране, отпада свака сумња, којом би се могло сужавати оно значење горе поменутога члана, кога смо горе иставили.

У том погледу још је значајнији чл. 199., јер он помињући покрај Грка још и Немце, којих је било у војсци и по рударским местима, јоште шири значење члана 199. и на све друге људе, осем властеле речима *или властелин или ин кто љубо*, којима се оно дељење по народности управо шири на све без разлике.

Може ли да не буде знатно, што се и на једном и на другом месту ништа не спомиње за народност бугарску. И може ли да не значи, да ондашњи законодавци, који су заседавали у сред Скопља, столице северној Македонији нису сматрали Македонце за Бугаре? И може ли да не значи, да се ни ондашњи Македонци, који су без сумње сјајно били заступљени у тој српској скупштини, нису сами себе сматрали за што друго него за Србе? И на послетку, може ли се одржати мишљење г. Офејкова, да је чак и Душан мислио да су Македонци Бугари, те да се ради Бугара у Македонији називао владаоцем Бугарима?

*

[1]) О коме је знаменита диплома у Гласнику XXVII.

Не мање је знатан и један глас краља Вукашина, којега се краљевина управо у Македонији налазила.

У писму Вукашиновом од 5. Априла 1370. г., писаном у Поречи у северној Македонији, којим потврђује трговачке повластице Дубровчанима, он говори у приступу: *И постави ме* (*Христос*) *господина земљи српској и Грком и западним странама.* [1])

И краљ Вукашин, дакле, онако исто као и Душан и скупштине Душанова времена зна само за Србе и Грке, а не зна за Бугаре у Македонији. Ово је у толико знатније, што је Вукашин држао готово саму Македонију и што су осталим земљама српским други владали у то време. При том и Вукашин и његова породица живели су у Македонији. У Македонији је боравио и владао и син Вукашинов Краљевић Марко, народни јунак свега Српства, који је у то време своју јуначку славу и ванредну популарност у Македонији стекао. [2]) Као краља Марка њега и данас зна и слави сва Македонија више, него икаквога другог владаоца. Да ли у овој прошлој напомени, која би изискавала много времена, да се потпуно разради, нема много поуке за питање, шта су Македонци XIV. века мислили о својој народности?

---

[1]) Миклошић, „Monumenta Serbica", 180.

[2]) Уз Марка треба узети и војводу Момчила, који је такође Македонац и у Душаново је време радио и јуначки погинуо у истини као ванредни јунак. Са свим сагласно с осталим карактеристичним знацима њега је песма узела у сродство с Вукашином и ако су познији певачи место радње преместили, заборавивши право земљиште радње Момчилове. Исто то ваља упамтити и за Рељу од Пазара или Крилатицу; о коме се може читати у „Отаџбини" VI, 263. чланчић Д. Јовановића, а још пре белешке И. Руварца у „Две студентске расправе." Нови Сад 1884., стр. 65—66. У ред македонских јунака иду још Костадин, Драгаш (војвода Драгиша) и Љутица Богдан (пом. књига И. Руварца).

ГЛАВА ОСМА

Како се мислило у средњем веку о народности Македонаца и Старо-Србијанаца

(Продужење)

Ма да је име Македонија врло старо, јер припада још старој грчкој географији, и ма да се увек добро знало, шта се разумева под тим именом, знатно је, што се у старим српским споменицима то име спомиње онако исто ретко као и остала грчка имена, као шуо су: Мисија, Дакија, Травунија, Тривалија и т. д. Уз име Македонија, Ђ. Даничић у своме речнику из књижевних старина српских, помиње само један пример општега значења из Доментијана. То је пример из дела неког научењака. Остали су примери из летописа, познијега времена, и опет из делâ учених људи.

Стара писма, па и старији писци не помињу тога имена, већ помињу разне земље македонске по њиховом народном имену онако, као и остале земље српске. Тако се још од Немањина времена помиње Полог, (горњи и доњи) и градови Скопље и Лешак, из тога краја.

Најзнатнији споменик за географију северне Македоније у почетку XIV. века, јесте уговор о савезу и пријатељству међу Карлом од Валоа и посланицима српског краља Милутина од 27. Марта 1308. год., штампан у „Гласнику" XXVII. Карло од Валоа претендовао је, по својој жени, на престô цариградски и спремао се, да га освоји. Краљ Милутин је послао к њему у Француску своје посланике, два дубровачка племића, да начине уговор о савезу и пријатељству. У томе уговору одређују се дужности и права на случај успеха. Краљ Милутин налазио је за потребно, да нарочито за тај случај, утврди права своја на „земље, које се простиру до саме краљевине Словеније" (т. ј. Србије) и у којима ми видимо северну Македонију. Али се име Македонија не помиње, него се помињу земље ево како: „земља од међа тврдиње наречене Прилеп па до међа тврдиње зване Просек; земља Овчије Поље до међа тврдиње зване Штип; земља Дебер до реке зване

Мат; земља Кичане до Гогерије.“ („Гласник“ XXVII. 324.—325.). За мало раније време у царостављнику се Даниловом прича, како је Милутин од Грка освојио те исте земље, и у причању царостављника, ономе „земља од међа тврдиње Прилеп па до међа трвдиње зване Просек“ одговара: **порѣчьскаа земла сь градовы и областию ихь.**[1]) Ономе „земља Дебер до реке зване Мат“ одговара: **дьбрьскаа земла сь вьсѣми градовы и дрьжавами ихь.** Ономе „земља Кичане до међа Гогерија“ одговара: **дрьжава землѥ кычавьскыѥ сь градовы и областию ихь** (Даничић, „Животи“ и т. д. 114.). Ономе што у уговору стоји „земља Овчије Поље до међа тврдиње зване Штип“ у царостављнику Данилову нема сличног помена, али има у другим изворима.

У „Гласнику“ XVI., 34.—35. стр. пок. Ј. Шафарик је наштампао запис из једне бугарском редакцијом писане књиге из 1330. године. У томе се запису говори како је Стефан Дечански примио краљевство све српске земље и поморске и подунавске и овчепољске. Књига и запис писани су у манастиру Леснову у области овчепољској у хори Злетовској, и он помиње, да је тада хором Злетовском управљао жупан Драгослав. Запис је тај врло знатан за границе Овчег Поља, о коме ћемо и даље имати нешто да забележимо. Изгледа, да се под Овчим Пољем разумевао сав крај од Штипа т. ј. од реке Брегалнице до Жеглигова и даље до венца, који граниче долину Струмину. И као што је жупа злетовска ишла у Овче Поље, без сумње, је још таквих жупа састављало целину исте области.

Између старијих граница Србије, које је Милутин наследио, и крајева, који се помињу у уговору са Карлом од Валоа, има још неких земаља, које по географијском граничењу од старина иду у Македонију, али које су у том уговору прибројане Србији. Те су земље: Оба Полога са градовима и облашћу њиховом (т. ј. горња долина Вардара од Скопља на запад); Скопље, град са облашћу, како се онда рачунало; Жеглигово (т. ј. садашњи кумановски округ) на север Овчем Пољу, а на југ Прешеву (жупи, која иде већ у моравске земље и помиње се у XV. веку заједно са Врањом. Годишњица III., 308. и т. д. За држање тих земаља, види се, није могло бити никаква питања, и оне су се сматрале као стално сједињене са Србијом, ма да је и њих Милутин сам био освојио од Грка.

Исте географијске погледе видимо после и у Душановом времену.

---

[1]) Пореч се још спомиње у Душановим Трескавачким хрисовуљама, за то, што је Душан Трескавцу дао манастир Богородичин у Поречи са планином Видушем. Још је у Поречи на броду писано писмо краља Вукашина о трговачком уговору са Дубровчанима, Monumenta Serbica 180, које смо горе спомињали. По некој белешци Хановој Даничић је већ упутио на предео реке Треске, која обележава планински крај између Костова (Гостивара), [illegible] ева и Прилепа. У своме путовању по том крају П. Срећковић је забележио сухо [illegible] чупу око манастира св. Димитрија, задужбине Краљевића Марка и села Ма[illegible] [illegible]“ 46, 218, и 228.

Душан је присајединио Србији средњу и јужну Македонију. То дело помиње Душан сам у хрисовуљи манастиру трескавачком код Прилепа, из године 1336. речима: *помоштију вседржитеља Господа Бога и пречистије јего матере и молитвами светих мојих прародитељ Симеона и Сави прејем гради довољни, над њими же Грци обладаху, прејем же и град глагољеми Прилеп.*

Ни Душан, дакле, нигде не помиње имена Македоније, већ назива земље њиховим именима или по градовима, у којима им је било старешинство, и на тај их начин просто присаједињава осталим српским земљама.

Овај начин сматрања и рада доста нам јасно наговешћује, како се у оно време мислило о народности оних крајева, баш кад о томе не бисмо имали никаквих других још разговетнијих спомена.[1])

Други знатан споменик, не само владања српског у Македонији, него и рада законодавних скупштина српских XIV. века јесте хрисовуља цара Стефана Душана, којом се оснива епископска столица у Леснову. Та је хрисовуља одобрена на првој скупштини, која се састала после проглашења царства. Наслов царев у њих гласи: *Стефан ва Христа Бога благоверни цар и самодржаван Србљем и Грком у всеј западној стране.* Та је хрисовуља један од најзнатнијих српских државних закона о Македонији; у њој се говори о македонском великом властелину Оливеру; у њој се васпоставља у Леснову стара епископија, што је била у Моровизду; у њој се чине наредбе о властелинству и о дужностима посланика; али ни у њој се ништа не зна о Бугарима у Македонији, нити о Бугарима на томе крају.

Тако је ишло у старо време, докле је јаче држао народни начин, који је под именом српских земаља схватао целину, а за појединости служио се посебним пределним или обласним називима. Сви горњи примери показују, да се у том погледу Македонија није искључивала из осталих земаља српских и да се с њеним пределима и областима у писмености поступало исто онако, као и са осталима.

Мало по мало надвладао је учени књижевнички начин. Упоредо са именом Србије, које се кроз књижевност стало утврђивати на место старијега Српске Земље, на југу је почело опет кроз књижевнике избијати име Македонија у старим њеним границама. У томе тако сличном појаву има међу тим једна врло интересна црта, која и опет буди читав низ мисли о томе, како се мислило о народности тога краја у старо време. Македонија и у писменом слогу и у народном језику налази на један пут не само на место раније помињатих српских земаља у Македонији, него је видимо на место старог назива Српске Земље у целокупности.

Два рукописа Душанова законика, којих преписи припадају XVII. веку, а то су Раковачки и Софијски (прозван по томе, што се сад налази у бугарској

---

[1]) Такође и Ђорђе Акрополита, који је у 13. столећу путовао из Солуна у Елбасан, приповеда, да је при том „Србе, Костур и Орид иза себе оставио.“ (Chron. C. 67) S. G.

народној библиотеци у Софији) зову Душана царем маћедонијским. Тако рукопис софијски почиње: „Благочестиваго и Христољубиваго *маћедонијскаго* цара Стефана, српскаго, блгарскаго, угарскаго, далматскако, и т. д.“ Раванички текст боље писан има само овако: „Благочестиваго и вернаго и христољубиваго *македонискаго* цара Стефана Закон“. Ако би се при софијском рукопису могло мислити, да маћедонијски заступа оно, што се позније огледало да изврши именом илирски,[1]) у раваничкоме се синонимика тешње веже за српски.

Још Вук Стефановић-Караџић у „Примјерима српско-словенскаго језика“ штампаним у Бечу 1857. год. опазио је ово на једноме запису Божидара Вуковића, српског штампара из 1537. године. На Божидаровом Охтоику, штампаном те године Вук је нашао запис: *аз грешни Божидар Вуковић отачаством от Диоклитије*[2]) *јеже јест ва пределех Маћедонијских.*

Поводом тим ево шта је Вук написао у горе споменутој својој књизи, стр. 14.: „Што вели да је Диоклитија *ва пределех Маћедонијских* показује, *да су се Маћедонија српски звале све земље народа нашега*, као што се и у народној песми (у књизи II. на стр. 481.) Ђурађ Смедеревац зове краљ од Маћедоније. У тој народној песми стоји, да се „краљ од Македоније“ подиже из Смедерева (поред Дунава), где му је престоница. Хуњади (Сибињанин Јанко) поздравља га: „„Здраво краљу од Маћедоније!““ „„Јасна звездо на Маћедонији““ „„Краљу Ђурђу од Маћедоније““.

Толико Вук. Његов последњи пример ми бисмо међу тим могли још попунити. То место у песми гласи потпунце.[3])

„Краљу Ђурђу од Маћедоније
„Оди краљу да се промениио,
„Дај ти мени дванајест војвода,
„Голе босе у кошуљи танкој
„Ја ћу теби три стотин' Маџара,

---

[1]) У првој половини овога столећа тежаше нека странка за тим, да употребом неутралног имена „Илирија“ и („илирски“), отклони опреке између Срба, Хрвата и Словенаца. Да је овај покрет успео, то би се данас Срби, Хрвати и Словенци сматрали за један и то „илирски“ народ, те би заједнички радили о величини будуће илирске државе, у место да се међусобним трвењем слабе, једино на радост Маџара, Бугара и других непријатеља Југословена. Али тако превлада партикуларизам, везан за празно име, а последица је томе, да су Хрвати робови Маџара, Словенци Немаца, а да су Срби поцепани у разне делове, од којих већина стење под туђим господством, док је најмањи део политички слободан *С. Г.*

[2]) Доклеа — погрешно Диоклеа — данашња развалина Дукље у Црној Гори, беше некад велика варош на утоку Зете у Морачу и даде име целом пределу. *С. Г.*

[3]) Писац је ова места објаснио у прози, ја их доносим онако, како гласе у на-
Преводилац.

„Све на коњма под оружјем светлим
„И даћу ти шесет Каравлаха,
„И даћу ти на сваку годину
„За живота три товара блага“.

Тако је говорио Ђурђу Сибињанин Јанко. Ево како се у песми казује одговор:

Славан Ђурађ заче беседити:
„Брате Јанко, будаласта главо
„Јеси л' чуо, да ли запамтио:
„Да је била проја за шеницу?
„Да ли Маџар за Маћедонију?
„Да ли Србин за Ердељ крајину?“

Има још једно лепо место у народним песмама, којима се примери о томе значењу могу попунити. То је у познатој лепој песми о јахању Краљевића Марка кроз планину, где он моли Милоша Обилића да му пева и где ће вила Милоша устрелити, јер је лепше од ње певао. Ту стоји (II. књ. 216. стр.):

„Онда Милош поче да попева,
„А красну је песму започео
„Од сви наши бољи и старији,
„Како ј' који држ'о краљевину
„По честитој по Маћедонији,
„Како себе има задужбину
„А Марку је песма омилила.“

Оно напомињање из задужбине нарочито описује на шире поимање у значењу Македоније, које нам други примери тако разговетно на видик износе.

Из позније штампаних споменика и бележака може се и данас још боље расветлити, што је овде по Вуку Стефановићу-Караџићу забележено.

Назив маћедонски у смислу српски, долази у штампаним књигама Божидара Вуковића, осим Охтоиха, још у записима на малим џепним зборницима, које је Божидар штампао за народ 1520. 1527. и 1536. г. И тамо стоји: *пришадшу ми от отачаства мојего от земље Диоклитискије, јеже јест ва пределех маћедонских, от града нарицајемаго Подгорица.*

У епистоли сина Божидарева Виценца Вуковића од 1546. године, у којој се траже за штампање *старе књиге писане от српске земље* иста се молба унућује знаменитим људима *„Мацедоније, Шервије, Босне, Сримске земље и осталим кнезом Христијанским великим и малим овогаје језика књижевником“.* У тој епистоли Македонија се помиње прва међу српским земљама као најбоље позната.

Ту скоро (у божићном додатку „Видела“ за 1887.) један наш пријатељ огреши душу благо прекоривши Гундулића, што је од Александра Македонског

начинио „Србљанина, врх свиех цара, цара славна“. Нама се чини да се прекор рђаво упућује И. Гундулићу. Ако коме припада, он, без сумње припада његову времену. **Синонимност** имена **македонски** и имена **српски**, која се чудноватим начином осећа још од почетка XVI. века, види се и у поменутим стиховима Гундулићевим. За то што су у његово време мислили најбољи људи да је **маћедонски** и **српски једно исто**, могао је Гундулић Александров атрибут македонски у својој песми обрнути у српски. А то што су Дубровчани, вајкадашњи трговци по свему балканском полуострву, људи, који су у XVII. веку највише могли знати о етнографским приликама балканског полуострва, онако мислили, од великога је значења за наше питање. И Гундулићева погрешка је један доказ, како су Дубровчани његова времена мислили о народности Македонаца. У исти мах она је доказ, како се и онда држала *синонимност придева српски и македонски.*

Завршујући ове белешке можемо само рећи, да и ми мислимо, да је ово раширивање значења Македоније и македонски погрешка. Али и погрешке имају своје извесно значење и узрок, за што су постале, а овај последњи не може се из историјског посматрања избрисати. Поменута пак погрешка, по што припада народу и једном доста дугачком простору времена, има за наше питање врло велико значење. Јер грешећи противу географије, она погрешка показује, како је било у оно време опште мишљење о етнографском карактеру македонских Словена.

К свему што је довде наведено, додаћемо још једну значајну карактерну црту, која се тиче Овчег Поља.

У „Гласнику“ XXXI. наштампане су белешке Јеротија Рачанина о путу у Јерусалим 1704. године. Тај је путник пошао од Београда моравским путем, и низ Вардар је сишао у Солун. Он је забележио нешто, чему ће се г. Офејков обрадовати, назвао је Велес „градом бугарским“. Али одмах испред тога забележио је једну локалну традицију потпуно српску са Овчег Поља, предела, који се управо свршава пред самим Велесом.[1]) Та традиција забележена од наивна човека 1704. године има данас јака гласа баш у овом питању.

Ево шта прича Јеротије Рачанин о Овчем Пољу. „И дојдосмо на тринаести конак у Горобинце на Овчеје-Поље. И туду видех красну земљу, лепа поља и жита и виногради и овоштија много различна, и лепе реке теку из планина и источници студени и чести, и градови се вићу и села, и ту на ужини с једного места шта се види, наброисмо цркви четрнаест великих. Бели се камен, Срби све правили, а сад све пусто. И ту нам казиваше, кад су најпре Срби из преко мора прешли од Србске и по том се Срби и назвали по реци, то је иза Троје града, те су најпре на Овче-Поље пали и ту кажу сковали од бакра гумно, а веле, не умели врћи на земљи, и кажу до данас стоји засуто земљеју, и веле, да хоће

---

[1]) Овче-Поље је [illegible] данашње бугарске границе с једне, између Пчиње и Брегалнице [illegible]

велико крвопролитије ту бити од Турака на после. И ту се велми чудисмо красоти земљи и обилију плодов. И таки дојдосмо у Велес град Бугарски и т. д.“[1])

Ето шта се још у почетку XVIII. века бележи од људи безазлених и простих и ето како се то лепо слаже с оним, што смо озго навели из XIV. века. А како и оно ширење значења придева *македонски* у синонимност са српским, које се опажа од XVI. века, па допире до XIX. у горе наведеним народним песмама, добија своје оправдање у извесној мери.

Да ли може г. Офејков још тврдити, да је чак и Душан мислио, да су у Македонији Бугари?

Још имамо нешто интересних података у споменима о рату међу Србима и Бугарима од 1330. године, у коме се главна битка близо садашњег Ћустендила, на самој Струми, свршила сирћу бугарског цара Михаила. Тадашње границе међу Србијом и Бугарском биле су североисточно од Ћустендила на Струми, који се предео (по Јеричеку) још данас назива „Крајиште“ (т. ј. граница).

У хрисовуљи Дечанској са̂м краљ Стеван Дечански приповеда, како је цар бугарски Михаило Шишманић пошао *на бран краљевства ми, пријети хотеје српску земљу.*

Познато је, да је тај напад Михаила Шишманића био упућен на северну Македонију. И ко зна, да ли то није била јабука раздора, по што су се баш тада Срби коначно и осудно почели били утврђивати на место Грка у Македонији.

У поговору к Законику сам Стеван Душан говори, како је бугарски напад наперен био *на земљу нашу*, земљу отачаствија нашего.

Може се по ондашњим споменицима још из ближе сазнати, шта се разумевало под земљом отачаствија.

---

[1]) „Гласник“ XXXI. 229. Заиста је чудновато како живе идеје и извесне народне традиције. Оно исто Бакарно гумно забележио је г. М. Ракић 1878. год. у Знепољу код Трна из уста старца калуђера Деда-Мисаила. У разговору о политици, која је онда имала пред собом берлински мир, Деда-Мисаил је говорио г. М. Ракићу: „Кад би мене питале те силе, ја би им право казао, шта је чије, ама неће да ме слушају: „Српско је до Стара Планина тамо по за Софију; и Рил је српски, и по за њега право, све до Велес“. Пита ме хоће ли да остане Србији и Бакарно гумно. Мени се не казује шта и докле остаје српско, па га питам, где је то Бакарно гумно? „Тамо на куде Скопље, — одговара ми старац, — *то је староврсмско српско;* ту су се Срби први пут појавили, и оградили Бакарно гумно да вршу, и отада се Скопљанско зове Бакарно гумно“. (Отаџбина VI., 282.).

Како се подупиру белешка из 1704. и 1878. године растављене са 174. године!!

Деда-Мисаил је у својим границама мислио прво на границе македонског дијалекта и на границе српске патријаршије. Источна граница његовога Српског слаже се са раширеношћу македонског дијалекта; јужна му се граница слаже с границом пећске патријаршије и најстаријих српских освојења у Македонији. Често има своје извесно дубоко значење и оно што на први поглед изгледа као незналачко говорење без икаква основа!

У цароставнику Данилову, пред свршетком живота краља Милутина ређају се његове задужбине. По што набројене задужбине на страни, изван Србије и у земљама познијe са Србијом састављеним, помињу се као у засебном одељку задужбине *ва државе отачаствија својего*, и ту се поименце спомињу епископија призренска (црква успенија Богородичина), епископија грачаничка, црква Тројеручица у славноме граду Скопљу, црква св. Ђурђа на реци Серави, у истоме крају, црква св. Ђурђа Нагоричког близу Куманова, црква св. Мученика Христова Никите близу Скопља.

У земљу отачаствија, т. ј. корениту српску земљу узимао се у почетку XIV. века сав скопљански крај. Исто се разумевање види још и у наводу из уговора краља Милутина са Карлом од Валоа, који смо горе истакли.

Ко би према томе могао тврдити, да је у оно време ма ко могао мислити у исто време и да је то крај српског отачаствија и да су у њему живели Бугари? Сви споменици, дакле, разноврсни на разним местима, и у разним облицима писани, саглашавају се потпуно и нигде се не сукобљавају. Жива народна традиција још јасније потврђује, да за сву северну и средњу Македонију нико од Срба ни у XIV. веку ни касније није мислио ни да је Бугарска, ни да припада Бугарима.

Још неколико речи ка историји српско-бугарских тежња за Македонијом:

Прва периода средњевековне историје српске и бугарске на балканском полуострву обележена је потпуним надмоћством бугарске државе. Основана у VII. веку, од несловенских Бугара, та је држава скупила у се сва југословенска племена на балканском полуострву. Чисто бугарска, сва мешовита словенска и многа српска племена ушла су у склоп те државе. Надмоћство те државе значило је у практици, да се српска држава није могла примицати ни јужној Морави, већ да је стално остајала или око Ибра, Лима, Дрине или још даље к западу. 1019. године паде Србија са свим под византијску власт.

Другу полу средњега века почели су Срби са државом Немањином. За Србима су наскоро пошли Бугари са Асеном.

Како су се у почетку обе државе отпочеле јаче развијати једнаком снагом и по једнаким узроцима, поглавито упоредо с крсташким нападима на византијско царство, то се српски и бугарски развитак од XIII. века морао кренути или у паралелном развијању, или овда онда у раздражљивим сукобима.

То се нарочито опажа у историји српској и бугарској XIII. и XIV. века, све до последњег рата са Михаилом Шишманићем, који је био 1330. г. Овај рат беше најстрашнији и најчудноватији, и за то је упамћен и забележен управо као мало који од ратова старе наше историје. О њему има позната, ванредно знатна народна песма „Бан Милутин и Дука Херцеговац“ (Караџић II. 168.). О њему пишу Данилов цароставник, њега помињу Стеван Дечански и Стефан Душан. Мислимо да је свему томе узрок не само сјајни свршетак рата, јер је и других ратова било са још сјајнијим свршетком, него много више национални значај

рата и знамените последице, које је тај рат имао по међусобне одношаје и по даљи развитак српске и бугарске државе.

У цароставнику Даниловy стоји јасно, како се после одсудне битке краљ Стеван Дечански са својом војском кренуо да заузме Бугарску и како су га на томе путу сусрели посланици Белаура, брата погинулога у боју цара Михаила Шишманића и властела бугарска, а како су му казали знамените речи: „Се бо царствије блгарскоје и вса држава јего и гради и именије и вса слава их и богатство *данас да јест ва руце твојеј, и јемужe васхоштеши, даси је, јако вадано ти јест, от руки господње*; *ми же, раби твоји, тебе славим превисокаго господина ни и крепкаго краља.*[1])

Међутим доласком Душановог шурака Александра на бугарски престо и мудром политиком Душановом ова се веза ублажила и претворила у савез и пријатељство, достојно два сродна народа. Могло би се рећи, да се тада основано пријатељство није прекидало све до савременог васкрса српског и бугарског. Какав је одношај био међу Србијом и Бугарском за Душана, најјасније износе речи којима сâм Душан у поговору к законику говори о своме венчању на царство, први дан ускрса 1346. године у Скопљу. Та знаменита свечаност извршена је била по речима Душановим: *благословенијем и рукоју преосвештенаго патријарха Јоаникија и всеми архијереји сабора српскаго*, **такожде благословенијем и рукоју преосвештенаго патријарха блгарскаго кир Симеона и всеми архијереји сабора блгарскаго.**

У томе ће требати тражити шта значи оно: *nec non Bulgariae imperii non modice particeps*, а не у Душановом признању да су Македонци Бугари, како би хтео г. Офејков. Бугарска држава беше од времена страшног пораза код Велбужда (1330.) у некој зависности од Србије, иначе Душан не би био могао располагати са свим бугарским клиром, нити би овај по његовој заповести дошао на крунисање у Скопље. Овај однос Душанов наспрам Бугарске, обележен је у горњем наслову, а и у оном другом „цар Бугарима“.

Очевидно је, да је у XIII. и XIV. веку међу Србима и Бугарима борба била махом о Македонију. Ово супарништво решено је ратом од 1330. године у корист Срба. Очевидно је да је потоње врло дуготрајно пријатељство међу Србима и Бугарима основано наравнањем, по којем је Србима остала Македонија, по што су је они били освојили од Византинаца. Сва је прилика, да су Бугари онда

---

[1]) Даничић „Животи краљева и архиепископа српских Загреб 1866. г. 193.—195. Узгред да забележимо како је Бугарима непозната реч краљ — они знају само за цара. А у свима македонским народним песмама речи краљ и краљица, које треба сматрати као српска обележја, долазе постојано и често.

Овај кувавачки говор и подложност у несрећи означују народни карактер Бугара; овај се ни до данас није изменио.

(1330.) формално признали ово наравнање и да су тим обележене сталне политичке границе српском и бугарском државном животу.[1])

Оволико Новаковић.

Такође у делу „Türkische Chronica“ од Хајнриха Милера (Frankfurt a. M. 1577. Sigmundt Feyrabend) налазе се по неки докази за то, да се границе Србије у пређашња времена не сужаваше толико, као што су Бугари ради продати под истину. Тамо се налазе ова места:

„Sind also mit einander nach dem Land Seruia gezogẽ, vñ allda mit dem Herrn desselbigen Lands, Despoto, haben belegert die Stadt Nicopoli.“ [2]) (1396.)

„ . . . Amurath, welcher bald ein grossen hauffen Kriegsvolcks wider Despotum auss Seruia versamelt, vnd in diser Kriegsrüstung hat er im ersten anzug Sophiam (Sofija) und Scophiam (Skoplje) eyngenommen, hat zween Sön vnd eine Tochter des Despoti gefangen, welchen beyden Brüdern er mit eynem glüenden Eysen die Augen aussgestochen vnd alsdann jre Schwester, die einer gar obertrefflichen schönen gestalt gewesen, zu einem Weib genommen.“ (1440.)

Из првог се места види, да је Никопоље још у XVI. веку сматрано за српску варош, а из другог произлази ово исто односно вароши Софије и Скопља.

Такође у делу, које је изашло 1578. год. у Франкфурту на Мајни под насловом: „mit Römischer Keyserlicher Maiestet Freyheit bey Georg Raben gedruckte“ Werk „Von Vrsachen der Christen verderben in den Schlachten wider Turcken vnd Heyden“ (писац непознат), налазимо овој пажње достојни пасаж од рату 1389, године:

„Es begab sich, dass sich ein Auffruhr zwischen der Ritterschafft in Grecia vnd jrem Keyser erhob vnd der Fürst von Macedonia, Marcus Graiouichius (Краљевић Марко) den Rittern halff . . . .

„Der Türck wandt sich darumb nach Seruia dess Landt vnd Königreich er bracht in einen sehr grossen schrecken, durch welches der König auss Seruia,

---

[1]) Тешко да се ово десило за љубав народног принципа, за који се онда и не znađaше, јер, и онако незнатна разлика у језику, губи се између Перин- и родопске планине, у толико, што се оба језика стапају у неко прелазно наречје, а у оно доба беше разлика у језику још далеко мања, него данас.

[2]) „Они су дакле отишли у земљу Србију и ту су са господаром ове земље, Деспотом, опсели варош Никопоље (1336.)“

„ . . . . Амурат је ускоро скупио велику гомилу ратника, противу деспота из Србије и овако наоружан заузео је на првом походу Софију и Скопље, заробио је два сина Деспотова и једну његову ћерку, те је обојици браће избо очи са усијаним гвожђем, а после је узео за жену њихову сестру, која беше изредно лепа стаса (1440. године)“.

Lazarus Despotus vnd der Eürst Marcus neben **andern** grossen Herrn auss **Seruia** vervrsacht worden, wider jn sich auffs neuw zu verbinden.

„Wiewol nun das seruisch volck in Macedonia Ritterlich gefochten, so hat doch der Soldan (Султан) die seruischen Stett Seres, Strumittz, Philopoli (Пловдин) vnd Bylassora (Велес) eyngenommen . . . . . .

„Auch versamlet Baiazeth ein mechtig Kriegsvolck wieder den mechtigen Herrn Marcum auss Macedonia, welches Landt von gantz Seruia das fruchtbarst ist. Die beyden Kriegshauffen sind zusammengestossen, indem dass der Herr Marcus den Pass verlegen wolt er selbst aber in der Schlacht blieben mit sampt seinem fürnembsten Adel von gantz Seruia.“ [1])

Ма да су историјски догађаји овде обрађени без темељитости и са анахронистичким и стварним погрешкама, то ипак произлази јасно и разговетно да је Македонија српска земља, са српским становништвом и српским кнезовима.

На свршетку нек је споменуто, да се Офејков такође позива на Скендербеговог ратног друга, деспота Јована Мусаки-а, који је тобож означио Македонију за „бугарску“ земљу. У ствари постоји то, да Мусаки говори на четири места о „доњој Србији“ названој „Бугарска.“ У осталом не може се наводити Мусаки, као меродаван сведок, јер нека реч, коју какав странац употреби на којем туђем језику, не може служити за доказ, да је иста реч у самом народу употребљавана.[2]) Ваља се само сетити, да Барлеције (Скендербегов историчар) у место о Горњој Арбанији махом пише о „Епиру“, ма да се ова потоња реч само може применити на предео јужно од Војуце.

---

[1]) „Деси се да је букнуо устанак између витезова у Грчкој и њиховог цара, и да је кнез од Македоније Краљевић Марко помогао витезовима“.

„Туре обрте се за то на Србију, чијој је земљи и краљевини задало страх, што је побудило краља српскога Лазара Деспота и кнеза Марка, поред **остале** велике господе из **Србије**, да се поново против њега здруже.

„Ма да се српски народ у Македонији храбро борио, то је ипак султан заузео српске вароши Серез, Струмицу, Пловдин и Велес.

„Бајазит је такође скупио силну војску противу силног господара Марка из Македоније, која је земља у целој Србији најплоднија. Обе се војске сукобише, кад је господар Марко хтео затворити кланац, али он остаде у борби заједно са најодличнијим племством из целе Србије.

[2]) Не треба заборавити, да н. пр. Македонци и Старо-Србијанци називају праве Бугаре (из источне Бугарске и источне Румелије) Шоповима, док они називају „Шоповима“ српске становнике западне Бугарске.

ГЛАВА ДЕВЕТА

Бугарска пропаганда

За извештај о постанку, раду и устројству бугарске пропаганде, који овде износим у преводу од речи до речи, имам да заблагодарим једном становнику из Битоља. [1])

„Тек од 30 година почела се кретати бугарска пропаганда. Од пре беше у Старој Србији и Македонији само српских и грчких школа. Ми бесмо под грчком патријаршијом и патисмо много од грчкога клира. Ово незадовољство са грчким клиром послужи Бугарима за шпекулацију оном приликом, кад су, борећи се за ексархат, покушали да побуне и српске становнике наше покрајине. Бугарски агенти и апостоли дођоше к нама са медом на уснама и са новцем у џепу. Они нас пригрлише као „браћу“, обећавајући, да ће доскочити нашим патњама, ако их потпомогнемо у борби за ексархат.

Није нам замерити што смо слушали сиренске гласове Бугара; та били смо остављени од целог света и бугарска рука помоћница беше прва, која нам се нађе у невољи. Наши се земљаци у Београду баш ни мало не стараху за нас; махом сами подигосмо српске школе и само неколико Срба патриота нађоше се, да буду код нас учитељи. Тек касније, после успоставе ексархата, би у Србији отворена нека школа за старо-србијанске ђаке, али већ после неколико година би затворена.

Ну још једна околност беше добро дошла Бугарима при њиховом пропагандисању. Њима је познато, да смо уобичајили називати се „Бугари.“ Ово истина значи нешто друго, него „Болгари“, али по што је име синонимно са „Бугари“,

---

[1]) Он је све до скоро и сам припадао бугарској проп[illegible] ..и наша међусобна објашњавања доведоше га до увиђења, да он не при[illegible] 'ари беху увртили у главу, бугарској, већ српској на[illegible] била срамота, кад би он и даље потпомагао србоубилач[illegible]

то је било ласно бугарским агентима, да нам утуве у главу, да смо ми од старине Бугари. Оно стоји, да се против оваквог назора одупиру наш језик, народне песме и историја, али нужда не познаје закона и тако се бацисмо у наручје Бугарима, јер се осем њих нико није заузимао за нас, а они су нам обећавали, да ће нас ослободити од грчке цркве, па после чак и од саме турске владе.

Из почетка кретала се бугарска пропаганда у скромним границама, наравно за то, јер није располагала оним средствима, која јој данас стоје на услузи. Осем тога беху јој на путу грчке и српске школе и грчки клир. Овог последњег курталисала се 1870. год., после успоставе ексархата. Бугарски попови заузеше места грчких и отпочеше одмах живу агитацију. Наравно, да су Бугари услед тога учинили силан корак у напред.

1876. год. учинише они и други, томе подобан корак у напред и то опет услужношћу турске владе. Ова потоња затвори на име, услед српске објаве рата, све српске школе и протера српске учитеље. Разуме се, да су се Бугари одмах овим користили, поставивши бугарске школе и учитеље на место српских. Растерани српски учитељи беху се обратили за помоћ у Београд, али без успеха! Да није било овако, имала би српска влада бар ту корист, што би се ови учитељи (који су код нас били познати и омиљени и које би ми опет примили раширених руку), после рата вратили, те би или свој рад продужили или би бар одржавали симпатије за Србију.

Па ни после 1878. год. и ни до данас Србија се не стара за нас, већ нас је са свим оставила Бугарима, који, не будући толико лењи, као што су Срби, не губише времена, већ се овде угнездише, да побугаре народ.

На челу свеколике пропаганде стоји бугарски ексарх у Цариграду, кога помаже његов секретар Шопов (Офейков). Он сам поклања сваке године 30.500 турских лира (близу 700.000 динара!) за пропагандиске цељи. Осем тога је решило бугарско собраније одмах, по што је успостављено бугарско књажевство, да стави сваке године у државни прорачун 400.000 лева (франака) за подизање и издржавање бугарских школа у нашим покрајинама, а источна Румелија решила је, да годишње поклања на исту цељ 60.000 лева. Данас већ даје уједињена Бугарска за бугарске школе у Македонији и Старој Србији годишње *600.000 франака*. Осим тога, пак, издаје бугарска влада из диспозиционог фонда годишње преко 2,000,000 лева за пропагандијске цељи. Ако вам се ово чини невероватно, узмите у руке бугарски државни буџет. Ту ћете наћи да министарство спољних послова прима годишње 2,800.000 лева, ма да не треба издржавати ни посланства, ни консулате. Српско министарство спољ. послова има годишње само 800.000 лева (од ових 100.000 диспозициони фонд), одакле издржава десет посланстава и четири ђенерална консулата. Према томе остаје на располагање бугарском министру спољних послова бар 2,400.000 лева, којом се сумом не само код нас врши агитација, већ се потплаћују и европска

штампа и поједини писци. Од пре долажаше нека годишња потпора и од Русије, али држим, да се ова од 1885. године више не издаје. Него је могуће, да се и варам.

Доста је то, да бугарска влада и ексархат у свему годишње **издају 3,700.000 франака за пропагандиске цељи**! . . . .

Горе сам споменуо, да је бугарски ексарх главни покретач и средиште пропаганде. Ради бољег разумевања морам приметити, да је сама Порта — истина нехотично — нагнала ексархат на пропаганду и да га још и данас нагони.

Кад је успостављен ексархат, он је обухватао међу осталим **пет** епископија у подунавској Бугарској и **осам** у Старој Србији! Од ових осам: Софија, Враца, Видин, Ниш, Пирот, Ћустендил, Самоков, Велес, припадаху пет последњих раније српској патријаршији у Пећи. Тиме дакле, што су Бугарима већ унапред предани српски предели, показује се безгранично незнање Порте или велика — подмитљивост тадашњег великог везира. Али није доста то! Члан 10. дотичног фермана каже, да се у будуће и оне епархије присаједине ексархату, чије би становништво једногласно или са две трећине гласова то захтевало.

Овим је Порта, наравно, широм отворила врата ексархату! Сви ми Словени бесмо незадовољни грчким клиром, томе се придружи још и нада, да ћемо слушати службу на црквено-словенском језику и тако беше ласно бугарским апостолима, да, дошавши у наша села, покупе потписе.

Тек што беше успостављен ексархат, а већ отпоче агитација у Ориду и у Скопљу. Турска комисија, чији беше задатак, да испита вољу народа, нађе свуда жељу за ексархатом, а згодно потурен бакшиш учини своје — у кратко већ 1872. год. беху за Орид и Скопље постављене бугарске владике!

Порта беше онда у непрекидном страху пред намерама и коварством Србије и Грчке, док јој Бугари изгледаху као нека безазлена раја. Отуда се објашњава она благонаклоност, којом Порта предусреташе бугарске сплетке. Веселница није замишљала, да ће јој Бугари некад постати далеко опаснији непријатељи, него ли Срби и Грци заједно. (Још и данас, после толиког искуства, омаловажава Порта бугарско бушење, а преза пред безопасним Србима!)

Срамна бугарска агитација побуди — али не С р б е, како би требало замишљати, — него Г р к е, да изврше неку супротну подвалу. Грчки патријарх позва црквени сабор, који огласи бугарске свештенике и њихове привърженике „јеретицима.“ Бугари, против тога, наравно, протестоваше, и спор још до данас није окончан.

Догађаји 1876. год. побудише Порту, те је опозвала члан 10. и збацила владике скопљанског и оридског. Од тог времена труде се Бугари свом силом, да склоне Порту, да опет доведе у важност чл. 10. и да постави владике скопљанског и оридског: али изгледа, да је висока Порта једва једном намирисала барут, јер поставна писма (берати) за епископе нису још ни до данас потписана.

Ексарх се освети већ 1880. године, именовавши за своје замењенике све старешине црквено-школских општина у свој Македонији и Старој Србији и нарочито устројивши „школско одељење“ (школско попечитељство) у ексархату. Ово школско одељење издржава код нас школе и управља њима, а можете замислити, како чврсто данас стоји пропаганда, при невероватној окретности и једнодушности Бугара, где се ради о велико-бугарској идеји! [1])

Поред законитих грчких владика, Бугари су поставили своје црквене власти, које раде супротно делатности оних првих, те ју праве илузорном. У Ориду, Скопљу, Дебру, Велесу, Битољу и Солуну имају Бугари протојереје са врло добром платом. Сваки протојереј има свој савет, који врши црквене и школске послове и на тај начин протојереји врше све послове владичанске, не носећи њихову титулу. На против, грчке владике, под чијом главом они ово врше, немоћне су. Протојереји имају такође у својим рукама целу црквену и казнену власт над клиром. У Солуну је на пр. овај посао поверен архимандриту Козељеву.

Поред сваког протојереја има и један „намесник“, који може бити и из грађанског сталежа. Он је члан црквено-школског савета и помоћник протојерејов, нарочито за дописивање са дотичним општинама. „Намеснике“ издржава црквено-школска општина онога места, у коме је протојереј.

Где има средњих школа, ту њихове старешине и управитељи спадају такође у црквено-школски савет.

Против бугарске пропаганде бори се само неколицина привржeника Србије и Грчке. Они први деле се у једне, којима је познато, да ми нисмо Бугари, него Срби и код којих је меродаван народносни осећај; даље у друге, који су душевно везани за Србију по народним песмама, или у којима из предања овде још живи успомена на некадашње српско господство; на послетку у треће, који су били у Србији или сваке године тамо иду на рад.

Привржeници Грчке састоје се из Грка или погрченика или из душмана бугарства. Они махом иду руку под руку са привржeницима Србије.

Још морам приметити, да код нас има људи, који нису занесени, ни за Србијом, ни за Бугарском, ни за Грчком, већ снивају о некој самосталној држави. Ови неће да знају за Грке баш због тога, што су Словени, неће за Србе, јер се ови за нас не старају, а ни за Бугаре, јер им је њихов језик непознат или им је већ омрзло непрекидно истицање панбугарске идеје. Али је број ових самосталника још незнатан.

По што су школе главно сраство за агитацију и побугаравање, то ћемо им определити засебну главу.

---

[1]) Онда, наравно, не треба ни да се чудите, кад вам се каже, да је свака црквена општина добила од ексархата печат са натписом: „Болгарска-та черквена општина Н.“

ГЛАВА ДЕСЕТА

Бугарске школе

А) средње школе

Најзнатнија бугарска средња школа у Македонији јесте велика гимназија у Солуну, која је отворена мало после ослобођења Бугарске. Издржава је ексарх Јосиф, који за ову цељ такође добива новца од бугарских трговаца.[1])

Гимназија је у непосредној близини руског ђенералног консулата, а у пространој двокатној згради.

Од ђака ужива њих 60—70 потпуну стипендију, многи половину, а преостатак плаћа годишње 15—20 турских лира. Осем ђака, који су из Солуна, сви остали станују у гимназијалној згради, где се чак и хране.

У 1887. школској години беше у седам разреда уписано 293 ђака, који беху родом из ових округа:

60	из Солуна,	10	из Разлога	7	из Мелника
32	„ Велеса	10	„ Водена	5	„ Тетова
27	„ Костура	10	„ Битоља	5	„ Струмице
25	„ Прилепа	10	„ Кукуша	4	„ Сереса
24	„ Орида	9	„ Демир Хисара	4	„ Зихне
16	„ Неврокопа	9	„ Паланке	3	„ Петрића
13	„ Скопља	8	„ Дебра	3	„ Драма

Од ових 293 ђака положише испит само њих 267 и то: у првом разреду 16, у другом 38, у трећем 37, у четвртом 45, у петом 64, у шест — седмом 31. Околност, што је баш у првом разреду, где је обично

[1]) Ово би могли узети себи за пример богати српски
онде престаје, где се ради о отварању новчаника!

број, било само 16 ђака, пада јако у очи и отуда се може закључити, да гимназија иде назад. Могуће је пак, да ово стоји такође у вези са политичким односима. Јер ваља нагласити, да се Бугари од 1885. год. свуда деле у „народњаке“ и „русофиле“, који се међу собом гложе. Овај раздор продро је и у солунску гимназију, а последица му је била, да је русофилски управитељ гимназије збачен у Јануару 1888. год. и да су од 23 ђака VII. разреда, изгнани њих 18 као „русофили“. Ово цепање учитеља и ђака у „народњаке“ и „русофиле“ тим већма пада у очи, што се свршеним ђацима (који се махом разместе као учитељи по македонским народним школама) оштро препоручује, да се не мешају у политику, иначе ће сами себи морати приписати рђаве последице. Али под „политиком“ разуме се овде само то, да учитељи не агитују ни за „народњаке“, ни за „русофиле“, ни за „батемберговце“, ни за „кобурговце“, нити за ма какву бугарску партију. Њихов је задатак једино, да поучавају и побугаравају ђаке. Не сме се на име превидети, да је различност језика велика препрека за бугарску пропаганду. У народним школама не разумеју ученици своје учитеље с почетка баш никако. Ови морају, дакле, предавати деци основну науку на македонском наречју. При томе добивају деца букваре и школске књиге, које се састоје из два ступца: лево је текст на македонском наречју, десно на бугарском језику. Тек кад је дете научило садржину на свом наречју, онда учи, шта то исто значи бугарски. На тај начин учи дете мало по мало бугарски, па кад је већ даље доспело, онда добива чисто бугарске књиге. Са бугарском наставом усише оно, наравно, и бугарско мишљење и осећање. Од оних, који полазе само народне школе, многи, вративши се на домаће огњиште, стресу опет бугарштину; али код других је утисак трајан. Они, који полазе бугарске средње школе, могу се у опште сматрати као са свим побугарени, јер се они управо највећма дотеравају. Само мало их је, који после дођу до увиђења, да су стекли своје образовање по одвећ велику цену: по цену жртвовања своје народности! Међу овим малим бројем су н. пр. Јован Бељић, Дебранин и Риста Огњановић Галичничанин, који су обојица издали на јавност своју исповест. Онај први учини то овим речима:[1])

„Кад сам 1886. год. свршио III. разред блгарске гимназије у Солуну, и о ферију пошао кући на одмор, учили су ме и наговарали: професори блгарског језика и хемије г.г. Г. Попов и Кулев, а и архимандрит Козма Причестански, да својим родитељима и осталој породици и осталој околини показујем и доказујем, да више не изговарају гласове ћ и ђ, већ само шт и жд; и у место **кућа, вођи, свећа, Ђурђев ден, грађанин** и т. д. да говоре: **„к'шта, вежди, свешта, Георгиев ден, гражданин“** и т. д. А кад сам пак по заповести г. Драганова, такође мог тадањег професора, прикупио му и донео до 40 песама из дебарске

[1]) Ову изјаву Бељићеву узео сам из „Српства“ бр. 21. од 1888 г. „Срби у Маћедонији и у јужној Старој Србији“. *Преводилац.*

околине, он ми је казао **да су то српске песме**, па је почео преда мном, да их исправља и дотерује према блгарском изговору".

„Мени је чисто тада било криво, што каже, да су песме из мога краја српске, па и језик српски, а то с тога, што бејах тада залуђен блгарштином, непрестаним уливањем блгарских учитеља, па сам се чисто стидео да говорим: *ја*, *ћа* и *ће*, но *аз* и *ште!* Тако су ме учили и доказивали ми у оном мраку блгарштине, те сам био презрео мој слатки материн изговор и језик. Ах, права науко и просвето! Сад тек осећам чистоту и сладост свога српског материног језика. Кад одем кући, молићу мајку и татка, љубићу их српском љубављу, да ми опросте, *што сам их мучио и терао да уче блгарски.* Сад, под утицајем праве науке, увиђам, како су ме сузним очима погледали, што сам свој језик изгубио, па и њих гонио, да га изгубе...."[1])

У опште се жале Македонци, који су чврсто прионули за свој матерњи језик и стародревне српске обичаје, да бугарски попови и учитељи покушавају, да свуда утамане славу и да изврну изговор слова ћ и ђ. Ако се по некад нашло Македонаца, који се још благовремено окренуше и спасоше од бугарштине, то се поглавито има приписати околности, да су оне бугарске пропагандисте одвећ оштро запеле, те повредиле народне осећаје. С тога не треба друго, до да се опет подигну српске школе, укинуте 1876. год. а тиме би се постигло, да би се с места затвориле све бугарске школе, због оскудног посећавања! Али откуда Србији новац за овакве патриотске цељи! Нарочито док је министром спољних послова човек, као што је Мијатовић — (ко се ту смеје?) — који о важности Македоније за Србију толико разуме, колико и кртица о клавиру.

У бугарској гимназији у Солуну предају 15 младих професора, од којих су махом сви васпитани у Русији. Неки су чак и руски поданици.

Настава обухвата ове предмете:

1. Веронауку; 2. Бугарски и старо-словенски језик; 3. Логику и психологију; 4.Математику; 5. Историју света и земљопис; 6 Природне науке; 7. Физику, хемију и космографију. 8. Описну географију (?); 9. Ниже и више цртање и краснопис, 10. Стране језике (турски, француски, латински и грчки).

За природне науке, хемију и физику, има прилично добрих кабинета за очигледну наставу и за експерименте.

---

[1]) Види врло занимљиву Веселиновићеву брошуру „Срби у Маћедонији и јужној Старој Србији" стр. 7. Писац помиње код те прилике, како су му приповедали ђаци из Галичника, Штипа, Битоља и т. д. (који су пре учили на солунској гимназији, али по што се беше пробудила народна самосвест, још благовремено избегли коначном побугаривању, отишавши у Београд да продуже науке), да је Драганов и њихове народне песме, које су скупили по његовој жељи, огласио за српске те их по свом нахођењу побугарио.

Поред гимназије постоји у Солуну и виша женска школа. Као што она прва има главни задатак, да васпитава бугарске учитеље, тако се овим и на то иде, да се из више женске школе добије нарочитих учитељица за бугарске женске школе.

Бугарска девојачка школа удаљена је од гимназије само неколико минута и има пет разреда. 1887. год. посећаваху је 63 девојчице, које полагаху испит и од којих отпадају на: први разред 10; други 21; трећи 11; четврти 15; пети 6. И овде, дакле, чудан случај, да је после последњег био први разред најслабије посећен.

Сваки разред има своју нарочиту учитељицу, али главне наставне предмете предају гимназиски професори. Исто тако стоје на расположењу ученицама збирке и кабинети гимназиски.

Учитељице су васпитане у Русији, а управитељка говори такође добро француски. Ученице, од којих 45 уживају потпуну стипендију, станују у заводу. Наставни предмети бирани су по примеру руских девојачких гимназија.

Трошкови обеју ових завода износе годишње 6000 турских лира.

Нижих гимназија са четири разреда има у Старој Србији и Македонији шест; по три разреда две; по два разреда шест; по један разред седам. Али постоји намера, да се ове непотпуне гимназије мало по мало претворе у четвороразредне ниже гимназије.

При опису устројства ових гимназија узећемо за пример најбоље нам познату скопљанску гимназију. У њој имају стан и храну сви ђаци, који нису из места, а неки од њих целу или пола стипендије. О пријему ђака и о добијању стипендије решава школски савет, који се састоји из протојереја, благајника и настојника. Они, који нису стипендисти, плаћају годишње 20 турских лира (460 динара).

О посећавању ових гимназија обавештава нас овај преглед:

Нижа гимназија у:	Ученика	Наставника	1	2	3	4
			Разред			
Скопљу	133	5	50	35	26	22
Битољу	106	6	36	28	22	20
Прилепу	97	4	55	25	9	8
Велесу	74	5	38	16	14	6
Водену	19	4	7	—	8	4
Штипу	102	4	36	28	22	16
Кукушу	25	3	12	8	5	—
Сересу	30	2	10	6	14	—

Нижа гимназија у:	ученика	наставника	1	2	3	4
			разред			
Неврокопу	26	1	12	14	—	—
Криворечкој Паланци.	11	1	6	5	—	—
Ориду	67	4	46	21	—	—
Ресену	12	2	5	7	—	—
Кичевоу.	9	1	5	4	—	—
Плевни (северозападно од Драма).	15	1	7	8	—	—
Гуменци	10	1	10	—	—	—
Мелнику	15	1	15	—	—	—
Петрићу.	18	1	18	—	—	—
Тетову	4	1	4	—	—	—
Хлерину	16	1	16	—	—	—
Дебару	5	1	5	—	—	—
20 нижих гимназија	804	49	393	205	120	76

Наставни су предмети ови:

1. Катихизис, црквена историја, литурђија.

2. Отачаствени земљопис (т. ј. свих оних земаља на које Бугари полажу право, дакле не само Македоније и Старе Србије, већ и половине српске краљевине и Тракије!)

3. Историја света.

4. Стара бугарска историја.

5. Општи земљопис (1—3 део).

6. Бугарски језик (граматика и статистика).

7. Познавање човека.

8. Природне науке (Ботаника, Зологија и Минералогија).

9. Хемија и Физика.

10. Аритметика.

11. Алгебра.

12. Геометрија (по Ковељеву и Карадражову).

13. и 14. турски и француски језик.

Професори добивају годишње 1800—2300 динара. Они, који су у исто време управитељи гимназија добивају просечно 2500 динара од ексархата, остали су зависни од општина и морају се задовољити са 450—1000 динара.

Намерава се отворити гимназије у Неготину, Струмици, Разлогу, Костуру, Куманову и Крушеву.[1])

Као што се види из овог прегледа има женских средњих школа:

Женска средња школа у:	ученица	наставница	1	2	3	4
			разред			
Скопљу	13	2	7	6	—	—
Битољу	40	3	17	15	8	—
Прилепу	27	3	21	6	—	—
Кукушу	12	1	12	—	—	—
Водену	5	1	5	—	—	—
Велесу	22	—	15	3	3	2
6. женских средњих школа	119	10	77	30	10	2

Примећује се, да ученице у Велесу полазе гимназију заједно са мушкарцима.

Б) народне школе

Бугарске народне школе у Старој Србији и Македонији оскудевају још у многом погледу, јер су учитељи рђаво плаћени и сами доста неуки. Такође се губи много времена тим, што деца најпре морају учити бугарски, па за тим тек отпочети са правом наставом. Истина, многи учитељи у подаљим селима, олакшавају себи посао тиме, што деци предају њиховим матерњим језиком, шта више у северној Старој Србији употребљавају чак и српске школске књиге т. j. у оним школама, које ексархат баш толико издашно не потпомаже.

О броју бугарских народних школа у појединим окрузима, обавештава доле наведени преглед. Али је несигурно, није ли његов састављач можда урачунао и средње школе, јер се бројеви удаљавају од оних, које је неки анонимус (Стојан Новаковић) изнео на јавност у априлској свесци „Отаџбине“ од 1888. године и који излажу као резултат: 8538 ученика и 1190 ученица (укупно 9.728); 208 учитеља и 33 учитељице, 176 мушких и 18 женских школа за 1887. годину, а 11.237 ђака, 1621 ученица (укупно 12.858), 280 учитеља, 36 учитељица, 193 мушке и 20 женских школа за 1886. годину. Према овоме су школе у оној једној

[1]) Кажу да су у прва три места већ отворене.

години кан'да назадовале, јер се показује разлика у 2699 ученика, 431 ученице (укупно 3.120), 72 учитеља, 3 учитељице, 17 мушких и 2 женске школе. Тешко је казати, што је узрок овом назатку. Можда он стоји у вези са пробуђењем народне самосвести, а можда и са подизањем српских школа.

У осталом не треба пустити из вида, да онај анонимус није узео у свој рачун све округе Македоније и Старе Србије, него само њих 19, док моја статистика обухвата 33 округа, што се види из овог прегледа:

ИМЕ ОКРУГА	Б Р О Ј						Укупни број свих ђака
	Мушких школа	Женских школа	Учитеља	Учитељица	Ученика	Ученица	
Солун	5	2	21	7	483	108	591
Јенице-Вардар . . .	1	—	2	—	121	—	121
Кукуш . . . , . . .	5	1	7	2	481	39	520
Ђевђелија	1	1	2	1	50	56	106
Воден	9	1	14	2	347	58	405
Доријан	2	1	3	1	152	30	182
Тиквеш	23	—	24	—	970	23	993
Струмица	9	—	10	—	192	—	192
Велес	13	2	24	5	1005	202	1207
Санџак солунски	68	8	107	18	3801	516	4317
Серес	3	1	6	2	175	17	191
Демир Хисар	6	—	7	—	334	—	334
Мелник	11	—	12	—	410	—	410
Петрић	12	1	14	1	335	30	365
Неврокоп	21	—	22	—	878	—	878
Разлог	16	1	19	1	1200	35	1235
Драма	3	—	4	—	137	—	137
Санџак сереског	72	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	82	3551

ИМЕ ОКРУГА	БРОЈ: мушких школа	женских школа	учитеља	учитељица	ученика	ученица	Укупни број свих ђака
Скопље	17	2	23	4	806	88	894
Куманово	3	1	14	1	367	63	430
Кратово	7	—	10	—	248	—	248
Тетово	10	1	14	2	458	60	518
Криворечка Паланка	4	—	6	—	148	—	148
Радовић	7	—	7	—	252	—	252
Штип	9	2	19	3	589	80	669
Кочани	3	—	3	—	215	—	215
Санџак скопљански	70	6	96	10	3083	291	3374
Битољ	20	3	33	7	1214	158	1362
Прилеп	10	2	23	7	860	197	1057
Кичево	3	1	4	1	103	38	141
Ресен	15	2	18	2	421	91	512
Орид	18	2	25	7	1070	168	1238
Хлерин	8	1	14	1	533	57	590
Џума	3	1	5	1	145	29	174
Костур	12	1	14	1	659	55	714
Дебар	23	1	25	1	1130	87	1217
Санџак битољски	113	14	161	28	6135	870	7005
Стр. Србија и Македонија	313	31	448	60	16488	1759	19247

ГЛАВА ЈЕДАНАЕСТА

Српске и цинцарске школе

Срби из Старе Србије и Македоније данас имају само једну српску школу у Београду — Светосавску школу — и северно од Шар-планине, разне народне школе, које издржавају веће општине.

Ово не беше увек овако. Пре 1876. г. постојаху у Старој Србији и Македонији 101 српска школа, као што се види из занимљивог списа Милојевићевог „О бившим школама у Србији под Турцима“ (Српство 1888. г.)[1]. Ограничавам се овде наводећи имена места, у којима су пре 1876. г. постојале српске школе, као и годину њиховог оснивања:

Бањани (Скопље) . . . ,	1866.	Зрва (Прилеп)	1867.
Бањска (Пећ)	1871.	Зрновац (Кочани) . . .	1867.
Бањска (Разлог)	1866.	Јањево (Приштина) . . .	1866.
Башиносело (Велес) . . .	1869.	Св. Јован Бигор (Дебар) .	1872.
Бевовиште (Тетово) . . .	1867.	„ „ Слепчеви (Битољ)	1867.
Бешево (Прилеп)	1868.	„ „ Мелнички (Мелник)	1867.
Богомила (Велес) . , . .	1867.	Јуждурук (Неврокоп) . . .	1876.

[1] Милојевић наводи 174 школе, које се налажаху у „турској Србији“, али од ових су 73 у данашњој Бугарској, Србији или Босни и Херцеговини. Што се тиче школе у Лукову (Куршумлији), Милојевић приповеда ову приповечицу: Тадашњи српски министар просвете, од кога се захтеваше помоћ у школским књигама, изрази се, како му је за чудо, да су Луковчани ради бити Срби. Узалуд увераваше луковачки председник Риста Симић, да тамо живе сами Срби. Министар остаде при свом тврђењу: да је округ куршумлиски у „Бугарској.“ Кад је Симић изјавио: да ће он и његови земљаци најбоље знати, да ли су Ср[illegible] онда министар наивно примети: „Луково, Куршумлија. Прокуп[illegible] нама треба само оно мало око Прилепа!“ . . . И овакав [illegible] !!

Боровац (Орид)	1865.
Бистрица (Велес)	1867.
Битољ	1867.
Бујановац (Куманово)	1867.
Блато (Дебар)	1868.
Варош (Прилеп)	1868.
Вевчани (Орид)	1867.
Велес	1868.
Вучитрн	1867.
Галичник (Дебар)	1867.
Гилане	1868.
Доња Гнојница (Орид)	1867.
Гостивар	1866.
Граничано (Вучитрн)	1867.
Грачаница (Приштина)	1874.
Ђиновац (Дебар)	1867.
Дебар	1866.
Драчево (Скопље)	1868.
Дреноко (Дебар)	1868.
Криворечка Паланка	1867.
Жељувина (Паланка)	1867.
Злетово (Кратово)	1867.
Морнова (Битољ)	1869.
Неродимље (Приштина)	1868.
Св. Никола Ман (Битољ)	1867.
Ораховац (Призрен)	1866.
Ораховац (Велес)	1867.
Орид	1867.
Орланци (Кичево)	1867.
Осој (Дебар)	1868.
Св. Пантелија (Кочани)	1867.
Панчарево (Малеш)	1867.
Пендак (Паланка)	1867.
Петрово село (Гилане)	1868.
Петрић	1868.
Пореч (Кичево)	1870.
Преспа	1873.
Прилеп	1867.
Пећ	?
Приштина	1853.
Ђаковица	?
Каменица (Гилане)	1870.
Карпина (Куманово)	1868.
Кијево (Пећ)	1870.
Кичево	1867.
Клење (Орид)	1867.
Клисура (Костур)	1872.
Кожа (Дебар)	1867.
Кочани	1868.
Кратово	1866.
Крушево	1867.
Куманово	1867.
Кућевиште (Скопље)	1867.
Костур	1867.
Лесково (Кратово)	1866.
Лисолај (Битољ)	1867.
Лешачки-Ман (Тетово)	1867.
Лешански-Ман (Орид)	1868.
Липљан (Приштина)	1866.
Лазаро поље (Дебар)	1870.
Матејча (Куманово)	1867.
Мирковци (Скопље)	1867.
Митровица	1867.
Ранилук (Гилане)	1869.
Ресен	1869.
Средачка Жупа (Призрен)	1868.
Сириничка „ „	1865.
Скадар (Скутари)	1871.
Скопље	1865.
Смиљево (Битољ)	1868.
Стебљево (Орид)	1870.
Струга	1869.
Суходол (Куманово)	1868.
Хоча (Призрен)	1866.
Хлерил	1868.
Тетово	1868.
Цер (Битољ)	1869.
Црколев (Пећ)	1867.
Црна Трава (Куманово)	1867.
Чучер (Скопље)	1866.
Чиста Пречиста (Кичево)	1871.
„ „ (Орид)	1870.

Призрен . . . . . . ?
Радовић . . . . . . 1867.
Разлог (Неврокоп) . . . 1867.
Става (Вучитрн) . . . . 1871.
Штип [1]) . . . . 1870.

У допуну података о школству Старе Србије и Македоније, говорићу овде још о цинцарским школама, о којима имам пред собом статистику, која ће се ваљда односити на 1888. годину.

ИМЕНА МЕСТА:	Број						Укупни број ђака
	Мушке школе	Женске школе	Учитељи	Учитељице	Ученици	Ученице	
Битољ	2	1	14	2	150	80	230
Магарово	1	1	2	1	85	38	123
Трново	1	—	1	—	18	2	20
Нижопоље	1	—	2	—	54	5	59
Маловиште.	1	1	2	1	90	46	136
Гопеш	1	1	3	1	110	59	169
Прилеп.	1	—	1	—	28	4	32
Крушево	1	1	5	3	130	90	220
Орид	1	1	1	1	44	35	79
Хрупишта	1	—	1	—	28	5	33
Невеска	1	—	1	—	48	6	54
Влахоклисура.	1	1	3	2	76	52	128
Укупно	13	7	36	11	861	422	1283

Од две школе у Битољу, једна је седмо - разредна гимназија са пансионатом за 40 стипендиста, где предају дванаест професора (међу њима четири лисансијата). Школа у Крушеву има такође два разреда гимназије, све остале су народне школе.

[1]) Ову школу побугарио је, као и друге рођени, брат српског патриоте Светозара Милетића (Ђорђе). Милојевић то објашњава тиме, што је Ђорђе Милетић, као агент Славенофила морао овако радити, као што је и Србин Верковић постао издајником отаџбине у служби Славенофила и Бугара.

Мали број цинцарских школа и ученика у односу према цифри цинцарског становништва, долази отуда, што махом Цинцари воле полазити грчке школе, где се појелињавају. Тек у новије време развила се и нека румунска пропаганда, о којој ми је неки Цинцарин из Битоља саопштио ово:

„Биће вам можда познато, да смо ми пореклом од оних римских колониста, који се 150 година пре Христа овде населише. Њихов се број умножи у добу, кад варвари упадоше у Румунију, те кад цар Аурелије ову земљу искрчи и Трајанов мост разори (како би спречио варваре, да не пређу Дунав), населивши легије, које беше натраг повукао из Румуније у Старој Србији и Македонији.

Они римски колонисти, односно њихови потомци, очуваше латински језик, али, наравно, услед утицаја уоколо настањених странаца (Грка и Срба) промени се он у току хиљада година, као и сваки други језик у толиком међувремену. Што је цинцарштина од румунштине прилично различна, објашњава се одвојеношћу наше браће од браће у Дакији. Овдашњи Цинцарин и Румун из Букурешта мучно се разумевају.

Осем тога, не треба пустити из вида, да је у време византијске државе, грчки језик био у варошима најотменији језик и да је већ онда побугарена множина наших земљака. Даље се не сме заборавити, да смо 500 година били везани за бугарске школе, због чега је, наравно, нагло напредовало наше појелињавање. Тек пре 35 година, по што је грчки клир протеран из Румуније, врати се неки калуђер именом А в е р к и ј е — Цинцарин из Абеле у Епиру — у своју отаџбину, скупи овде нешто деце и одведе их у Румунију, где их врло добро примише. Румунска влада подиже такође неку школу са пансијонатом за Цинцаре, у коју у првом реду беху примљена она деца, што их беше са собом довео Аверкије. Поменути калуђер постаде управник завода. После довршеног васпитања деца се вратише у своју отаџбину, где се појавише као румунске пропагандисте, покушавајући, да уздигну народни осећај Цинцара. Најпре би 1866. год. овде у Битољу подигнута румунска школа, али се не могаше одржати. Учитељ се врати у своје рођено место Трново, где се узалудно трудио, да отвори цинцарску школу. Тек 1868. год. пође за руком А п о с т о л у М а р г а р и т у, садашњем инспектору свих цинцарских школа, да отвори у Влахоклисури румунску школу, којом сâм управљаше 10 година као учитељ. 1869. године беху отворене румунске школе у Ориду и Гопешу.

Стекавши своју самосталност 1878. г., отпоче и Румунија водити више рачуна о Цинцарима; остале школе беху такође отворене, а у Румунији се образова „Македонско друштво“, које нама и нашој браћи у Арбанији и Епиру годишње шаље 100.000 лира у сребру. Али, наравно, ова сума не достиже, да би се могли одбранити од бугарске или чак од г р ч к е п р о п а г а н д е. Ова потоња је најопаснија, јер располаже многим срествима, те се једнако нуди, да отвара

грчке школе у цинцарским местима. Да би уштедили новца, Цинцари радо допуштају, да им Грци издржавају школе, а не мисле при том, да ће мало по мало са свим заборавити свој матерни језик. Већ скоро сви Цинцари осећају и мисле грчки; иначе не би било грчке партије, јер се број Јелина може на прсте избројати. Што год се налази у редовима грчке странке и што Грци издају за своје „земљаке“, то су скоро без изузетка појелињени Цинцари, Срби, Арбанаси и Бугари.

ГЛАВА ДВАНАЕСТА

Како мисле становници Старе Србије и Македоније о својој народности.

Ко је читао прву књигу овога дела, томе ће се бити наметнула замисао, да већина становништва Старе Србије и Македоније није на чисто о својој сопственој народности.

Ова је замисао у неколико основана. Ма да словенски становници оних покрајина — као што сам већ доказао — без сумње припадају српској народности, то их је ипак (ван круга Пећи, Приштине, Призрена, Ђаковице, Вучитрна, Гилана, Тетова, Дебра, Скопља, Куманова, Прилепа, Битоља, Велеса, Кичева, Штипа, Орида и т. д.) само мало, који признају — или који би се усудили признати — да су Срби. Обично гласи одговор: „ја сам Бугарин“ или — ако упитани већ зна, да је између њега и правог Бугарина велика разлика — онда каже избегавајући: „ја сам ришћанин“ или „ја сам раја“, ређе: „ја сам Славјанин или Словенин.“

О разлозима, који побудише македонске Србе, те се назваше „Бугари, има разних нагађања. Једно — најобичније — навео сам већ на ст. 28. и 155. Друго је Срећковићево и Протићево, да реч „Бугарин“, долази од латинског „vulgaris“, чиме се означује прости народ. Опет други ради су ову реч довести чак од француског „bougre“, тврдећи, да су овом погрдом, којом су у Француској жигосани „јеретици“, такође грђени и српски безверници, Богомили.

Мени се чине највероватнија објашњења на 28. и 155. страни, а биће, да су и тачна. Ако се на против тврди од бугарске стране, да се је становништво звало бугарско још пре турског господарства, онда је ово неосновано. Нема ни једне српске или македонске исправе, из које би ово произилазило. Читалац већ зна из седме главе овог дêла, како се мислило у средњем веку о народности Македонаца. Исправе, из којих Бугари закључују, да су Ма-

кедонија и Стара Србија у средњем веку сматране за бугарске земље, јесу искључиво византијске. Разлоге, који су пак побудили византијске писце, да овако раде, изложио сам већ на стр. 279. Исправе Грка, који, као што је познато, никад не беху добро обавештени о етнографским односима својих суседа, не могу се сматрати за мерodавне, а најмање може се тврдити, да су се сами Македонци називали Бугарима, по што су се Грци држали за Бугаре!

За владе кнеза Михаила подигнуто је, као што је пре наведно, 70 српских школа у Старој Србији, а под првим Ристићевим регентством осталих 30. Тиме тадашњи нараштај дође у додир са својом српском браћом, а заједница језика учини, да у народу проклијаше велике симпатије за Србију. Разуме се, да је на другој страни бугарска пропаганда чинила све могуће, да ове симпатије искорени, али ово беше тешко извршити, док постојаху 100 српских школа. Тек са 1876-том годином отпоче, да цвета бугарска пшеница.

Али при свему томе тадашњи нараштај не беше обузет бугарским него српским духом, као што произлази из многих молаба, које су житељи управили на владу, а у којима они, одбијајући сваку заједницу са Бугарима, моле, да се здруже са Србијом. По што су ове молбе слабо познате, а ипак згодне, да обавесте о осећајима и мишљењу народа, то ћу их овде навести у преводу.

Пратекст им је штампан у „Српству“ (године 1886. и 1888.), а препоручује се у исто време на читање свима филолозима, по што се у њем износи локално наречје становништва, дакле, истовремено доказује, да се у Македонији и Старој Србији не говори бугарски, већ српски.

Молбе беху управљане махом на кнеза Милана и цара Александра II.; али и на европску дипломацију па чак и на — Султана (!). Оне су од толико веће вредности, што су и турске власти и бугарски попови и агитатори све могуће радили, да осујете купљење потписа. Тако су Турци на пр. 16. Јуна 1878. године рашчеречили Врањанина Ристу Цветковића-Божинче на друму од Скопља у Куманово, што је пропутовао округе Скопље, Велес и Тиквеш, скупивши на једној молби 5000 потписа и 800 општинских печата. У овој се мољаху за придружење Србији.

Потказан од славенофилских (руских) агената, снађе га горе поменута, грозна мученичка смрт! Турци приковаше четири дела његова тела, заједно са молбом, поцепаном на четири комада, на четири стуба с обеју страна друма. Али је најсрамније при целој овој ствари, да српска влада није одобрила ни 360 д., колико је захтевала врањска сиротињска каса за бедну сирочад мученикову.

Харитон Микић и Митко Јовановић, који купише потписе у округима Кратову, Радовишу, Неврокопу, Мелнику и Штипу, беху срећнији.

Од молаба навести ћемо ове:

1. Из округа кичевачког, прилепског и велеског са 170 потписа кметова, и т. д., са четири манастирска и 44 општинска печата, да-

тирана: „На Бабуни 10. Маја 1878. год., овако закључисмо на збору св. Симона Зилота [1]). Управљена је на кнеза Милана и гласи:

Ваша Светлост

Премилостиви Господару!

„Пре неког времена наше градске чорбаџије, које су нас, заједно с Турцима, од Косова јели и глобили, јавише нам, да ћемо потпасти под некакве Бугаре и некакву Бугарску државу, као да ми несмо прави и чисти Срби, него као да смо некакви Бугари.

Ми смо сви, Светли Господару, у нахијама: Скопљанској, Тетовској, Деборској, Кичевској, Велешкој, Прилепској, Битољској, Костурској, Корчанској, Солунској, Сереској Тиквешкој, Штипској, Радовичкој, Неврокопској, Мелничкој, Кочанској, Кратовској, Кумановској, Бањској, Радомирској, Софијској, Кривопаланачкој, Самоковској, Дупничкој и околних им нахија, прави и чисти Срби од искони и исхода, а земља је наша права и чиста Стара Србија, што сведоче међу неизбројнним и само јединим чистим српским споменицима, који се свуда, и на сваком месту находе у свима наведеним и не наведеним још нахијама нашим.

Требало би нам само навести и погледати сва села и места у наведеним нахијама нашим: наша Митрополија св. Саве у Дебру, митрополија развалине у свима скоро нахијама, св. Богородица и Аранђел у Прилепу, задужбине краља Милутина и краља Марка; св. Јован Слепчевачки и св. Никола у Прилепу, задужбине краља св. Дечанског; св. Јован, св. Наум и Чиста Пречиста, у Ориду, задужбине краља Војислава и св. Владимира; св. Никола Топлички у Битољу, задужбина Милана Топлице; св. Димитрије у Скопљу, задужбина краља Вукашина; св. Андрија и Василије, задубина краља Андреаша; св. Јован у Кривој-Паланци, где је и гробница Деспота Ђурђа Бранковића Смедеревца, задужбина краља Драгутина; св. Никола и Аранђел, св. Богородица и Спас у Штипу, задужбина св. краља Дечанског; гробница св. Немањића у Кратову, гробница Реље Крилатице у Рилу; Неманица више Штипа, извор и почетак Немањића; св. Димитрије у Велесу, задужбина брата Немањина жупана Страцимира; св. Пантелејмон у Кочану, задужбина св. Симеуна, Стефана Немање; св. Антанас у Тетову, задужбина цара Лазара; св. Јован и Ђорђе у Дебрци, задужбине краља Радослава и краља Милутина светог; св. Чиста и Пречиста и Пресвета Богородица у Кичеву, задужбина краља Милутина Светог и брата му Драгутина; св. Пресвета Богородица Девичка, задужбина краља Уроша Великога; и десетинама још не напоменутих у свакој нахији, целих и стотинама још у свакој нахији не напоменутих целих и

---

[1]) Види „Српство" од 1888. год. бр. 7., стр. 51.

у развалинама наших старих цркава и манастира, које све подигоше наши српски краљеви и цареви; што сведоче наше свете и пресвете мошти, наших светих краљева и царева и других српских светаца и божијих угодника: св. краља Милутина у Софији: св. краља Јоана Владимира у Елбаласану; св. Наума у Оридну; св. оца Прохора у Куманову; св. Јакима у Паланци; св. Гаврила у Кратову; св. Краља у Ђаковици; св. краља Петрисава у Арнаут-Београду; св. краља Стефана Владимира у Јанини; св. цара Јоасафа, Варламе и Варнаве и св. царице Ангелине у Метеору: св. краљице Јелене у Ђаковици и многи други, што сведоче: с тога, шиљући Ти од стране целе: кичевске, велешке и прилепске нахије, наше опуномоћенике Јована Хаџи-Трајковића Минцика Ђ.... Н....... и А....,.. Д...... и коленоприклоно молимо Вашу Светлост, нашег Светлог Краља, да нас присајединиш нашој земљи и св. мајци Србији; те да се и ми једном ослободимо ропства и постанемо људи,, и корисни чланови европских народа, а не, да тешко и чемерно турско ропство, да заменимо још горим и црњим бугарским, које ће нам теже, горе и несносније бити и од досадањег турског, и које ће нас приморати, или нашу чељад сву да покољемо, па се за ову неправду светимо, или свету нашу земљу напустимо, наше цркве и гробља и све мило и драго и опустимо је, што неће бити ни корисно за Европу, а камо ли наш народ."

2. Молба на кнеза Милана, потписана од 520 кметова и. т. из округа Кумановског, кратовског, паланачког, штипског, петрићког, струмичког и кочанског са 220 општинских печата издана 2. Јуна 1878. год. на Козјаку:

„Чувши ово дана, од наших градских чорбаџија, који су нас, заједно са Турцима, од Косова, па до данас јели, глобили, свлачили, да ћемо и после толике наше проливене крви са нашом браћом Србима, а противу нашег општег непријатеља и искоренитеља Турчина и остати опет под Турцима, ако се не потпишемо под Руску Бугарску; с тога коленоприклоно молимо Вашу Светлост, нашег јединог и правог, премилостивог Господара, да нас присајединиш, нашој земљи Србији, јер смо ми Срби у нахијама: Кумановској, Скопљашкој, Битољској, Радомирској, Мелничкој, Неврокопској, Кочанској, Струмничкој, Велешкој и другим околним и најчистији и најбољи Стари Срби, а земља је наша најчистија српска и само срце Србије, из које поникоше не само наши свети Немањићи, него и држава и књижевност и слава и моћ, и величина и све и сва, што је српско било, и што је још и данас.

Што и данас сведоче, међу стотинама целих и тисућама развањених светих српских цркава и манастира и разних старих споменика: у Мотејчи, св. Богородица, у којој се крунисао краљ Милутин: св. Ђурађ Нагорички, кога подиже нам св. краљ Милутин за благодарност Богу, што је спасао Србију и сву Европу од навале и поплаве Татарске: св. Богородица Забелска, задужбина Стефана Немање; св. Богородица Корминска, задужбина краља Радосава и краља Драгутина; св. О[illegible] задужбина цара Лазара; св. Јаћим Осоговски, задужбина [illegible] и задужбина Деспота Ђурђа Смедеревца; св.

Аранђел у Скопљу, задужбина Стефана Немање; св. Никола у Штипу; задужбина Стефана Дечанског; св. Богородица Рилска, задужбина св. краља Дечанскога; св. Гаврил Лесновски у Кратову, задужбана српског Деспота Јована Оливера и т. д. [1]).

Што сведоче толике епископије и митрополије још нашим св. Савом основане као: у Моравици Кумановске нахије, Бањска митрополија у Ћустендилу, Самокову, Брегалници и Морозвиждска епископија, и многе друге, које бејаху и од којих се и до данашњега дана находе трагови.

Што сведочи наш сачувани чисти српски стари језик, којим су говорили још цареви и краљеви наши. Што сведоче наши чисти и прави стари српски обичаји; наша права и чисто стара српска ношња; и много друго, као и све и сва; да смо само прави и чисти Срби и ништа више и ништа друго.

Ми потписани као најчистији и прави стари Срби, а из најчистије и коренитије српске земље још и последњи пут коленоприклоно молимо Вашу Светлост, нашег премилог Господара, Светлог Краља, да нас ма којим начином и средствима ослободи 5-столетног ропства и присаједини нашој земљи књажевини Србији, иначе, пограничне нахије Кумановска, Криворечка па и Кратовска, борив се заједно са нашом братском српском војском, противу нашег општег душманина не само да не смемо и не можемо наше вратове опет увући у његов јарам, него смо се решили, пре тога, сви утаманити се и затрти се са нашим чељадима.

У име свију нас доле потписатих опуномоћавамо Б..... П...., трговца. В.... Ц... тежака, П... Д..... П.... П.... и Петка Митровића." [2])

3. Молба на енглеског консула у Врањи, као изасланика берлинског конгреса, подписана од 20 Гиљана (из места: Гилане, Пасијан, Петровац, Ранилуг, Ропотово, Доморовац, Куфеце, Коретиште, Станишор, Будриг, Партеш, Гризими, Мочар, Мигановац и Бушинац) 11. Јуна 1878. године у Врањи:

(После доста набуситог увода вели се тамо):

„Овака милосердија и човјекољубја, Њенога Величества, дају нама покорно потписаним дерзост, те смо се усудили престати Вашем славном управитељству Консулства и молити коленоприклоно, да се смилује, те и да нас избавите из овога чемерногa стања, у коме се сада налазимо, а уједно и сједините к нашој браћи у кнежевини Србији, од којих смо се пређе 5 столећа одвојили били."

Сада настају жалбе на то, како је живо заузимање за Бугаре и друге народе, које Турци угњетавају, док се ћутке прелази преко несретног народа у Старој Србији, поред грдних његових мука. Даље се приповеда о свима убиј-

---

[1]) Оне задужбине, које су споменуте у пређашњој молби, овде сам изоставио.

[2]) Имена оних, који су још живи, као и потписника не могу се, наравно, овде изнети на јавност, да их не би изложили освети Турака и Бугара.

ствима и осталим безакоњима и изгредима, које су Турци починили у последње време. Свршетак гласи:

„С тога молимо најпонизније Вашег славног управитељства Конзулства, избављајте нас из оваквих окова и мука, и придружите нас нашој браћи Србима, па да би и на нас све покорнопотписати, преко Њеног Величанства, огрануло сунце правде и слободе, за које ћемо вечну Ју благодарни бити. Дакле и остајемо у највишој надежди најпокорнији и најпонизнији народ Гнилански.“ [1]).

Следују потписи, а на челу учитељ Зафир Поповић.

---

[1]) Ова молба заслужује пажње у толико, што се становништво Гиланске састоји из католичких Срба.

ГЛАВА ТРИНАЕСТА

Продужење молаба

4. Молба на енглеског консула (изасланика берлинског конгреса) датирана из Гилана 18. Јуна 1878. године а потписана од 375 отмених грађана из округа гиланског, скопљанског и тетовског. У једној је приметби објашњено, да општинских печата нема за то, што су их Черкези и Арнаути при пљачкању понели са собом. Ова молба гласи:

„Пре неколико седмица предали смо Његовој Светлости, кнезу српскоме, преко његових органа, писмо, у коме смо изнели доказе, да смо ми од вајкада били Срби, јесмо Срби и бићемо вечно такви; да то сведоче истоветни наши обичаји, наше песме, наш говор и ношња са обичајима, говором, песмама и т. д. остале наше браће Срба; даље на свакон тако рећи кораку манастири и цркве српских краљева и царева, живи споменици свагдашњег овде српског живљења и проповедници негдашње величине, негдашње силе и славе драге нам народности наше и као такви подигосмо глас одбране противу оних, који нам износе, да смо Бугари, глас истине противу свих оних, који лажно тврђаху, да је наша земља била бугарска, молећи Његову Светлост, да и нас, као праве своје Србе из канаџа вечитих душмана истргне, и под крило своје владе, под заштиту благодетних српских закона, у коло остале наше слободне и давно огрљене браће прими. Поред тога, ми смо Његовој Светлости доставили, да живаљ српске народности у велико преовлађује живаљ потурица Арнаута у нахијама нашим: гиланској, приштинској, скопљанској и тетовској и навели смо неке зулуме и насиља, која су Турци (потурице) и Арнаути (потурице) у току времена починили“.

После овога даје се израза наивној нади, да ће се Европа, носећи на својој застави девизу: „слобода и напредак“ заузети Хришћана, потиштених од Турака, те да ће створити човечне односе, који ће ујамчити мир Европи. За то се ишчекује од берлинског конгреса, да ће наредити шта треба, те да српска

војска колико могуће пре поседне Гилане, Скопље, Тетово и Приштину, да предупреди грозна насиља и зулуме од стране Турака. Довршује се молбом, да се ово писмено достави конгресу.

5. Молба 500 одличних грађана, архимандрита, попова, учитеља, кметова и т. д. округа кичевског, oридског, дебарског и елбасанског са 808 општинских печата; датирана из манастира Чисте и Пречисте у Скрвави на сабору 15. Јуна 1878. год.; управљена је на „краља“ Србије:

„Дознали смо да по уговору Сан-Стефанском подпадамо под некакве Бугаре, а земља наша Стара Србија, да ће да се зове бугарска. Но чем ми нити смо кад били Бугари и под Бугарима, нити међу нама има и једног Бугарина, осим од неког доба силом турске власти натурени нам неколико владика, учитеља Бугара; долазимо Те, као Срби и свога јединог владаоца и господара, као Бога молити и преклињати, да нас од те напасти спасеш и као најчистије, најправије и најбоље Србе присајединишт Твојој кнежевини Србији, нашој јединој мајци и утехи.

„Да смо ми пак најчистији и најправији Срби у нахијама: Кичевској Дебарској, Оридској, Елбасанјској и околинама, из којих Ти ово наше прошеније и шиљемо, доказује не само наш језик, прави и чист српски, наша сва земља чиста српска и права Србија, него и наши и Твоји, господару, толики свеци и споменици (сад се наводе мошти српских краљева Владимира и Петрослава и српских светаца Климента, Наума и Илариона, који су сахрањени у оним крајевима Старе Србије).

„Сведоче бивше престôнице наших светих српских краљева: Преспа, престôница нашег краља св. Петрислава, Орид, Београд и Чемерника, престôнице краља Владимира; Папрадница (сада Каџаћик), престôница краља Војислава; развалине на Ђурађ-планини, престôница нашег краља Ђурђа; сведоче архиепископије наших српских краљева, пре св. Немање, под Ђурађ-планином у Бискупштици, развалине митрополије Дебрчке, основане св. Савом нашим; развалине епископије будимске, основане св, Савом нашим у костурској нахији; развалине манастира св. Ђурђа Орашачког, више данашњег Дебара и св. Ђурђа више Кичева, задужбине св. краља нашег Милутина.

Сведоче још и до сад очувани цели манастири: св. Јована Слепчева (Битољ), задужбина краља Дечанског; св. Богородице у Поречу и у Бабули, задужбине краља Уроша Великог; св. Богородице Златоврх Трескавачке и св. Аранђела у Бучи, задужбина нашег српског краља Милутина; св. Богородице код Битоља; св. Илије код Лерина (Хлерин) и св. Ђурђа код Ђавата; задужбине нашег цара (sic!) Немање: св. Богородице више Костура, задужбина св. Саве; св. Илије више Костура и 24 манастира на Мефеорима: задужбине с. Немањића и [illegible] погибије нашег цара св. Уроша Нејачког; св. Петра више Арнаут-
Б … чског краља Петрислава; св. Аранђела у Прилепу,
з … одице из Зрза (манастир), задужбина краља

Вукашина; обе Чисте и Пречисте (више Струге и више Кичева) и св. Богородице (више Орида): све три задужбине Вука Бранковића; св. Богородице у Моригову, задужбина св. краља Владимира и т. д. и т. д.

С тога те преклињемо и молимо у име свију наших светих краљева и царева, у име свију наших предака и у име свеколиког српског народа, из поменутих крајева, или нас спаси и избави и под своје владалачко окриље узми и са својом кнежевином сједини, или ћемо се сви утаманити и збрисати са лица ове своје свете српске земље, а с Бугарима нити смо кад живели нити можемо живети. Па волимо и под нашим преко 400-годишњим утаманиоцем Турчином остати; јер ће бар оно мало, што од његовог мача заостане неисечено, задржати своју српску народност, веру и језик".

6. Молба, управљена на српског „краља", датирана из Скопља 20. Јуна 1878. год. и снабдевена са више од 50 општинских печата. Нико се није усудио да потпише ову молбу, јер је у самом Скопљу поапшено 250 од оних, који потписаше молбу Божинчетову (види страну 319.), а само их је 50 изашло живих из тамнице. На очиглед овако ужасних средстава доиста је за чудо, како се могаху одважити кметови од 50 општина, да ударе своје печате. Молба гласи:

„Чувши ово дана, где се између наших градских чорбаџија и Турака говори, да ћемо ми по Сан-Стефанском уговору мира потпасти под некакву Бугарску и Бугаре, као да смо ми Бугари, а не чисти и прави Срби, с тога коленоприклоно молимо те наш светли Краљу и Господару, да недаш, да ми најчистији и прави Срби, испаднемо из ропства турског и потпаднемо под ропство бугарско. Ми нити смо када били под Бугарима, нити смо икада били Бугари, нити то можемо бити. Ми смо сви из нахије Скопљанске и околних као: Тетовске, Дебарске, Кичевске, Прилепске, Штипске, Велешке, Кратовске, Кочанске, Кумановске, Криворечке, Бањске и околних, најчистији и најбољи и прави Срби, што сведочи, осим осталога: наш чисти српски стари језик, којим су говорили наши краљеви и цареви, сведоче наши прави и чисти обичаји, наша права и чиста српска ношња; наша права и чиста српска земља, наше старе српске старине као: св. Аранђел и Илија на Карадагу, задужбина Стевана Немање; св. Аранђел и Богородица, задужбина Уроша Нејаког; св. Никита у Чучару задужбина краља Милутина; с. Богородица у Љубинцу, задужбина сестре цара нашег Душана Силног; св. Димитрије у Сушици, гробница краља Вукашина и сина му краља Марка; св. Василије, задужбина и гробница краља Андријаша; св. Пантелија у Поречу, задужбина Немањина; св. Андрија, задужбина и гробница куаљице Симониде; св. Атанасије у Лешаву, задужбина цара Лазара.

„Ово сведочи наша окружна варош Скопље, некадашња престо̂ница свију српских краљева до Стевана Душана Силнога, ово сведоче развалине Кочаника, града Старине-Новака, развалине тетовског града дели-Радивоја; (следује још множина развалина, чувених од српских јунака, као и престоница и т. д,).

Ово сведоче толики писмени споменици наше прошлости, историје књижевности; сви написани и створени у овом срцу, средини, пупку и стожеру праве и најчистије Србије.

С тога те коленоприклоњено молимо и преклињемо, сачувај нас и спаси од других и тежих и горих и гаднијих насилника и искорениоца, који су гори и црњи од самих Турака, који нас и под Турцима, уништавају помоћу својих на силу нам натурених бугарских владика и учитеља; уништавају нам језик, веру и народност и старине наше српске и сједини нас, што пре, са Твојом садањом кнежевином Србијом, иначе ћемо бити принуђени или сви листом, да се раселимо по белом свету, или, поклав нашу чељад, нејач и немоћ па се у борби са новим насилницима и искорениоцима Бугарима и сами утаманимо!“

7. Молба на берлински конгрес, датирана: „На Ђерман-планини 1. Јула 1878. г.“ и снабдевена са 800 потписа и 196 печата општина и манастира и из округа: кумановског, кратовског, кочанског и паланачког. (Друга, са овом скоро са свим једнака, али много опширнија молба, са 145 општинских печата и преко 350 потписа предана је српском кнезу).

„Пре неколико недеља у молби посланој Његовој Светлости, нашем премилостивом господару и краљу Милану М. Обреновићу IV. заједно са нахијом кумановском, кочанском, кратовском и штипском и ми смо се из нахије криворечке као прави и чисти православни Срби молили, да нас прими под своје крило, а земљу нашу, као праву и чисту Србију, у којој су седили, рађали се и погребавали бивши српски краљеви и цареви присаједини садањој званој књажевини Србији, а да не допусти, да останемо под Бугарима којих не знамо ни језика ни обичаја,нити смо ми и наши предци икада са њима заједно живели, нити смо икада били, нити смо сада, па и никад не можемо бити с њима један народ, ма се и они прозвали Србима, јер ми смо од старине чисти Срби и ништа друго. Ми смо у оној молби доказали, да смо доста чисти и прави Срби, јер . . . (овде се опет наводе све задужбине и т. д., као у пређашњим молбама.

Ово сведоче такође наш језик, обичаји и навике, који се врло разликују од бугарских, даље наше старе ковачнице, у којима се ковао српски новац, нарочито у селу Перперима, и наши стари рудници чувени у српској историји.

„Да нам није могуће никако остати под Бугарима, ни под Турцима, и да ови и једни и други иду, да нас са свим избришу са лица ове свете нам паћеничке и преизмучене наше земље, најјачи је доказ, што се и сада сви становници из четрдесет села наше криворечке нахије: голи, боси, гладни и прозебли потуцају по туђим крајевима, не усуђујући се, да се врате у свој завичај. (За овим долази објашњење услова, под којима се је предао Турцима 1459. године Мијаило Абоговић, последњи деспот онога краја, али који уговор нису Турци поштовали. После даљних жалаба због жалосног стања народа, вели се даље:)

... ли се скоро не помогне и не будемо сајединени са нашом св. мајком Ср... ...ло и трага. (Следују поновне молбе за сајединење са

Србијом са озбиљним, на личност Бисмаркову упућеним представкама и са захтевом, да се ради извиђаја правога стања ствари и безакоња, која починише Турци, изашаље европска комисија). Ова комесија увериће се, да је истина, што смо навели, јер ми се не усуђујемо лагати, *као наша браћа Бугари, који су преварили нашу руску и српску браћу, тврдећи, да у санџацима: софијском, видинском и ћустендилском живе Бугари!"*

(Сада следује дугачки списак свих изгреда, безакоња, убијстава и т. д. почињених у последње време од турске војске. Спомињу се имена од више стотина Срба, злостављаних или поубијаних од Турака, а тако исто и дотичних села, именујући по кад-кад и турске официре и војнике, као виновнике ових призора. Такође се износе на јавност имена од више стотина обешчашћених девојака, жена и деце, поред имена Турака, који су томе криви. Ово представљање цепа срце човеку, и напуни га гњевом, али ипак није учинило никаква утиска на сухопарне дипломате Берлинског конгреса).

Што се тиче ове молбе, то би се имало још приметити, да су „славенофилски" (кажи „панруски" агенти добили од ње препис, *који су фалсификовали, заменивши речи „српски" и „бугарски", тако да је изгледао, као да народ моли за здружење са Бугарском! Ови фалсификати беху поднети цару и конгресу!*

Али то не би доста! Бугари се трудише, да дочепају потписнике и покушаваху, да их обећањима и претњама придобију за бугарску ствар. Неки подлегоше новцу, други мукама и робовању, као н. пр. два попа, од којих је један тамновао у Бањи (Ћустендилу) 17, други 8 месеци.

Што се тиче турских насиља, наведених у молби, услед којих је преко 4000 Срба умрло мученичком смрћу, то српски листови махом не нађоше ни за вредно, да их изнесу на јавност. Ово учинише тек после неколико година — Бугари. Разуме се, не из љубави наспрам Срба, већ из политике. Они тврдише на име, да су оних 4000 мученика били Бугари, који умреше за бугарску ствар и створаху одатле капитал за своју агитацију у Старој Србији.

8. Молба на „краља" Србије, потписана од 272 првих и најглавнијих лица округа: приштинског, призренског, вучитрнског, пећског и ђаковачког (са 126 општинских и манастирских печата) 10. Октобра 1878. год.

Она почиње са жалбама због осујећене наде, да ће се српска војска показати на Косовом-Пољу и у чувеним варошима некадашње српске државе (Призрену, Ђаковици, Скопљу, Приштини и т. д.), где очекиваху жељно кнеза Милана. Даље се вели: „а кад нам пре неколико месеци дође још црњи и грђи глас, да ћемо да подпаднемо под неку Аустрију, а опет пре неколико дана под некакву Бугарију; ми више живота немамо. Ово нас још више престрави и утуче, што неки људи помагани руским пријатељима и агентима, а помоћу потплаћених, а обелодањених турских кулиза и Турака зулумћара, прос[illegible] и силан новац у нам измучен и преспромашан народ, тражаху и изну[illegible] нас печате и

потписе: да смо некакви Маћедонци и са овима да хоћемо да се сајединимо преко Бугара са Русијом, доказиваху, да ће и наша света мајка Србија потпасти под ту Бугарску, ако не ће да је узме Аустрија.

Ми пак сви православни и чисти прави Стари Срби те печате и потписе недадосмо до сада, а ови нам прећаху и прете, да ће нас, заједно са свима Турцима исећи и утаманити. За то те са сузама молимо коленоприклоно, да нас скоро ослободиш, док још у овим крајевима има Срба“.

За тим следују жалбе због турских безакоња, услед којих је од свршетка берлинског конгреса у самом пећском округу побијено или опљачкано преко 1000 душа, а наводе се и имена и родна места од 228 таквих жртава. Завршује се поновном молбом за сајединење са Србијом.

ГЛАВА ЧЕТРНАЕСТА

Како Шопови мисле о својој народности

Кад се под именом „Стара Србија“ скупе оне покрајине, у којима живе Срби, а које не припадају ни данашњој краљевини Србији, ни Црној Гори, ни Босни и Херцеговини, овима од Аустрије поседнутим покрајинама, а ни старом пределу Македонији, онда се мора — хвала руској „браћи“ — овамо рачунати и Шопска земља, која стење под бугарским господарством — то старо Браничево српске државе.

Да се и сами становници предела између Искра и српске границе не сматрају за Бугаре, него за Србе, доказују њихове молбе, упућене заступницима свих сила, кнезу српскоме, па чак и султану.

Почнимо са једном молбом, потписаном од многих Шопова (међу њима кметови од 60 општина) а упућеном на италијанскога посланика у Београду. Она се стварно не разликује од молаба, управљених на остале силе и гласи:

„Беаше наша вековна жеља за ослобођењем испод тог тешког господарства турског и на предањима и народности основана жеља, за сједињењем са Србијом. Кад је куцнуо час за остварење ових наших и најискренијих жеља и тежња, ми смо сви устали и придружили се братској нам војсци српској, узданици нашој, да и ми сами принесемо жртве на олтар свога ослобођења. И доиста крв се проли и са братском нам српском измеша, ороси нашу земљу, из пепела поднесених жртава поникоше лепи резултати; постигнуто је ослобођење испод досадањег господарства турског.

Господарства турског, кога символ беаше огањ и мач нема више. За постигнуће прве жеље, жеље за ослобођењем нека је највећа хвала, како братском нам народу српском, тако и цару ослободиоцу од Русије, као и осталим великим

силама, које су учествовале на когресу у Берлину и благонаклоно оцениле право потлаченог народа хришћанског на балканском полуострву, на бољи човечански живот и развијање.

Друга наша жеља, за спојењем са Србијом, није на жалост постигнута, као што дознасмо путем штампе; јер, по Берлинском уговору стара граница Србије, од Карауле смиљевске чуке, до утока Тимока у Дунав, одваја нас од **братског нам једнокрвног и једноверног народа српског, одваја земљу нашу, део Србије од своје мајке Србије**, поред свију наших истинских и срдачних изјава, којима отворено више пута изјављивасмо целом свету и изказасмо жељу за спојењем са мајком нам Србијом; то нас до срца уцвили и ожалости.

Не могући никако претрпити ову нашу највећу несрећу, којом се из турског ропства преко наше воље и толиких молаба сада трпамо још у веће и грђе блгарско, ми ову нашу несрећу и пропаст немамо чим, да себи објаснимо до једино лукавством и сплеткама небраће нам Блгара; јер: **прво**, са помишљајем, да сајединењу нашем са Србијом нису стојали разлози на начелу народности основани, јер у свом овом нашем крају не живи елеменат народности, које се држави ми спајамо, већ огромном већином само српски и од чести румунски; и **друго**, што нам се неоствареењем наше жудње и наде бивше, да се спојимо са Србијом и браћом Србима, у корену убија се не само наш народни понос, него и народност: с тога најпокорније вас молимо, племенити Господине, да изволите ову нашу молбу најтоплије препоручити благонаклоном призрењу Ваше високопоштоване владе, која ће моћи дати задовољења убијеном чувству народном овога српског краја и учинити, да се што пре присаједнинимо нашој мајци Србији, за шта се најпрепокорније и молимо“.

По што овај очајнички глас остаде безуспешан, то управише варош: Лом-паланка, Враца, Плевна, Белограчик, Берковица, и Раково; манастири св. Тројица и Извор, општине Метковић, Горња и Доња Вереница, Гоговица, Војница, Крива Бера, Студена, Дреновац, Свиловик, Василова, Влкова, Слатина, Јарловац, Воденци, Влашка-Махала, Мокреш, Влча-Драма, Сталиска, Извор, Кривидол, Ковачица, Чолинци, Сливач, Толовац, Шипот и т. д. (у свему 112 општинских печата) ову ниже наведену молбу на кнеза српског, датирану из Ломпаланке 10. Јануара 1879. год:

„Пак повторително и коленоприклоно молимо ми сиромаси и несретни, који то смо потпали под бугарско иго, чисти и прави Србини из окружје и област: Лом, Берковица, Ореово, Белоградчик, Враца, Плевен и Видин, што смо заборавени, никој нема за нас, да се сети, те да ни изроби из ропство бугарско, које то погоре од турско, а ми сами не можемо: но молимо те светли Господари, ми от Вас да [illegible]упимо и од света мајка ни Србија, јере смо ми сви чисти и прави Ср[illegible] измешани Румуни. што сведочи: наша слава и преслава; наше н[illegible] чки, божик, Иван-д́и и други празници; наши

песми и орô, наш говор, дреје, одело и обуло, наш лик и све и сва наше, који то у Бугарија не се чинат, празнуват и најдуват.

„Сведоче наши градови: Видин, што гу је зидувала Вида, сестра на Нишу, која гу је зидувала Ниш; Лом, Ореово, Берковица, Белоградчик и многи градови наши српски, а још повече разсипани и батал; што сведочи свијати Отец Николаје у Враца, митрополија св. Саве ни; пресвјата Богородица у Белоградчик, митрополија пок. св. Саве ни; св. Тројица у Ломско; св. Аранђел у Берковачко; св. Ђурађ у Плевенско; св. Јован у Видинско и други српски манастири у наше сед'м окружје и области; што су ги градили наши српски краљи и цари. *Што сведоче умке, отуд Вид помеђу у Никопољ, које су биле страже помеђу Србије и Бугарије одкад је Србија и Бугарија станала, где је и град српски Извор и Бугарски Извори каршије; област Мрика с Орханлија и многи други стварови, које ке најдете у ова наша Србија.*

„Светли господару, ми од Тебе не оступамо и сички-ти у седам окружни нахија, у који имат 98.000 кукија, на Тебе и мила ни света мајка Србија гледаме. Ти татко; ти мајка, Ви је во име Бога живаго избавите ни и присаједините на Ваша Србија, да ни буднете господар, а ми и наша чеда на Вас и Ваша чеда поданици. Сва сиротиња уздиша, сам Бог ваљда услиша, а старо то и младо и мушко то и женско нада и избавленије и правду, од Вас да добије. Милостиви Господару, смилуј се и на нас сиромаси, како су се смиловала наша бракја Руси, те пе избавили од турско иго, па сьг смо опет изгубени и удавени од проклети Бугари и њини чорбаџији, учитељи, владици, чиновници и војеначалници, који не мучат и губат горе и от Турци само што знајут, да ми несмо Бугари, него да смо Србини славу славиме и чиниме, а они чинит курбан, ипак од њих збориме, друголико, други јевик и све и свја имамо, што ће ни све изгубат за 50 до 60 година, ако не не избавите и не ослободите, што пре от њих.

О, Господи, Исусе Христе, сине божији, помилуј нас, који то несмо достојни, да се наречемо, че смо твоје созданије! Да подаш све више благодат своју нашему краљу Милану, да не избави и под своје крило тури. О, књаже благоутробни, Ти знајеш којим начином, да не избавите; ако је сьс крв, готови смо, да гу проливамо; ако је сьс пари, ке даваме сичко то имуштество и мал, само сьс чиста душа и чељад, да се избавиме и наша Србија, да стана пак Србија, како је била под наша краљеви и цареви српски".

Трећа је молба из Андомироваца (код Сливнице) од 22. Маја 1878. г. са 300 подписа кметова и највиђенијих људи софијског округа, управљена кнезу Милану. Она гласи :

„Више од пет векова стењемо под јармом најгрознијег непријатеља, али милошћу божјом и помоћу Твоје јуначке војске, ми се на послетку ослободисмо. Ти си нас ослободио за што нек Ти је од срца хвала. Али још нам је једна брига на срцу, а то је, што нас, по нашој поновној жељи ниси примио за Твоје по-

дајнике, *те су наши непријатељи и противници добили повода, да пред Европом просипају лажне вести, као да ми Старо-Србијанци из санџака Софијског желимо потпасти под ослобођену Бугарску.*

„Као и становници целог санџака Софијског и ми из околине Алдимировачке из општине Голубовачке, Златуманске, Рисоманске, Раковичке, Браковске, Рабарске, Руејске, Крнуланске и других поново изјављујемо, *да осем Србије не признајемо другу земљу за нашу отаџбину и још једном изриком кажемо: да нас само сила може приморати под Бугарску и у њено ропство доћи, а из сопствене воље никад ни до века!*

„Изасланици овде наведених и ненаведених општина софијске нахије моле те, узвишени Господару, да нам притекнеш у помоћ и да нас што скорије примиш на недра мајке Србије, да нам једном за свагда будеш заштитник против непрестаних и несносних узнемиравања и гоњења од стране бугарских агитатора.

„Наши преци беху Срби, ми смо Срби и остаћемо за свагда, за то молимо Бога и Тебе, узвишени Господару, помози нам, да и наши потомци за увек остану Срби.

„Прими, чувени владаоче поздрав васколиког народа овога краја, у чије име ми потписани изричемо своју оданост Србији и династији Обреновића.

Четврта молба, снабдевена са 80 општинских печата гласи:

„Потписани кметови, старешине, свештеници и опуномоћеници нахија Радомира, Дупнице и Самокова у правој Старој Србији, коју је твоја војска ослободила од 500-годишњега непријатеља и турског насиља, молимо Те коленоприклоно, да нас као праве и чисте Србе сјединиш са твојом државом, нашом мајком Србијом, како би и овај крај једном постао слободном Србијом, као што је био под нашим светим Немањићима, чије кости још и данас почивају у Софији, Кратову, Ћустендилу, Бањи, Паланци, Самокову, Дупници и т. д.“

При овој молби висе многе цедуље са потписима, од којих најзнаменитији гласи овако:

„Ми се сви потписујемо и молимо свог прејасног кнеза, да испуни нашу молбу, те да нас ослободи од бугарских одбора и бугарског ропства, као што нас је ослободио од Турака, да не паднемо сад још под горе ропство Бугара, који су почели нападати наш српски народ. Ми Старо Србијанци молимо да се наша жалба, где треба, поднесе, да се скоро ослободимо и под српски закон и српске власти ставимо.

Пета молба има 36 општинских печата 450 потписа из Радомира, 280 из Софије, 250 из Самокова и 50 из Дупнице. Ова гласи:

„Ми прави и чисти Старо Србијанци из целе каза Радомира, Софије, Самокова и Дупнице до Маркове капије и до испод Џамије, молимо Те наш узвишени кнеже и Господару, да нас ослободиш ових бугарских одбора и пропаганде, и *са осталом нашом браћом и мајком нам Србијом.* Јер

од најмањег до највећег знамо, да смо од старине прави и чисти Срби и да је наша земља права и истинита Србија.

„Ми славимо славу, певамо уз гусле наше јунаке краља Марка, Милош Обилића, цара Степана, Краља Милутина, Грујицу, Радивоја и остале српске краљеве и јунаке. Наша је природна отаџбина Србија и ми не ћемо ни по што ни под Бугарску ни под Русију. Молимо те на коленима, да протераш бугарске одборе из наше Србије.“

Нека шеста молба од 16. Јула 1878. са више нег 250 општинских печата и 600 потписа гласи:

„Ми твој сиромашни и несрећни народ из округа *Радомирског*, *Софијског*, *Самоковског*, *Дупничког*, *Ихтиманског*, *Етропољског* и околине, свиколици *чисти и прави Срби од старине* — изузевши варошке чорбаџије, попове, владике, учитеље, одборнике, војене капетане и све чиновнике, молимо Те, и преклињемо по ново, ослободи нас скоро од ове беде и невоље и прими нас, као квочка под твоја крила, да нас спасеш од овог бугарског господарства. Јер ми смо сви од памтивека прави и чисти Срби, па све до века! Амин.

„Ми смо молили и нашу руску браћу, која су нас ослободила, да нас оставе под твојим крилима, јер смо чисти Срби. Они одговорише: све једно, братко, све једно, или Србин или Бугарин, бићете руска браћа; али ми не можемо бити ни Бугари ни Руси и немамо за то времена. За то те молимо, узвишени владаоче ослободи нас *и сједини нас са нашом мајком Србијом*. Ми ћемо Теби и Твоме колену бити увек верни, као што бесмо некада својим краљевима Немањићима. Прими нас и ослободи нас од ових три пут проклетих Бугара, *не ћемо да будемо Бугари, чији је дух, изглед и језик од натег различан.*

„*Ми смо овејани и прави Срби*, славимо славу, певамо своје српске краљеве, говоримо српски, знамо од старине да смо Срби, *како можемо дакле сада постати Бугари?* Ми знамо да је наш свети краљ (Милутин) који је у Софији сахрањен Србин, да наш свети Отац у Риму беше Србин, да све вароши, замци, цркве, манастири и старе гробнице у нашој земљи осташе од Срба.

„Ако хоћеш да изгубиш твој народ, твој српски народ, унуке Немањића, онда нас остави Бугарима, који су још гори од Турака.“

(Ова молба завршује се речима:)

„Овако не можемо да живимо под Бугарима, *не ћемо да будемо Бугари, већ остајемо Срби, као што смо.*

Нека седма молба из округа Бањског (Ђустендил) од 20. Августа 1878. г. са више туцета општинских печата и 78 потписа кметова и старешина гласи:

„Већ је прошло више месеци, од кад нас је оставила твоја војска, која нас је ослободила из 500 годишњег ропства. У место наше браће Шумадинаца, поседа су руска браћа Бању, Радомир и остале, чисто српске крајеве. Ми се сви надасмо, да ће после њиховог одласка опет доћи наша љубезна српска братска војска, *да ћемо се ми заједно са другим окрузима Старе Србије саје-*

динити са Србијом, да ће нас посетити наш отац и ослободитељ краљ Милан и да ће наместити свој престо̂ у некадашњој престо̂ници краља Милутина (Бањи). Али смо се страшно и горко преварили, јер у место наше српске војске, дођоше бугарски одборници, који отпочеше горе господарити од Турака пред очима руских власти. (Следују подуже жалбе на бугарска безакоња, крађе, хајдуштва, обешчашћења, уцењивања и т. д.).

Осем тога, дознавши да смо радији иселити се у Србију него остати под бугарским господарством, да смо се обратили на твоје власти у Трну, Бреснику, и Врањи с молбом, *да се здружимо са нашом мајком Србијом* и под српски закон ставимо, дознавши на послетку, *да смо за то молили Берлински конгрес и велесиле, јер смо ми Срби и јер наша земља припада Србији*: отпочеше нас Бугари кињити, злостављати, убијати и гњавити, а кад се противу тога одупремо, покушаше Бугари с добрим, делећи новац и подмићујући наше старешине, као н. пр. Стамена Ристовића из Доње Љуботе, коме дадоше више од 30.000 гроша (300 форината), да би утајао молбу целе нахије — снабдевену небројеним печатима и потписима — беше упућена на Тебе и берлински конгрес. Тако исто добише *Вељан* из Божице, *Аризан* из Рајчуловице, Стојан Цоњевић из Извора а још дванаестина других по 15, 20, 25 па чак и 30.000 гроша.

„За то те молимо, наш једини господару спаси нас како мислиш од гоњења и преваре Бугара и не дај, да они, које си ослободио из Турског ропства допадну још горег бугарског јарма, *кад нити смо Бугари, нити смо то кад били, нити ћемо то када бити. Међу нама нема Бугара*, осем неколико побугарених подмићених, владике Илариона и неколико учитеља. (Сад се осипају на ове грдњама и жале се на њихова насиља, јер се народ упорно оглашава за Старо-Србијанце). Они су искоренили наш језик, веру, обичаје, навике, име, славу, песме и све што је српско.

„Али ми сви, само прави и чисти Срби у окрузима Бањском, Радомирском, Дупничком, Самоковском, Софијском, Ихтиманском, можемо живети само као Срби, како се можеш уверити кад дођеш у нашу средину. (За тим се наводе докази за Српство Шопова, које махом познамо из прећашњих молаба, међутим поменућемо: Да смо прави Старо Србијанци доказују даље наш језик, слава, обичаји, наша престоница и бивше српске владике у Бањи, Самокову, Софији, Радомиру, Радовићу, Штипу, Кратову; наши мученици, као н. пр. митрополит Самоковски *Евстахије*, који је још 1792. г. од Турака жив на капију прикован, јер се не хтеде одрећи своје вере и српског имена. (За овим следује живо преклињање за скору помоћ и ослобођење од трипут проклетих Бугара.)

Што се тиче округа трнскот, бресничког и ћустендилског, то је познато да су ови слали молбе за молбама о да су *само силом* стављени под бугарско господарство.

Жалосну илустрацију за ово јадиковање Шопова показује околност, што је њихово побугаравање тако нагло напредовало, да се већина[1]) њих само седам година доцније и не гунђајући кренула у рат противу Срба, који дођоше да их ослободе од бугарског јарма. Овако се одлама један комад Српства за други!

[1]) Истина је, да оних 6000, које заробише Срби, махом не беху Бугари већ Шопови, који се драговољно предадоше, да не би војевали против земљака, исто тако они, који се сами осакатише.

ГЛАВА ПЕТНАЕСТА

Примери језика из народног песништва.

Да би показао читаоцу, који зна српски (хрватски) или бугарски, или који бар има појма о овим језицима, како говоре становници Старе Србије и Македоније, то овде наводим народне песме, или уломке из њих, како се певају у разним пределима оних покрајина. При ограничености простора, не могу ни потпуно навести све песме, нити њихов превод придодати. Можда ће се наћи друго перо, које ће издати непокварене покупљене народне песме Старо Србијанаца и Македонаца; јер као што је показано на другом месту, све, које до сад на јавност изиђоше (изузевши Јастребовљеве, Милојевићеве у „Српству"), обични су фалсификати за бугарски рачун. Такође и македонске народне песме, које је скупио Драганов, спадају у ове фалсификате, као што показују приметбе на страни 307.

Почињући са српске границе, кретаћемо се према југу, не осврћући се при том на песме из Призрена, Пећи, Приштине и Косова поља, јер ни сами Бугари не поричу Српство тамошњег становништва. Отпочнимо дакле:

КУМАНОВО

Кучка Павловица

Па си вика њина мила сестра
„Ид'те браћа два рођена браћа!
„Овде има голема белега,
„Овде има друмје и раскрсје
„Извадите до две беле сабље,
„Сечете на ирве и по ирве."
Изнесоше гу на друмје и раскрсје
Она њима одговара:
„Ид'те браћа два рођена браћа
„Јутре си је ден света недеља
„Да дојдете та и да видите
„Да видите чудо и големо."
(Песма има 97 стихова).

КРИВОРЕЧКА ПАЛАНКА

(У ниже наведеној песми понавља се сваки стих, а за тим долази припев „Чујеш ли бре, дулбер еј, душо моја“, понављајући последње речи пређашњег стиха):

Ју Шлегово шимширово кућа,
Ју кућата шарена одаја,
Ју одаја Султана девојка;
Ем си седи, ем си Богу моли:
„Дај ми Боже што ми душа сака,
Душа сака игла от мерџана
Да сошијем два бели јоргана
Да завијем бећар и менека.“
Бећар спије очи не затвара,
А девојка како мрена риба.

КРАТОВО

Нежењеном

Оф, брате мој, брате мој!
Баре да се ожени,
Да видимо блазе на тебе,
И на сва ни родбина.
Оф, брате мој, што си бадала?
Што велеше де се не жени.
Како ћа је гледаме девојка,
Што думамо брате за тебе,
Да је други води ћердоса?
А кога личен господ,
Кога думат за ова,
Он ја земе, арно стори,
Да не гледаме невеста,
Да је други зема од нас.

КОЧАНИ

(Уломак)

Црно писмо њему вели:
„Ти си чуваш млада Коста,
Он ти љуби братаница
Братаница млада Рокса.“

Па говори цар Костадин:
„Камо сте ми девет слуги?
Викајте ми млада Коста!“
Дојдоха си девет слуги,
Па говоре младом Кости:
„Хајде Коста, цар те вика.“

МАЛЕШ

Сина мајка по механи тражи
Све го тражи, па го не находи;
Там' го најде у хладна механа:
„Хајде сине, тебе паша зове!“
„Иди мајко, окљакавела,
Ја си знајем, што ме паша зове!
Синоћ идем од хладна махана,
Мома иде од росна ливада,
Сретнамо се у тесни сокаци.
Станамо се да се здравујемо,
Бог убио синџир од сахата
Те закачи моми за бисеро,
Ја одкачам, оно се закача,
Те скина јој бисерни ђердани,
Седнамо си два та да збирамо.
Тај помина пашини веђиле,
Зато паша сада мене зове,
Ем не ходох моја стара мајко,
Туку бегам гори у хајдуци!“

ЏУМА (из Струми).

Стефан проси лепа Магдалена,
Млади Стефан царева делија,
Од Софије крај Милутин града
Он гу просе, она се поносе,
Хабер праћа, она му га враћа,
Прстен праћа, она му га троши,
Па говори мома Магдалена:
„Седела сам седамнаест лета,
Па ће седам и још усумнаес

Пак не земам царева делију.“
Није седела седамнаес лета,
Па ће седе петак и субота
У недеља млада делијиница.

РАЗЛОГ

Мома момче измамила,
Сас један грозд бело гројзе,
Дуру ту је измамила,
Половину изобала,
Па му се је присмехнала:
„Што се, момче, не ожениш,
Дур су моми јевтинији?
А сега се оскупели,
Црно око шест хиљади,
Модро око три хиљади
Смеђе око за хиљаду,
Момчадија јевтинија.
Па девојче бира момче,
А ти мораш што ти падне.“

РАДОВИЋ

Минеш проминеш
Ћир Димитрија!
Пред наши порти
Нас не наминеш.
Наминаух бих се
Анто ћирацијо!
Ћирацијо какарлијо
Загубила сам ја
Алев пештемаљ
И у пештемаљ,
Тапка каранфиљ.
„Не препађај се не
Ћир Димитрије!
Ја сам ти нашла
Алев пештемаљ
У пештемаљу 300 рубији.“
Поизговара ћир Димитрија:
„Алал да ти је Анто ћираци!
Салд да ми дадеш

Алев пештемаљ,
Халал да ти је
Алев пештемаљ,
Салд да ми дадеш
Триста рубији.“

ОВЧЕПОЉЕ И ШТИП

Митра (песма уз Хора-игру).

Митро шејтан Митро!
Кој кљука на порти?
На вити се порти?
Мале, старо мале!
Једно лудно младо,
Једно неженето:
На мејана било,
Благо вино пило,
Па се је опило
Друми погрешило
У нас наминало
На слатка вечера
На мека постеља.

ВЕЛЕС

Митра гиздава девојка
Узела Митра стомната
Да ми си идет на вода.
Срете ју Турчин ђидија
Ђидија велиг, говорит:
„Митро гиздава девојко!
Дај мене вода да пијем.“
„Турчине, луда ђидијо
Вода ми мори не сакаш,
Мене ме хоћеш да задреш,
И моје бело ти лице.“
„Митро гиздава девојко
Одкуда мене познајеш?“
„Турчине, луда ђидијо!
Познавам тебе познавам
По твоји рауци и очи,
Рауцити се мори тресу,
Очи ти мори играју,
Кано ми звезда на небо.“

СКОПЉЕ

Скопљанска була.

Пошетала бела була
Прос сред града, прос сред Скопља,
Прос сред Скопља на Вардара
С Вардара говорала:
„Бел ти Вардар, хладна вода
Хладна вода лепа ти сам,
Још да су ми црне очи,
Црне очи, танки веђи,
И да су ми русе косе
Све би момче намамила,
А највише Раме бега.
О његови девет браће
Девет браће Арнаута,
Арнаута Ђаковчана.“

ТЕТОВО

Превара девојачка

Ој девојко мој те јад убио,
Јад убио, ја те пољубио,
Много си ме пута наварала
Варајући мене говорила:
„Дођи драги у башту зелену!“
Кад у башту, ал' те нема младе!
Ја из баште у воду студену,
Ал, на воде моје младо драго
Воду пије бело лице мије,
А јаглуком лице отирује,
Отирује, па се насмехује,
Насмехује хоће да говори.
Па је млада тихо говорила:
„Не пиј драги воде са бунара,
Не пиј воде, не љуб' удовице,
Но пиј вино, па љуби девојке,
Од вина је лице руменије,
Девојчету срце веселије!“

РЕКА

(Песма уз Хора-игру, где се сваки стих понавља).

Като, Като, Катерино!
Дејди моја виделино
Јел ми седни на колено
Да отпељаш петељкиве,
Петељкиве девет рала,
Да ми видиш кошуљава
Кошуљава харамијска
Три године неје прана!

Кажу, да се пева ова песма и у Голом брду (између Елбасана и Струге).

ДЕВАР

Девојка се Богу помолила:
„Дај ми, Боже, очи соколове,
Дај ми, Боже, крила паунова,
Да прелета Сава и Дунава
Де избера момче спроти мене
Што не пијет вино и ракија,
Што не пушит тутун и бурмута,
Од вино је кућа не ћефлија,
Од ракија мошна пијаница,
Од бурмута кућа попљувана
Од тутуна кућа посекната.“

КИЧЕВО

Седеше Стојан, пијеше
Под кисела та јабука
У Тетовска поља леђанска,
Леђанска поља србљанска,
В долња онај Полога [1]).
Туј ми промина мома та
Са ново ведро на глава;
Сегна се Стојан врв себе
Да ми одкине јабука,
Сегна се и одкина,

[1]) Овде се дакле Доњи Полог са Тетовом означује као српско земљиште

Па ми се фрли по мома!
Бог да ми удри та мома!
И он је удри по ведро,
Пусто ми ведро зазвечи.
Ко на невесте ђердани,
Ко на девојке еџбоци.

ПРИЛЕП

Крал Марко и Филип Маџарина. [1])

Вала Богу за чудо големо!
Се пофали Филип Маџарина,
Се пофали на вино пијење:
„Сум загубил, брате, седумдесет
Седумдесет и седум краљеви,
Сум им пленил дивните невести,
А невести мене за робинки;
Уште имам три краља за губење,
Да и' сторам токму осумдесет:
Прво краља Марка од Вароша,
А другио Милош Кобилића
А трећио Реља од Призрена."
Књига му дојде Марку на вечера,
Књига гледа Марко на вечера,
Ем вечера, ем се подумува,
А под мустаћ ми се насмефнуа;
Го догледа његова та мајка,
Наче грло таја да му вели:
„Сине мој, Марко от Вароша!
Ал' вечера, синко, не ти је уба'а,
Али вино не ти је погодно,
Али мене на старос се смејеш?"

ТИКВЕШ

Мори, кажи, кажи Димано,
Кој ми те тебе превари?

[1]) Из ове дивне песме „Краљ Марко и Филип Мађар", која обухвата 231 стих, износим за пример само прва 22 стиха. Као што се види, одступа овај облик од песме, која је у Вуковој збирци под истим натписом (II. књига стр. 448.). Свакако овде имамо пред собом и **старији** облик.

Ај хај! коју ми те тебе превари?
Мори, ме превари мамоле
Попово то дете,
Ај хај! попово то дете!
За једна рука ораси
И тије беху шупљиви
Ај, хај! и тије беху шупљиви!

СТРУМИЦА

Служба служе краље Шишманине
Шишманине краље Михајило
У Трнова у свог Цариграда
У бугарско земља покрштена,
И наканил до тријесе бија,
Тријес бија, тријесет кнежева,
И сви су му тији бији дошле,
Кој са љуба, кој са мила брата.
Салд је доша Краљевићу Марко
Од Прилепа из србска крајина,
Салд је доша, никога незваше,
И повеја свог сина Огњана.
Мисли Марко сина да ожени
Да си зема краља сестричина
Сестричина краља ни Уроша.
Сите гости редум поседале,
А најгорњи Краљевићу Марко
Слуга им је Златија девојка
Мила ћерка на краљица Неда.
Изговара краље Шишманине:
„Чујте мене тридесет бихија!
Не си служим, што светога имам,
Туку служим за атар краљицу
Е имала светог Аранђела,
И сега ће Златија да давам
Кој ће појде преко слано море
На та мећа српска гркоманска
На Нишава код острво Тасо.
И со Тасо јабука донесе
Си јабуки сос златни грани
Тај ће зема Златија девојка.“

Ово је почетак једне дивне, пет пута толико дугачке песме, чија је садржина тако знаменита, да ћу је овди у кратко изложити:

„Бугарски краљ Мијаило Шишманић (1323.—1330.) слави славу у Трнову својој престоници, на коју је светковину дошло 30 бољара. „Сад долази и Краљевић Марко од Прилепа из српског предела, ма да га нико није звао у госте.“ (Ово је груби анахронизам, јер је Марко пола столећа доцније имао своју престоницу у Прилепу; тако исто је погрешка, да је краљ бугарски славио славу (службу!)

Марко доводи са собом сина Огњана, да га ожени. Златија, слепа ћерка бугарске краљице Неде (сестре тадашњег српског краља Стевана Дечанског), послужује госте.

Бугарски краљ подиже се и обећава своју ћерку ономе, који донесе јабука са златним гранчицама са острва Таса „спроћу Нишаве (Месте) на *српско-грчкој* граници.“ Док сви присутни збуњени у земљу гледају, изјављује Огњан, да је спреман за то предузеће, а отац даје му поред добрих савета, још и чувеног Шарца, коња од мегдана. Златија од своје стране не пропушта, а да тачно не препоручи младоме јунаку, шта му све ваља радити, да изврши свој задатак, јер се већ 70 бугарских бољара и 30 српских банова унесрећило при том предузећу. Огњан оде, Шарац га благовремено саветује при свакој незгоди, која му прети, убија морску ȁлу, из чијег желудца излазе живих 70 бугар. бољара; противстаје мамљењу самовила, расцепивши једну јабуку оживљује 30 опчараних српских банова и враћа се, после извршеног задатка, праћен од сто ослобођених сретно натраг. Кад се појави на Габар планини, на „**српско-бугарској граници**“, покрену се читава Бугарска, чудећи се јунаку. Само Шишман плаче, што мора дати своју ћерку Србину, по што је већ и мајка била Српкиња („*Српска мајка, за Србје и ћери, оба илави да би неживиле.*“) Краљевић Марко због тога разјарен, хоће да убије краља бугарскога, али га бољари умирују.

Из ове се песме види не само језик Струмичана, већ и то, да се ту и Прилеп назива српским, Места српско-грчком, а Деспото-Даг (Габар-планина) српско-бугарском границом.

ГЛАВА ШЕСНАЕСТА

Продужење. Примери језика из народ. песништва.

ПЕТРИЋ

Море Сито, Ситано ле!
Де ђиди навли султано!
Разшетала се Ситана
По Велешка та чаршија;
Кој Сита виде станае.
Врашко ми Туре нестана
Врашко ми лудо и младо.
Ситани дилбер Султани
Врашко ми младо зборило:
„Сито ми лепа Султано!
Јала ми вамо поваио
Крај моје десно колено.
Ја тебе да ти сашијем
Дошикушане папуче
И дошикушане терлеци
Ти мене Сито Ситано!
Ти мене да сашијеш ми
Две бели свилни кошуљи,
Без ножни да их сакројиш,
Без игла да их сашијеш,
Ја да их носим Султано
Ти да ме гледаш златано!“

МЕЛНИК

(Свршетак једне песме)

„Еј ђиди кадун Божана!
Излези дворе пред куђа!
Мајка ти носи голауби
Из српска земља морена
С Марица река проклета
Вујка ти краље Влкашин,
Носи ти рујно то вино
Са српска земља морена
Марица клета та река.“
Излага се кадун Божана,
Излегле двори пред куђа;
Момак је грла пољуби.
То небеше млад момак
То беше куга, та чума
Марица клета гојђена.

НЕВРОКОП

(Уломак)

. . . .
Мирче се тихо говоре:
„Јане ле, Јано сестра ми!
Што ми се вода припила
Од дубоко то језеро
Охридско на краљ Владимир
Од србска земља убојна,[1])
Иди ми Јано донеси!“
Јана му тихо говори:
„Не знајем друми ни пути!“
Мирче јој тихо говоре:
„Јано ле, мила сестричко!
Земи си свилни махрами
Те збери крви и гноји,
Па турај по пут нишани.
. . . .

[1]) Овде се, дакле, предео око оридског језера изриком означује српским земљиштем.

СЕРЕС

(Уломци из једне дуже народне песме о покрштењу Срба и борби св. Ђурђа са аждајом).

. . . .
Ич немаје вера ни закона,
Док' се моле за златне богове
У та земља српска старославна
У онога краља големаго,
Големаго краља Будимира
При Бајгорско големо јеверо
При јеверо големо Доријанско.[1])
. . . .
Дур ето ти јунак на зеленко
Облечен је у зелена диба:
„Бог дај добро краља српска шћерсе!
Ти ми викаш господа Ристоса
Да т' избави от троглав јеждава!“
. . . .
Доведе ју до краљеви двори
Пак излезе краљица госпођа
И излезе краље Будимире
Пак примише своја мила шћерца
И примише светаго Ђорђија
Пак се кристи српска краљевина
Од Млетака дува до Солуна
Од Једрена до Сињего мора
и т. д. и т. д.

Из проређено штампаних стихова се види, да су Серезани повлачили међе српског краљевства од Венеције до Солуна а од Дренопоља до Адрије.

ДОРИЈАН

1. Мори, Бог да бије црна Ленке,
   Бог да бије црна Ленке
   Бре леле, црна Ленке,
   Ај, хај, хај црна Ленке!
2. Моји, кој' ти сашиј широк фустан[2])
3. Мори, ми го сашиј левен Ґаћи,

[1]) јеверо, као да је у српској земљи.
[2]) ку понавља се први стих читав или дели- .

4. Мори левен Гаћи Дорјанчето,
5. Мори, ја да носим, он да гледа,
6. Мори, да покаје душманите,
7. Мори, душманите комшијите.

КУКУШ и КУФАЛОВО

(И овде се понавља сваки стих, стављајући у место „море“ на крају „де“).

Море, лудос младос брзо проминува
Море, како роса по зелена трева,
Море, како трева по поље широко
Море, како лисје на дрво зелено,
Море, како емиш во бафча зелена,
Море, ала имаш коња аџамија,
Море, аџамија богме кисметлија,
Море, јаз го носам на студена вода,
Море, тој ме носи во момини дворје,
Море, девојка ми на двор вечерала,
Море, кога виде и в куќи си влезе,
Море, в куќи влезе мајка је излезе,
Море, мајка ћерке кроткум је велеше,
Море, излези ћерко да видиш што дојде,
Море, кај што стоји сјајно санце греји,
Море, кај зборува бели бисер блује,
Море, коњо му је како сјајна звезда.

СОЛУН

Марко и турска девојка

Шета Марко низ Солуна града,
Низ Солуна на крајина србска,
На крајина србска гркоманска[1])
Метнул је ранке у џепове
Нит' купује нити што продаје
Догледа га Туркиња девојка
Догледа га са високи чардак
Догледа га, пак му зборанвала
„Ијди, гијди Краљевићу Марко.:
Како ли си лепо и хубаво!

[1]) Овде се премешта Солун у српске пограничне пределе на српско-грчку границу.

Како ли си расло и одрасло!
Још да ми се, еј Марко, потурчиш!
Да ти турим име асан ага
Бих ја пошла за тебе јунака,
Дала бих ти пола царевина
Да си будеш султан ка татко ми!“
Одговара Краљевићу Марко:
„Бре не лудуј Туркиња девојко!
Ја каква си млада и хубава
Још да имаш право србско име,
Да ли ти је име Анђелија,
Ја бих тебе за љубу узел
Водна би у Прилепа града
Ранил си со мед и со шећер
А појил со румено вино.“
Превари се Туркиња девојка,
Прекрсти се, — Марко ју не узе!

ВОДЕН

Јасно ми сонце станало
Чесне ми крсте гледало,
Чесне ми крсте и звона
И тај велик сабора
Сонце ми стало гледало,
На њег се господ смејал,
Мили нам Господ мој Праве.
Сабор ли гледал со сонце,
Што в њему сва правда ми,
Никоме кривде немаше.
Сонце ми станало
Настред небо висока,
С њега ми Боже гледаше,
Мили ми Боже Рујевит.
Со седам глава тресеше.
Што сабор добро собран је
Преслава лепо слави се,
Никому школа немаше,
Што игра играт хубово.

ХЛЕРИН

Сабрале се сите хајти Арнаута
Дали ми ходе в Горничево;

Тамо имаше једно Влаше
Негде годе подсварнуват,
Подсварнуват кеф чинити;
Па дружина им говори:
Не л' земите два барјака
Један зелен, други црвен,
Зелениат за из гора,
Црвениат по поље,
Да гориме Горничево,
Да плениме лепи моми,
Лепи моми, калешки невести,
Да истенаме старци со те бради.

БИТОЉ

Ова песма има 61 китицу и због тога се морамо ограничити наводећи најзнаменитије. Садржина је у томе, што песник набраја све овеће вароши Србије, налазећи свакој неку махну, само да изведе закључак, да у целој српској држави нема тако лепе вароши као што је Битољ, ни лепше девојке од Маре Битољкиње.

У тој песми сматрају се као српске вароши и предели и то: Воден, Солун, Србица, Костур, Клисура, Јанина, Девол, Елбасан, Орид, Дебар, Тетово, Кичево, Прилеп, Велес, Тиквеш, Дорјан, Радовић, Петрић, Струмица, Серес, Мелник, Џума, Разлог, Самоков, Пазарџик, Пловдин, Дренопоље, Орханли, Никопољ, Враца, Крајова, Лом-Паланка, Видин, Ћипровац, Софија, Радомир, Паланка, Бања, Кратово, Кочани, Штип, Куманово, Скопље, Призрен, Ђаковица, Пећ и још 13 вароши у краљевини Србији и Босни. Најзнаменитије китице гласе:

1. Од Битољ стана на Воден дојдох,
Воденски те си те моми само бостан вадет
Како теби, бела Маро, нигде не најдох!
Битоља, генем аман Битоља!
Манастир, Кузум аман Манастир!

(Последња се три стиха понављају после сваке китице.)

8. Од Девол стана на Елбасан дојдох,
Елбасански србски моми шкипетарски зборет!
20. Од Струмица стана на Серес дојдох,
Сереоки србски моми гркомански зборет!
25. Од Самоков стана на Пазарџик дојдох,
Пазарџики србски моми како турски зборет!
29. Од Орханли стана на Никопољ дојдох,
Никопољски србски моми по бугарско зборет!

32. Од Крајова стан Лoмпаланка дојдох
Ломпалански си те моми просто србско зборет!
60. Од Битоља стана сва Србија пројдох
Сва Србија пројдох, моме ја не најдох,
Како тебе бела Маро нигде не најдох
и т. д. и т. д.
61. Сви градови пројдох у Србија мила,
У Србија мила царштина ни наша;
Како тебе, бели Битољ, нигде не најдох!
и т. д. и т. д.

ПРЕСПА и РЕСЕН

(Стихови, који следују, јесу почетак подуже песме „Цар Степан и сестра му“).

Бог да чува наш цар Степана,
Наш Степана от тој града Скопље,
Бог да чува на силан ни цар
Ћа да земат сестра му Анђелија,
Мила сестра од стрица рођена
От онога краља Костадина,
Ћа је земат, жена да му биднет.
Дек је била сетра верна љуба?
Изговара сестра му Анђелина:
„Ај ти тебе мој помил брате!
Да л' се чуло где год и видело,
Да се земет братац и сестрица,
Да се сторат јунак и невеста!“
Изговара србски цар Стефана:
„Не се чуло али стори ће се,
Ја не имам лико спроти мене,
Ја не имам госпођа царица,
Што да не земам ћерка ни стрикова,
Ни стрикова море не родена
От онога краља Костадина?“

О Р И Д

Зидање oридскога града

(Уломци)

. . . .
Извикна бела вила из Шара:
„Не ми се зида кале Охридско

Док не взидадете једна невеста,
Једна невеста од девет браћа!"

. . . .

Се гледаје девет мајстори,
Девет мајстори девет браћа,
Ми је земаје млада невеста,
Ми ја, кад дојдет, темељ да бидна,
Ми ја вргоје в града темеља;
Ми је стана цвиљба младо невесто:
„Ај леле, леле, дури до Бога!
Што ће се чина за моушко чедо,
За моушко чедо од три месеци?"
Ал' зборуват тија мајсторе,
Осам мајстори осам девери.

. . . .

Изговара Струмка невеста:
„Пуштајте ми го во десна роука,
Да го зањуша на мушко дете
Да го заљуша и да го зацица!"
Пуштите му го то мушко чедо
И го заљуша и го зацица,
И се направи кале Оридско,
И се направи а вила отиде.
Сега си видат цица невести
Који не имат в цици млеко
Од таја взидана Струмка невеста.

ГОРИЦА

(Почетак једне овеће песме: **„Ћерка краља Водина"**)

Вчера се личка личаше
Дур до црквено јабуко
Црвено јабуко клета Костура
Во српско земља[1]) каурска:
Кој има сино ле кој нема?
Краљ Богдан сина немаше,
Краљ Богдан љута Бодина
Бодина од Бочин град
В Костурска земља Десничка
Д'ка ми краље седеше
На бистра река Десница

[1]) Овде се, дакле, Костур премешта у српску ђаурску земљу — доказ да су се Костурци пре сматрали као Срби.

На међа српска каурска.[1])
Краљ Бодин сина немаше,
Тако ми Бодин имеше,
Во своји љути клетове,
Клетове љути визане
Имеше ћерка Тодора.

КОСТУР

(Почетак једне лазаричке песме)

Долетеле голоунбови
Лазаре, Лазаре[2])
У Целепој дворове,
Стар Целеп ми седеше
У сребрни столои
Дробна зрна фрљаше,
Дробна зрна бисера,
Голоунбови ранеше
Голоунбима говори:
„Ој голоунби голоунби!
Ви летесте далеко,
Прелетесте сву земљу
Сву ми Рашку поносну,
Сву Србију мајку ни (нам)
Дођите ни на јесен,
Три радости имаме:
Мила сина ће женим,
Мила ћерка ће давам,
И унуче ће крстим.“

[1]) Десница, која се овде означује српском границом, удаљена је 60 километара југозападно од Горице, доказ, да се српски елеменат онда још простирао тако далеко.

[2]) Ове се речи понављају после сваког стиха.

Садржај

ДЕО ПРВИ

Мој путни извештај

ОТРАНА

ГЛАВА ДЕВЕТА.

ГЛАВА ДЕСЕТА

ГЛАВА ЈЕДАНАЕСТА.

ГЛАВА ДВАНАЕСТА.

ГЛАВА ТРИНАЕСТА.

ГЛАВА ЧЕТРНАЕСТА.

СТРАНА

ГЛАВА ТРИДЕСЕТА.

ДЕО ДРУГИ

Српско-бугарски спор око Македоније и Старе Србије

ГЛАВА ПРВА.

ГЛАВА ДРУГА.

ГЛАВА ТРЕЋА.

ГЛАВА ЧЕТВРТА.

СТРАНА

ГЛАВА ЧЕТРНАЕСТА.

ГЛАВА ПЕТНАЕСТА.

ГЛАВА ШЕСНАЕСТА. 347

СПИСАК СЛИКА

—

А. Табле

СТРАНА

Б. Слике у тексту

Етнографска карта Старе Србије и Македоније у 5 листова (Костур, Битољ, Скопље, Струмица, Солун) на крају дела.

50. Град
51. Пеће
52. План
53. Српки
54. Србин
55. Двор
56. Грача

Етно
тољ, Скоп